

АБДУРАШИД НУРМУРДОВ

821
Н-87

УРҒУШ

Урғуштан сүгиз

Урғуш бадалары

Урғуш орнын додалары

Күжгали ғуш

«Көңли йўртақлар» китоби
муаллифидан навбатдаги
бестселлер асар

821

100

Урзунган сэтгэл

Ypɣu Sebarapu

Урзу опрѣнъ доарапрѣ

Kijigazn ynp

-dd52-

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
ТОПИКЕГАТ

2019

OLIV VA O'QITA MAXSUS TAYLIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

Р - Р у - н -

H - 87

Абдурашид, Нуруродов

Абдурашид Нурмурадов. Уруш / – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2019. – 384 б.

ISBN 978-9943-20-544-4

Азиз замонадошим!
Уруш мавзусига бағишлаган асарлар жуда кўп. Ундаги воқеалардан қалбимизда оғриқ сезганимиз, кўзга ёш оқганимиз ҳам ҳақиқат.

Муаллифдаги китоб эса бошқаларда баён қилинган воқеаларнинг бирортасини тақрорламайди. Муаллиф китоб-хон қабига йўл топишнинг ўзигача йўлидан боради: қаҳрамонларни ўқувчи билан юзлаштиради.

тауларар бу асарга хаккада шундай дедди: «Китоб кахра-
монлар меннинг кадрадон, жонун жигаримга айланиб қолган
оамадарар. Шу йиллар ичнда уларнинг хонадонларида мөх-
мон бўлиб, ундаб йиллар оутда қолиб кетган кунларини, ар-
монларини тингладим. Хар бир учрашудан сунг юраткида
чандиклар қолган. Булун уларнинг сафри жуа-жуа кут, аммо
ментга утмишни сузатган жонун жигарларимнинг бирортаси йўқ
орамизда... Уларсиз бу хотирадар ментга оғирлик қилмоқда...»

Ушбу китеп ҳар бир тинч кўлимиз, Ғаизил Дастирхонимиз, Яқиндааримизнинг атрофимизда соғ-омон юргани учун Яратганга қайта ва қайта шукрона айтилиши эсга татидиган китоб мутлоқасита қордайимиз юртдошларимизни.

ISBN 978-9943-20-544-4

© Абдурашид Нурмурадов, «Уруш», «Янги аср авлоди», 2019 йил.

УРУШ КҮРТАН ОДАМЛАР

Ф ашизм устидан қозонилган жаҳоншумула па-
лабига етмиш тўрт йил тўймоқда. Урушга ўн олти
ёшда кетган бободаримиз бу йил тўксон ёшта ки-
радиладар. Қолгандарининг барчаси тўксондан улуғ
ёшдаги одамлар. Кечатгина улар бизга ҳамнафас эди-
лар. Булун ораимизда йўқ улар. Жаҳаннам ичидан
омон чиққан санокли бободар қолган. Уларни қадр-
лаш, уларни эъзозлаш замони келди. Барчамиз бизга
бахтни, ёруғ кунларни жонлари эвазига олиб берган
отадаримизни бошимиз ерга теккунча таъзим қилиб
эслайлик, қалбимизда у кунларнинг доди, фарёдини
хис қилган ҳолда хотирайлик. Чунки бу урушда она
заминимизда яшётган ҳеч бир халқ четда қолмади.
Фашизм билан она ер курашди. Уларни Россия, Бе-
лоруссия, Украина тулпроида совуқдан музааб қири-
лишларида она заминнинг хизмати чексиздир. Улар
яратган Робимнинг қаҳрига учратан жалмоқлар эди.

декоративининг Брест қалъасига тушган оғир бомбадар дунё халқларининг кўксига портади. Бу қирғинбарот урушда ҳамма одам бир одамит айлан-ди. Брест қалъасидаги турли миллат вакилларида ниборат бўлган асқар, зобитлар душманга қарши ку-рашда мисли кўрилмаган қаҳрамонликлар кўрса-тишди. Игнат Фомин, Петр Гаврилов каби ботир

командирларнинг қаҳрамонликлари қалъа ичидаги ёш қариларни ҳарбийларнинг узилмас бўғини бўлиб тиллардан тилларга, диллардан дилларга ўтиб яшаб келмоқда.

Инсоният тарихида бундай даҳшатли уруш бўлмаган эди...

1985 йил Тошкент шаҳрида умргузаронлик қилаётган Сарра онанинг уйига борганимда, «ташвиш қилманг» деган хитобларимга эътибор бермай, дас-турхон устига уйидаги бор ноз-неъматларини тўқиб солганди.

Чой устида онага:

— Онажон, мен ижодкорман. Юртимиз эрлари урушда ҳалок бўлиб, бир умр қайта турмуш қилмай яшаб келаётган оналар ҳақида бир китоб қилмоқчиман. Шу сабаб бидан сизни излаб келдим, — дедим. Она гапларимдан таъсирланиб сукутга кетди. Бошимни ҳам қилиб ўтиравердим. Шу йиллар ичида юзлаб Сарра оналарга қисматдош аёллар хонадонидида бўлганман. Уларни бундай саволдан кейинги ҳолатини кўп бор кўрганман. Улар бир-бирини такрорлашади. Шундай пайтлари «бу оналарнинг аждоқлари биттами» деган ўй ҳам хаёлга келади.

Сарра она бошини кўтарди.

— Жаннатга тушиб қолгандай эдик, — деб гап бошлади у. — Дас-турхон устида нон, ёғ ва узум турарди. Биз эса бу нозу неъматларнинг борлигига, улар бизнинг ейишимизга мунгазириликка ҳечам ишона олмадик. Болаларим менга мўлтираб қарар, мен эса уларга... Чунки шу ойлار ичида бундай ноз-неъматлар борлигини ҳам унутиб қўйгандик-да.

Урушгача Тошкентда бўлмагандим, лекин Тошкентнинг иссиқ, турда нозу неъматларга бой ўлкалиги ҳақида шу ерда яшаётган қариндошларимизнинг ёзган мактублари орқали тасаввур қилардим. Ўша дас-турхон атрофида бор тошпан-туттанларини олдимишга

қўйгандарида ўзбек халқининг нақадар меҳмондўст, бағри кенглигини чин дилдан ҳис қилганман.

Ахйри мезбонларнинг «олинг-олинг» деган даъдаси бидан узумга қўлим тегиб, унинг борлигига ишондим. Ҳа, халқнинг инсон қадрини ҳамма нарсадан устун қўйишини ўшанда билиб олганман. Шу халқ мухаббати бизни Тошкентда бир умр олиб қолди...

Аёл чуқур хўрсиниб, бир оздан кейин:

— Мен, қизим Нелья, ўғлим Борис тўшпа-тўғри уруш ичидан чиқиб келганмиз. Эрим Аазарь Гасман Брест яқинидаги Пинск область партия комитетидида инструктор бўлиб ишларди. У граждан кийимларини ҳарбий кийимга алмаштириб, уруш бошланган куниниқ тўшпа-тўғри фронтга отланди.

Ўша кечаси шаҳар аҳолиси уйларида ётишмади. Бизлар ҳам кўчада тунаб, эрталаб уйга отландик. Уйимизга етишга бир оз қолганда, қаршимиздан бир милиционер шошиб чиқиб:

— Қаёққа? — деб сўради.

— Уйимизга.

— Эсаларингизни едиларингизми, ҳозир немис танкларини бостириб киради. Дарҳол мана бу машинага миниб ортга, — деди милиция биноси ёнидаги машинани кўрсатиб.

Машинага икки нафар милиционер қандайдир папкаларни юклаётган эди. Биз уларнинг ишини тутатишини кутиб турдик. Атрофта қарайман, кўчаларда инсон зоти кўринмайди. Хайрон бўламан. Нахотки одамлар ортга чекинишга улгурган бўлса?.. Ҳа, шаҳар аҳолисининг чекинишга улгурганини кейин билдим.

Шундай қаршимда уйимиз дарвозаси кўриниб турар, бир даҳза киришга менда журъат етишмасди. Милиционернинг:

— Машинага, — деган овозидан ҳушимга келдим. Шундай қилиб, ҳеч нарсига тушунмай, уйимиз

дарвозасидан сўнги бор қараш ҳам насиб қилмай машинага чиқдим. Машина брезент билан қопланган эди. Қаяққа кетаётганлигимизни билмай, беш кун йўл юрдик. Ўғлим, қизим ва мени эгнимиздаги уст-бошимиздан бўлак ҳеч вақониз йўқ эди. Милиционерлар тоҳ-тоҳида тўхташиб, қаердандир у-бу еғудик топиб келиб, бизга ҳам улашишарди.

Уруш нималигини, немис нималигини биз кейин — Белоруссиянинг вайрон бўлган қишлоқларидан ўтаётганимизда, орта чекинаётган аҳолини кўрганимизда чин дилдан ҳис қилди бошладик.

Ҳозиргача қандай тирик қолганимизга хайрон қолдиман: кечки соат олтиларда машинамиз қандайдир кучли зарбадан ҳавода муаллақ қолиб, тумбураб қаяққадир кулди. Кейин бутун борлиқ сукутга кетгандай, тинчланиб қолди. Кимларнингдир «тирик», «тирик» деган овозидан хушимга кела бошладим. «Қаерда, нима учун, нима сабабдан бу ерда ётибман, нима кўкратгимни зиндайд босиб турибди? Боладарим, эрим қаерда, нега уйда эмасман» деган ўй миямни пармалайди. Жавобини эса ҳеч ҳам топа олмайдим.

Кўкратгимни босиб келаётган оғир юкка барадощ бера олмайд интралатман шекилли, «Бу ёққа» деган эркак киши овози олис-олислардан эшитилгандай бўлди. Кейин кимдир кўларимни сиқиб ушлаганда, бир оз ўзимга келиб, қаерда ётганлигимни ҳис қилиб, беҳос ёдимга боладарим келди. Атрофга оа-зарак тикилмаман, одамларнинг қиёфаси бир-бирига қоришиб кетгандай, ҳеч нарсани илғай олмадим. Боладаримнинг отини айтган бўлсам керак, қаршимдаги шарпа:

— Тирик-тирик, — дегандан кейин яна хушимдан кетибман. Кейин қанча вақт шундай аҳволда ётдим, машинага қаерда чиқдим, билмайман. Кўзимни очганимда қизим ва ўғлим ёнимда. Таниш милиционерлар овози қулоққа чалина бошлады. Боладарим,

бечоралар кўрқиб кетишган экан, менинг тирик-лигимни кўриб шундай хурсанд бўлиб кетишдики, бири қўйиб, бири юз-кўзимдан ўпа бошлады. Шу вақт милиционерларнинг бири:

— «Лъанатилар келиб қўйишибди», дея дўстига баханд овозда гапирди. Юратим увишиб, уруш бўлганлиги ёдимга тушди. Ҳозирда нима бўлаётганлигига эса ақлим етмас, машина эса худди елдай учиб бораётгандай эди.

Милиционерлардан бири мента: «Сарра Львовна, сиздан боладарингиз барадощи экан, ҳали уруш кўрмай бундай аҳволга тушиб қолдингиз», деди. Унинг гапларидан уялиб, жилмайдим. Шунда улар нима воқеа бўлганлигини айтиб беришди. Бизнинг машинамиз ёнида бомба порглаб, машина кучли зарбадан ағдарлиб кетган экан. Улар то машинани турғазиб мени ва боладаримни, сочлиб кетган папкаларни юклагунча ҳам хушимга келмабман. Машинани тузатгунча немислар жуда яқин келиб қолдишибди. Улар менинг тирикчилигимга ишонмасдан машинага ортишибди.

Урушни эсасам, ўша милиционерлар ёдимга тушади. Билмадим, ҳозир улар тирикмикан? Мени бу кунларга етиб келишимда, ҳаётим иллари узиллиши арафасида мента тириклик ато этган ўша ҳалоскорларимдан абаду-абад миннатдорман.

Шунда ортимиздан дахшатли нимадир бостириб келаётгандай эди.

Беш кун ичида Минскка етиб келдик. Кўчалар чекинаётган аҳолига тўлиб кетган. Боладарининг йини-синиси бутун борлиқни кучган эди. Ўша кунлар ичида нимадир бўлди, нимадир қўйди, эслай олмайдим. Ҳамма нарса арадаш-қуралаш бўлиб кетгандай эди.

Минскда ҳалоскорларим билан хайрлашдим. Улар бизларни ярадорлар ортилган машинага жойлашти-

риб, ўзлари қаёққадир кетишди. Кейин биз Бори-сов шахрига келдик. Бир неча кун ярадорлар билан бўлиб, уларнинг мушкуллини осон қиламан деб ўз жараҳатини унутибман. Ўшанда бу даъвати уруш оқибатларини юракдан сеза бошладим. Машинамиз-даги бир содаат ҳеч эсимдан чиқмайди. Ҳали у она сутти оғзидан кетмаган бола эди.

Машинада ўн нафар ярадор жангчи ва бир ёш доктор қиз бор эди. Машинага чиқиб жойлашиб олмагунимча, атрофдагиларга унчалик аҳамият ҳам бериб ўтирмадим. Анча вақтлардан кейин, кимнингдир: — «Сув» деган бехол овозидан ўша томонга ўтиридим. Не кўз билан кўрай, ёшгина содаат, кўзлари хира тортган, икки оёғи тиззасидан кесиб ташланган. Боғланган оппоқ докадан қон сизиб, машина полита томиб туради. Мен одамлари ҳеч қачон бундай ҳолисига дуч келмагунимга сабабди, бутун аъзойи баданим титраб, даҳшат ичида кўзларимни шартта юмдим...

Болаларим, сизлар урушни кинолардан, китоблардан ўқийсизлар, эшитасизлар. Уруш сиз ўйлагандаймас. Бечоранинг катта-катта кўзлари бу ёруғ дунё билан видолашмоқда эди. У бу дунёда нимани кўради-ю, нимани олиб кетди? Доктор қиз унга қандай ёрдам беришини билмай, аламидан йиллар эди. Шунда содаатни машинага қулайроқ қилиб жойлаштирдик. Бошқалари ҳам бир ҳолда эди. Агар ўшанда унга қон қуйилганда, алаббат, омон қоларди. Қон қуйиш у ёқда турсин, доктор қизнинг хатто бинти ҳам йўқ эди. Ҳаммасини ярадорларнинг ярасига боғлаб тугатган эди. Биз икковимиз ҳам уларга қандай ёрдам беришни билмасдик. Бир вақт қарасам доктор ички қўйлагини йирташти, беихтиёр мени ҳам эсимга ички қўйлагим тушиб, ечиб олдим. Унинг икки оёғига боғладик. Фойдасиз, қон эса сизиб чиқишда давом

этарди. У тобора дармонсизланиб оппоқ юзи кўкариб борарди. Бир пасдан кейин бехос кўзларини очиб, бизларга бир-бир жилмайди-ди:

— Раҳмат сизларга, — деди хирқироқ овоз билан. Кейин у кўзларини қайта очмади... Лабида эса бир маҳзун табассум қотиб қолганди.

Болам, биз бу урушда тасодиф билан ғалаба қозонмадик. Ана шундай ўлимни жилмайиб кутиб олган мардонавор жангчиларимиз жони ҳисобига қўлга киритганмиз. Урушни эсласам кўз олдима ўша ёш содаатнинг жилмайиб турган юзлари қайта тирилади.

Биз, Борисов шахрида доктор қиз, марҳум йигит ва ярадорлар билан хайрлашдик. Билмадим, қайси бири бутунда тирик қолди экан...

Ҳеч бўлмаганда ўша жасур қиз адресини олиб қолмагунимизни ҳамон афсус ва армон билан эслайман.

Балки қайсидаир она ўлимининг қаерда ҳалок бўлганини билмасдан саргардон бўлиб юргандир. Ўша марҳум йигитни ҳам отаси, онаси, севишли қизи бўлгандир...

Сарра Львовна бир зум жим қолди-ди, давом этади:

— Борисовдан бизни Гомелга жўнатишди. Гомелда биз узоқ туриб қолдик, чунки шахарни немислар кунига 5-6 марта бомбардимон қилишарди. Гомелдан то жўнагунимизча ертўлада яшадик деса бўлади. Инсон батзияда ҳаётнинг қалтис ҳазиллари-га дуч келамди, дейишди. Менинг замондошларим эса ҳаётнинг энг фожиади ҳазилига юзма-юз келишганди. Бундан бир неча кунлар аввал эрим ишта кетар, мен эса болаларга қараб тунни тонгга улаб юрардим. Ўша машинада ҳалок бўлган жангчи тирик эди. Дўстлари билан ҳазил-мutoййба қилиб, севилисига «мени кут» деб хатлар ёзарди. Бутунда у бу дунё билан абадий хайрлашган, мен эса қоронғу, зах ертўлада ётардим.

Гомеа шахрида бир оз бомбардимон тинганда бизни шоша-пиша эшелонларга чиқариб қўйишди. Билмайман, орадан неча кун ўтди. Бир вақт Тамбовга келиб қолибмиз. Қайсидаир кояхозда бир ой ишладим. Ўшанда беҳос ёдимга Тошкентдаги қариндошларим келди. Уларга хат ёздим. Орадан кўп ўтмай «келингилар» деган жавоб олдим.

Тошкентга келиб тушганимизда қариндошларимиз ишта кетишган экан, кўчада кутишга тўғри келди, шунда ён қўшниси бизни чақириб меҳмон қилишди...

Фашист босқинчиларининг кутилмаганда қилган хужумига Совет Иттифоқи тайёр эмасди. Чунки улар Германия билан урушмаслик тўғрисидаги сохта шартномага ишонган эдилар. Аслида, қайси босқинчининг лафзи ҳалол бўлган? Ҳеч бирини!

Улар бостириб кирганда, мамлакат четарасидаги дахшатли куч жаҳон тарихи урушларининг биронта-сида бунчалар кўп бўлмаган эди. 190 та дивизия, бундан ташқари 33 та танк ва моторлашган дивизиялари, ҳаводаги минггаб қора кузгунларнинг чегарадан кириб келишини бир тасаввур қилиб кўринг. Тасаввурга сизмас дахшат — ҳатто, ўлим талвасата тушадиган куч эди улар. Ўша кунларни, фашизмнинг енгилмас қучлигини Англия ҳукумати раҳбари Уинстон Черчилл тан олиб, шундай деганди: «Англияни босиб олиш учун Гитлерга 150 минг аскар бўлса бас. Британия ҳукумати шундоқ ҳам Канадага қўйиш учун тайёргаралик кўрмоқда».

Ҳа, ҳақиқатан фашистларни енгиб бўлмаслигини, улар билан уришиш тебалик эканлигини европаликлар тушуниб етиб, бирин-кетин таслим бўлдилар.

Ана шундай дахшатли қора куч билан бизнинг халқларимиз юзма-юз туради. Душман урушнинг

биринчи кунидек 1200 та ҳарбий самолётимизни йўқ қилди. Бу жуда катта талафот бўлиб, натижада душман ҳаво қироллигини ўз қўлига олди ва яшин тезлигида қишлоқ, шаҳарларни вайрон қилиб, оқдинга интилади.

Бутунги кунларда бу катта уруш ҳақида турунча қарашлар, таҳлиллар пайдо бўлмоқда. Ана шу қараш ва таҳлилларга ягона жавоб — урушда энг катта талафот, йўқотиш Россия, Белоруссия, Украина давлатлари халқларининг чекига тушди. Чунки уларни уйлари ёндириди, отаси-онаси, ака-укалари, сингиллари, норасида тўдақлари қийнаб ўлдириди. Бу ҳақиқатдан ҳеч ким юз ўтира олмайди.

Катта ҳарбий куч-қувват билан хужумга ўтган фашист газандалари Брест қалъасини босиб олиш учун бир ой ҳаракат қилди ва шу қаршилик фашистлар Германиясининг қисматини белгилаб берди. Халқ бир тан, бир жонга айланди. Ҳатто, ўлим улардан кўрқиб, талвасата тушди. Ана шу халқ қаҳрамонлиги ҳақида немис генерали Ф. Гальдер: «...Руслар билан бўлган биринчи жангддек, катта талафотга учрадик. Бунга сабаб, уларни бизга қарши жон-жаҳди билан курашганили бўлди. Оқдинги урушларда одамларни, техникани қанча йўқотган бўлсак, руслар билан бир кунлик жангда ўшандай йўқотишлар бўлди. Улар оқдинги жангларимиздаги одамларга ўхшамайдди. Уларнинг руҳи баланд, ўлимни писанда қилмайдди. Немислар шунча вақтдан буён бундай қаршиликка учрамаган эди». Фашистлар қанча мамлакат ичкарисига кириб борган сари вужудий ёниб алағатга айлانган ҳақимизнинг қаршичилигига учраб ёна бошладилар. Ана шу ёнишларини тан олган генерал Ф. Гальдер ўша кунларни адам билан ёзади: «Русларнинг жон-жаҳди билан қилган қаршичилиги оқибатида бизлар ҳарбий устав қонун-қоидаларидан чалғимай жанг қилишга мажбур бўлдик. Оқдинги Польша ва

Шарқдаги жангларда устав қонун-қоидаларига риоя қилмай, ўзимизни эркин тутиб жанг қилгандик. Эндаи бундай эркинликка чек қўйилмай».

Сталинград жангида 62-армиянинг кўмондони бўлиб жангга кирган Маршал В.И.Чуйков ўша даҳшатли кунлар хотирасини шундай эслайди: «Мен бу урушдан оқдин ҳам жуда кўплаб оғир, ўта хавфли жангларда қатнашганман. Аммо Сталинград жангини асло унутмайман. Бу жангга генерал Паулюс кўшинлари техникада, авиацияда, артиллерияда ҳамда танкларнинг, одамларнинг сони жиҳатдан ҳам биздан жуда-жуда устун эди. Бизнинг фронтимиз фашистлар томонидан шундай Волга дарёсининг ўнг қирғоғига сиқиб қўйилганди. Артиллериянинг снарядларини отиши учун жой қаматаналитидан уларни Волга ортига сафарбар қилгандик. Ҳатто кўмондонлик пунктига душман артиллерияси бемаълум ўт очиши мумкин эди. Ана шундай оғир шароитга қарамай аскар ва зообитлар: «Волга ортисида бизга ер йўқ!» деган шиор билан чиққан эдилар. Ана шу ҳалқ хайқирғида — биз бу қонли урушда ҳаммамиз ҳалок бўлишимиз мумкин, аммо ортимиздаги Волганинг иккинчи қирғоғига чекинмаймиз, деган вассият бор эди. Ҳа, улар чекинмишди. Жангда ана шу аскар ва зообитлар 330 минг фашист кўшинлари устидан тўлиқ ғалабага эришдилар».

Сталинград жанги, бу уруш Маршал В.И.Чуйков айтганидай энг даҳшатли, энг қонли уруш бўлган эди. Бу урушда ҳалқимиз ўз сабр-қосасидати ҳаёт шарабатининг энг сўнгги томчисига авайлаб-асради. Бу урушда ҳалқимиз иродасини, матонатини, жасоратини энг сўнгги ёлқинигача кўрсата олади. Бу даҳшатли уруш — қонли уруш эди. Сталинград жанги она заминни опшоқ қор қоплаганда бошланди. Бу жангда ортга чекинмасликка қасамда қилган бободаримизнинг кип-қизил қони опшоқ қорни аявон

рангга бўйди. Бу ҳаёт-мамот тўқнашувда бир аскар ўнлаб аскарнинг юқини елкасида кўтарди.

Фашизмга бутун бошли Европа хизмат қилди. Бири кулол-аслаҳа, бири озиқ-овқат, бири кийим-кечақлар билан таъминласа, яна бири самолётлар, танклар, пушқалар, снарядлар, бомбаларга ишлатилган маҳсулотларни етказиб берди. Бундан ташқари французлар, чехлар, инглизлар, белгияликлар, голландлар, норвегияликларнинг ҳарбийлари ва техникасидан иборат 180 та дивизия ташқил қилingan бўлиб, улар ҳам совет иттифоқига қарши жангга кирганди. Яна уларга Шарқий Европанинг 6,5 минг ишлаб чиқариш корхоналари техника, кулол-яроғ ва бошқа керакли нарсаларни ҳам етказиб турди. Ўн миллиондан зиёд чет эллик фуқаролар Германия ишлаб чиқариш корхоналарида хизмат қилдилар.

Бу муттаҳам аълоҳлар кўплаб миллитларнинг елкасига миниб, тузини еб, тузалуғига туфлаб, уларни иккиланмасдан бошини оқди, отди, сўйди, дорга осди, тириқлайин куйдирди. Бундай хунрезликни, тубанликни, ифлосликни ҳатто шайтонлар ҳам кўрмаган бўлса керак. Шайтон кўрмаган бўлса-да, ҳалқларимизнинг бошига ана шундай қора кунлар тушди. 1940 йилнинг декабр ойида Гитлер томонидан тасдиқланган «Барбаросса» планни асосида «Ост» планни ишлаб чиқилган эди. Ана шу планда советлар мамлакатига уруш жараёнида 14 миллионга яқин одам тирик қолдирилиб, уларнинг барчаси Германия кулдорларининг кули бўлиши керак эди.

Улар Европа шарқидати муваффақиятларидан тўрурланиб, ана шундай ваҳший ҳаёллар суришга човланганди. Чунки фашистлар жанг қилган шаҳар, қишлоқларда одамлар кулол ўқталмасдан таслим бўлган эдилар.

Европа давлатларидан 10400 минг одам, 90250 та кулол яроғ ва миномётлар, 6677 та танк ва жангтовар

куролар, 13691 та самолёт, 459 та ҳарбий кораба-лар, 260 та сув ости доҳкалари фашистлар ихтиёри-га ўтганди. Яна Япониянинг 50 та дивизияси узок Шарқдаги мамлакат чегарасида эди.

«Барбаросса» плани асосида фашистлар Ленинград йўналишида «Шимол», Москва йўналишида «Мар-каз», Киев йўналишида «Жануб» армия туруҳлари билан ҳужумга ўтишлари режалаштирилганди.

Фашист босқинчиларини бундай қучли армия минг-минглаб самолётлар, танклар, пушка, мино-мётлар, миллионлаб аскар, зобитлар ва ўзга мамла-катларнинг қазима бойликлари, нефть, газ, металл ва бошқа юзаб уруш учун зарур бўлган хом-ашёлар билан енгиллишини ҳеч ким ўйламаган эди. Аммо, енгилдилар, Чор-атрофдаги мамлакатлар бу уруш-нинг нима билан туташини бир неча йиллар кут-ди. Чунки бу урушда СССРнинг ғолиб бўлишига ҳеч ким ишонмасди-да.

1941 йилнинг 22 июнида радио орқали мамлакат ҳақиқа қилинган мурожаатда урушнинг қандай ту-гаши башорат қилинган эди. «Наше дело правое. Враг будет разбит. Победа будет за нами!»

Урушнинг биринчи куниданоқ ватаннинг содиқ фарзандлари фронтга отланди. Биринчи ярим йил-ликдаёқ куроли қучлар сафига 1,1 миллион турли миллат вакилларидан иборат коммунистлар, 2 мил-лиондан зиёд комсомоллар жон олиб, жон бераёт-ган жангчилар сафига келиб қўшилиди. Ана шу янги қучлар фронт ичидати аскар ва зобитлар руҳиятини кўтариб юбориб, ҳаққимизда ғалабага ишонч ҳис-сини пайдо қилди. Бу ваҳший қучга дунёнинг би-рон-бир давлати бас кела олмади. Бу қора қучга қарши СССРдай улкан мамлакатнинг юздан ортқ миллати вакиллари, уларнинг уруш ичид қолган бо-лавлари, оналари, оталари, ака, опа, сингиллари қар-ши курашдилар.

Уруш ортида... У кунларнинг тирик туюхи са-марқандлик Муаззасхон она Солихбоева шундай хикоя қилганди:

— Бу ёруғ оламда бахт ҳам, бахтсизлик ҳам, қу-вончу қайғу ҳам ҳаммаси ёнма-ён юрар экан. Фар-зандларим, невараларим, звараларим ва жамики ёшларга фақат яхши кунлар насиб қилишини ярат-гандан тилайман.

Бутунги кунларнинг қадрига етингиз. Бу кунлар — нураи, нурафшон, кутлув кунларидир. Ақли расо, илми одамларнинг замони келади. Унинг ҳар бир лаҳзасидан эзгулик йўлида фойдаланинг. Чунки, бу-ларнинг бари фаниматдир. Умр, бир киприк қоккун-чалик вақт ичида ўтиб кетар экан. Ўтган кунларимни эсласам ҳамма одамнинг бир одамга айлانган қу-влари ёдга келади. Чунки уруш йиллари ҳаққнинг бо-шига жуздорлик қулафатлари шунчалар кўп ёғилдики, у аянчи юкеалар ҳеч бир хонадонни четлаб ўтма-ди. Ўшандай оғриқли замонда эрлар фронтга кетган, ортада болалар, гўдаклар, момолар, боболар, қизу жу-вонлар қолган эди.

Онажоним 10-мактабада ишлаб, маҳалла кўми-тасида ҳам фаолият кўрсатарди. Ўйлар пештоқи-да, электр сими устунларида «Ҳамма нараса фронт учун!» ёзуви бўлиб, ҳар ҳафтада бир кун чойхона олдида беш кишидан иборат комиссия тузилиб, кат-та чойшаб ерга ёзилар, унга одамлар нени топса: тепақ, қўлқоп, фуфайка, пайпоқ, соат ва бошқа кийим-кечакларини олиб келарди. Комиссия аъзо-лари эса йиғиб олинган нарсаларни ҳарбий комис-сариятга олиб бориб топширишарди.

Ўша замонлар одамларнинг бир-бирига бўлган меҳр-муҳаббатини, бир-бирига суянишини эслага-нимда ҳамон кўзларимга ёш келади. Бу бирлик бу-тун бошли ҳаққнинг бошига бир хил қулафат тушган-

лигиданмиди, одамлар бир-бирини авайлаб-асради. Отадар-онадар тошган-тутганини туғунчададида кўтариб олиб келишарди. Фронгда аскарларимиз жон бериб, жон олишган бўлса, ордагилар очарчиликни, қаҳатчиликни кўришди. Аммо бир-бирига бўлган инсоний туйғуларини сақлаб қолдилар. Бор тошган-туганларини ҳеч иккиланмасдан фронгда жўнатишди.

Ёнимиздаги Бибиҳоним маҳитининг олдида магазин бўлар эди. Онам иккаламиз ўша магазинга уйимиздаги бор нарсаларни олиб бориб ун, шакарга алмаштириб келдик. Пулнинг қадри йўқ замонлар эди-да.

У кунларни эслайману, қоратим эзилмоқда. Очлик-очарчилик элнинг силласини қуритган, кўчаларда чўзиллиб ётган одамларни кўриш қанчалик фожиа эканлигини ҳатто тасаввур қилишнинг ўзи даҳшатлир. Бизлар, мени авлодим ҳаммасини кўрдик, ҳаммасига тирик туюлдимиз.

Ўша йиллари Украинанинг Харьков шаҳридаги қанда заводлари бутун ускуналари билан юртимизга олиб келтирилади.

Нарпай, Булуңгуз туманларидаги далада пахта ўрнига қанда давлати эктирилади. Мана шу икки туманга Харьковдан олиб келтирилган заводнинг ишчи-хизматчилари ҳам биргаликда кўчиб келишди. Уларни уй билан таъминлаш жуда қийин кечди. Буларнинг устига поляклар, немислар, жуҳулар, қрим-татарлари ҳам юртимизга олиб келинган бўлиб, ҳаммасини бошпана, озиқ-овқат билан таъминлаш ҳам ҳалқимизнинг чекига тушганди.

Уларга шафқат кўлини чўзишда бизнинг оиламиз ҳам четда қолмади. Тортини ҳовлимиздаги кичкина икки хонамизни поляк оиласига бердик. Ота-онаси, Беда деган қизи билан бирга яшай бошладик. Кейинчалик қизи Беда мен билан бирга бир мактабда ўқийини давом эттирди.

Қанда давлати ҳамма ерларга экиди. Ҳатто одамларнинг томорқаларига ҳам давлати экиларди.

Бутунларда ўйлаб қарасам, ҳалқни боқийда ҳукматимиз жуда оғир йўлни танлаган экан. Ўша экидан қанда давлати одамларимизни омон кунларга олиб чиқишда катта роль ўйнади.

Аям ҳар кунни қозонда давлатини димлар эди. Эртадаб пишган давлатидан мактабга олиб борадим. Очликдан силласи қуритган бодаларга ўша давлатидан тарқатардим.

Нон олиш карточка системасида эди. Катта ёшлиларга 200 грамм, бодаларга 100 граммдан берилад эди. Карточканг кўлингда, аммо нонни навбат кутиб олиш азоб эди. Эртададан то кечгача навбатда туриб, нон келишини кутардик. Онам ва Пулатхоналар ҳар кунни шу ишга масъула эдилар. Нонни кўлга олишнинг билан ён атрофиндаги очлар уни кўлингдан олиб қочар, ўшандай кунлари бир бурда нон орузида туналарни тонга улардик.

Агар нон карточкасини йўқотиб қўйсанг, тамом дегани эди. Чунки нонни қайта бермас эди. Ҳа, бодаларим, у кунлар ҳақиқий маънодаги ҳалқлар, элар, элатлар фожияси эди. Бутунги кунларни ҳар доим, ҳар вақт қадрига етмоқ керак.

Сизлар бооболаринг, момоларингга оруз ва армон бўлган тўкин-сочин кунларда яшамокдасизлар. Бу кунларни ҳар доим кўз қорачигидай асраш учун, бизлар кўрган кунлар сизларга сабоқ дарси бўлмоғи керак.

Ҳаёт йўлингизда яхши кунлар ёр бўлиб юрсин!
Яратган элмдан тилаганим, топинганим шу дур!

ҲАРБИЙ МУНДИРАДГИ ВАҲШИЙ ҲАЙВОНЛАР

...1942 йилнинг 9 январида фашист эсэсчилари Калинин вилоят Кста қишлоғида кўшинимизнинг зарбасидан жонини сақлаш учун орта чекинишларидан бир оз оқдин қишлоқ четига кексаларни, аёлларни, болаларни мажбурлаб йиғиб, болаларни оналарининг кўз омаида кўз кўриб, кулоқ эшитмаган ваҳшийлик билан бирин-кетин ўлдиря бошлашди.

Эсэсчилар Горюковнинг бағридаги икки яшар ўрлини тортиб олишиб, бошини бетонга уриб ёрдиладар ва олти, етти ёшли қизларини аёлнинг кўз омаида отиб ташладилар. Қолган етмиш нафар аёлларни, кексаларни саройга қамаб ёқиб юбордилар.

Қизил армия Кертги озод қилганда яна бир дахшатли жиноятнинг гувоҳи бўлдилар: шаҳардаги фашист комендантураси одамлари маҳаллий аҳолига болаларини мактабга юборишни буюради. 245 нафар бола кўларида китоб-дафтарлари билан мактабга боради. Аммо ўша кўни болаларнинг биронтаси уйига қайтиб келмади. Қачон шаҳар озод бўлганда, шаҳардан саккиз км узоқликда фашистлар томонидан чуқур ҳандақ қазилиб, икки юз қирқ беш нафар бола босқинчилар томонидан отиб ташланиб, кўмиртанлиги маълум бўлади.

«Правда» газетаси,
28 апрель 1942 йил.

ЖААМОАЛАРНИНГ ЖОНИНИ СУГУРИБ ОЛГАН «КАТЮША»

Уруш бошланганда Москва шаҳрида жойлашган илмий текшириш институтида уч мингта яқин реактив снаряди билан еттига ракета отиш курилмаси тайёр бўлган эди.

Бу тайёрланган реактив курул синов майдонидан отиб кўришга мўжалланганди. Реактив артиллериyaning дунёга келиши ҳам ана шу курулнинг муваффақиятига боғлиқ бўлган. Уруш бошланиши билан ушбу курул Шарқий фронтга юборилиб, жанг майдонидан синов кўриладиган бўлди. Батарея командири қилиб Ф.Э.Дзержинский номидаги харбий академия тингловчиси капитан И.А.Фёров тайинланди ва яна бир неча академия тингловчилари батареяга хизматга олинди. Содаёт ва сержантлар ҳам артиллериячилар ичидан танланди.

1941 йилнинг 13 июлида фашистлар энг муҳим стратегик аҳамиятта эга бўлган Орш темир йўл станциясини босиб олишди. Эртасига станция босқинчиларнинг поезд эшелонлари билан тўлди. Ватонарда харбий техникалар, ёқилғилар, содаётлар бор эди.

1941 йил 14 июл. Соат учдан ўн беш дақиқа ўтганда илк бор ракета курулининг снарядлари ўлак-сахўрларнинг қонга тўлган қорачиқлари қаршисида ёрибди. Осмонни ушлашга чоғланган фашист жадлодарини паноҳига оладиган ер топилмади. Барчаси қирилди, техникалари, курул-яроғлари ёниб кул бўлди. Жаҳаннамга айланган станциядан бирон-бир фашист қочиб чиқолмади. Ҳаммаси қора тутунга айланишди. Бу ракета залли бор йўғи 15-20 сония давом этган эди.

Ана шу ракета залпининг «муаллифи» — батарея капитани И.А.Фёров эди. Кейинчалик улар Руднейда, Смоленск, Днепр устида, Спасс-Деменека районларида фашистларга қирон келтирди.

Капитан Фёров батареяси душман ичига 150-200 километр масофадан кириб бориб, уларнинг кўшинларига дахзалар ичига қирон келтириб кўлга тушиб қолмаслик учун зудлик билан орта қайтиб, пистирмага ўтаради. Немислар бу курулдан ўлгудай кўрқиб қолганди. Чунки бу ракетада тушган жойини ёнди-

риб, куйдириб юборарди. Шу сабаб фашистлар ракетаармиязи кўлга тушириш учун кўп бор харакатлар қилиб кўрган эди.

1941 йилнинг 7 октябрида Смоленск вилояти Урганск туманининг Богатир қиллоғида фашистларнинг жуда катта кўшмини Фёров батареясини пистирмада кутиб турганда душман билан жанг қилишга тўғри келди. Фашистлар батареяга бир юз элик метрлар қолганда капитан ракетаармининг барча отиш куролларини портлатиб юборди. Ана шу жангда капитан кейинчалик «Катюша» номи билан машҳур бўлган ракетаининг асосий отиш қисми билан ўзини ҳам портлатиб юборган эди. Батареянинг тирик қолган қирқ уч жангчиси душман куршовидан қочиб чиқиб, ўрмонга яширинди ва бир оз вақтдан кейин ўз қисмларига келиб қўшилиб, душманга қарши жанглар олиб борадилад. И.А.Фёров батареяси фашизмга қирон келтирувчи куролнинг дунёга келишига жуда катта хизмат қилди.

КАПИТАН И.А.ФЁРОВНИНГ ВОРИСЛАРИ

Нурота дашту адабларида чорва билан шуғулланган Рустам Хасанов 1932 йилда кўлоқ сифатида қамолжа олинди, Сибирга сургун қилинган. Болаларининг пешонасига «Қулоқнинг боласи» деган тамга босилиб, улар камситилиб, эл орасида бошлари ҳам бўлиб юришган.

Рустам Хасановнинг хўрланган ва ҳақоратланган фарзандлари — Аликул, Оғабой, Чанжабой, Мама-райим ва энг кичиги Сондайбой эди. Иккинчи Жаҳон уруши бошланганда кўлоқ болалари биринчилардан бўлиб урушга жўнатилди. Бу ака-укаларнинг кичиги Сондайбой ҳали ўн етти ёшта ҳам кирмаганди. Уни

кохоз раиси «урушда ўн саккизга кириб олсан», дея акаларининг ёнига кўлиб жўнатиб юборди.

Кўп ғалати замоналар бўлган-да. Замонада не айб, кўп қора ўйли одамлар бўлган-да. Бир оилادا беш нафар фарзанд. Ҳаммаси урушга кетди... Урушга-ча улар ҳалқ душмани эди. Уруш бошланганда юрт ўғлонларига айланди. Оталари Рустам Хасанов ана шу қишлоқ одамлари ичида униб, ўсиб, элгита соябон бўлиб юрган эди. Фарзандларининг икки нафари — Оғабой ва Мамарайимлар урушда ҳалок бўлишди. Қолганлари қайтишди. Кокхоз раиси «урушда ўн саккизга кириб олади» деб акалари ортидан тиркаштирилган Сондайбой Совет Иттифоқи қаҳрамони капитан И.А.Фёровнинг ворисига айланди. Саидбой ёш бўлса-да, отадаги шиддат қонинда кўширди. Душманга бўлган нафрат вужудига ёйилиб, руҳига кўчди. Пенза шаҳри атрофидаги 558-алоҳида гвардиячи миномёт дивизиясида хизмат қилди. 1942 йилдан бошлаб, Дон Воронежлардаги жангларда маралик, жасорат кўрсатиб дейтенант унвонини олди ҳамда «Қизил юлдуз» ордени билан мукофотланди. Қишлоғидаги кохоз раисининг унга айтган гаплари тўғри чиқди...

1944 йилда Белоруссия фронти сафида жанг қилиб, Дон дарёси бўйидан то Германиягача бўлган талотумларда фашистлар чангалидан озод қилишда қатнашди.

Кўрсатган жасорати учун «Шуҳрат» ордени, «Жасурлиги учун», «Жанговар хизматлари учун», «Германия устидан қозонилган ғалаба учун» каби медаллар билан мукофотланди.

Саидбой Рустамовнинг ўғиллари Илҳом ва Аҳмадар билан бўлган бир суҳбатимизда катта ўғиллари Аҳмад шундай хикоя қилганди:

— Отам уруш хотираларини кўп гапирмасди. Бир кўни унинг «Жасурлиги учун» медалини томоша

қилиб ҳаёлимдан «Отам қандай жасурлик кўрсатган экан?» — деган савол ўтиб, сабабини сўраганимда, отам истар-истамай: «Дивизиямиз командир генерал майор Флёров эди. Орёл, Курск, Белгород, йўналишида жанг қилётган пайтда тўртта «Катюша» машиналарининг ёнидаги тўтаб душман куршовида қолганда, фашистлар уларни қўлга тушириш учун бир қисм кучини «Катюша»лар турган томонга ташлади. Шунда дивизия командиримиз: «Катюша»ларни олиб келиш лозим. Иложи бўлмаса портулатиб юбориш керак. Кўнглимлар борми?» — деб сўради. Шунда мен ҳам «Катюша»ларни куткариш учун саф олдига чиқдим.

Бизга машиналар учун ёқилми берилади. Автоматларни елкага ташлаб йўлга тушдик. Агар бизлар ярим соатлар кечикиб борганимизда «Катюша»ларимиздан ажралиб қоладик. Чунки душман машиналарни қўлга киритиш учун жуذا яқин масофада эди. «Катюша»лар бизларнинг энг азиз, энг қадрдон дўстимиз бўлган. Уларни кутқариш учун ҳаммамиз иккиланмай ўлимга борадик. Улар билан қанча-қанча оғир жангларда ғолиб бўлганмиз. Уларнинг овозини эшитган душман кўрқувдан жон талваса қиларди. Бундай кўрол йўқ эди. У ёндайларди, кўйдирарди, қирарди. Ҳавода уни вишиллаб ўқинининг ўзи жонга роҳат эди. Ана шундай кўролни душманга берамидик. Йўқ, асло! Ўшанда уруш бўлиб, бизлар бундай жанг қилмаган эдик. Чунки бизнинг жангчиларимиз «Катюша»лар эди-да.

Ўша жангда мен яратган элмнинг борлигига ишонганман. Фашист жуذا кўп. Бизлар улардан ўн баробарлар каммиз. Шунда ҳаммамиз бир одамга айланданмиз. У мени, мен уни ҳимоя қилиб, фашистни кириб ташлаганмиз. «Катюша» ракеталари фашистга қандай қирон келтирган бўлса, бизлар жангда шундай жанг қилиб машиналаримизни соғ-омон ди-

визияга олиб келганмиз», деганди ҳудди ёш йигитлардай кўзлари ўйнаб.

Ақасининг гапларидан руҳланиб кетган Аҳмаджон ҳам отасини хотирлади:

— «Катюша» ҳақида гап кетса акам айтганидай отамнинг руҳи тетиклашиб, шиддатли одамга айланади. Душманга қирон келтирган бу кўролни бондасидай яхши кўриб, ардоқлаб гапирарди. Отамнинг икки бармоғи букланиб қолганди. Ўша бармоқлари ҳақида сўраганимизда руҳи тетиклашиб, ҳудди бир яхши ишни бошламоққа шошилгандай шайланиб, «Биз «Катюша»чиларнинг илк устозимиз Совет Иттифоқи қаҳрамони капитан Флёров бўлган. Ана шу одам «Катюша»ни биринчилардан бўлиб жангда синая кўрган ва уни тенги йўқ кўрол эканлигини исботлаб берган. Мен ва кўролдош дўстларим ҳар душманга қарши хужум олдидан уни эсладик. Унинг руҳидан мадад сўрадик. Чунки у фашистга асир тушмаслик учун ўзини ва «Катюша»нинг асосий бош қисмининг портулатиб ҳалок бўлганди.

Бошқа қисмларда жанг қилиш тартиби бизгадидай эмасди. Чунки «Катюша»ни қўлга киритиш учун фашистлар юзаб, минглаб пистирмалар қўйишиб юрган паллалар, бизни «Катюша»ларимиз фашистлар кутмаган жойдан пайдо бўлиб, уларнинг қўшинларига қакшатқич зарба бериб, орта чекиниб яширинади.

Ана шундай жанг пайтида бизлар душманни бонданди ўтлар орасидан қандай келганлигини билмай қолганмиз. Натигада, қўл жанги бошланди. Қўл жангида улар кўрқоқ эди. Важохатингдан кўзини олиб қочарди. Кўз кетдими, ўлжа сеники.

Ўшанда иккитасини осонгина етддим. Аммо, ўзим ҳам чаққанчасига йикиладим. Шундай қаршимдаги фашист милтигининг учидеги найзани кўкратимга мўлжаллаб урмоқ истайди. Мен чаққонлик билан най-

зани ушлаб, унинг йўналишини ўзгартирдим. Найза ерга қадади. Немис ортидаги ўзимизни аскарлардан бири фашистнинг бўйнига автомат кўндоғи билан уриб йикитиб, отиб ташлади. Кучли зарб билан йўналтирилган найзанинг тиғи бармоқларимнинг суякларини синдириб кесиб ўтган эди. Ўша тазан-дининг найзаси бу бармоқларни очимас қилиб ёпиб кетган болам, — деганда жиламайиб.

1945 йилнинг бошланишида кўпинларимиз сафида еттига Дивизия, қиркга бригада, бир юз бешта полк, қиркга алоҳида реактив артиллерия мавжуд эди.

Урушнинг илк кунларида ўз самолётларидати ёқилгининг тутатаналгини сезган қирувчи-учувчилар И.Иванов, П. Рябцев, А.Бутелин, А.Кокорев, А.Даниловлар душман самолётларига ўзларининг самолётларини бориб уриб, портлатиб юбордилар. Бундай ўлимга тик борган жасур учувчилар тарихимизнинг ёрқин саҳифаларига абадий муҳрландилар.

Душман машиналари тўпланган жойга ёниб бо-раётган самолётини бошқариб бориб ўзи ҳам ҳалок бўлган капитан Н.Гостевло номини ҳаққимиз унутгани йўқ.

Кўксини АОТ¹ оғзига қаққон қилган Тўйчи Эрийгиллар ҳаққимиз хотирасида манту яшайди. Улар ҳақ қаҳрамонлари эди. Ленинград химосида фашист самолётларига ўзларини самолётларини бориб урган С.Здоровцев, М.Жуков, П.Харитоновлар қаҳрамонлиги Ленинград ҳаққининг кўз олдига со-дир бўлганди.

1942 йилдан 1944 йилгача Ленинград қамалида қатнашган. «Улуғ ватан уруши» орденининг 1,2,3 даражалари билан, «Қизил юдуз» ордени, ушта «Шуҳрат» ордени, «Ленинград қамали учун» каби ўнаб медаллар билан мукофотланган капитан Саид

¹ Долговременная огневая точка — узок муаматли ўқ отиш нуқтаси.

Солихбоевнинг бир мактубини шу ўринда сиз ўқув-чига ҳавола қилишни лозим деб тойдим. Ушбу мактубда биз юқорида тилга олган АОТ ҳақида қизиқарли маълумотлар ёзилган.

МАКТУБ

(Ленинград қамали иштирокчиси
Саид Солихбоевнинг гушшига ёзган мактуби)

Қарадоним Юрий Николаевич!

Аўстлар билан дийдорлашган дамлар баъзида ҳа-зи, баъзида жиддий ҳолда урушда бўлган турли хил қаҳрамонликлар, жасорату жанговарликлар ҳақида суҳбатлашганимиз ҳамон ёдимда. Ўшандай суҳбатларнинг бирида сиз ва бошқа аўстлар менга, уруш ва унда кечган кунларимиз ҳақида ёзишимни тавсия қилгандингизлар.

Мана, бутун ўша ўтмишнинг қора кунлари ҳақида бир иштиёқ ва жуда қийинчиликлар билан ёзишга қарор қилиб, ўтган кунларим хотирасини оқ қоғозга ёза бошладим.

Юрий Николаевич! Ёшлик — тўзалик, жасуралик, жангарилик. Йигирма-йигирма бешта кирмаган нав-кирон йигитлик йилларимизда элик тўртта кириш-ни ҳаёнинг бир чеккасидан ўтказиш амри маҳол эди. Ўша урушнинг энг оғрикли кунлари навқирон ёшда бўлган бўлсам-да, бутун элик тўрт ёшдаман. Бу ёшда инсон табиий равишда хотиралардан узоқла-шиб борар экан. Чунки одам кексариши билан хо-тиралар ҳам унутиларкан. Бутун мен ҳам ўшандай ҳолатда ортта назар ташламоқдаман. У даврлар мен-га қисматдош курулдошларим ҳеч қачон ўтган кун-ларини хотира дафтарларига ёзиб юришмаган. Чун-ки бизлар пессимист эмас эдик. Бу урушда тирик қолганимизга ва хотираларимиз қалбимизга абадий муҳрланишига ишонардик. Афсус-афсус, ҳаёт ундай

эмас экан ва ўтган вақт ҳамма нарсанинг сарҳисобини олиб борар экан.

Ёшлик ортда қолиб, хотиралар қалбдан ўчар экан. Ўша замонлар мен уруш фожиясининг ҳар бир лаҳзасини эслаб қоламан, деган фикрда эдим. Вақт ҳакамлик қилди...

Хуллас, ўша йиллари СамДУ биология факультетининг 4-курсини тугатиб ишлаб чиқариш практикасини Қрим кўриқхонасига олгандим. Мен урушнинг Қримда эшитдим ва шу ернинг ўзидagina тинч ҳаётимиз билан хайралашиб, партия-комсомол яловбардорлари раҳбарлигида юртимизга босириб келган душманга қакшатқич зарба бериш учун ўз инон-ихтиёримиз билан фронтга отланишга қасамёда қилдик.

Университет чақирити билан Самарқанда келдим. Бу юртга қайтиш учун бир ой вақт кетди. Харков шахридаги ҳарбий комендатурага милитик ва бошқа анжомларни топирадим. Уларни мен Қрим кўриқхонаси партия ташкилотидан олган эдим.

Самарқанда авиуст ойнанинг бошларида кириб келдим. Университетимиз талабаларининг барчаси ҳарбий тайёртарлиқни Фрунзедagi пидеалар билан юртида ўтамоқда эканлар.

Мен фронтга кетиш учун зулмик билан шахар ҳарбий комиссариатига муружаат қилдим. Ўша пайтлари ҳарбий комиссар ўртоқ Плеханов эди. Мен ундан фронтга жўнатишини сўрадим.

Шу ўринда бир ҳақиқатни айтмоқ керак. Ўша пайтлари барча ёшларда менагидек фронтга боаришга иштиёқ зўр эди. Барчамиз Гитлер Советлар юртига ҳужум қилиб ақдан озган, чулки ентилмас Қизил армиямиз уларни қиска вақт ичида кулини кўкка совурдаи, деган ишончада эдик.

У кунлари «Ҳамма фронтда жон олиб, жон бермоқда, душманга шердай ташланмоқда. Мен эса четда толашабин бўлиб турибман», деган ўй хаёлим-

дан минг бора кечтандир. «Бу шармандалик эмасми, дўстлар юзига қандай қарайман, қизлар мен ҳақимда нима деб ўйлайдилар», деган ўй-фикр ҳам миямда чарх уради.

Ҳа, биз ҳақиқатан ҳам тоза қаб, тоза виждонимон билан фронтга отланганмиз.

Бу уруш энг қонли, даҳшатли, фожиади, инсоният тарихидаги уруш эканлиги мендай миллионлаб йитилар қалбига яшин мисол урилган, бу урушда Совет халқининг қисмати ҳада бўлишини юрак-юракдан ҳис қилганмиз.

Қачон душман ерларимизни босиб олиб, гуноҳсиз одамларимизни ҳеч иккиланмай отаётганлигини, шахар ва қишлоқларимизни ер юзидан супуриб ташлаётганлигини эшитиб, бизлар ҳақиқий маънода бўрига айланган душман билан юзма-юз турганлигимизни сездик.

Мени бардам-бакувватлигим, саломаглигим жойидалиги учувчи бўлишга ундар, аммо учувчилар сонин шунчалар кўп бўлиб, уларга самолётлар етишмас экан.

Ўша вақтда олий ўқув юртининг бешинчи курс талабаларига зулмик билан давлат имтиҳонларини топириш ҳақидаги қарори чиқди.

Профессор Павел Факторовичнинг аадаси билан қадардон дўстим, бутунги кунда биология фанлари доктори, профессор А.К.Сатитов билан давлат имтиҳонларини топиришга тайёртарлик кўриб, 1941 йилнинг 21 сентябрида имтиҳонларни муваффақиятли топириб, «Зоолог» мутахассислиги бўйича олий маълумотли бўлдим.

Ааашмасам, мен ва дўстим Сатитов Самарқанда давлат имтиҳонларини топиригандик. Қолганлар Тошкент шахрида давлат имтиҳонларини топиришди. Чулки университет ўрта Осиё университети номини олиб, Тошкентга кўчирилган эди.

Профессор Марков Павел Факторовичнинг ўшанда «Диплом урушда ҳам керак бўлади. Шунинг учун ҳеч иккиланмасдан давлат имтиҳонларини топишинглар», — деган гапи ҳамон кулоқларим остида садо бериб турибди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам марҳум Павел Факторович ҳақ бўлган экан. Урушда мен шу дипломиним ҳисобига артиллериячи бўладим.

1941 йилнинг ўн биринчи октябрида мен куттан кун келди. 600-700 нафар киши Қозоғистон орқали шимолга жўнадик. Кейин маълум бўлдики, бизлар десантчилар бўлишимиз керак экан. Бизларни Поволжени Дезандфрей туманига олиб келиб ташлашди. Ноябрь ойларининг бошларида 20-30 даража совуқ. Биз жойлашган еримиз темир йўл бекатидан 40-50 км нарида эди. У ерда бизлар 25 ноябргача тўхтаб қолдик. Касаллик, тўйиб овқат эмаслик кўп йигитларнинг бошини эди. Аслида, бу ерда душманларнинг таъсир кучи йўқ бўлиб, захирадаги жангчилар билан ишлашнинг тўғри йўлга қўйилмаганлиги оқибатида йўқотиш бўлган эди.

Охири мен бу ердан кутулиб чиқиб Саратов вилоятидаги Дотигиев лагерига етиб келдим. Декабрнинг бошларида бизнинг лагеримизга катта лейтенант келиб олий маълумотларни таниб олди-да, иккинчи Киев артиллерия билим юртига ўқийшга олиб кетди.

Билим юрти ўша вақтлари Саратов ёнидаги «Разбойшина» бекатида жойлашган эди. Билим юртини 1942 йилнинг июл ойида тўталаддим. Мен ва мен билан билим юртини тўтатгандарга лейтенант унвонини берди ва бизлар Ржев туманига топириқ олиш учун жўнатилдик.

Ўша пайтлари Немидова ёнида оғир жанглар кетарди. Калинин фронтда жангчиларимизнинг жуда катта гуруҳи курушовага тушиб қолган эди. Ҳамон эсимда, ўшанда 38-армия гуруҳларга бўлиниб курушовадан Немидова туманига чиқиб олганди. Биз зобитларни

қисмимизни ҳам аниқлаштирмай қўлимизга милтиқ бериб, бўлиб ташланган пиёдаларга ёрдан бериш ва уларни курушовадан олиб чиқиш учун ташлашди.

Мен 1942 йилнинг июл ойида илк бор порох хидини ҳидлаб фашист билан юзма-юз бўлганман. Урушни одамлар афсона қилгандек кўринчди эмаслигини ҳис қилганман. Қўл жангида иккита фашистни жаҳаннам қазрига жўнатганман. Жангда кўп отдим. Аммо қанча ўқим нишонга бориб текканлигини билмайман.

Урушнинг иккинчи куни тунда қандайдир бошлик бизларни Ржев шахрига тўллади. Курушовадан 336 артиллерия полки чиқиб олди. Аскарларнинг уст-бошлари дава-дава бўлиб кетган, ҳамма томони қон, аммо руҳлари тушмаган эди. Бу полkning зобит ва аскарлари асосан сибирликлар бўлиб, бўлариди баланд-баланд, ўйчан йигитлар эди. Полк олтиш фойз одамини йўқотган бўлиб, биз уларнинг ўрнини тўлдирдик.

Мени топография взводининг 2-дивизионига қолмандай қилиб тайинлашди. Чунки полк бу ҳолатда жангда иштирок этиши қийин эди. Шу сабаб зудлик билан полкни орқата қайтарди. Сабаби, ортада уни аскар ва зобитлар билан тўлдириб қайта жангга ташлаш керак эди.

Полкнинг тайёрларлик ишлари Горький вилоятининг Гороховецск туманида кечди. Полкнинг ихтиёрида 152 мм ли пушка — Гаубиц эди. Бу пушка жуда чиройли эди. Ҳамма хужжатли ва бадий фильмларда ўша пушкани намойиш қилишди. Пушка снарядини нишонга тегиш масофаси 18 км. Отиш ва стволни жойига келиши даҳзалар ичида бўларди. Отилган снаряд овози эса ижро этиладиган Шостаковичнинг еттинчи симфониясини эслатарди. Агар пушкадан беш-олти километр узоқликда бўлсанг снаряднинг ҳавода учиб ўтаётган овози жонга роҳат эди.

«Ўт оч!» бўйруғидан сўнг пушка овозини юратинг котиб кутасан ва снарядни вишиллаб учушидан руҳинг кўтарилиб кетади. Снаряд нишонга тегиб портади. Юракка яна бир кувонч кириб келади. Душман снаряднинг темир парчаларидан қирилади. Ана шу вақт ичидagi қолиб овоз жаранги симфония эмасми?

Агар чумолар йўлини кўриб қолсанг, уларни босиб ўтмасликка ҳаракат қиласан. Аммо у жаҳаннамда сени пушканинг овози, снарядларнинг вишиллаб учуши ва душманинг қириб ташланганлигини кўриб жонинг роҳат олиб, тананг яйрайди. Бу ҳолат худди байрамдагидай қалбингга муҳра нади. Буларнинг ҳаммаси душманинг ўлими билан боғлиқ даҳзадардир. Фашистларга нисбатан нафратимиз шунчадаар кучли эди-да.

Қачон душман пушқаси отилганда унинг овози шовол овозини, саряд учуши эса иллонинг ердати ҳаракатини, порташи чиябўрининг увилашини эслатарди.

Ким ана шундай ҳолатларда тирик қолган бўлса, албатта юқоридаги сўзларимни тасдиқлайди.

Мен ўз пушқам билан урушнинг сўнгги кунигача бирига бўлганман.

336-полкнинг командири подполковник Аверкин эди. У қисқа вақтда полкни одам билан тўлдириб, куроллантириб, ўқув майдонидида синовдан ўтказиб, эшелонларга жойлаштирди.

1942 йилнинг кузиди душман кент фронтда жанг олиб боролмай қолди. Аммо у Ленинград атрофига 1941 йилнинг сентябр ойларида кириб борган бўлиб, Ленинград шахри фашистларнинг артиллерия снарядларига нишон бўлиб қолганди. Шу босис душманинг кўли баванда келиб шахрни бомбардирмон қилишда анча муваффақиятларга эришганди. Айни шу муваффақиятларнинг олдиди олиш учун бизнинг полкимиз Ленинград ҳимоясига ташланганди.

1942 йилнинг сентябр ойи тунида бизнинг эшелон Ленинградга яқин турган Ладога кўлининг жаҳанубий қирғоғига курол-аслаҳа ва аскар, зобитларни туширди. Баржаalarda полкимиз Ладога кўлининг шарқий қирғоғида жойлашган Пискарев туманига олиб борилади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, полкимизнинг яширин равишда Ладога кўли орқали олиб ўтилиши муваффақиятли яқунланди. Немис самолётлари бизларни илғаб ололмасди. Чунки полк ниҳоятда пухта пардаланган эди. Самода жанг кетар, бизнинг қирувчи самолётларимиз душман самолётларини куйига бомба ташлашларига йўл бермасди. Ўшанда бизнинг полкимиз Карельскийда ҳимояга ўтди.

Полкимиз Ленинграднинг шимолида турарди. Бу ерда 1942 йилнинг сентябр ойдан 1944 йилнинг июлигача бўлганмиз.

Икки йил атрофида Ленинград ҳимоясида қатнашиб, Белоостров, Сестрорецк, Парголовкаларнинг ҳимояларида қатнашганмиз.

Ҳамон эсимда. Бизни ҳимоя чизигидан наридаги душман майдонидида ДОТ «миллионер» бор эди. Мен ўша жойда олти ойлар чамаси турганман. Ўша кунларнинг тирик тувохлари, бу ДОТнинг аскар ва зобитлари энг сўнгги патронлари қолгунча жанг қилишиб, биронтаси душман кўлига тирик асир тушмаганлигини гурур билан ҳимоя қилиб беришганди.

ДОТни душман порталатиб юборишга ҳаракат қилганми ёки йўқ, бу бизга қоронгу. Чунки уларнинг ҳамма иши порталатиш, йўқ қилишга қаратилган эди. Аммо ДОТ соғ қолган бўлиб, унинг қурилишига қойил қолмасдан иложинг йўқ. У жууда яхши жойда жойлашганлиги сабаб яқин атрофни қузатиш жууда осон эди. Шу сабаб биз уни ДОТ «миллионер» деб эркалаб гапирардик.

Мени кузатув жойим АОТдан 350-400 метрлар нарида эди. Ана шу пост ва траншейлар орасидаги жойлар ўлик зона ҳисобланарди.

Қаршимизда турган финларнинг мудофаси бизникига қараганда анча мустаҳкам эди. Чунки улар бизнинг ҳужумимиздан хавфсирашарди. Мен взвод командири сифатида уларни ҳали-бери бизга ҳужум қилмаслигига ишонардим. Аммо финлар ҳимояга зўр бериб тайёранар эди.

Уларнинг тиканли симлари етти катор бўлиб, симлар пулатдан тайёрланганди. Улар бу симларга турлаи овоз чиқарувчи темир-терсақлар ва консерва бан-каларини осиб қўйишганди. Сабаби, симга нимадир тегиб кетса, консерва банкалари ва темир-терсақлар овоз беради. Бу ҳолат огоҳликка аъват эди. Ундан ташқари финлар ва уларнинг эгалари ҳисобланмиш немислар жуда кўлаб итларни сақлашарди. Бизларда на ит, на мушуклар бор эди. Чунки Ленинград атрофидаги туманларда на итга, на мушукларга икки йил ичда кўзимиз тушмади.

Қаршимиздаги тиканли симлар овози аиникса со-вук пайти янада баланд чиқарди. Муз қотган кунла-ри қайчи билан тиканли симларни кесишга чоғлани-шинг билан улар шундай даҳшатли овоз берад эдики, тасаввурингга бутун бошли фин армияси кўмондони Маннергем билан оёкка тургандай бўларди.

Бизнинг мақсадимиз фин армиясининг ҳарбий хо-лати, аскаар, зобитларининг кайфиятини икир-чики-ритага билиш эди. Душманнинг ҳам олдига шундай вазифа қўйганлигини ҳис қилиб турардик. Бундай пайтларда душманнинг ҳар бир ўт очиш нуктадари-ни, ҳар бир объектини пухта ўрганмоқ керак эди. Чунки, душман сиридан огоҳ бўлиш жуда катта аҳа-миятта эга эди-да. Бу иш шунчалар эътиборни жаба қилардики, бутун бошли таркиб туну кун шу вазифа

билан шуғулланарди. Мен топографик взвод коман-дири сифатида 1943 йилгача шу ерда бўлганман.

Мени аскаарларим фронт бўйлаб 10-12 км ичкари-га, 7-10 км масофадаги кенгликнинг ҳар бир қари-чини текширувдан ўтказган ва ёддан билар эдилар. Бизлар ҳатто душманнинг аскаар ва зобитларининг сонини ҳам аниқлашга улгурган эдик. Аскаарларим уларга ном ҳам қўйганди — «Рижий», «Барсук», «Орангутан», «Долговязий».

Биз пиёдаларнинг асосий вазифаси «тил» олиб келиш эди. Артиллериячиларнинг вазифаси эса раз-ведачиларнинг курулми юришини таъминлаш, ке-рак бўлганда душманни ўқ отар нукталарини ишдан чиқариш эди.

Взводимнинг вазифаси ҳар қандай шароит, ҳар қандай ҳавода душманни ўқ отар нукталарини аниқлашдан иборат бўлган. Менинг топографик ил-мим бу ишда жуда-жуда асқотган бўлиб, разведа-чиларнинг тил олиб келишида ҳам жуда кўл келарди. 1943 йилнинг январ ойидан июн ойигача Дивизи-он разведкага бошлиқ бўлдим. Бу ишда ҳам топогра-фиклигим иш беради. Энди менда катта хужуклар бўлиб, пиёдалар бўлинмаси билан яқин алоқада бўлардим.

Мен душманни кўлаб кўрадим, улар ҳақида мукаммал тасаввурга эга эдим. Кўмондонлик қил-ган ишларимни муносиб тақдирлаб, катта лейтенант унвонини, «Қизил юлдуз» орденини беришди. Бу — 1943 йилнинг бошида илк бор олган орденим эди. Бу кувончли, ҳаяжонли кунни ҳеч қачон ёдимдан чиқа-ра олмасам керак.

Бизнинг артиллериячилар душманга ҳеч нажот йў-лини қолдирмай, ҳимозмиз қандайлигини билдирмай жанг қилишарди. Душманнинг ҳамма ўточар нукта-ларини, қаршилик қилиш пунктларини, барча ку-роларини аъло даражада билиш борасида армиямиз душманга заррача дам очик майдон қолдирмаган эди.

Артиллерия «Уруш ҳудоиси» саналиб, Ленинград фронтida ўзини яққол намоен қилди. Улар «майдон маликалари» саналмиш пйёдадарни кўз қорачиғидай асраб, уларнинг кам тадафотини таъминлаб турди.

Биз иккинчи Киев артиллерия билим юртининг қадрроҳлари кундан-кунга зобитлар жойини тўладириб ўсдик, улғайдик, катта тажрибага эга бўлиб, сўнггида жуда кўпчилигимиз батарея командирлари бўлиб етишдик.

1943 йилнинг август-сентябр ойларида катта лейтенантлар Василий Судочек, Василий Корчнев, Василий Кочетков, Владимир Корнаков ва мен Солихбоевлар батарея командирлари лавозимига кўтарилдик. Бу бизларга катта ишонач ва ҳурматнинг меvasи эди. Бизлар бир оиланинг фарзандларидек аҳил-иноқ ишладик. Мустаҳкам собит ирода билан бир-бирини кўлаб-қувватлаб турдик.

Орадан кўп ўтмай барча зобитларнинг муносабати ўзгариб, улар бизларга ҳурмат билан қарайдиган бўлишди. Биз зобитлар қилинаётган ҳурматни юракдан ҳис қилиб, полкнинг сеvimли одамларига айланиб қолган эдик.

Полкимиз командири подполковник Оверкин бизларни еру кўкка ишонмасди. Авайлаб-асради. Биз ҳақимизда 21-армиянинг артиллерия кўмондони генерал майор Пидусов ҳам биларди.

Мени батареям чекита жанговар ҳолатда бризант снарядини синаб кўриш тушди. Бу снарядни узок масофадан бошқариб портулатиш мумкин, дейишарди. Ўшанда бизнинг батарея ишини Ленинград фронтга ҳарбий советининг аъзоси А.А. Жаанов ва Ленфронтнинг артиллерия кўмондони генерал-лейтенант Одицовлар кузатишган экан. Бизлар бу топшириқни ҳам аъло даражада бажардик.

Ленинград 1943 йилнинг 18 январигача қуршовда қолди. Ягона йўл Ладога кўли орқали эди. Қипшинг

аёзди кунлари жуда катта қийинчиликлар билан Ленинградга кўла орқали муз йўли қуриларди. Улкан, катта шаҳарга шу йўла ягона йўла бўлганлиги учун ҳам унга «Ҳаёт йўли» деб ном берилганди. Баҳор, ёз, куз фаслларида жуда катта тадафотлар ҳисобига шаҳарга озик-овқат, кийим-бош ва қурола-асралар олиб келинаради. Аммо булар армия ва халқнинг эҳтиёжини қондира олмади. Натижада Ленинград аҳолиси ва армиянинг бошига очарчилик баласи босириб келарди. Ана шу фожиадан қутулиб кетиш учун ҳарбий кўмондон, давлат ташкилотлари барча чора-тадбирларни кўришарди.

Ўша йиллари менинг ҳаётим ҳам Ленинград шаҳри ва аҳолиси билан узвий туташган эди. У кунлари очлиқдан силмаси қуриб, озиб кетган, юришга ҳоллари қолмай йиқилиб тушаётган одамларни кўриб фашизм инсоният бошига қандай қулафатларни ёдирганлигининг туюхи бўлганман ва қалбимда бир нафрат ҳиссини туйганман.

Қўчаларда ўлганларни чана-аравада қалаштириб олиб кетаётган марҳумларнинг қариндош-урувлари, таниш-билишларини учратардим. Бу жуда даҳшатли ҳолат эди. Бу фожияни ҳатто душманнингта ҳам раво кўргинг келмайд.

Бу фожиялар энди қайта юртимизда бўлмасин. Биз бу урушда миллионлаб одамларимизнинг бошини она еримизга қўйдик. Ортада минглаб-миллионлаб одамларимиз зор қакшаб қолишди. Бири отасидан, бири фарзандидан, бири сеvimли ёридан ажралашди. Ула жароҳатлар ўрни ҳамон битганича йўқ.

Бутунги тинчлик замонининг қадрига етмоқ кетди. Бутун бизларнинг бахтимизга нурафшон кунлар келди. Бу кунларнинг қадрига етингизлар болаларим, набираларим, чевараларим, қавм-қариндошларим, — дея хайқиргим келади, қадрдоним Юрий Николаевич!

Армиямизнинг фашистлар билан юзма-юз бўлиши оқибатида кўплаб талафотлар бўлди. Фронтларда шунингдек, ҳарбий техникалар сони камайиб борди. Натижада И.В.Сталиннинг 1941 йил 3 июлда радио орқали чиқишидаги асосий таши ана шу муҳим масалага қаратилган эди. Урушнинг бошланишида 5 миллион одам урушга сафарбар қилинди. Қисқа вақтда янги ҳарбий қисмлар ташкил топди. 1941 йилнинг декабр ойида ҳаракатдаги армияга 291 та Дивизия, 94 та бригада келиб қўшилди.

Бу урушда одамларимиз ўз инон-ихтиёлари билан ҳарбий хизматга ёзилиб, фронтга кетдилар. Бу ҳол дushman босиб олган шаҳар, қишлоқларда ҳам содир бўлди. Бутун бошли халқ бир ён, душман бир ён қолди. Иккинчи Жаҳон уруши йилларидаги партизандар ҳаракатидан ва уларнинг ҳужумларидан фашистлар худди кўйинга совуқ илон киргандай кўрқиб қолди. Партизандар ўлимга тик бордилар. Халқ лашкарлари тузила бошлади. Ана шу ҳаракатга тўрт миллиондан ортиқ одамларимиз қўшилганда, 200 хоҳиш бидиришганди. Натижада 60 та Дивизия, 200 та полк тузилади. Улардан 36 та Дивизия ҳаракатдаги армия сафига келиб қўшилди. Шулардан 16 таси Москваники, 10 таси Ленинградники эди.

Ғалабани яқинлаштиришда партизандар ҳаракатининг роли бекиёсдир. Йирик партизандар ҳаракатининг командири С.А.Ковпакнинг фашизмга қирон келтирилгани одамларимиз унутгани йўқ. Миллий халқ қаҳрамонига айланган бу инсон ўз халқини, ватанини жонидан ортиқ яхши кўрганлиги учун ҳам ён-атрофдагилари ва армиясининг жангчилари ҳам ана шу буюк шахсга айланишгандай эди. Шунингдек, ҳарбий фашистлар армиясининг содадат, офицер, генераллари ҳам унинг номини эшитиши билан кўрқувга тушарди. Ҳа, С.А.Ковпак партизандар

уруши ҳаракатини Иккинчи Жаҳон уруши тарихи сономасига муҳраб кетган буюк шахсдир.

Фашистлар босиб олган ҳамма шаҳар, қишлоқларда ҳаракат қилаётган партизандарнинг фашистлар армияси ҳаракати ҳақидаги хабарномалари Олий Бош қўмондонликнинг партизандар ҳаракати штабига келиб тушарди. Шу сабаб Олий бош қўмондонлик муҳим разведка маълумотларини олишга эришганди. Айрим ҳолатларда партизандар ва армия биргаликда фашистларга қарши турли хил жанговар операцияларни ҳам ўтказиб турарди.

Масалан, 1943 йилнинг август-сентябр ойларида «Темир йўл уруши» операциясида немисларнинг кўпинига катта талафот етказиб, партизандар Курск жангида фашизм устидан қозонилган ғалабига улкан хиссасини қўшдилар. Ана шу операцияни ўтказиш учун Белоруссиядан, Ленинграддан, Калинин, Смоленск, Орав вилоятларидан 167 та партизандар отряди юз минг нафар жангчилари билан қатнашган эди.

Уруш йилларида фашистлар босиб олган жойларда 6200 та партизан отрядлари яширин ташкилотлар фашистларга қарши кураш олиб борди. Уларнинг сафига 1,1 миллиондан зиёд партизандар бирилашган эди.

Партизандарнинг кўпуровчилик ҳаракати билан душман биргина темир йўлнинг ўзига 21 мингдан зиёд курул-яроғ, танклар, самолётлар, ёқилғи, озик-овқат ва бошқа кўплаб уруш учун керакли нарсалар ортилган эшеонларини йўқотди. Улар 1,5 миллиондан зиёд фашистларнинг аскар, зобит, генералларини қўлга тушириб, асир олдилар. 1100 та самолётини уриб туширди, аэродромларда портлатиб юборишди.

Бундан ташқари минг-минглаб кўприкларни, темир йўлларини портлатиб, фашистларнинг урушга бўлган даъватини сусайтириб, руҳини тушириб, ғалабамизнинг тезлашишига улкан хиссаларини қўшди.

Партизанларнинг бундай қаҳрамонона ҳаракатлари осоналикча кечмади. Минг-минглаб партизанларнинг ҳалок бўлиши, минг-минглаб партизанларнинг фашистлар қамоқхоналарида азобланиб, қийналиб ўлишлари, уларнинг оналари, болаларининг бевақт ҳаюклатлари эвазига бўлган эди. Афсонавий ҳалқ қаҳрамонига айланиб кетган Зоя Космодемьянская фашистлар қуршовида дор остига олиб борилаётганда «Ўз халқининг бахт-саодати учун ҳалок бўлиш улкан бахтдир!» дея ҳайқирди. Бу ҳайқирик Зоя тенги барча ўғил-қизларнинг қалбида яшин бўлиб-чақнади ва фашизмга қарши қурашувчи минг-минглаб Зояларнинг қайта дунёга келишига сабаб бўлди.

1941 — 1945 йиллардаги урушни на сўз билан, на фикр, ўй-хаёл билан бор бўй-бастини қаршимизда тиккай оламиз. Бир тутқаноқ касалига дучор бўлган ўйноқи кўз маҳлуқ, дунёни остин-устин қилиб юборишга озгина қолган эди.

Шаҳарлар, қишлоқлар вайронга айланди. Одамлар сноря, бомбадар зарбидан ҳалок бўлди. Очлик, яланғочлик, очарчиликдан силласи қуриб ўлдилар. Миллионлаб одамлар — кексалар, аёллар, болалар крематория печларида ёндарилди. Шундай кўзингта мўлтираб қараб турган норасида гўдакни қандай ёқиш, отиш мумкин? Ақа бовар қилмас ваҳшийлик. Жасадаари қалашиб ётган одамларнинг сурагала-рига тикилиб ичингда ўт ёнади. Кўзлари очик қолиб кетган фариштадай гўдаклар сиймосида жалад этигининг излари. Унга тикилиб, ичиндан бир хўралик келиб, йираб юборасан. У норасида гўдак эди-ку! Фашист қузуғуларига нафрат ила тик қараб турган партизан Зоянинг нигоҳидан қуч оласан. Шундай ўлимлар бор — шарафга, шонга буржанган

ўлим. Бундай ўлимдан қурурланасан. Зоянинг ўлими одамзотнинг бошига қулфат келтирилганга нафрат ханжари эди. Одам нақадаар улуғ зот, одам нақадаар жирканч маҳлуқот.

Онасини фашистлар ўлдирган бир қизалоқ мента тикилиб турибди. Ошпоқ қизалоқ. Бошида қора рўмол. Бармоқлари мушт бўлиб тутилган. Сендай жирканч фашистни ана шу қизалоқнинг нафрати ёндаириб қула қилганлиги рост! Бир сурагда болалар юзгубан ётибди. Ҳаммаси отиб ташланган. Улар жуда-жуда кўп. Ҳаммаси яланғоёқ. Ана шу расм қуйи-сида шундай ёзувлар бор:

Ақалримиз!

Бузарга ешиб олинтизлар!

Бузарни Аршга ҳайгаб келмоқ!

Бузарни қутқаринглари!

Рус қизлари.

Бузарни қутқаринглари!

Бузар сузарни овозингизни эшитиб турибмиз.

Юрагимиз кўксимиздан чиқиб келмоқ истайди.

Сузарнинг қизарингиз.

23.6.44 й.

Бу қизларнинг биронтаси тирик қолганлигига ишонмайман. Ичарида тирик қолганлари бўлса, ҳалок бўлган дугоналари учун ҳам узок-узок уларни эслаб-эслаб яшасинлар.

Ҳалқ қасоскорлари ҳар қандай оғир шароитда ҳам руҳан тушқунликка тушмаганлар. Мана шу турдаги партизанлар ҳаракати аъзоларининг нигоҳларидаги ўзларига ишончини кўриб қўнглинг тоғдай кўтарилди. Ёш, навқирон йигит-қизлар, ҳаммасининг кўксига автомат. Қурулмари ўзларига ярашган. Қизларнинг кўзларида олов. Йигитларининг кенг елкасида парилар ўйнайди. Соғлом, бардам, бақувват

эр-ийитлар. Ошпоқ соқоли кўксига тушган мерган бобо уларга бир меҳр билан тикилиб турибди. Бобо қасоскор фарзандларига қараб хавасланган. Бундай йигит-қизлар орасида қасаллар тузалиб кетади.

Ботир акаларим, ботир опаларим! Бутунларда улар бормикин. Бор бўлсаларинг, яна узоқ йиллар борлигини билириб яшангизлар!

Ушбу суратда партизан қизлар поезда йўлини миналаштиримоқда. Орадан кўп вақт ўтмай душманнинг поезда эшакони ер билан яксон бўлди. Қизлар юзида қувонч. Ана шундай ботир опаларимиз фашист таънадларининг минглаб поездаларини портлатиб юборишган эди.

Уруш кўрган одамлар бизга ўхшамаган, бошқачароқ. Баки урушгача улар ҳам бизга ўхшаганлар. Аммо, уруш уларни қайтадан дунёга келтирган, деб ўйлайман. Чунки шу йиллар ичида кўплаб жаҳаннам ичидан чиқиб келган одамлар билан юзма-юз бўлдим. Ҳаммасининг юрагининг тубида бир армони бор. Улар урушда қимнидир йўқотган. Қай бир дўстини, таниши, билишнинг ўлимини кўзлари билан кўрган. Умуман, айримларида бир фожиа, ўзгалари қалбда юзаб фожиадар яшайди. Шу сабаб улар бизга ўхшамайди. Лекин биздан кўпроқ одамларни яхши кўради. Улар учун ҳамма қариндош, дўст-биродар, одам ажратмайди. Ориётига тегсанг тинч кўймайди. Ҳа, уларни уруш қайта тарбиялаган. Шу сабаб уларни уруш одамлари, деб атагимиз келди.

Бир қишлоқда тўйнинг устидан чиқдим. Шундай қаршимиздаги сўрида ўтирган одам мени имлаб чакирди. Шеритим билан ёнига бордим. Кекса киши бўлса-да, чаккон ҳаракатлар билан ўрнидан турди-да кўларини ёзди. Кучоқлашиб кўришдик. Мўйловлари ўзига ярашиб тушган, меҳрибон кўзларида бир

меҳр, келбаги тоғлик халқларниқига ўхшаб кетган бу одам биз излаб юрган, уруш кўрган Алимқул бобо Пиримқулов бўлиб чиқди. Хурсанда бўлиб кетдим. Хўш-хурсандчилик билан бобога тикилиб:

— Қандай бизни танидингиз, — деб сўрадим.

Бобо жиммади. Жимдаётганда юзида бир нур жилая қилди. «Бундай одамлар бағри кенг одамлар», бўлди деган ўй хаёлга ўрлайди. Аслида ҳам шундай.

— Бу қишлоқларнинг боласидан кексасигача отининг қашқасидай мента таниш. Ана шу танишлар ичидан нотанишларини топиш осон-да, — дея бизни «ўзимиз чой узатамиз» дегандай ҳаракатимизга, — Меҳмонсизлар. «Меҳмон отангдай улуғ» деган тап бор. Ҳозирча мен узатиб турай, — дея пиёлага чой куйиб бизга узатади. Хижолат аралаш пиёлани бобо кўлидан одам.

Ҳеч қачон одамнинг вақти тивиз бўлмайди. Бундай нохушликни одамнинг ўзи яратади. Бутун мен ҳам шундай аҳволни ўзимга ўзим яратиб ўтирган-дим. Шу сабаб бобога ўзимни таништириб, суҳбатлашиб олмакчи эканлигимни айтганимда:

— Шошимма, болам. Тўйни ошдан енглар. Одамларнинг бахтли кунинида остана хатладинглар. Бутун хосиятли кун, — дея.

Тўй ошдан еб ўрнимиздан турдик. Алимқул бобо тўйхонанинг чап томонидаги боққа бошлади. Фасларнинг баҳори ўзгача-да. Дарахтлар гуллаган, шохларида асаларилар овози кўлоққа чалинади. Тоза ҳаво. Кўнглинг яйрайди. Ярим ой шаклидаги курсиларга бориб ўтираман.

Бобо сукут сақлайди. Сукут адоғида:

— Бизлар Сирдарё томонларга 1958 йили кўчиб келганмиз. Келганимизда бу ерлар қампишор, ботқоқ жойлар эди. Бундай кўнглига малҳам бўладиган жой бўлгунча қанча вақтлар ўтди. Одамнинг

қўли гул дегани шу-да. Ҳақиқатан ҳам, одамнинг қиловмайдагидан ишн йўқ. Ҳаммасини қилишга қодир. «Кўз кўрмоқ — қўл ботиқ», деган иборанинг аини ўрнида айтилган жойида ўтирибмиз.

Бу жойлар тулки, шоғол, бўйиларнинг макони эди. Одам ана шундай кўрқинчи жойни илм масканига айлантирди — мактаб қурди. Урушга қишлоқдошларим Алиқул Болиев, Салим Мўминов, Пардабой Қудратов, Тўймуҳаммад Юсупов, Сондибой Рустамов, Алибой Авезов ва укам Болиқул Примкуловлар билан биргаликда Нурота тизма тоғи этагида жойлашган «Ахчоп» қишлоғига жўнаб кетганмиз.

1942 йилнинг август-октябр ойларида баланд-баланд қарағай дарахтлари бор ўрмонда жанг ҳаракатларини, милитик отишни ўрганиш учун ҳарбий машғулот бўлди. Бизлар ноябр ойида бўладиган катта жангда қатнашишга тайёрланардик. Машқларимизда милитик етишмаганлиги учун ҳар уч нафар аскар-та битта милитик берилиб, навбатига ўша қуроладан отиб, уни қисмларга бўлиб ўртандик. Ҳозирларда ўйлаб қарасам бизлар захирадаги полкнинг аскарлари бўлганмиз. Чунки командирларимиз ахён-ахён-да янги полк деган сўзни такрорлаб қоларди-да. Рус тилини яхши билмаганимиз учун кўп гапларининг мазмунини илғамай қолардик.

Бу урушда қуроладан ҳам кўра аскар, зобитларнинг шапширдай ўткир руҳи ғалабани тезлаштирди. Мана, бизлар жангга кирганда биримизда милитик бўлса, биримизда йўқ эди. Жангда милитиги йўқ аскарни бир тасаввур қилиб кўринг-чи, ҳаёлингиздан қандай ўй кечар экан. «Қочиб, ўқдан панароқ жойга ўтиш ёки ўзни ўлганга солиб ётиш». Ана шу ўйлар бирон-бир аскарнинг ҳаёлига келмай, яраданган аскарнинг милитиги ёки ўлдирилган фашист автоматини қўлга киритиб жанг қилганмиз.

Биринчи жанг жаҳаннам бўлди. Чор атрофдан вириллаб ўқ учади, ҳамма томон тўс-тўпловон, осмонни тўғун қоплаган, турли хил қуроалар овози қулоқни том битирган. Бу манзаралар бизларга мутлақо бегона — ваҳший манзара эди. Аммо орадаги бир неча кунлик жангдан сўнг кўрқув бизга бегона бўлиб, ўлимни унутдик. Фашистни ўлдириб кўмсаб қолгандик. Ҳаммамизни бир неча кунлик жанг бутунлай бошқа одамга айлантирди. Кечаги тоғ бағрида кўй боқиб, ширин ҳаёллар оғушида юрган болакай мени тарқ этганди. Жуда узоқ йиллар яшаб қўйгандай эдим. Фашист аскарлари узун-узун, суруқдай одамлар, аммо қўл жангида кўрмоқ келарди.

1943 йилнинг қишида бизникилар ҳужумга ўтишди. Бу вақтга келиб анча душманни отиб кўз пишпиган, жанг қилишнинг ҳадисини олган пайтларда оёғимга ўқ тегди. Сафимиздан орқада қолиб кетдим. Шунда командиримиз ярадорларнинг олдига битта ҳамшира қизни қолдириб кетди. Жароҳатим оғир бўлгандлиги учун ҳамшира биринчи бўлиб мента ёрдам кўрсатди ва госпиталга ўтин олишга келган юк машинаси билан ортга қайтарди. Юк машинасида госпиталга қайтишим ҳам бир оз ғалатирик. Мента билинмай-ю, уруш кўрматган одамларга бошқачароқ туюлади-да. Юк машинаси олдига келиб тўхтаганда бир хўшимдан кетиб, бир хўшимга келиб тўхтаганда бир да ётардим. Шунда машина ҳайдовчиси ва шериги икки қўлимдан, икки оёғимдан кўтариб, «Бир, икки, уч» — дея машинадаги ўтин устига отиб юборишди-лар. Фронгда бундай ҳолат юзлаб, минглаб маротаба бўлиши мумкин. Раҳм-шафқат ҳисси ҳаммамизга ёт бўлиб кетганди. Чунки ҳар бир жангда ярадор бўлган жангчиларни ҳамшираларга яқинлаштиришда уларни қўлидан, оёғидан тортиб судрашнинг тўғри келади. Ана шундай паллалар ярадорлар дод-вой қиларди. Ҳар кун бу дод-войларини эшитганимиз учун қу-

лоқаримиз ўрганиб, асабларимиз темирга айланиб кетганди. Шу сабаб мени машина устига отган одамлардан ҳафа бўлмаганман.

Мени госпиталга олиб борганларининг асаблари пўлатдан экан шекилли, юк машинаси тўхтаганда, мени машинага қандай юклашган бўлса, шундай машина устидан ўтин каби ерга улоқтиришди. Қор устига тушдим. Кейин ҳушимдан кетдим. Қор устида қанча ётганлигимни билмайман.

«Палаткага олиб киринглар», деган аёл овозидан ҳушимга келдим. Совуқ, очлик, оғриқ тинккамини кутриттан экан шекилли, бир ўрис кампирнинг берган бир қулуғи иллик суви қайта жон бахшида қилди. Ичкарида ярадор кўп эди. Дори-дармон етишмаган бўлса керак. Оёғимни кесишяётганда одамларнинг тап-сўзларини эшитиб турадим. Ҳойнаҳой, наркоз бермасдан операция қилдилар. Тив оғриғининг зўридан интратанимда мента сув берган аёл «чидагин бо-дам, ҳаммаси яхши бўлади», дея пешонамга намланган латгани босарди. Операция қиляётган жарроҳ аёл эса нимагадир тинимсиз сўжинарди. Жарроҳнинг нимата сўжинаётганини кейин, бир оз ўзимга келгандан биладим. Жароҳатланган жангчилар тинимсиз келиб туради, госпиталда жарроҳлар кам бўлганлиги учун ҳамма оғирлик мени операция қилиб сўжинган жарроҳлар елкасида эканлигини сездим. Уларнинг қонга чўмилдиб қилаяётган ишидан жанг қилиш минг маротаба яхши эди. Мен олти ой госпиталда ётдим. Оёғим бир оз тузалганда яна қайта кўриқдан ўтказишди. Операция вақтида ярадор оёғимнинг чиритган тўшталарини кесиб олиб таллашлари оккупацияда оёқнинг ўсиши секин ривожланиб, ўнг оёғим чап оёғимга нисбатан беш сантиметр қалта бўлиб қолганлиги аниқланди. Шу сабаб оксокланиб юрадиган бўлиб қолгандим. Кўриқда мени ҳарбий ҳаракатларга яроқсиз деб топишиб уйга жавоб бериб юборишди.

1943 йилнинг ёзида уйга келдим. Отам, онам, қариндош-уруғлар укам ҳақида сўрашди. Мен оёғимдан жароҳат олгунча укам Болиқул билан бирга бўлганлигини, ярадор бўлиб госпиталга тушганимда укам ва мен хизмат қилган қисм узоклашиб кетганлигини билиб, у ҳақда аниқ маълумот ололмаганлигимни бир афсус билан сўзлаб бердим. Укам уруш тутатандан кейин ҳам қайтмади. Миллионаб жангчилар ортидан «Беадрак йўқолди» деган қорахат укамни ҳам четлаб ўтмади. — Алимқул бобо жим қолди. Суккунатда одам ўз-ўзига ҳисоб бериб, хотираларини тиклаб яшайди. Шу сабаб бобога ҳадақит бермай ўтирдик. Бир оздан сўнг юзида қувонч баққиб, сўзида давом этди: — Уруш ҳақида тап кетса кўз оқдими уч нафар доктор аёллар келади. Учалови ҳам жарроҳ эди. Бирини Сибирдан, бирини Украинанинг Одесса шаҳридан, яна бири Белоруссиянинг пойтахти Минскдан эди. Учалови ҳам олий маълумотли докторлар бўлиб, бир институтда, битта факультет, битта турухда ўқиган эканлар. Тасодифни қарангки, уруш бошланганда учалови битта ҳарбий госпиталда учрашиб қолди. Ўшандан буён бу қалта учлик ярадорларнинг суянгани, сивигани, топингани — ҳулмас, ҳаёт шамига айланди. Ўлим босим ўтказмаса, қўлларига тушган ярадорнинг ҳаёт шомолини ёкканлар. Шунинг учун уларни бутун бошли армиянинг аскар, зобит, генераллари, қўмондонлари, ҳамма-ҳаммаси яхши кўриб, хурмат қилишарди. Юра бошлаганимдан кейин эртадан кечгача ётишдан уялдим. Бир куни госпитал ховлисида операциядан кейин курсида таллашиб ўтирган доктор оладар олдига бордим. Улар қачон мени кўриб қолди. «Бодажоним, яна бир оз ётгин. Сени уйингга юборамиз», — дедилар эркалаб.

Ўшанда уларнинг кўзи мента тушиб, «Нима гап», — дейишди. Олдин гапиришга тортиндим, кейин бир куч биканимга туртгандай бўлди. Сўзлай бошладим:

— Ўртоқ майорлар! Рухсат берсизларингиз, мен ярадорларга ёрдам бериб юрай. Жууда зерикиб кетдим, — дедим.

Шунда улар бир-бирига қарашди. Кейин бир зум суккут сақлашди. Суккут адағида:

— Баракалла, — дейишди бирваракайига. Мен ҳам, улар ҳам хурсанд бўлдик. Ўша кундан бошлаб мен доктор опадарининг ёрдамчисига айландим.

Мен тарих ўқитувчисиман. Тарихда жууда кўп-лаб ҳақ қаҳрамонига айланиб кетган хотин-қизлар ҳақида ҳикоялар, қиссалар, достонлар ёзилган. Мени бир умр ёдимда қолгани ўша жарроҳ опадар ҳам ҳақ қаҳрамонига айлانган мада, жасур, сабрли, тоқатли, илми аёллар эди. Уларнинг матонати-та қойил қолмай иложинг йўқ. Ошпоқ ҳалат билан операцияга кириб, ҳамма томони кип-қизил қонга беланиб ортита қайтишарди. Улар жанг пайтида йитирмадан зиёда операция қиларди. Бу жууда оғир, жууда машаққатли, одамнинг сабр-бардоши етмас меҳнат эди. Улар ана шу сабр-бардошни тошган оналар эди.

Илк бор мени операция қилган доктор опани операция вақтида сўқинишларининг сабабини кейин билдим. Ҳар ярадор жангчи жарроҳлик столига ётиши билан опадар фашистни бўралатиб сўқиб, ўзларининг кайфиятларини кўтарар эканлар. Бўласа опадар ўлаиб қолишлари мумкин эди. Бизлар ана шундай жасоратли аёллар билан қалабага эришдик. Учловви ўчта республикадан бўлса-да, бир одамга айланган дутоналар, опа-сингиллар эди.

Агар фаришталар афсона бўлса, улар ердаги фаришталар эди. Ҳозир уларни эслашману, опадарининг сиймоси кўз олдидан ҳудди кино лентасидай бир-бир ўтмоқда. Агар урушдан омон қолиб ҳаёт бўлсалар, ўзоқ яшасинлар, бахтли кунларни жуада-жуада кўп кўрсинлар. Мендай минг-минглаб одамларни ўлим ўпқонидан олиб чиққан опадарим,

онажонларим омон бўлинглар! — Бобо ўзига ўзи тапиргандай бўлди. Кейин кичриқларида ёш кўринди. Бу қувонч ёшлари эди.

Қаршимда бир сурат. Унда шундай ёзув бор: «Лейтенант И.Латипов ротадаги ўзбек ва қозоқ жангчилари билан суҳбат ўтказмоқда».

Беш нафар жангчи. Лейтенант билан олти нафар. Лейтенант ёнида бир жангчи қиз бор. Юз тузли-шидан қозоқларга ўхшайди. Расмдагиларни қайси фронт, армияданлиги ҳақида матбуот йўқ. Уларга тикилиб, қорагим оғрийди. Хаёлимда бир ғалптин савол чарх урурди: «Тирик қолдиларингми?..» Агар тирик қолган бўлсалар Алимқул бобо айтганларидай: «Ўзоқ яшасинлар!»

Иккинчи суратда сержант Василий Матросов жангчилар билан суҳбат ўтказмоқда. Бизнинг ҳарбийларимиз урушнинг биринчи кунидан аскарларнинг, зобитларнинг руҳини бақувват бўлишига алоҳида эътибор қаратди ва ватанни тирик жон эканлигини жангчиларнинг қалбига сингдирди. Мергандаримиз юзаб фашистларнинг пешонасидан дарча очиб қўйдилар, техникаларимиз ўнлаб фашист танкларини портлатиб, ёндириб юбордилар, разведкачиларимиз душманнинг бўғзидан оқди, истаган пайтда полковник, генералларини асир тушириб, ҳудди кўпкарининг улоғидай жангчилар оёғи остига олиб келиб ташладилар. Одам қачон ватанни тирик жон сифатида тасаввур қилсагина ҳалқини ҳеч қандай қуч енголмас экан. Биз бу ҳақиқатни ана шукатта урушда кўрдик. Ҳалқнинг бир одамга айланиши ҳеч бир замонда, ҳеч бир мамлакатда содир бўлмаган эди. Биз бундай олимликка ҳалқнинг қалбига кириб боришимиз эвазига эришдик. Бу ҳақиқатдан асло юз ўтиромаймиз. Фашист босқинчиларининг юзаб самолётларини уриб туширган Покришкин, Иван Кожеаубларнинг ботирилтига душманнинг ўзи

хам тан берган эди. Ҳавога ана шу учувчилар кўтарилганда душман учувчилари бир-бирига қалтираб, дириллаб хабар беради. Чунки бу учувчиларга яратган эгмининг назари тушган, уларни ҳар қандай бало-қазолардан ҳам ўзи асраган эди.

1990 йилнинг 9 майида Буюк ғалабанинг 45 йиллик байрами бўлди. Ўшанда урушда қаҳрамонлик кўрсатган соддатлар, офицерлар, генераллар, маршаллар қаторида мен ҳам учрашувга ташриф буюргандим. Минбарда ҳукумат раҳбарлари ўтиради. Улар орасида уч марта Совет Иттифоқи қаҳрамони, маршал Иван Кожеауо ҳам бор эди. Учрашув бошланиб меҳмонлар билан минбардагилар мулоқоти бошлангандан бир оз ўтгандан сўнг Иван Кожеауо минбарни тарк этди.

Уруш ҳақида ўйлаганимда кўз олдимга ўтмиш бўронлари, жангу жадаллари, фашист учувчиларини ҳавода ёндайиб, аўа қоплаган осмон қарьидан афсонавий учувчи Иван Кожеауо чиқиб келади. Ана шу ботир одам билан учрашиш мента насиб қилди. Ўзбекистондан борган уруш қаҳрамонлари билан гаплашиб ўтирганимизда қаршимизда Иван Кожеауо пайдо бўлди. Ҳаммамизнинг нигоҳимиз унга қадарди. Менинг олдимда Афрон урушида қатнашган жангчилар ҳам бор эди. Иван Кожеауо ҳақиқий афсонавий қаҳрамон-да! Ҳеч ким ундан нигоҳини узолмайди. Кичик жуссади, кўзлари кулиб, ёниб турган ҳақиқий эр-йигит бизларга қаради. Бизлар ўз инон-ихтиёри-миздан ташқарида Маршал бообомиз томон юрдик. Шунда бообо:

— Қай юртларнинг жангчилари? — деди.

— Ўзбекистонданмиз, — деди Совет Иттифоқи қаҳрамони Боис Эргашев.

Маршал бообо хурсанда бўлиб:

— Ўзбек аёлининг бир жуфт жундан тўқилган пайпоғини кийганман. У аёла баки қизим, синглим,

онамлар, — дея кўзлари кулиб, бизлар билан кўришиб чиқиб, беҳос мента юзланди:

— Қани сени ордён, медалларинг? — деди.

— Ёзувчиман, — дедим ҳаяжонланиб. Шунда Маршал бообо кўлимдаги таширф қозонини ичига «Факат ҳақиқатни ёз», деб дастхат ёзди ва: — Юр, эсдалик-ка расмга тушамиз. Сени ҳар бир ёзган китобинг ордён, медалларга лойик, — дея мени сураткашлар томон бошлади.

Йўл-йўлакай бизларга яна бир генерал кўшиди. Уни Иван Кожеауони жон-жонидан яхши кўриб, хурмат қилиши маршал бобога тикилган нигоҳида ошкор эди. Генерал ҳам уруш қатнашчиси, қаҳрамон эди. Расмга тушишимиз олдидан Иван Кожеауо генералга юзланиб:

— Қаердансан? — деб сўради.

— Модавияданман, — деди генерал Маршал бобони унга қизикқандилигидан хурсанда бўлиб. Генералнинг қаерданлигини билган Маршал бобонинг юзлари ёри ёришиб, генералга меҳр билан тикилди ва:

— Кўп модаван қизларини яхши кўрганман, — дея худди қаршисида ўша ёшлиғидаги тўзал модаван қизлари тургандай қафларини бир-бирига ишқаб, кулиб кўйди.

Аср буюк одамлар бутунлай бошқа одамлар-да. Улар боладай сода, хаёлига келган гапини айтади, кексами, ёшми, бойми, камбағалми — кўнглига ёкса улар билан дўст-биродар, улфат бўлиб, улфатчилик қилиб кетаверади-да. Уларда ажратиш деган тушунча, туйғунинг ўзи йўқ. Бутун Иван Кожеауо сиймосида ана шу сифатларнинг барчасини ҳис қилдим.

Кейинги ҳикояларимда бу уллу одам шахсига яна қайтаман. Бу одам ботирлиги, худонинг назари тушган шахслиги, самолётни ухлаб туриб бошқарадиган қобилияти, хавф-хатарни олдидан сезиш каби қобилияти билан ана шундай уллу мартабага эриш-

ган халқ, халқлар қаҳрамони эди. Бундай буюкларни кўришнинг ўзи бахт эди. Мен уни кўриб, қўлларидан ушлаб турадим.

Суратга тушиб бўлганимизда, қаршимизга узун қора машина келиб тўхтади. Машинадан яна бир маршал тушиб келди. Бизлар билан кўришиб, Маршал бобони олиб кетмоқчи бўлди. Бобо уни гапига эътибор бермай:

— Таниш. Ўзбек ёзувчиси, — деди. У маршалга мен билан танишishing кизиги йўқлиги нигоҳидан билиниб туради. Маршал номига мен билан танишгандай бош чайқади ва Иван Кожеаубога юзланиб:

— Бормайсанми? — деди жиддий оҳангда.

— Йўқ, — деди Маршал бобо қувончдан қайғуга қайтиб. Ана шунда бобонинг турурига тегилса самодаги бургутга айланишини кўрадим. Қаршимда ўша фашистарнинг манаман деган улувчидарининг кикирагини узиб олган, уч маротаба Совет Иттифоқи қаҳрамони, осмон дочини Иван Кожеауб туради...

УРУШДАН СЎНГ

ЁЛФИЗ АЁЛ

Тўксонинчи йиллари телевидиниеннинг «Ёшлик» студиясида Тўра Раҳимов бошлиқ бўлди. Мени унга ўринбосар қилиб тайинлашди. Ўша йиллари теледрайомкомпаниянинг раиси Шавкат Яхёев эди. Шавкат ака самимий, тўғриси ўз одам эди. Иш вақтида жанжаллашиб қоларди, ишдан сўнг эса гина-қулаураглар учут бўларди. Бўлган воқеаларни тез ёдан чиқарар, яна ҳеч нарса бўлмагандай муносабатда бўлиб кетарди.

Шунингдек, студиямизда Рўзимат Мадатов деган журналист акамиз ҳам бўлиб, у киши ҳам жуда хушчақчақ, улфатижон, бировга зиёни тегмайдиганлар тоифасига қиради. Ана шу акамиз харбий мавзудати кўрсатувларга бошловчилик қиларди. Мен илк бор «Ёшлик» студиясига ўтган паллаларда Рўзимат ака ёнимга келиб:

— Абдурашидажон, кўрсатувимга сиз бошловчи бўлсангиз. Мен муҳаррирлик қилиб кўрсатувни тайёрласам, — деди.

Бошида аканинг гапини унчалик тушунмадим ва бунинг сабабини сўрадим.

— Эҳранга ёшлик ярашди. Сиз ёшсиз, яна харбий ёзувчисиз, — деб туриб олди.

Ўшанда биринчи кўрсатувимиз Гавҳар Раҳимова-нинг уруш кўрган аёллар ансамбли санъаткорлари билан бўлган эди. Эфир жонли бўлди. Кўрсатув тугаши билан санъаткор аёллар кўзларида ёш билан мени ва Рўзимат акани бағирларига босиб, раҳматларини айтишганди. Бизлар студияда онахонлар билан таллашиб турган пайтда раисимиз Шавкат Яхёев Ўзбекистон каналининг директори Фарид ака билан

студията келиб санъаткорларни табрикларди, бизга ҳам раҳмат айтишди.

Раис аёллар билан хайрлашиб кетиши олдидан менга юзланиб:

— Уларни кузатиб олдидан кир, — деди.

Мен хайратландим. Бирон бир ножўя иш бўлди-микан, деган ўйда Фарид акага қарадим. Чунки ака билан шу вақтлар ичида ака-ўка бўлиб кетган эдик. У киши хавотиримни нитохимдан сезди ва кўзини кишиб жиммайиб бошини кимирлатди. Кўнгли хо-тиржам тортди.

Раис хонасига кириб борганимда, улар суҳбатлашиб ўтиришган экан. Мени кўрган Фарид ака:

— Қани кел-чи, — деди. Фарид ака ҳам тўғрисиўз одам эди. Юзинг кўзинг дэмасдан борини тапирарди. Мен Фарид аканинг қаршисидаги столга келиб ўтиришим билан:

— Раҳмат сента, биринчи кўрсатувинг омадди чиқди, табриклайман, — деди ва сўзини давом эттириб шундай деди: — Урушда бир минг етти юзта операция қилган онахон бор. Шу аёл ҳақида ҳеч қаерда тапиримайди. Бу афсонавий жарроҳ — Мукадаам Ашрапова бўлади. Ана шу аёл ҳақида фильм қилгин, бу сени кўлингдан келади. Бугунги кўрсатувингдан шундай хулосага келдим.

Раис Фарид аканинг тапини маъқуллади. Ўша кунларга ҳам йигирма саккиз йил бўлибди. Раисимиз Шавкат Яҳёев ва Мукадаам Ашраповалар оладан ўтиб кетдилар. Жойлари жаннатда бўлсин! Фарид ака ҳаётлар. Умраари узок бўлсин!

Мукадаам опанинг уйларига кириб борганимда, овози меҳрибон, аммо ҳукмрон, шу билан бирга кўп азобларни, оғриқларни бошидан кечирган аёл билан дуч келдим.

Онанинг кўлида папирос бор эди. Менга бир ози тикилиб турди-да:

— Кел болам, кел, — деди йўғон овозда. Она кўрсатган столга ўтирдим.

Она тапни ўзи бошлади:

— Болам, одам боласи учун тинчликдай улуғ неъматнинг ўзи йўқ.

Она папиросини тутатди. Стол устидаги катта кўлдонни олдига сурди.

— Чой ичсанми ё кофе, — деб сўради.

— Чой ича қолайлик, — дед чой қўйиш учун ўрнидан турганимда, чакқонлик билан елкамга кўлини қўйиб:

— Ўтир болам. Сен меҳмонсан, — дед ўзи ошхонага томон юрди. Бир оздан кейин қайтиб келиб: — Ўғлим, мен ҳарбий врач бўлиб урушга кирганман. Ўша йиллар ичкида бир минг етти юздан кўпроқ ирадорни операция қилганман. Булар операциядан кейин тирик қолганлари. Тирик қолмаганлари ҳам кўп бўлган.

Бундан икки кун илгари Фариджон «Телевидениедан одам боради, тайёргарлик кўриб туринг», деб тайинланганди. Шу икки кундан бери кўз олдидан урушда елкадош бўлган дўстларим, командирларим ўтиб, менга тинчлик бермай ўтирганди.

Онанинг кўродош дўстларини эслаганидидан хурсанд бўлиб:

— Ўша одамлар ҳақида тапирсангиз, — дедим.

Мукадаам она бошини эгди. Ошпоқ соҳлари деразадан тушган куёш нурида товоналарди. Менга нитохи тушганда юзларидати ажинлари куюқлашган эди. Суккут сақлади. Кейин, нима бўлса бўлар дегандай хўрсинди-да:

— Мен, тенгдошларим чекига тушган қора кунларни ҳеч ким кўрмасин, болам. Кўлимда аял йилитлар, жасур аскарлар, зобитлар жон берган. Уларнинг сўнги боқиб турган нитохларидан юрак-бағрим эзilib, охириги йўлга кузатганман. Бугун тушимга

курдадош акам Александр кириди. Уни сўнгги йўлга қандай кузатган бўлсам, ўшандай ҳолатда. Қанчалар бахтсизлик. Бундай кунларни «бахтсизлик, фожиа» деган шунчаки сўзлар билан ифодалаб бўлмайди.

Она жим қомади. Сукунат чўзиларди, хавотир-да бошимни кўтардим. Она йиғларди. Товушимиз йиғларди. Кўз ёшлари ажинлари дәресига айланганди. Онанинг сассиз йиғиси мени ҳам йиғлатди. Йиғлаганимни сезмасдан йиғлардим.

Онанинг овозидан хушёр тортаман.

— Кўз ёшларим куриган деб ўйлардим. Яратган эгамга беҳисоб шукрулар бўлсин, ҳали руҳим жисмимдан ситилиб чиқмаган экан, — дея давом этди. — Биз докторларнинг касалхонаси дада-дашт эди. Плаш-палаткалар ҳам кулбамиз, ҳам жарроҳлик хоналаримиз бўлган. Душман бизларни истатган пайтда самолётда, пушкаларда отиб ўлдириб, портлатиб кетиши мумкин эди.

— Ўлим биз билан ёнма-ён — ҳамроҳимиз, душтимиз. Душманимиз ҳам эди. Уни кўрабегганимиздан кейин одамзотнинг энг кўрқинчли шарпаси сени яқинингга айланиб қолавер экан. Ана шу зериктишдан ҳам бизларни кимга, қандай одамга айланиб қолганимизни хис қилса бўларди.

Биров ўлса қайғуришлар, йиғлашлар тинчликка ярашади. Урушда бундай ҳолатлар нафратни чархлайди, ботириқка ундайди. Хулмас, уруш одамга, ёвузлашган, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган асов одамга айланган. Бу — уруш тарбияси, мактаби. Ана шу тарбияни, мактабни ўтаганлар яшай оладилар, олов ичида. Бизлар ана шундай тарбия топдик. Жууда-жууда ёшлиқдан уруш мактабиде ўқидик ва бу мактаб майдониде пўлатдай тобланиб чиқдик.

Урушдан оқдин тўза тушлар кўрадим. Тушларим тонгта улағиб кетиб, хуш қайфиятда уйғонардим. Урушда кундузимиз тунга айланди. Бизлардаги

неки тўзалмик, нафис туйғулар, ёруе ҳаёлар, ўйлар, ойдин орзулар бўлса, уруш барчасини қалбимиздан ойиб ташлайди.

Уруш — ўлим. Шафқатсиз ўлим. Шундай ёнингда ҳаммани кулдириб турган дўстинг даҳзалар ичида пора-пора бўлиб кетишини уруш кўрмаган одам тасаввур қилиши қийин.

Бундай ўлим — ўта хунук ўлимдир. Бундай ўлимдан ҳатто ўлимнинг ўзи ҳам ҳазар қилади. Мен бундай ўлимни кўп кўрдим. Аммо фашист махлуклари ҳазар қилмадилар!

Она напирос тутатди. Чойдан куйди. Нигоҳи бир нуктага қадади. Сукут сақлади. Мени унутди. Ҳаёлимда она ўтмиши билан галлашаётгандек туюлди. Овоз берди:

— У олий маълумотли жарроҳ эди. Қадаи-қомати келишган, ежасидати формаси ўзига ярашиб тушган калитган, ёш бўлса-да ўз ишнинг устаси, ўлмай қолишнинг иложи бўлса ярадор жангчи унинг кўлида омон қолавер, поакимиздаги барча аскар зобитнинг сеvimли докторига айланиб бўлган Александр-ни мен ҳам ўз акамдай яхши кўрадим. У оқдин жарроҳ эмасди. Жароҳатланган жангчи жароҳатига кўзи тушиши билан лаблари шивираб бармоқлари рақсга тушиб жангчи атрофида парвона бўларди. Унинг учун ярадорни қаерда операция қилишнинг аҳамияти йўқ эди. У беморга талхисни аниқ кўяр ва уни меҳр билан даволар эди. Бир воқеа ҳеч ёдимдан чиқмайди. Дада госпиталимиз ўрмон ичида эди. Бир неча кундан бери тинчлик. Дарахт шоҳлари ва барглари куёш нуруни тўсиб қолганлиги сабаб нур ерга ўртачароқ бўлиб тушади.

Тинч, сокин тун. Худди ўзимизга тинчлик, меҳмон бўлиб келгандай какку овози кулоққа чалинди. Ҳамма тинч уйкута кетган. Фақат отларнинг қалта-қалта пишқирishi эшитилади. Ўлкан дарахтлар талидаги

курсда ўтирибман. Хаёлимга ўтмишим, болалигим келди. Шунча вақтдан буюн ик бор бир меҳр билан хотираларимга қайтмоқда эдим. Қаршимда Александр кўриниш берди. Ўрнидан турдим. У қўлатимдан олиб:

— Юр, биз беморни кўриб келамиз, — деди.

Тунда... Ўрмон ичида... Беморникига бориш... Хайратланиб унга эргашдим. Жигитина сўжмоқ йўлидан анча юрдик. Ўрмон туташ билан қаршимизда бир уй кўринди. Ҳашаматли уй эди. Александр уй дарвозасидаги темир ҳалқани уради.

Бир зум ўтиб дарвоза эшити очилди. Қаршимизда саржомат, мармарай, оппоқ бир аёл бизга жилмайиб қараб:

— Ҳуш келибсизлар! Марҳамат! — дея ҳовлига бошлади. Аёл ортидан эргашдик. Кент шинам хонага кириб борганимизда, тўғридаги диванда бир пари оппоқ чойшабга ўраниб ётарди. Паримсан пари эди. Бу сўзларни Мукадам она худди эртас айтасандай энтикиб айтди. Аёлни энтикишидан билдимки, қиз ниҳоятда гўзал бўлган.

Шунда Александр унинг диванига яқинлашиб уни оқ билакларидан ушлаб қон босимини ўлчади. Кўрагини куйисини ашпаратда эшитиб кўриб:

— Кечатида анча тузук, — деб қизнинг онасига жилмайиб қаради.

Аёл поляк тилида:

— Раҳмат сизга жаноб доктор. Ҳар доим хизматингизга тайёремиз. Келинглр, меҳмоним бўлинглар, — дея опхонасига таклиф қилди.

Мен Александрга ёрдамлашмоқчи бўлгандим, у:

— Сен тамадди қилиб тур. Мен муолажани бошлай. Бу қиз каттик шамоллаган эди. Анча яхши бўлиб қолибди, — деди Александр ўзи билан олиб келган дориларини стол устига қўя туриб. Унинг гапидан яна беморга қарадим. Қизи тушмагур жууда гўзад

эди, китоблардаги фаришталар бор бўлса, ўшаларнинг сарбони ана шу бемор қиз эди.

Мукадам она чуқур хўрсинди. Кўзларини юмди. Тасаввуримда мента ноганиш, аммо онанинг сўзларидан жууда таниш бўлиб қолган малакни кўз олдига келтириб ибодат қилаётгандай туюлди.

Александр ёнимга келиб ўтирди. Аёл Александрни ўз ўғлидай, иззат-ҳурматини жойига қўйиб меҳробончилик қиларди. Уни авайлаб-асраши, ҳар бир сўзидан, илтифотларидан билиниб туради. Уларнинг яқинлигидан таниш-билишлигига анча вақтлар бўлганини сезиш қийин эмасди.

Александрга ҳавасим келди. Қайнонаси бўлса шундай бўлар, севимли ёрни бунадан ортиги бўлмас, деб ўйладим. Тўғриси ҳам шундай эди.

Биздан бир неча қадам нарида оппоқ чойшабада ўраниб ётган малакни мана орадан неча ўн йиллар ўтди, учратмадим.

Александр ва у бу дунёга бир келиб кетдилар-да! Она уф тортди. Қолган гаплари қайтули эканлигини хис қилдим. Суккут сақладим. Сўзлай бошлади:

— Александр катори мен ҳам у оилага, она-болага ўраниб қолдим. Бўш вақтим бўлиши билан Анналарнинг хонадонига югураман. У ерда аёллигимни хис қилмаман. Аннанинг онасининг меҳридан юратим бир бошқача бўлади. Александр келганда Анна ва Александрларнинг бир-бирига ўхшаш сиймоларига тикилиб, ҳавасланаман. Улардай жуфтликни қайтиб кўрмадим. Александрдай акам, Аннадай синглим борлигидан ғурулланардим. Қувончимни бағримга босиб йиғлардим. Кўп кўришди...

Александр ўз кўлида вафот қилди. Қонхўр фашистлар госпиталимизни билиб қолишиб, самолётда бомбардимон қилишди. Ана шу бомбадар остида биз докторлар ярадорларни госпиталдан узокроқ масофа-

та олиб боришга сафарбар қилиниб, қўлдан келганча куткариб қолдик. Ҳалоқ бўлганлари ҳам кўп эди.

Сўнг ярадорни елкада олиб келётганда ёнимизда бомба портади. Осмонга кўтарилдим. Учдим. Ерга тушдим. Елкамдаги ярадор йўқ эди. Бошим қарахт. Юришимга осмоннинг айланиши йўл бермайди. Осмонга қараб ётдим. Агрофимда ҳаракатлар чирпирак бўлиб айланди. Илк бор бундай манзарани кўриб турганим учун ҳайратланиб бир-бирита қўшилиб, қоришиб кетган ҳаракатларга тикилиб турадим.

Қанча вақт уларни томоша қилдим, билмайман. Овоз келди. Исмимни айтиб қилдир мени чақирди:

— Маруся! Айланай сендан! Қарадасан? Овоз бери! — Бу овоз Александрнинг овози эди. Уни хириллаган овозидан бўлса-да, танидим. Осмондаги қарғалар айланмай кўйди. Кўзларим равшан кўра бошладди. Шахт ўрнимдан турдим. Бошим бир оз айлангандай бўлди. Эътибор қилмадим. Акамни излаб кетдим. Овоз ортдан келди!

— Маруся!

Ўтирилдим. Мендан йитирма беш қадамлар ораликда Александр, унинг тир атрофида жарроҳлик асбоблари сочилиб ётаради. Югуриб бордим. У осмонга қараб ётар, оғзидан оққан қон лабларидан сизарди. У мени таниди.

— Акажон, — дед бошини тиззаларимга олдим. Жилмайди, тапирмоқ истади. Оғзи қонга тўлганди. Елкамдаги халтани йиртиб, оғзидаги қонни артиб олишга чоғландим. Бошини бир оз эгдим. Туфлади. Енгила тортди.

— Маруся, Аннага уни жууда-жууда яхши кўришим-ни айт. Мени мана шу ўрмонга кўмгин. Сендан ягона илтимосим шу. Бу урушда сендай сингилни тоқадим. Мен болалар уйида катта бўлганман. Ҳеч кимим йўқ. Мени жигарларим сен ва Анна. Икковинг ҳам тирик

қолишга ҳаракат қилинглар. Чунки сизлар мен учун ҳам яшашларинг, узоқ яшашларинг керак.

У бир даҳза тин олди. Оғзи қонга тўлди. Қайтиб тапира олмади. Шошиб лабига лабимни босиб оғзидаги қонни сўриб ташладим. Яна тўлди. Кейин лабларида қон қамайди. Вафот қилди.

Онанинг сўзидан вужудим титради. Ўрнимдан турдим, онани бағримга босдим. Бошини кўксимга қўйиб йиғлаб юбордим...

Ҳаётнинг энг тўзал давралари ўлим ўпқонига ташланиб, юзлаб навқирон йитилар билан абадий хайрлашиб, кексалити ёлғизликка маҳкум бўлган онага, ёлғиз аёлга жууда-жууда раҳим келди...

Она билан хайрлашиб кўчага чиқаман. Ёмғир ёғарди, кимсасиз кўчада мен ҳам ёлғиз кетиб борардим ва англадимки... кўзимда ёш бор эди...

СУЛАЙМОНГА АЙЛАНИБ ҚОЛДИ

Ҳожи она ҳовли эшити тақиллашидан хушёр тортди. Қишнинг айни қиёми эди. Шошиб тураман деб, сандал остидаги чуғ тўла лаганга оёғини босиб олди. Бармоқларига жиз этиб олов ёпишганини сезди. Лекин куйган бармоқларидати оғриқни ҳам ҳис қилмасдан, маҳсисини унутиб, даҳлиздаги тўнг қотган қалиштини оёкка илди-да, ташқарига отилди.

Хаёлида бир ўй, хаёлида қаршисидаги ўрикка сўнгги бор суялган ўғли — Сулаймон...

«Келиб қолган бўлса-я, мен ҳудо беҳабари бўлиб сандалда, иссиқ сандалда ялғайиб ётган бўлсам-а, болагинам совуқ қотиб, шунча йўл юриб ўз уйига кира олмай, дарвозани чилдирма қилиб ўтирган бўлса-я!»

Эшикнинг қайси томонига имови борлигини унутиб «ҳозир-ҳозир» дед она куймаланди. Охири имоқни топиб, жон-жаҳди билан юқорига кўтарди. Имоқ ҳудди тошга тушган тангадай жиринглаб,

эшик қабзаси томонга айланиб кетди. Остонада хат ташувчи аёл кунлишиб туради. Онанинг вужудиди музаб сўлиш оади. Аёл жим туради. Ҳар доим «сизга хат» дегувчи сўзни йўқотиб қўйгандай, сумкасига тикилган кўлариди тўнг қотгандай ҳаракатсиз эди. Она нима дейишга ҳайрон. Кўзлари «хатми» дегандай мўлтирад, хат ташувчи аёл ҳаёлида юз турфа ўй кечарди. Ахйри аёл юрак ютгандай, сумкасидан бир қоғоз олиб, онага тутқазди-да, «мен нима қилай» деган нигоҳда кўзлариди ёш томчисини яшириб, ундан югургандай узоклашди. Она олдидан ҳеч нарсига тушунмади, кейин Сулаймони йўқ бўлганлигини юракдан ҳис қилиб, кўкратини куйдириб келган оғриқни тўхтата олмади қолди. Атроф бир тусга қилиб келаберди, кейин турфа рангларга бўянди: оч қизил, қизил, яшил, кўк, яна алмакандай ранглари. Борлиқ рангларга айланиб қолгандай эди. Кўкратини куйдириб келадиган оғриқ ҳам алмакандай ранглари бўлиб кетди. Кейин бир сўлишли ором пайдо бўлди. Сўнг ҳаммаси учпан юмшув мисол сирелиб кетди. Ҳушга келганини дарвоза олдиди қор уюмининг якиралишидан ҳис қилди. Кўларини ушлаб кўриб, совуқ — терлаб кетгандай... Аёл ташлаб кетган қоғоз ёдига тушди. Яна атрофни ранглар қолмай бошлади. Аммо шу вақт кимдир: «Она, сизга нима бўлди» дея қичқиргандай туюлди. Яна кўкратини оғриқ, куйдириб кела бошлади. Оғриқнинг зўрайишига қарамай, қовоқларини очишга ҳаракат қилди. Кўзлари худди шибобалаб ташлагандай, очилиши қийин бўлди. Овоз, таниш овоз такрорланди. Бейхитёр ўғли Сулаймоннинг овози эканлигини ҳис қилди. Беҳослаҳзадар олдиди ҳақиқат парча-парча бўлгандай, ҳамма нарса таққа тўхтаб қолгандай, қовоқларини босиб турган юк нари сурилгандай, жиммайиб кўзини очди. Қаршида турган набирасини кўриб, шоншиб: «Қани Сулаймон?» деди. Болакай нималигига

хайрон, мўлтираб онага қараб туради. Ҳожи она тушида ўғлини кўрганлигини, ундан қорахат олганлигини ҳис қилди.

«Хайрият, тушим экан», деди шивирлаб. Кейин ўғлининг ўлганлигини, қорахатни бундан қирқ тўрт йил олдидан олганлигини эслади. Кўзлари милқидан сизиб чиққан ёш юзидан сирпаниб тушди. Набираси шоншиб уйдагиларни чақирди. Онанинг болалари йиғилганда у ўтмишдан қайтиб келиб ётарди.

Болалари ва набираларининг безовталигига, сўраб-суриштиришга жавобан «Сулаймонни кўрибман», деди маҳзун. Ҳамма жим қолди. Келдилар нигоҳи учрашди. Болалар нигоҳи ерта қадади. Набиралар нигоҳи отадар, оналар юзиди учиб юради. Онанинг қичик ўғли бемор ёнидан нари кетиб, тўраати бир тишланган нонга қаради. Кўзларидан жимирлаб ёш сизди. Юрати тўлиб ташқарига чиқди.

...Қичик ўғил онаси ҳар дастурхон устида ҳикоя қилиб берган акасини эслади. Акасининг сиймоси ўзининг ҳам ёнида бор эди. Аммо у сиймо эди... Ҳақиқий акасини онасининг ҳикояларидан билиб олганди.

Сулаймон оқ юзиди, қошлари бир-бирига тутлашиб кетган, бўйдоқ йипит бўлган экан. Унинг энг яхши кўрган иши трактор ҳайдаш, энг севган таоми қайнатма шўрва ичига қоғоз солингани... Эрта баҳордан дамага чиқиб кетиб, ҳафтадаб уйга қайтмас, қолхозда битта трактор бўлиб, уни ҳам ўғли Сулаймон ҳайдар экан. Онаси ўғлининг қолхозда танхўлиги билан гурурланиб юрар, шу сабаб майда-чуйда жойга совчи кўйишни ўзига эп билмас экан. Лекин эп билмаслик минг хатога татигулик хато эканлигини, кейин бир умр афсус билан сўзлаб «Бир тўёқ ортида қолганда бўлмасмиди боладан ёғоралик бўлиб, мени тепкилаб-тепкилаб кўлмасмиди. Ҳа, эсиз болам, жувонмари бўлган болам, энди эл таниб келадиган эди-я.

Не-не бўй йигитларни ер тишлатган пашистта минг бир лаънат!» дея йирлаб юрди.

Онасини Сулаймондан қолган яна бир овулчоғи бор эди. Ўйлари омадлати бир тул ўрикка ўғли кетиш омаддан суянган. Она ҳар тонг ўша ўрикнинг танасини худди эркалатандай силаб, «Ўғлим» дея кўз ёшларини тўқарди.

Ҳожи она чарчади. Қаршисида тик турган болалари, келинлари чехралари бир-бирига қўшилиб кетди. Кейин бир яхлитлик, марҳум ўғлининг сиймоси кўз омадига келиб тўхтади. Шундай яқинида кулиб турарди. Шунча йиллардан бери ўғли биринчи бор она қаршисига яқин келиши эди. Она ҳам жимайди, ташқарида қолганлар чехрасига бир безовта ўй ютурди. Она шивирлади: «Сулаймоним, шу ерда-мисан, айланай сендан. Йўқлаб келибсан-да. Онанг сени кута-кута шундай бўлиб қолади». Кейин она йиғларди. Иссиқ ёш томчилари юмук кўзларидан сизиб чиқиб, ажинлари орасига ёйилиб кетди.

Ўғли кулиб турарди. Она ҳажжонланди, аммо кўзини очтиси келмади. Ўғлининг тирикчилигига ишонди. Ўнга термулди. Юзларини силади. «Ўзгармабди» дейди ичида. Ўғли ҳамон жимайиб қараб турарди. Ўнинг кўлларини пайпаслаб тоқди. Меҳр билан, ихлос билан лабларига босди. Ўша қадок кўллар эди. «Ўзиники», дейди. Бейхитиёр иккинчи кўллари ўғлининг сочларини тарай бошлади. Ўғли ҳамон маррур, тик жимайиб турарди. Она ўрнидан турмоқчи бўлиб талинди, шунда ўғли елкаларидан маҳкам ушлаб ўзига торқди. Она боласининг юзларидан, кўзларидан ютоқиб ўтди.

Кейин у Сулаймонга айланиб қолиди...

ЧИРОҚ БОБО

Ушбу китобни ёзиш вақтида уруш кўрган қариндошларни эсладим. Менинг болалик даврларимда улар навқирон йигитлар эди. Қишлоғимизда бизнинг хонадон меҳмонхона эди. Чунки чор-атрофимиздаги оғайни қариндошлар анча юпун яшаганлиги учун отам қариндошларига меҳрибончилик қилиб келарди.

Ҳар бозорда бакуватларини ўзи билан бирта олиб кетарди. Уларга мен ҳам эргашардим. Биринчи қадамимиз майиз бозордан бошланиб, тухум бозорда яқун топарди. Ўнаб халталардаги майизлар, юзлаб челаклардаги тухумларни эшак аравадарга юклашиб уйга олиб келишарди.

Қариндошлар қилган меҳнатларига яраша отамдан иш хақи олишарди. Ўша пайтлари отам «затат-хонтора» деган ташкилотда бошлик эди. Бу ташкилот халқдан майиз, тухум, кўй жуни, қорақўла тери йиғарди. Шу сабаб уйимиздаги холи хуржун қовоқ-пулга тўла бўларди. Отам пул санашни ёмон кўрар-миди ёки... Сабабини билмайман. Ҳар ҳафтанинг шанбасида отам хуржун тўла пул билан уйга кириб келарди ва ўша кунни қариндош-уруғларни пул санаш ҳашарига чақирарди. Уларга кўшилиб мен ҳам пул санардим. Қариндошлар пул санашга чалғишим билан ўртадаги пулдан олишарди. Намоз тутатанда мен бўлган воқеани отамга айтиб берадим. Отам тапаларимга эйтиб бор бермай, «Болам, одамларга пул берсанг, сента берган пулингдан кўп бўлиб қайтасин», деради бамайлихотир. Отамнинг қариндошлари кўп эди. Ҳаммасини яхши кўрарди. Ҳаммасини хитмов қиларди. Узоқроқ бир қариндоши — кулолош акам бор эди. Исми Норзиқул. Аммо, Шарбат момом у одамни «Чироқ» деб чақирарди. Шу сабаб биз болалар ҳам у кишини Чироқ бобо деб чақирадик. Бобо отамнинг кўйларини боқарди. Бизда кўй ҳам,

корамо ҳам, отлар ҳам кўп эди. Уларнинг ҳаммасини ўз чўпонни, юкманчилари бор эди.

Момом кишлоқдаги қариндошларнинг хулқ-атворида, юриш-туришидан келиб чиқиб ҳаммасига исм қўйган эди. Бундай ўйлаб қарасам момом олим, ижодкор, психолог бўлган. Одамларнинг хулқ-атворида келиб чиқиб, ҳаммасига тўғри от қўйган эди. Бир амакимиз тўй-матрақани, ўтиришларни буздайдан одам эди. Исмо Безори. Яна бирини кўзи қийшиқ. Момом унга қийшиқ дёб ном қўйган эди. Эсаб кўрсам, момом исм қўйган қариндошлар ўйлаб. Оракича бобо одамга тикилганда нигоҳи жисминини тепшиб ўтгандай бўларди. Ҳеч кимнинг кўзига ўхшамас чи-роқдай кўз эди. Кўзи ўткирлигидан бу одам урушда мерганлик қилиб, кўп фашистни бошига етган экан.

Отам ана шу қариндошта жуда меҳрибон эди. Қўйларни боқиб уйга қайтганда, онам бобонинг одамига бор тошган-тутганини кўради. Оқ сарикдан келган, кўм-кўк кўзлари оловланиб турувчи бобо, бошқа чўпонларга қараганда уйимизда эркин эди.

Бизнинг кишлоғимиз тоғлар орасида. Уйимизнинг куйисида катта сой оқади. Бир кунни тушликда Чироқ бобо кўлимади ТОЗ-8 милитика кўзи тушиб ёнига чакиради. Одамига бордим.

— Ҳа, болам-а, болам. Бир вақтлари ана шу милитикада фашистнинг пешонасидан отанман. Биттамас, ўнтакасини, — деди кўзлари оловланиб. Кейин чўн-тагидан гўлурт олиб уйимиз ортидаги улкан тошнинг тепасига қўйишимни тайинлади. Бобо айтган жой-та кутини қўйиб ортимга қайтдим. Оралик етмиш метрлар бор эди. Бобо ўрнидан туриб, милитикни елкасига тирамасдан эркин ҳолатда кўлини нишон томон чўзиб тепкини босди. Ўқнинг зарбидан гўлурт кутиси учиб кетди. Милитикни мента берди. Беҳос кўзига тикилдим. Қўрқинчли эди.

— Кет бу ердан, — деди жаҳд билан. Унинг ва-жоҳатидан ортимга бурилдим-да, ура қочдим. Кейин бобога милитикни кўрсатмай, у йўқ вақтлари ҳовлида куш-пушларни отиб юрдим.

Тол тағидати сўри устида отам билан бобо. Мен уларга чой ташиб турибман. Ҳаво жуда иссиқ. Қўйлар ёнимиздаги тоғнинг соясида сояламоқ-да. Бундай кунлари қўйларнинг қорни оч бўлсада иссиқда туришга эриниб ётаверди. Қачон куёш қайтганда бирин-сирин ўринларидан кўзғалишиб чўпонни олоҳлантиради. Ҳали уларни чўпонни олоҳлантира-шга вақт бор. Шу боис Чироқ бобо ва отамнинг суҳбати қизиган.

— Нурмурод, сенлар ўйламай, фикрламай қар-шиларингдagi тирик жонни отиб кетавергансанлар. Пехотада¹ одам фикрламаган, кулол фикрлаган. Биз-ларда ундай бўлмаган, — деди...

Шунда отам:

— Сизларда қандай бўлган? — деди бобога тикилиб. Бобо бошини эгди. Дастурхондаги нон ушоқлари-ни тўшлаб, оғзига солиб шимди. Кейин ютиб юборди.

— Бизлар бир-биримизни кўрамиз. Ўқдириш-та шайланамиз. Билиш арафасида ёки ўзга бир ҳа-ракат тафсирида кўзлар чалғиб йўқотиб қўйсан. У ҳам шундай ҳолатга тушади. Ўйлай бошлайсан. «Бу мендан зийрак экан». «Ўлжасига айланишим мум-кин!» «Тезроқ тумдон қилиш керак!» «Негча одам отди экан?» «Тажрибали!» дегандай хаёллар билан яна унга юзма-юз келасан-да тепкини босасан. Ни-шонга тегди. Шунда бир шамол юзининг куйдириб ўтади. Бу шамол хозиргина ўзинг ўқидирган одамнинг нафасига ўхшайди. Балки унинг нафасидир. Мени юзимни бундай нафаслар кўп куйдирган.

Биз аслида бир-биримизни танимаймиз, билмаймиз. Яқинроқ бир-биримизни таниганимизда дўст, биродар

¹ Пехота — пиёда аскарлар.

бўлиб яшармидик. Аммо бунга улуғрмаймиз. Таниш-тунча у мени ё мен уни ўлдириб қўйган бўламан.

Кейинги пайтларда бир воқеа бот-бот кўз олдимига келади. Баҳор ойи. Чор-атроф гўзал туста кирган. Бомба портлашидан вайроната айланган уйлар атрофидаги кўм-кўк майсалар қизғалоқларга тикилиб хаёл бошқа нарсаларга кетиб қолибди. Сархушман. Шунда куёш нурида нимадир товланди. Ана шу вақт ичида аёл сиймосини кўрдим. Ортимадиги тошга теккан ўқ овоз чиқарди. Бу немис мергани милитивидан отилган ўқ эди.

Сархушлик бир оз чекиниб, ўрнини ғазаб, ёвуз ғазаб эгалади. Жойимни ўзгартиради. Хароба уйининг энг юқори қаватига кўтариладим. Ўқ отилган томонни узоқ кузатадим. Кушандам кўринди. Ниманидир олиш учун деразадан кўлини чиқарди. Кутдим. Хавотир сезмаганидан бошини кўрсатди. Тенкига кўлим юриб кетди. Тегди. Кўздан йўқолди. Хотиржам тортдим. Аммо, бир оз ўтиб ғалати аҳволга тушдим. Кушандамни кўртим келди. Бу жуда хавфли эди. Командирларим билиб қолса трибунал. Аммо шундай хавфлар олдимида турган бўлса-да, кўржмадим. Ўлдирган одамим ётган уй томон йўла олдим. Топдим. Шифта термулиб бир малак ётарди. Кўлида ўлимнига сабабчи бўлган қизғалоқ. Бўшашиб ёнига тиз чўқдим. Ўзимни минг бир тўрдан олиб, минг бир тўрга солдим. Қани фойдаси бўлиб малак тириса.

Чироқ бобо тилини тагига нос ташлади. Бошини ҳам қилиб ўтирди. Отам ҳалакит бермади. Бир оз вақт ўтиб бобо носни туфлади. Чой билан фарғара қилди.

Урушда кўп мерганларни, кўп фашист командирларни пойлаб отганман. Аммо, уларнинг кўпчилиги ёдимида кўтарилди кетган. Лекин мана бу мерган аёл кейинги пайтларда тез-тез ёдимига келади, тушимга кириб чиқади. У мархумлигида ҳам гўзал эди. Мен уни яхши кўриб қолган эдим. Тунда уни бинодан олиб

чиқиб, кент далага кўйдим. Хужжатларини, милитивини, пистолетини олиб қолдим. Ҳеч кимга бермадим. Хужжатлари ичида ўзининг ҳам сураати бор эди. Уйга олиб келдим. Ҳаммаси уйда, — деди хурсандчилик билан. Отам бобонинг ташидан хавотирланди.

— Қуролларни ҳужумат билиб қолса ёмон бўлади,

— деди.

— Йигирма беш йил бўлди. Энди билганда мени нима қиларди. Отса отиб юборсин. Ўлолмай юрибман ўзи, — деди зарда билан. Унинг ташидан отам суккутта кетди.

Бобо кўйларни боқиб келиш вақти бўлганидан ўрнидан турди.

— Мен борай, — деди отамга қараб кўйлар томонга ишора қилиб.

— Ҳа-ҳ, боринг ака, боринг, — деди отам бобота бир меҳрибончилик билан.

Отамнинг тўртта қовурғаси йўқ эди. Шу ҳолига қарамай тоҳ-тоҳида ўт ўриб қоларди. Бир икки боғ ўрмаса ўриларди. Ўрмаса ўроқ ўтнинг устида қолиб кетарди. Бутун ҳам шундай бўлди. Отамдан сўнг ўт ўришни мен давом эттирдим.

Куёш Оқ тоғ ортига ўзини олади. Тоғ кўйида кўйлар кўринди. Улар ётоқларига, болаларининг олдига шопиладди. Кўйларни қишлоғимиз аёллари соғиб олиб, болаларини кўйиб юборишди. Ҳамма иш саранжом-сарипта бўлганда отамнинг ёдига Чироқ бобо тушиб сўроқлади. Отобоқарлар ҳам, мобоқарлар ҳам елка сиқишди. Шунда отам, безовтаганиб, «Тошиб келинглар», — деди чўпонларга. Улар отларга қамчи босишди.

Тун алмамахал бўлганда Чироқ бобонинг жасадини чўпонлар олиб келишди.

Оқбой бобо билан бирга экан.

Салоҳиддин чўпон отамга рўмолга ўроғлик ниманидир узатиб, «Шу билан», — деди. Отам рўмо

ичидаги тўшпончани олиб бир даҳза унга тикилиб қомади. Кейин алам, ўқинч ва армон билан:

— Ҳа, уруш-а, уруш-а, — деди тўшпончани қайта рўмонга ўрай-ўрай.

Бобо шу тўшпончада пешонасидан отган экан. Чўнтагидан бир эмлик хат топишибди. Унда шундай сатрлар: «Сенинг орзуларинг амалга ошган кун — бутун. Мен ҳаққа етдим. Сени оладинга кетдим». Ҳа, бобо ўзини отолмаган мерган қиз оладига кетганди. Шундай муҳаббат ҳам бўлар экан-да...

ҚОЛГАНЛАР

Қишлоқ одамларининг каттадан кичигича уни кўрганда бир сесканиб саломлашибарди-да, ўзларини четта олишарди. Отадан бошқа ҳеч ким у билан самимий гаплашолмасди. Одамларнинг саломатлигига эса у парво қилмасди. Биз болалар уни кўрганда хурпайишиб ортидан қараб қолаардик.

Бир кунни қаршисда Малоҳат холаининг кичик ўғли чиқиб қомади. У бир тўхтаб болага узок термулиб турди, кейин қўлига олиб, хавога кўтарди-да, юзларидан ўтди. Унинг бу ҳаракатига Малоҳат холаининг кўзи тушиб, югуриб келиб боласини унинг қўлидан юлқиб олади-да, ортига қайтди. Шунда унинг юзи бирдан тундлашиб, бошини ҳам қилди-да, биздан узоклашди. Биз болалар Малоҳат холаиникига югурдик. Хола эса боласини излар, «келиб-келиб одамқўшининг оладига чиқасанми, жувонмарт!» дея қарғарди. Бизарга кўзи тупиши билан оладига қувиб содди. Мен уйга шошидим. Чунки у қишлоқда фақат отамнинг оладига келарди-да. Мени эса чой-пой дамлаш учун йўқлаб қолиши мумкин эди. Отам уни уйимизга кириб келадиганлигини кўриб қолса:

— Абдушукурбой ўтинг, — дея менга дарахт остидан жой қилишни буюрарди.

Меҳмон эса то мен жой солгунча, ўриқлар танасини бир-бир қўллари билан уриб, отамга юзланарди-да: «Нурмурад ака, шу ўриқ неча ёшга кирди, деб ўйлайсиз?» дея савол берарди.

Отам: «Мендан бирон эмлик ёш катта бўлса керагов», дея давом этарди.

— Ўн ёшли бола пайтимда, отам раҳматли шу ўриқ тағидати чорпозда ётарди-да, қорнини менга укаатарди. Раҳматлини қорнида қотуви бор эди. Ўша замонларда ўриқнинг танаси анча ихчамроқ эди. Мен бутунда етмишта чиқдим, бу ҳам юз йигирмани қоралаб қўйган. Ҳа, бу ҳам қариялшти, меваси ҳам кичрайиб тепасидан қурий бошлади».

Жой тайёр бўлгандан сўнг отамнинг ўтин-ўтинидан у чорпоининг тўрига чиқарди-да, ёстикларни икки бўклаб тизасига босарди. Кейин бошини екаларига сикиб, бирор даҳза сукутта кетарди. Отамнинг: — Абдушукурбой, чойдан олинг, — деган овозидан қушёр тортиб, шёлага қўла узатарди.

Малоҳат холаининг қилиғиданми, меҳмоннинг авзойи бутун анча бузук эди. Отам унинг хафалигини сезгандай:

— Бутун машиниғиз пастдайми, — деди.

Шунда у, узок сукутта кетиб:

— Одамларга ҳам хайронман, Нурмурад ака. Фулом қолхозга раис бўлди-ю, қариндошлар қуналик салом-адабини ҳам йўқ қилишди. Ўлганни устига чиқиб тепсандай, йўлда келадиган Қодирнинг боласини кўриб қолдим. Ёш болаларни ўзим азаддан яхши кўраман. Бир қучоқлаб, эркалатиб ўтирганим устига, келин юлқиб қўлидан тортиб олса бўладими. Мен сўйган бўлсам хотинимни, Фуломнинг синглисини сўйдим-ку. Буни қариндош-уруққа нима дахли бор. Ҳаммаси уни раис бўлганлигини эшитиб, мени одам сўйганлигини бутун билиб қилишгандай, тўнини тесқари кийиб олишди.

Кеча намозшом ситиримни излаб чиқсам, Кушок найнов молхонасига қамаб, ўласи қилиб уриб ётиб-ди. Секин яқинлашдим, бир вақти чарчади шекилли, кўлидаги гавронни улоқтириб юбориб, «Этангга ўхшаб ўлимдан ҳам ҳайикмайсан», деса бўладими.

Бу гап ортиқча эди. Қон миямга уради дент. Қишлоққа келиб нима обрў топадим, сен ҳам немисни бирисан-да, деган ўйда пичоқни дастасини маҳкам сиқиб, эрганақни очдим-да, молхонага кирдим. Найновни мента кўзи тушиши билан ранги шундай бўзариб кетдики, раҳим келиб шаштимдан қайтдим. Ситир ҳам етти пуштига лаънатлар ўқиб ўтирган эканми, мени кўриши билан олдига югуриб келса бўладими. Қаршимга келиб, ўнгиримни искаб, думини сояки ташлаб, жимиб қолади жонивор. Бекхтёр ситирнинг бу ҳаракатини кўриб, яна пичоқ дастасига кўлим борди. Найновга кўзим тушиб, «келиб-келиб шуними» деса кўлимни силтаб, ситирни олдига солиб молхонадан чиқдим. Қисталоқ найнов эса молхонада хушдан кетиб ётарди. Даюс мента раҳми келсин, деб ўзини хушдан кетган қилиб кўрсатади шекилли. Бундай айёр бачаларнинг мингини кўрган мени аздамоқчи бўлди.

Нурмурад ака, у ерда шундайлар бўлардики, чишпа-чин ўлдига чиқариб кўйишингиз ҳеч гапмасди. Роса машқини олишган бўларди.

Кейин ситирни уйга хайдаб келдим... Меҳмон бир лаҳза жим қолди-да:

— Ака, мени фақат ўша ситирим тушунарди, шечкилли. Бечора ҳовлига бошлашиб кирганимиздан кейин, бир иш билан уйга кириб чиқсам, остонада турибди. Негадир хўралим келиб кетди. Молхонага олиб бориб боғлаб, олдига тўртта хашак ташладим. Хашакка қарамай, худди одамга ўхшаб синчиклаб мента тикилади. Беҳос ҳаёлимга Ғуломнинг синглиси келди. Шартта бурйилиб ортимга қайтдим. Туни би-

дан ухлай олмадим. Кўз олдига аристондан қайтиб, Шовога энганадаги булутга тун келаверди дент.

— Абдушуккурбой, энди ўтган ишга саавот. Кўпай ўйлайвермаслик керак. Бари бир ўтмишни орта қайтариб бўлмайди. Ўлган ўлиб кетди, сиз ҳам ётиб чиқдингиз. Бир шайтон ақлни олган вақтлар бўлган-да. Сиз уни билмасдан ўлдириб қўйгансиз. Бир томони уруш. Қон мияга тешган вақтлари эди.

Меҳмон бир оз сукут сақлаб, чуқур уф тортди-да: — Нурмурад ака, мен билмасдан ўлдириб қўйманганман, айни билиб, қасдага сўйганман. Сулда оғайни-қариндош ҳам, менадан кўржанидан, билмасдан, ҳазиллашиб пичоқни санчиб олди, — деб тувохлик беришган. Аслда хотиниммас, акаси Ғулом ўлиши керак эди...

Отам ҳам унинг одам ўлдириб тарихини билмас экан шекилли, «хўш» дегандай ёстикка бафуржа ён бошлаб тингламоққа шайланди. Меҳмоннинг ҳам бу фожиа анчадан бери юратгани сиқиб келган экан, чойдан бир хўлаб ҳикоясини бошлади. Мени эса қалтироқ тутиб, қаршимда ҳақиқий жалмо тургандай эди.

— Ўн олти йил бўлибди. Одамзотнинг умри ўтаверар экан-да. Ўшанда бу кишлоқни, бу тоғларни, бу одамларни қайтиб кўрмасам керак, деб ўйлагандим. Бутун бораикқа лоқай бўлиб қолгандим. Бу дунёдан кўнглим қолган, фақат олдимда нелар мени кутаётганигини, «аристонда қандай жойга, қандай одамлар орасига тушаман», деб ўйлардим.

Кўрулликни бари то сула бўлгунча қийнади. Одам ҳаётга ёшликда анча мослашувчан бўлади шекилли, тезда у ҳаётга кўникиб кетдим. Ҳатто менада одам ўлдириб тушганларни аристонлар олдига хурмати ҳам бошқачароқ бўлар экан. Уларнинг олдига келмасингданоқ қайси мода билан тушганлигини билдишаркан. Олдин уларнинг кўрсатган илтифотига шубҳаланиб қарардим. Ўшайвергандан кейин ҳаммаси

равшан бўлди-қолди. Аста-секин одам ўлдирганидгидек тим учун жазойимни олдим-ку, деган ҳаёда юрдим.

Хотиним Кумуш воқеаси ҳам хиралаша бориб, кейин бутунлай ҳаёлимдан ўчиб кетди ҳисоби. Бош-даниши қийин бўлган кунлар секин ўз-ўзидан юришиб, бир-бирини қувлашиб ўтиб бораверди. Бир қарабсизки, улкан темир дарвозани кўрсатиб, «Бу ерда кунинг битди, бахтни энди дарвоза ортидан изла» деса бўладими. Нурмурад ака, ўшанда қувонини деса бўладими. Нурмурад ака, ўшанда қувонини ҳам, ҳафа бўлишни ҳам билмай қолганман. У ёғи ҳам, бу ёғи ҳам бир бўлиб қолганлигидан кўрқиб кетдим. «Наҳотки, инсонлик даражасидан чиқиб кетган бўлсам» деган ўй миямга тушиб уриди. Беҳос кўз олдимда олис ўтмиш, Кумуш воқеаси келаверди дент. Ўшандаёқ, бу жазо менинг танимга берилганлигини тушуниб етгандим. Чор-ночор озоликка йўла олдим. Қайтиб келишда, Самарқанддан акам раҳматининг ўраига у-бу нарсалар олдим. Тавба, худди менинг ҳаёлимда ўн беш йил тўхтаб қолгану, акамнинг боласи ҳалиям беш яшар бола... Ўзи бу томонларга ҳушим ҳам йўқ эди-ю, юрт бўлганлиги учунми негадир ўз-ўзидан оёғим сурайдирди.

Шовога қайрилган машинадан тушиб қолдим-да, қишлоққа яёв йўла олдим. Қўлимдаги совға солинган халтани қўлтиққа қисиб худди ҳамма мени қучоқ очиб кутиб тургандай қишлоққа киришдаги тепаликка чиқдим-да, бир нафас ростлаб пастиликка югуриб туша бошладим. Шунда... — меҳмон бир зум жим қолди. Мента эса унинг сукути йилларга чўзилгандай бўлди. Юратимга қандайдир номгазлам кўрқув сирпаниб кирган, баданимда совуқ нимадир ўрмалангандай... Отам ҳам сукутда. Меҳмоннинг кўзлари эса қизариб кетган эди.

Кейин у ёстиқ барларини қўллари билан ёжимлаб: — Қандайдир шарпа ёнимдан ўтгандай бўлди. Бе-ихтиёр тўхтаб қолдим. Йиқилиб кетмаганимга ҳам

хайронман. Худди шарпа мени ортга итариб юборгандай эди. Атрофга қарадим. Осмонда, булутлар орасида яқкам-дўқкам юдузлар кўзга ташланайди. Шаштим қайтиб секин пастиликка туша бошладим. Бор хурсандчилигим, бор орзуларим йўқолиб, ўша, сўнгги қишлоқ билан хайрлашган кундаги машғум хотирадар миямга қуйилиб келаверди.

Қирни яримларига келганда, қаршимдаги ажиб манзара — бир тутам оловни кўриб, беихтиёр жойимдан қимирлай олмай қолдим. Не-не кунларда қилг этмаган юратим бир сесканиб, баданимда совуқ илон ўрмалангандай бўлди. Олов ёниб туради. У ердасиз, қимнингидир бошида ёнади. Бор қучимни тўшлаб, бир-икки қадам олдга ташладим. Олов ортга чекиниб, қандайдир таниш овоз қулоғимга чалингандай бўлди. Лекин овоз этасини таний олмадим. Кўзларимни бу мўъжизадан олмай олдга юра бошладим. У эса ортга чекиниб боради, беҳосдан: «Ҳа, номада, ҳа, номада!» деган аёл овози қулоғимга аниқ-таниқ эшитилди. Энди мен ўзимни чалғита олмайдим...

Бу марҳума, ўзим сўйиб ташлаган Кумушнинг овози эди. Кўз олдим хиралашиб, қаршимдаги музлақ олов минг бир бўлаққа бўлиниб, кун чиқиш томон худди ёнаётгандай овоз тоғларда, тошларда акс садо бераётгандай эди. Қирга осилиб қанча ётганимни билмайман. Қўзимни отганимда шувуқ устида ётардим. Писта тоғидан кўтарилган қуёшнинг заррин нуралари қир елкасида, қўлтиғимдаги тутун оёқ учига эди. Худди туш кўргандай ўрнимдан турадим.

Меҳмон узок сукутга кетди. Кўзларидан томчилатган ёшлар ёстиққа тушиб, сингиб кетарди. Мен эса шундай одамнинг йиғлашидан ҳам хайратга тушиб, ҳам унга раҳмим келиб, ҳам ундан кўрқиб жим қулатиб турайдим. У чопонининг енглари билан кўзларини ишкалаб артди-да, бир силкиниб, нимаданандир чўчиб тушгандай давом этди:

— Мен Кумушни ўлдирган кир қаршисида ётардим, ўшанда хис қилгандим, ака, тан жазосин олибман-у, виждон жазоси кейинги умримга берилганлигини...

Негадир сўнгги пайтларда марҳуманинг овозини эшитгандай, уни қаерларадир кўргандай бўлиб юргандайман. Унинг нима гуноҳи бор эди? Мен осий, у пичокни кўлимда кўриб, «Болам уйда қолди, нима қиласан мени ўлдириб» деганда ҳам шайтонга хай бермай, «Фуломни ўлдир олмадим, амакинг Рўзини ўлдир олмадим. Мени кутмай эрга тегиб кетганлигинг учун, сени ўлдираман» деганимда, «Сени кутдим! Сендан акамлар ёлгон қорахат кўрсатишганда ҳам ишонмасдан кутдим! Кейин мени мажбурлашди! Номусимга тегишди! Ўшанда сента харом бўлганлигини тушунадим. Сен эса келабермадинг!!! Кела бермадинг! Бунчалар шўр бўлмаса менинг пешонам! Хохайсанми, ҳозир боламни олиб чиқаман-да, узоқ-узоқларга, бизни танимайдиган юртларга кетамиз!» деб илтижоди, юракни эзувчи титроқ билан гапирганда ҳам, «Болаңг уни боласи, мента етти ёт бегона» дегандим, кўзларимга қон тўлиб. Раҳматли ўшанда, «Ўлдирсанг ўлдир, фақат шарманда қилмасдан ўлдир» деганда ҳам мен одамхўр ўзимга келмай, алаждан шартта пичокни кўкратига санчаганимда, «Ҳа, номара!» деб йиқилган эди. Ўшанда бу воқеани шохиди бўлиб турганлар, келиб орага тушмадилар, бутунда эса менадан ҳазар қиладиган бўлиб қолишибди...

Эртадаб турсам ситирим ҳам остонада ўлиб ётибди. У қандай қилиб ипини узди, нечун у остонага келиб жон берди. Тушунолмай қолдим, Нурмурод ака! Марҳума Кумушнинг боласидай, бузоғи зор қақшаб қолди. Бу айриликка чидай олмай кўчага чиқиб кетдим. Шу вақтгача Кумушни қабрига узоқ-узоқдан қараб кўярдим. Бутун оёқларим негадир ўша то-

монга суради. Қабрини зиёрат қилиб, узоқ йиғадим. Бир оз кўнглим равшан тортгандай бўлгандай, яна боғиқларни кўриб кўнглим зимистонга айланади. Сиздан бошқа кўнгли очарим йўқ, бир даррадашиб ичимни ёрай деб олдингизга келгандим.

Меҳмон чуқур хўрсиниб жим қолди. Отамнинг ҳам ажиналари куюқлашиб, суккутта кетган эди. Бир оздан кейин:

— Қишлоқдан кетмоқчиман Нурмурод ака, зора бошқа элларда ёдан чиқса. Бу урушда мен кўп нарсани йўқотдим, ҳатто ўзимни ҳам.

Отам ҳам унинг кетишига хайрихоҳдай қамтин бош чайқайди. Кейин мени онам чакириб қолди. Унинг галларининг давомини эшитмадим. Ўшандан сўнг у уйимизга қайтиб келмади.

Йиллар ўтди. Бир куни шаҳардан уйга келаётганимда, онамининг қабрини зиёрат қилиш учун қабристон томонга буриладим. Ўшанда қабрлар ичйда Абдушуккур сўйиб кетган Кумушнинг қабрита кўзим тушди. Қабр тошига шу сўзлар битилган эди:

**«Этамбердиева Кумуш. 1920 — 1944 йиллар.
Қизи Зудайқодан ёлғорлик».**

Уйга келганимдан сўнг, гап орасида отамдан Абдушуккурнинг кейинги ҳаётини сўрадим. Отам шундай: «Қозоғистоннинг қайси бир жойида, бир неча йиллар илгари сувга чўкиб кетган эмиш, деб эшитгандим,— дегандаи хўрсиниб. Кейин кўшимча қилди: — Ҳа, болам, уруш даври, ортда кўп нопок одамлар бўлган... Раҳматли Абдушуккур-ку у ёқда хотини учун, эл-юрти учун жон олиб, жон бериб юрса-ю, ортадагилар унинг жуфти ҳалоллини ўлдирга чикариб ўз манфаатлари йўлида сотиб юборишса. Ҳўп замоналар бўлди-да, ҳаммасига сабабчи уруш. Икки бахтли инсон умрини бундай фожиади якунига айбдорлар — ортда қолган Фуломлар, болам»...

МАРИЯ ГЕРАСИМОВНАНИ ЭСАЛАГАНИМА...

Мария Герасимовнани эслаганимда, беихтиёр юратимга яқин кишилар кўз олдидан ўтаверди. Биз бир-биримизни тўқдириб, бир-биримизга сай-кал бериб яшаётганга ўхшаймиз. Бу аёл билан биринчи бор учрашганимда киноларда кўрган болажон рус аёлини эсладим.

Сирдарё шаҳрининг Геологлар кўчасидаги шинам дарвоза. Остонада менга ярим саволомуз хавотирли нигоҳда тикилиб турган она чехрасидан жуда-жуда кўп танишларим сиймосини тикадим.

Эри Максим Григорьевичнинг фронтта кетиши олдидан ҳам она, ана шундай хавотирли нигоҳда «Нахот», «Ростми» дея тикилган бўлса ажаб эмас...

Вакт шамола тегиримининг чархпалагидек гап. Унинг бир айланиб келиши асрларга тенг бўлиши мумкин. У янги аср пойига қадам қўлганда бир оз мукамаллашган ўша сиймоларни кўриб, «кўрганларим ҳамон ҳаётдир» дея шукроналар айтиб йўлда давом этгандир...

Уруш эса одамларга қирғин чархпалаги бўлиб туғилди. У кўрганларни омон қўймади. Асрларга келажакни қолдирувчи кўп авлод ортидан нишон қолмади. Дунё қалтираб турган замонларда у йўлда эди. Унда ер юзиди ё мол ўтлаши, ё инсон деган савол бутун бораикка отилганди. Бу саволни берганлар ҳажжони Мария Герасимовна нигоҳидаги «Нахот-ки», «Ростми»лар эди.

Мария Герасимовнани эслаганимда, уруш йиллари Сирдарёдаги Ленин колхози ёдимга тушади.

«Марусия, агар болаларимни боқилга қийналиб қолсанг, икковини давлатга топшир, тўртталовига нон топиш сента осон бўлмайди» деганди ҳарбий офицерлар курсини тамомаб урушга кетаётганда бирпас уйига кирган Максим Герасимов.

Она болаларини давлатга топширдими? Йўқ! У тўрт норасида билан Сирдарёнинг Ленин колхозига қолди ва шу колхозда ўттиз йил узлуksиз меҳнат қилди. Пахта терди, кўрак чувида, ер ҳайдади.

Узлуksиз Максимдан келиб турган хатлар эвазига аёл қалби чўкмади. Олти соатлаб нон карточкаси кўлида, кишининг совуғи демай, болаларим ўлмасин деган ниятда, энди нонга кўли етганда, «тутгади» дея чуқур хўрсинган нон тақсимоувчи қизнинг юзариға қарай олмай, ортига қайтиб келганида болаларининг «Она, бутун нон тегмадимми»? деган сўник овозига бардош бера олмай, ориқ кўларини уларга чўзиб, «Эртага, болажонларим, эртага тўйиб-тўйиб нон еймиз», дея йиллаб юборганда ҳам руҳи тушмади.

Ўшанда Максимнинг дада почтаси қорозига ёзган илиқ сўзларини айникса «Викторга, Вадимирга, Раисага, Александрга саломимни етказ» деган жойларини баланд овозда ўқиб беради. Ота сўзлари, жангчи сўзлари фарзандлари учун, оналари учун нон эди. Ёўдақлар ўз исмларини эшитганда руҳсиз кўзлари порлаб, кўкраклари хўрсинишдан кўтарилиб тушар, бир-бирига илиқ, матсум табассум ҳада қилишарди. Мария Герасимовна учун бу табассум ҳар қандай азобдан, ҳар қандай нон карточкасидан устун эди. Юратида бир нида «Кўряпсанми Мария, болаларинг қалбига Максимнинг овози олис-олис ажал майдонидан қувонч олиб келмоқда. Сезапсанми, Мария, болаларинг кулаётганда сен йиллапсан, кўз ёшларининг улар кўрмасин, дарага тўлган овозининг улар сезишмасин. Ўқи, ўқийвер Максимнинг хатларини. Баланд овозда, баланд руҳда қайта-қайта ўқи, токи Викторлар, Вадимирлар, Раиса ва Александрлар Максимга айланиб қолишсин»...

Қор остида қолиб туپроққа қоришиб кетган пахта тодаларини териб келиб, «Она, шу пахтадан отамга пайпоқ тўқийсан», деган олти яшар Виктор овози

қирқ беш йил ҳавода парвоз қилиб, қулоғим остида бўлуи жаранглаётгандай. Мария Герасимовна тўқиган пайпоқни Максим киймади. Унинг қондош, жондош дўстлари кийишди.

Максимнинг қуролдош дўстларидан бири: «Марусия, бизни Марусия деб аташимизга ижозат бер, чунки сени Максим «менинг Марусиям» деб атади. Сен биз дўстлари учун ҳам Марусия бўлиб қол. Юборган пайпоқларингни биз олиб, кўзга сурдик. Максим ҳалоқ бўлганлигини эшитиб ҳам, унинг дўстларини унутмабсан. Қандай унутиб қолмадинг? Унинг нафаси, унинг қони, унинг жони бизга айланиб қолган. У тирик. Уруш тугаганда биз тирик қолганлар албатта сеникига борамиз. Сени, Викторни, Владимирни, Раиса ва Александрларни ёлғиз ташлаб қўймаймиз.

Максимнинг фарзандлари бизнинг ҳам фарзандларимиз. Тирик қолиш кимнинг чекига тушган, бўлиси қоронғу. Лекин тириклар албатта сизларни излаб топажак... Викторнинг жажжи қўчалари теккан пайпоқларни биз ҳеч қачон унутмаймиз.

Марусия, ҳали шундай кунлар келадими, марҳум дўстларимиз номини авлодлар баданда кўтаришиб, уларга юрак жавоҳиридан ҳайкал қўйишди.

Болаларни, Максим учун, биз учун бирма-бир ўпиб қўй», — деб ёзганди.

Мария Герасимовнани эслаганимда, кўз олдимида у билан Сирдарёда юрган даҳзадар келди.

Онани, «Отамга пайпоқ тик», деб қор остидан пахта тодаларини олиб келган ўғли Викторнинг ўйида учратгандим.

Мария она, бислангиз эди, ўша даҳзадар қанчалик ҳаяжонга тушганлигини. Шаҳар ижтимоий татминоти бўлимига борганимда, масъула инспекторларга ўзимни айтганимда, ҳаммаси бир овоздан: «Мария Герасимовнани» дея чуғурашганди. Қалбимга ҳаяжон ўша сизга бўлган самимий овозларданок ки-

риб келганди. То уйингизга келгунча ҳаяжоним ортиб бораверди. Чунки таъминот инспекторларидан бири, ҳатто, уйингиз остонасигача кузатиб қўйганди. Уларнинг менга илтифоти сизнинг хурматингиз учун бўлаётганлигини сезиб турайдим.

Сиз билан бир оғиз гаплашдим-у, ҳамма-ҳаммасини: меҳр-оқибатни ҳам, инсонга муҳаббатни ҳам, эрга садоқатни ҳам юракдан сездим. Сизнинг сиймонгиз юратимнинг қат-қатида ётган кўнглига яқин инсонлар сиймосини тикади.

«Максимнинг хатларини кичик қизимникида сақлайман, бирга бориб келамиз», дея тақсида айтганимизда, шофернинг ҳам «Мария Герасимовна, йўл бўласин» дея қилган илтифотидан сизни Сирдарёда нақадар бахтли яшайётганлигингизни хис қилдим.

Александр кизингиз уйи остонасида, жимитдай набиранингиз, «Онажоним» дея югуриб келиб бўйинингизга осилганда, ажин қоплаган юзингизга жажжи, беғубор лабларини босганда, о, қанчалик сизга ҳаяжоним келган эди. Сизнинг умрингиз ҳали минглаб йилларга уланиб кетишини хис қилгандим.

Ҳаёт ёшлик билан тўзал дейишди. Лекин сиздай кексадар тўзаллиги ҳар қандай тўзалликдан юксаликда туради. Бундай бахт чўққисини забот этмоқ учун сиздай яшамок керак. Қанийди, одамлар сизлардан яшашни ўрганишса...

Сизни билган кишилар, сизга ҳамроҳ бўлган одамлар, беҳос учраган танишлар бахтни кўргандай сизга талпинди. Одамлар қалбидан жой олиш ҳам бир ҳисададир. Бу ҳам бир ноёб фазилатдир.

Мария Герасимовнани эслаганимда, қалбимда бир титроқ билан Максим Гавриловичнинг олис Украина туپроғидан йўллаган сўнги мактуби ёдга тушди.

Салом онажон ва Марусия!

Биринчи сатраарданок, ўзим соғ ва тирик эканимни, сизлар ҳам шундай бўлашларингизни тилайман.

Онажон ва Марусия, биз бутун фашистларни Днепрнинг ўнг қирғоғига суқиб чиқариб ташладик. Лекин опшмамар ҳамон тингани йўқ. Ҳар қандай хавф-хатар олдидан оқоллар қазиб қўйдик. Оқол қазиб ташлаб турганидан сўнг Днепрдан, болалигим кечган она ер сувидан сочларимни, юзларимни ювгим келди. Қачон муссаффо, зилол Днепр сувига яқинлашганимда, ўрта Осиё, Сиргарё бўйлари ёғимга тушди.

Украина кенгликларига, ўз она Ватанимга қараб, тутилган жойларим туپроғига икки йил юрган йўларимни эсладим. Нималарни кўрмадим, нималарга гуч келмадим...

Ҳаёт тасоғуфлардан иборат. Менинг эса совет офицери бўламан гетан ўй ҳаёлимга ҳам келмаган-ди. Офицерлар курсига ўқиб юрган кезларим тез-тез ўзимга «мен оғамларни бошқара оламанми» гетан саволини берардим. Бутунги кунда бу ишни шундай этлаб олдимики, жангчиларим фашистларни майда-майда бўлакакларга бўлиб ташламоққа.

Қадрдонларим, қачон гушман томонини тўлардан ўққа тутилганимизда, ҳар бир снаряд юратилма портилатгандай бўлади. Ўз туғилиб ўсган Ватанимни туپроғига, ўтлари, сувлари, дарахтлари, уйларига ўқ опшидан, уни қуйиб қула бўлишини кўришдан азоб нарса йўқ экан. Кўз ўнгимга Украина гулавлари ёнмоққа. Бир томонда биз гушманни қувиб ҳайдомоққамиз, ўт очмоққамиз. Душман эса сенга ҳам, менга ҳам йўқ қабилида ер юзига ўт қуйиб келмоққа. Бу қирғинбарот урушда энг кўп азоб кўрган она ердир. Ер титрамоққа, ер ёнмоққа.

Ярам кундан-кунга тузалиб бормоққа. Лекин қаршимизга катта синов — Днепрни кечиб ўтиш вазифаси турибди.

Хайр қадрдонларим. Марусия, расминни ҳам юборайман.

Расмига қараб эсла: ўтган кунларни, бутунни ва келажакни...

Болаларим Виктор, Вагисмир, Раиса, Александрларни мен учун қаттиқ-қаттиқ ўлиб қўй.

Максимнинг.

Мария Герасимовнани эслаганимда, оналар, шахид кетган боёблар, борлиқ, бахт, кутиш, садоқат қаршисида бош эгаман...

ТОҒАЛАРИМ

Онам касал бўлди. Касалхонага тушди. Бир кунни олдига борсам хурсанда ўтирибди. Онамнинг қувончи менга ҳам кўчди. Хурсандчилигининг сабабини сўрамадим. Энг муҳими онам хурсанда. Касалхона ховлисида чиқдик. Соялари қуюқ тушган скмейкага бориб ўтирдик. Шунда онам ёш қизалоқлардай:

— Акам келди. Акажоним келди. Иброҳим акам, — деди. Онамнинг хушхабаридан мен ҳам хурсанда бўлиб кетдим. Чунки Иброҳим тоғам, эл орасида обрў-эътиборли, у кишини билган-таниганлар тилларидан бол томиб макташарди.

Ҳар бир элнинг, элатнинг сулоки оадамлари бўлганидек Иброҳим тоғам эл орасида ҳам, ўз уруғ-аймоқлари ичида ҳам ниҳоятда катта обрўга эга бўлган шахс эди.

Иккинчи жаҳон уруши тўрт йил давом этган бўлса, тоғам сажкиз йил армияда хизмат қилган, икки маротаба «Қизил юлдуз» ордени, икки маротаба «Слава» ордени ва бир қанча медаллар билан мукофотланган. Бу урушда қаҳрамонлик кўрсатиш оадий, тинч ҳаётнинг ҳолисаси эмасди. Тоғам бу урушда кўп бор ана шундай рамақ даҳзаларни бошидан кечирган ботир инсон бўлган. Онам акаларини яхши кўрар, уларни жасуралигидан мағрурланиб юрарди. Жигарлари ҳақида гап кетса бир гурур билан:

— Мен шу акаларимнинг уйида ўсиб улғайдим. Улар менга ҳам оналик, ҳам оталик қилганлар.

Онам гўдакчилигида вафот этган. Ўша кунларни эс-ласам ичимда олов ёнади. Меҳрибончиликлари билан бошимни сизлаганларини ҳеч қачон унутмайман. Иброҳим акам урушдан келди. Ўшанда нафақат ховлимида, бутун катта қишлоғимизда байрам бўлиб кетди. Акаларимнинг ҳаммасини қаади-қомати келишган, чиройли одамлар. Бизнинг наслимиз тоза, шунинг учун акаларимни кўрганлар, улар билан суҳбат курганлар яна бир бор бундай суҳбатга орзу-манда бўлиб юришди.

Болам, сен тоғаларингга тортишинг керак. Сен олий маълумотли бўлиб туриб, сувчи бўлиб юрсанг-а... Гапимдан хафа бўлма болам, мен сени шу ишларингдан бир оз уялман. Сенинг келажагингни менга Хизр бобо башорат қилган. Сен хурматли, иззатли, одамларга ёрдам берадиган, улар сени кўрганда қувонадиган инсон бўлишинг керак, — дея меҳрибон кўзларини менга тикиб пешонамдан ўтганди.

Кейин онам кўларимдан ушлаб:

— Иброҳим акам «атав юртимга тирик қайтсам қишлоқдошларимни, қариндош-уруғларимни, ёру биродарларимни уйларини сувоқ қилишда ёрдамлашман», дея ўзига сўз берган экан. Негатомсувоқни ўйлаган, билмадим. У пайтлари қишлоқ томаари ҳар йили қиш ва баҳорда чакки ўтиб кетмаслиги учун томсувоқ қилинади. У замоналарда томаарни устида бутундагидек шиферлар йўқ эди. Одамларимизнинг энг ташвишли фасли қиш ва баҳор ойлари бўлиб келган. Шу сабаб акам одамларнинг оғирини енгил қилман деган ўйда «сувоқ қилман» деб айтган бўлса керак. Акам бир сўзли одам эди. Саккиз йиллик жуғдоликдан сўнг қишлоғимизга қайтиб келгандан кейин, кўп ўтмай кимни уйда ҳашари бўлса, барчасида қатнашди.

Акам камтар одам эди. Кўжрагида қўша-қўша орденлари бўлса-да, ўзини ўзгалардан баланд тутмай,

эа қатори одамга айланди. Аммо юртдошлари унинг кимлигини биларди. Хурматини, иззатини жойига қўярди. Акамнинг уруш ҳақидаги хотираларини жон қулоғи билан эшитар, ўтигларидан баҳраманд бўлишарди.

Бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Акам ҳашардан хориб-чарчаб уйга келди.

— Бир-икки кун дамингни олсанг, бўларди, — дейишди уйдагилар.

Шунда акам:

— Мен урушда бу одамларни, сизларни қайта кўришни яратгандан минглаб мартаба сўраганман. Агар қайтиб борсам юртим одамларини ҳамма юмушларини қилишишда ёрдам берман деб ўзимга сўз берганман. У жаҳаннамдан ҳамма ҳам қайта олмайдди. Энг яхши дўстларимдан, биродарларимдан, ажрадим. Шундай ёнимда орзулари осмон бўлган дўстларим мина, снаряд, бомбаларнинг темир парчасидан тилка-тилка бўлишди. Ҳозиргина ёнингда эди, лаҳзалар ичда йўқ. Қанча-қанча дўстларим кўлидан, оёғидан, кўзидан ажралиб юртга келишдан ор қилиб махсус жойларда қолиб кетишди. Ўз ихтиёрлари билан ватанда ватансиз бўлдилар. Урушда жон берган жигарларим ўрнида ҳам мен яшапман. Сизлар билан юзма-юз ўтирибман. Мен ҳам уларнинг ўрнида бўлишим мумкин эди-ку! Сизларга кўп фожияларни айта олайман. Аммо битта ҳақиқатни айта оламан: минглаб, миллионлаб одамларнинг боши эвазига биз фашизм устидан ғалаба қозондик. Бу аса ҳақиқат.

Ўша дастурхон устидаги суҳбатдан сўнг акамга ҳеч ҳам ботиниб гапира олмади.

Болам, уруш кўрган одамлар бошқа одамлар. Ўшаларнинг биттаси отанг. Менга отанг билан яшап осон кечмаган. Менга қисматдош акамнинг аёллари — Зорход чечамга мингдан-минг раҳмат. Ошпоқ фа-

риштадай чечам, опшок ўйлари, хаёллари билан акам қалбини ёритди. Жаннати аёл. Акамдан ҳам, чечамдан ҳам айланай. Мени улардан бошқа кимим бор, болам! Ҳа, айтгандек, отангни соғиниб яхшимми? Қон босими кутарилгани йўқми? Отангга қаранглар отангта!..

Онам оғир касал эди. Сўнгги жони иланиб турган бўлса-да отамни ўйлари. Тоғаларимни бир меҳр билан сулоб гапирарди. Акаси Иброҳим тоғамни кўрганидан кейин узок яшамасди.

Акаларига ҳам, бизларга ҳам алайдо айтди.

...Иброҳим тоғамнинг катта ўғли Жаббор телефон қилди. Кириб келадиган янги йил билан табриккади. Хижолат чекдим. Чунки тоғамнинг ёши мендан катта. Шу сабаб ўзим биринчилардан бўлиб табриклашим керак эди.

Ўйта меҳмон бўлиб келган Шафоат опам ким телефон қилганини сўради.

— Жаббор тоғам. Янги йил билан табриккади, — дедим.

Шунда опам:

— Ҳа, яхши сени эсинг кирмабди-да, — деди қойиб, — Жаббор уруғимизнинг сарбони. Москвадада ўқиб олим бўлди. Бир умр фарзандларимизга институтда сабоқ берди. Ким уни қўлида ўқитган бўлса, ҳаммаси хурмат-иззат билан эслашди. Чунки у ҳақиқатнинг эгалидан маҳкам ушлаган олим одам эди. «От ўрнини той босар» дегандай умри узок бўлсин, Жабборжон отасининг ўрнини босди, — дея опам янада турур-ланиб, эслади. — Мен унда техникумнинг иккинчи курсида ўқирадим. Сингилларим Шарофат ва Мариялар биринчи курсда эди. Ўқиш бошланиб бир оз вақт ўтгандан сўнг, пахта теримига чиқиб кетдик. Теримнинг ўн бешинчи кунлари Марияни қони камайиб, касалхонага тушиб қолди. Унинг орқасидан қариндош-уруғлар, отам-онам келиб кетди. Биз теримчи-

лар аини тушмикка чиққан вақтимизда, раҳбар муаллимларимиздан бири олдимга келиб:

— Сени штабга чақираяпти. Тоғанг келибди, — деди. Тоға сўзини эшитиб юрагим ҳалқириб кетди. Ўшанда илк бор хаёлимга келган тоғаларим — Иброҳим, Абдурахим, Усмон, Рауф тоғаларим бўлган. Штабга югуртилаб келдим. Техникумимизнинг директор ўринбосари хурмат-иззатимни жойига қўйиб кутиб олди. Бу хурмат-иззат менга эмас, тоғаларимнинг бирига эди.

Хоната олиб кирди. Не кўз билан кўрайки, столнинг тўрида Иброҳим тоғам ўтирибди. Мени кўриши билан ўрнидан туриб, жиймайиб пешонамдан ўпди ва атрофимдаги одамларга:

— Жияним Шафоат, кишлоғимиздан биринчи бўлиб ўқишга кирган, — деди турурланиб. Ана шунда ажиб ҳодиса рўй берди. Тоғам қатори қолган одамлар ҳам ўринларидан туриб, мени биринчи эканлигим билан табриклашди.

— Бундай лочин қизимизни қутламасақ бўлмайди, — дейишиб, омайман дейишимга қарамасдан менга пуллар беришди.

— Бизларнинг қизларимиз ҳам биринчидан бўлишсин, — дея хурсандчилик қилдилар. Шунда тоғам менга юзланиб:

— Ана кўрадингми, хаётда биринчи бўлиб яшашнинг иззат-хурматини, — дея чўнгалгимга тоғам ҳам пул солиб қўйди. Кейин тоғам ва ўтиргандар билан бошлашиб кўчага чиқдик. У киши кўчада Марияни сўради. Касалхонага тушиб қолганини айтдим.

Биргалашиб касалхонага бордик. Мария палатада экан, тоғамни кўрганда, ўрнидан сакраб туриб, бағрига отиди.

Тоғам уни бағрига босиб, эркалаб, суйиб:

— Тоғаларни кўрганда ана шундай меҳрибончилик билдирилса, уларнинг боши осмонга етади, —

деб яна Мариани бағрита босиб, пешонасидан ўпиб кўйди. Кейин соялиғини сўради. Палатга кириб келган доктордан ҳам саломатлигини сўраб:

— Биздан нима керак? — деди докторга.

Доктор:

— Қонни кўпайтирадиган мева-чевадардан, овкатлардан ейиш керак. Қолганини дори-дармон билан тўлдирамиз — деди. Тоғам хайдовчиси:

— Доктордан қандай таомларни ейиш мулкингини сўраб олиб бозор қилиб кел, — деди. У доктор билан бирга чиқиб кетди.

Тоғам палатанинг торлигини ҳисобга олиб:

— Кетдик, ховлида галлашамиз, — деди. Ортидан эргашдик. Йўл-йўлакай тоғам Мариадан:

— Сен билан бирга ўқийдиган курсдошларинг ҳам борми, — дейиши билан у:

— Уларни ҳам айтиб келайинми, — деди худди дугоналари олдига учишта шошилгандай.

— Ҳа, — деди тоғам жиммайиб.

Мария ортита бурилади. Бир пасда бир таа қизни бошлаб келди. Тоғам уларнинг хар бири билан алоҳида галлашиб, исмларини, қаердан эканлиқларини сўраб-суриштирди.

Кейин ҳаммасига беш сўмдан пул берди. Шу орада тоғамнинг хайдовчиси бир дунё егуликлар, ҳўл мевадар олиб келди.

Кетар чоғи тоғам:

— Жияндарим, сизлар тоғлар орасидан биринчи бўлиб келиб, ўқипсизлар. Ҳамманинг кўзи сизларга қараган. Шунинг учун яхши ўқиб, ота-оналарингни, биз тоғаларингни юзларини ерга қаратмасликларинг керак, — дея кўп яхши галларни айтиб, хайрашди.

Мария тоғамларнинг эркатой жияни эди. Бир кунни у уйдаги меҳмонларга ош қилган. Гўруччи суви қайнатганда тузини татиб кўрса, шўр эмиш. Ош устига Иброҳим тоғам келиб қолибди. Шунда у нима қилишини билмай:

— Тоға, ошнинг тузини кўриб беринг, — деб қошиқда ош сувидан узатибди.

Тоғам ичиб кўрса ош шўмас, номакоб эмиш.

Тоғам Мариата:

— Тез нон олиб кел. Ошнинг устини ёпиш керак, — дегти. Тоғамнинг гапи билан ошнинг шўр сувини нон билан ёпиб олган эканлар. Сузиб, меҳмонларга тортиқ қилинганда, тоғам:

— Жиянимнинг оши ширин бўлди-да, — деб мактаб-мактаб еган эканлар.

Иброҳим тоғам меҳрибон одам эдилар. Одамларнинг айбини яшириб, ютуғини мактаб юради.

Опанинг галларидан бир вақтлари Жабоор тоғамнинг отаси ҳақида сўзлаганлари ёдга тушди.

Мен Иброҳим тоғам билан жуذا кам учрашганман. Аммо одамлардан тоғам ҳақида кўп яхши галларни эшитиб юрадим. Бир кунни ўғилларидан сўрадим:

— Отангиз ҳақида бирон бир жойда ёмон гап эшитганим йўқ. Тоғам бундай олижанобликка қандай эришган? — деб сўрадим. Шунда у кишининг юзлари ёришиб, лабиди табассум билан:

— Қон тоза жиян. Қон тоза. Тоғангизнинг латифаном аишлари кўп. Бир кунни икковимиз Самарқанда бир қариндошни кўртани касалхонага бордик. Қариндошни топдик, бозорлигимизни бердик. У хурсанда бўлиб қолди. Кейин бемор билан хайрлашиб кўчага чиқиб, бир оз юрдик. Отам беҳосдан тўхтади.

Мента юзланиб:

— Сен бил-чи, бу касалхонада ўзимиз томондан яна қимдар бор экан, — деди. Отанинг бу гапи мента фалати туюлди. Чунки бино жуذا катта. Бу катта бинода ўзимиздан кўп одам ётган бўлиши табиий хол. Отам шуларни ҳаммасини кўриши шартмикан, деган норози ўй билан касалхона администратори ёнига бордим ва:

— Эрташ Жуманбулбул совхозидан нечта бемор бор, — деб сўрадим.

Анча пўрим кийинганим учун у гапимни жиддий билиб, бирма-бир журналдаги рўйхатни кўриб чиқди. Ўн беш нафар экан.

— Ҳаммасини олдига чақиринг, — дедим ўзимга ишона билан. Аёл ким биландир телефонда гаплашиб: — Ҳаммаси олдингизга келди, — деб ўз иши билан бўлди.

Орадан кўп ўтмай, хайратланган ҳамюртлар бирин-бирин касалхона фойсига тўпланишди. Бирини танидим, бирини танимадим, ҳаммасини ортимдан эргаштириб ҳовлига чиқдим. Отамни кўрган беморлар мени унутиб, у кишини ўраб олишди. Ҳаммасини отам таниди, улар ҳам отамни танидилар. Хўш-хурсанд суҳбат бошланди. Мен бир оз четта чиқиб уларни кузатдим. Суҳбат сўнгида отам ҳаммасига пула берди ва беморлар билан хайрлашди. Хайрлашиш олдидан бир аёл:

— Тора, ўтган йили ҳам бизларни сўроқлаб келгандингиз. Ўшанда мен ҳам бор эдим, — деди хурсанд бўлиб.

Ўшанда мен отамнинг хаёллари, ўйлари, умидлари мендан мингглаб чақиримлар олдига эканлигини хис қилганман. Ҳаётининг сажжиз йили оловлар, азорлар ичида кечган, не-не фожияларни бошидан кечирган, яшаш, тирикчилик энг олий бахт эканлигини ҳам руҳан, ҳам жисмонан англаб етган бу одамдан мингглаб чақиримлар ортда қолиб кетганим рост. Мен ана шу одамнинг ёрдами билан Москвада ўқиган, олий мактабда ишлайман деганимда Самарқанддан уй олиб берган буюк одамнинг фарзандиман, деган ўй хаёлга келиб:

— Отамадай бўлиш менга насиб қилсин! — дедим бир ихлос билан шивирлаб.

Кейин билсам, ҳар доим отам шахримиздаги касалхоналарга бир-бир кириб чиқиб қишлоқларимиздан келган беморларнинг ҳол-аҳволидан хабар олиб турар экан.

...«Камбағаллигинг билан турурлан», дейдилар. Аммо, ёнингдаги ўзингдай очлар олдига йўқчилик билан мактаниб, турурланиб бўлмайди-да. Чунки, улар учун бу янгилик эмас. Балки олдинги замоналарда одамлар тўжин-сочин ялашиб, қорнига, бойлигига жихҳод қилиб, оқлигини ўзи қаби тўқларга ошқор қилиб, мактаниб юргандир.

Ушбу китобдаги «Уруш бевадари», «Уруш орти бевадари» бўлимларини ёзиш жуда қийин кечган. Сабаби — йўқчилик. Асар қаҳрамонларини ёзиш учун уларни излаб топиш керак эди. Излаб топиш учун йўл ҳаракати, чой-пой ичиш дегандай, мактаниб бўлмайдиган муаммолар бор бўлган. Ана шу муаммоларни ҳал қилиш учун бир куни отамга маслаҳат солдим. Бу ишим отамга жуда ёқди. Сабаби, отам уруш кўрган, бўлажак асар қаҳрамонлари эса қуролдош дўстларининг содиқ бевадари эди.

Ўшанда отам мени нима сабабдан суст кетганимнинг сабабига тушуниб:

— Ўғлим, бу қилмоқчи бўлган ишинг савобларнинг энг катта савоби. Ёмоқчи бўлган асарингнинг битта вақили амманг Баҳор. Раҳматли Хўшмон аканинг урушда ҳалок бўлганлигига қанча йиллар бўлди. Амманг ҳамон «эрим келди», деб юради. Бу аёлга тиллодан ҳайкал қўйиш керак.

Отам менинг маслаҳатли гапимдан чалғитганлигини хис қилиб, жойидан бир кўзғалиб олди.

— Болам, сента олдин ҳам айтганман. Товаларингни етагидан тут. Айни бу ишингга ёрдамни Иброҳим ва Абдурайим тоғонларингдан сўра, — деди. Отамнинг гапидан бирдан кўнглим равшан тортди. Сабаби, тоғаларимнинг фарзандлари билан улфатман. Ўйларига бориб қолсам янгаларим ўз фарзандларидай кўриб, кутиб олишди.

Ана шу хаёллар билан отамнинг олдига сиқжиб бориб бағримга босдим. Отам меҳрибончилигимдан

бўлашиб кетиб, кўзига ёш олиб, «сента ёрдам берол-майдаган бўлиб қолдим-да», — деди лаблари титраб.

Уша лаҳзаларга ўттиз тўрт йил бўлибди. Бугун эслашману, отамнинг кўзада ёш, лаблари титраб сўзлаётганлари кўз олдидида намоён бўлмоқда.

Тоғаларим улуғ, бағри кенг, сахий, одамларга меҳрибон одамлар эди-да. Ушанда мента кўчмас тоғ бўлиб кўринган ташвишни иккалови мента меҳрибончилик қилиб, қиёётган ишимдан қувониб кўчмас тоғни йўлимдан суриб ташлашганди.

Ана шу икки тоғамнинг ёрдами билан «Уруш бевалари», «Уруш орти болалари» номи китобларим дунё юзини кўради.

Тоғаларим ҳам ўзим катори бўлганда бу китоблар ёзилмаган бўлув эди. Камбағаллик билан қурура-нишдан кўра айрим эзгу ишларда тўқликнинг фойдаси кўпроқ тегад экан-да...

ЗАМИНГА ТУТАШ ЙИЛАР

— Салом Дина она!

— Салом!

— Сизни излаб келдим.

— Қаерлардан?

— Ўзбекистондан.

— Ўзбекистондан...

Дина она юзларидан таажжуб сирпаниб тушди. Кимнидир кутаради. Кутган кишинини мен деб ўйлади. Остонада хайкалдай турардим.

Она мента яқинлашди. Озгин кафтлари билан юзимни силади.

Кўзаларимга тикилди, лаблари титради.

Мендан улуғ бахт кутгандай тоқатсизланиб: «Кимсан», — деди.

Бир лаҳза бу саволни кутмаганлигимга хайрон бўлдим.

Қозоғистон чуқурида, чексиз қозоқ даштларига тикилиб хаё сурганимда она билан учрашишнинг турфа хил кўринишларини кўз олдига келтирган-дим. Онанинг юзлаб саволларини ҳам... Лекин кутилмаган савол — «Кимсан?» Во, ажаб, мен унутиб қолдирган сўроқ. Аслида ҳам шундай савол бўлиши табиий эди-ку!

Ҳа, бу савол она билан бирга яшайди. Бу савол эгасини ойнаб, йиллаб кутади. Келмади. Ахир «Келди» деб ўйлади. Олдиди қилиб «Кимсан?» деб сўради.

— Сиз ҳақингизда хикоя қилиб беришганди.

— Ҳа-а!

— Тўша-тўғри келаверадим

— Кел, қароғим, кел, нега остонада турибсан?

— Раҳмат.

— Ҳозир болажоним, ҳозир.

Она шовиб ён томондаги эшикка бош суқай.

Инсон боласида хотирада борлигига, орулар борлигига, хаёлот дунёси борлигига шукроналар айтиш керакки, яшаб бўлмасди. Бундан бир неча кунлар олдин Тошкентда эдим. Она ҳақида ўйлардим. Кўп кўринишларда тасаввур қилардим. Баъзан ҳаёлотнинг алдамаслигига ишониш ҳам керак экан. Онани кўрмасдан олдин туман пардаси ортда тасаввур қилган аёл ҳозир қаршимда турибди. У на-рити хонага кириб кетди. Ҳозир пой-патак бўлиб чиқади.

Мен бахтли эдим — она тирик эди. Ҳозир сўзлашамиз. Ўтган кунларни эслашамиз.

Аёл рўпарамга омонат чўқайди. Биз саволлар қаршида суқунатни жим тинглардик. Ҳар ёндан, ромлар орасидан, эшик тирқишларидан суқунат эсарди. Суқунат сўзларди, йилларди, сўроқларга тутарди. Биз эса, ҳамон жим тинглардик.

— Ўзбекистондан, — аёл овозидан қулоқларим остида сўзлар акс садо бериб учиб ўтди.

— Ўзбекистондан, Ўзбекистондан, Ўзбекистондан... Она нигоҳи эса юзларимни, сочларимни, кўзларимни бир дур мисол асраб-авайлаб томоша қиларди. Мен ҳамон жим эдим. Худди она ўз боласини тўйиб-тўйиб қушишта чоғлангандай ўтирадими.

Бу дунёга келиб биз ўзимиздан наларни қолдириб кетамиз? Ҳар бир чақалоқ ингасида келажакнинг сурури, келажакнинг умиди бор. Ана шу чақалоқ ингасида одам шодликка, бахтга тўлиб туради. У худди лиммо-лим сувга тўлган дентиз мисол чайқадади. Қирғоқларга тошиб чиқади. Замин юзига сочилган инжуларга хайрат билан, ҳавас билан қараймиз. Инжулар... Э, орасига вафо бўлиб, садоқат бўлиб, муҳаббат бўлиб сочилган инжулар. Миллионлар орзу қилган, миллионлар ҳавас қилган, миллионлар ҳасад қилган муҳаббат Дина она қалбига сочилган инжулар эди.

Муҳаббат Қодирий тили билан айтганда, «Ҳар кимга насиб қилавермайдиган дури бебаҳодир». Қодирий ҳақ эди. Қодирий Дина оналар муҳаббатини қуйлаган ва шу муҳаббатта ошуфта қалб билан ййлаган буюк инсон эди.

Ҳаёт қанчалар яратувчисан! Сенинг бахтинг ҳам, сенинг бахтсизлигинг ҳам Дина оналар қалбига муржабсам. Гар улар биз яшётган замонда бўлмаганда сен бўлмасдинг. Сенинг қалбинг тап-такир чўлга айланур эди. Ҳаёт, сен онага сажда қил. Бағрингда ёмонларинг борлиги учун ҳам. Ҳаёт, сени севишимиз эса бағрингда шундай оналарнинг тирикалигидандир.

Ватан! Оиладан бошланган ватан. Хаёдан Беринг бўғозидан тортиб, ҳозир она яшётган Болгоград оралигини бир кўз олингизга келтириб кўринг! — тасаввурга сиемас кенгликнинг туюхи бўласиз. Олис Тошкентдан мени бу гўшаларга нелар бошлаб келди? Меҳр-муҳаббат, садоқат, оқибат. Бу кенгликнинг турли сарҳадларида сени ўз муҳаббати билан

қорловчи инсонлар бор. Гар улар бўлмаганда, Ватан бўлмасдинг.

Замин... Агар унинг атрофидаги сайёралар, юлдузлар, куёш бўлмаганда замин бўлмасди. Гар замин чекинганда биз бўлмасдик. Қанчалар маҳобатли ўхшашлик! Улар бор бўлсин...

Ўзбекистондан!

— Ўзбекистонни соғинадим. Одамларни, даладарни, ўзим келин бўлиб тушган гўшаларни — ҳамма-ҳаммасини. Сента тикилалману, илк бор остона хатлаган кунларим, Маматнинг мента хайрат ва ҳавас билан тикилган онасини, Мақсад синглимни эслапман. Қандай кунлар эди. Қандай бахтлар эди. Мамат билан Москвада — у ҳарбий билим юрти курсанти вақтида танишган эдим. Дунё қандай гўзал эди. Ҳикоя қил болажоним, ҳикоя қил. Ҳамма-ҳаммаси қадарон, ҳаммангиз менинг жони жигарларимсиз.

Инсон тирик экан, у турди хил ровларга дуч келди. Лекин ҳаёт, сендан гинам бор. Қаршимда куз япроғидай ҳазин нигоҳлари билан мангулик ҳақида қуйлаётган аёлга бахт берсанг бўлмасмиди? Бир нафаста унга жуадолик ҳақида, айрилик ҳақида сўзламай турсанг бўларди-ку!

Биз сабоқни қаердан оламиз? Сабоқни биз бахтсизлар матонатидан олганмиз. Дина оналар вужуд билан матонатга айланган аёлдир! Унинг қисмати миллионлаб одамларга сабоқ бўлгандир. Биз бахтлилар меҳр-муҳаббат қаршимда турган нуруний оналардан бошланганлигини унутиб қўймаслигимиз зарур.

— Болажоним, олтин-олтин. Пироларни ўзим тайёрлаганман. Келганинг яхши бўлди. Мени ҳам сўроқловчилар бор экан бу оламда. Қанчалар мени хурсанд қилганингни хатто тасаввур ҳам эта олмайсан. Сени кўриб, Маматни кўргандай бўлдим. Сента ўхшарди. Қош-кўзи коп-қора эди. Кулиб туради. Эркаловчи сўзлар билан «Динахоним» дер эди.

Онанинг лаббарида ўтмиш тирилди. Қўлидаги қопшиқни дастурхон четига қўйди.

— Ўзбекистондан... — дея шивирлади.

Ўзбекистондан... Юпатишга ожиз эдим, Бундай лаҳзалар сукут уаумимиз бўлган. Сукут сақлардим. Хаёллар билан, асов хаёллар билан ёқавайрон олишардим.

Улуғ рус халқининг фарзанди — Дина она. Улуғ ўзбек халқининг фарзандига бир олам муҳаббат билан яшади. Севипганларни бир-биридан ажратипишганда инсон худонинг борлигини инкор қилади. Худосизликда айбладилар, осипди, ёқипди. Ҳа, инсон хаёллари муҳаббат ҳижронида ўз эътиқодидан воз кечиб, жуфти ҳалови бўлиш учун муҳаббатга эътиқод қўйганда покланди, софланди.

Бундай муҳаббатнинг борлигига кўплар ишонмади. Ҳа, севгининг сиз билмаган ботиний қудратли кучи борлиги барчамизга янгиллик эди. Ана шу қудрат ила она севгилиси Маматни знаиб йиллар излади. Топди ва севгисига содиқ қолди. Мамат йўқ. Аммо унинг руҳига жонини тиккан Дина она бор. Бу муқаддас севги эди.

Вафол! Эй, сен инсониятнинг мўтабар маъбудал! Сенинг исмингни кўтариб яшаш қанчалар оғир, қанчалар мушкул.

Ўзгалар хайратдан, ҳасаддан ёқа йиртдилар. Вафол шевасига содиқ қолмаган қалбини чил-чил синдириб, жисмини буздаб ташлашди. Атрофингда миллионлаб пажмурда тавдалар, улар қошида вафосизлик шайтони чўнқайиб турибди. Не-не малаклар номузини ҳидлаган шайтон...

Тар мангалайингда балқиб турган вафони кўртганимда, Дина она, сени излаб келмаган бўлардим. Онам бўлмасдинг. Шундай нитохларимдан сиртаниб тушган оломон ичига сингиб кетардинг. Мамат ўзбек эди. Сен рус эдинг. Ҳатто динларинг ҳам, улаумларинг

ҳам айрича. Лекин вафол қаршисида на дин, на улаум бардошли экан. Бир замонлар бегонага ишқинг тушди, дебон кўп асл йигитлар боши сиртмоқ ё кунда кўрди. Улар ана шу буюк сўз учун жонни тикдилар. Севдилар. Севимли бўлиб қолдилар. Лекин ул шаҳидларнинг ортида қолган ҳамма ёрлари учун бу сўзнинг қадрига қаролат бера олмайман. Дина она, сиз яна ўша сўзни такрорламоқдасиз.

Ўзбекистондан...

Ўзбекистондан... Лабларингизда эзгин-эзгин шивираётган юртданман. Ўша юрт фарзандиман. Қачон сиз ҳақингизда қайнингиз Ақрам ака ҳикоя қилганда юракларим сўзлар дарёсида чўмилганди. Сухбатдошим сизни бир эхтиром, юракда улуғ бир муҳаббат билан таърифлагандики, унинг сиздай янгаси борлигига ҳавасим келганди, ҳасадим келганди. Туналари тушларимга бостириб қирадингиз, майин, ёкимли овозингиз билан аллақарингиз. Мана, орзикиб улуғ бир бахт деб кутган кунларим қошида турибман. Сиз эса ўша сўзни, сизга буюк бахт бўлиб қолган буюк исмини такрораяпсиз.

— Ўзбекистондан...

Ўзбекистондан...

Вафол! Пойингизга тиз чўкман. Муқаддас аёлларнинг борлиги учун. Муҳаббатни, садоқатни одамлар зериккан замонда улар қалбларида тавҳардек соф сақлашгани учун.

Самарқанднинг Ғаллаоролида Мамат бор эди. Эл бошита мусибат тушди, эл қатори отланди. «Кут» аеди, йиллаб кутдинг. Келмади. Кўп аёллар йиллаб куттишди. Сен эса излаб кутдинг. Маматнинг онасига: «Онажоним, мен бир излаб кўрай», дея Ўзбекистон остонасидан хатлаб, фашист харобаларга айлангирган шаҳарларни кезддинг. Уни изадинг, ундан дарак йўқ. Қирқ йил излаб кутдинг. Ва сўнггида изларини топдинг. Заминда ярадор судралган Маматнинг қо-

нидан танидинг. Хув, Волатограда областининг Катлаубань кишлоғигаги тепаликка дафн қилинган экан. Қабрини кучоқлаб қон йиғладинг. Кишлоқ одамлари таажжуёда. Ўз жигаргўшалари бир ўзбек қабрини кучоқлаб йиғлаши ҳайратли эди-да. Шунда кишлоқ оқсоқоли улуғ ҳақ фарзанди эканлигини ишонмади.

— Ўзбекмисиз? — деди бир титроқ билан.

— Ўзбекман, — дединг. Бироқ кекса кўзлар шуҳадланишди. Аммо марҳум ўзбек фарзандига бунчалик улуғ садоқатини қаршисида бир овоздан: «узбечка» дейишди. Дина она! Сен шундай қилиб ҳақимининг севимли қизига айланиб қолдинг. Олис уй-жойингни ташлаб «тар вафот қилсам, шу жойга кўминглар» дея севимли ёринг қабри ёнига кўчиб келдинг.

Қадимдан муҳаббат ҳақида бир ҳивиратган фалсафа бор: «Вакт. Айрилиққа вақт даво». Дина она! Сизнинг садоқатингиз оқмида ҳеч қандай вақтлар ўлчови, вақтнинг бўйнига осилган муҳаббат фалсафаси қимматсиз тошга айлانганлигини шохиди бўлиб турибман. Сизнинг ўзингиз вақт. Сизнинг умрингиз вақт. Вақт сизнинг буюк муҳаббатингиз қошида таъзим қилмоқда. Қадамларингиз теккан жойларга, нитохларингиз учган жойларга, руҳларингиз қучган жойларга вақт бошини кўйиб йиғламоқда. «Кечир мени, мени малҳам деганларга латынлар бўласин» дея бўзламоқда. Бу фалсафанинг ижодкорлари ўз кирдиқорларини вақтнинг бўйнига осиб, уни бааном қилишди. Дина она! Майли, сен вақтни ҳам кечир. Сенинг саҳий юратинг не-неарни афв қилмади...

Ажин энгган юзларингизга қарайман. Мовий кўзларингизда рабобларга кўминган тарих. Шу тарих қабридан нитохларингиз билан фарзандларингизга қандай яшаши керак бўлган келажақни башорат қиласан.

Дунёда умри қисқа бўлган киши яхши ном қолдириб, узоқ яшаб турганини кўр.

Аҳмад ЮГНАКИЙ

У дунёга келди. Йигитликни биров татиб кўрди. Йигит бўлиб кетди. Ортида эа қолди. Она тиллари чуқуқ тўдакка сўзлаб берди:

— Қисқа умр кўрди. Жувонмарг бўлди. Душман ўқидан ўчди.

— Энди қайтиб келмайдими? — дея сўрайди тўдак.

— Сенинг болаларинг бўлиб қайтиб келади, — дейди она,

— Қандай менинг болаларим бўлиб?

— Сенадай бола эди. Сен ҳам бир куни болалигга унинг қайтиб келишини сўзлаб берасан.

Онасидадан маънили жавоб олган тўдак вақт йўлида чопқиллаб югуриб кетди. Бир куни келиб у болалигига онаси ҳикоя қилган йигитнинг ўзи бўлиб туғилганини етказишга аминмиз.

Мамат шундай ном қолдириб яшайверади. Минглаб маротаба авлодлар қабрида Мамат бўлиб туғилаверади.

«Йўқ эдим, яратдинг. Яна йўқ қилиб, қайта (иккинчи) вужудга киритасан, бунга икроман».

Аҳмад ЮГНАКИЙ

Дина она қабрида элик йил яшадинг. Менинг қабрида бутун туғилдинг. Орта қайтганимда болаларим қабрида туғиласан. Бунга имон келтираман. Шак-шубҳасиз сен шундай яхши ном билан яшайверасан. Сенадан сабоқ бўлиб мардлик, жасурилик қолди. Севимли ёрингдан садоқат, муҳаббат, вафо қолди. Бир жуфт инсондан қолган бу жавоҳирлар келажаққа буюк инсон бўлиб кириб бораверади.

Тилларим, элга сўзла, олтин тоғорада яхшилар руҳин кўтариб юрмоқ учун. Гар руҳ билан тиллаша олмасанг ҳам шу руҳ кўларинг орқали жисмингга сингиб кетишига аминман. Инсоннинг қайта туғилиш каромати ҳам шунда-да.

Яхшилар — ёмонлар тириклик билан ололмаган шон-шарафни ҳатто ўлим билан ҳам ола билмадилар. Гар улар бу ёруғ дунёда озода яшашганда, ёмонлик уруғи заминдан чекиниб, зулмат сари юз тутган бўлур эди. Инсоният орасидаги икки иқлим, икки кутб бор экан, бири эзгуликка, бири ёвузликка хизмат қилаверади. 1941 йил фашизми ёвузлик кутбидида туғилиб, эзгулик кўлида жон тававса қилди.

Дина она! Москвада ўқиб юрган кезларим бир номдор академик Алма Путаева кўшиқларига ҳа-сада билан «Алманинг номини дунёга танитганлар бевадалар» деганда. Академик социолог эди. Қайси-дир театрдан Алма Путаева концерт бертганда унинг концертига киргандарни таъқик қилган экан. Ўшанда Алманинг кўшиқларини тинглагандарнинг кўпчилигини бевадалар таъқик қилганмиш. Академикнинг худосасича, унинг номини шу бевадалар элга танитган. Гар бевадалар бўлмаганда Алма кўшиқларининг қиммати бунчалик баланд бўлмас экан.

Оламни худди ўз кўларидида кўтариб тургандек мухтарам академикнинг бу худосаси менинг га-шимга текканди.

Академик. Қандай жарангдор, улуғвор ном! Ўшанда мухтарам академик чўнғатида бир чакаси қолмаган ўзимдан ҳам хор бўлиб кўринган. Негадир йиғлагим келганди.

Дина она! Бу номгълум, лекин қандайдир оғриқ-ли кўз ёшларнинг сабабини энди сизга термулиб хис қилиб турибман. Сиз ҳаётда одамларга қандай

яшашни кўрсатиб кўйдингиз. Путаева эса одамлар-га қандай кўшиқ айтишни...

Эа муҳаббатига эришмоқ ҳар кимнинг кўлидан келадиган иш эмас. Хурматга сазовор бўлмоқ учун эа қилолмаган жасоратни, муҳаббатни, садоқатни, меҳнатни қилмоқ зарур. Бутун «бу унчалик осон иш эмас, мухтарам академик» дегим келди.

«Алма кўп бевадалар ҳаёти ҳақида кўшиқ айтди, шу сабаб унинг концертулари бева эркаклар ва бева аёллар билан лиммо-лим бўлади», дед маърузасини худосалаган эди у.

Алмадай кўшиқ куйлаётган, айрилиқ ҳақида бўзлаётганлар кўпми бу дунёда? Кўп. Лекин ҳамма кўшиқчилар Алма бўлолмаслигига ҳатто тентакнинг ҳам ақли етади-ку!

Дина она! Қачон кўнглимда бир ғашлик туғил-са Алма Путаева кўшиқларини тинглайман. Унинг маънос, маҳзун овози қалбингга алалайди, эркадай-ди. Қафасга кўш мисол қамалган юратингга олис-олисларга, шамоллар эсаётган, сокин чайкалаётган дентизлар бўйига етаклайди. Кўшиқдан, юзингга ёқимли силаётган экиндан замин кўйинга чуқу-роқ кириб борасан. У сени парвозларга йўламай, балки тарих қабрига, ўтмиш кўйинга ботинийроқ киришингга ундайди.

Алма кўшиқларини тинглаш учун бева бўлиш шарт эмас. У биз қилолмаган, қайтариб айтман, биз айтолмаган, лекин миллионларнинг тиллари учидати гапларни топиб айтади. Бу гапларни топиш қанча-лик мушкуллигини хис қилмоқ учун Алма дунёси-га минглаб йиллар сафар қилмоқ керакдир. Бу оруз миллионлар тили учидати гапларни топа олмагандек машаққатли, етиб бўлмас олис йўлардир.

Қон ҳиди келмоқда. Қон ҳиди! Заминдан! Кўз ёшларига қорилган қон ҳиди! Замин тиллашмайди. Замин сўзлашмайди. Инсон билан. Уни тинглангиз, тингланг! Ана у. Шивирлаб ненидир шамолларга айтади. Шамолларни кучингиз. Юзларингизни тутингиз. Замин билан тиллашганлиги учун. Ана у. Қади дол аёлга ненидир ҳикоя айтади. Аёл йиғлади. Ботаётган қуёшдан орик қўлларин чўзиб нимадирни дидир ёлвориб сўради. «Имон сўради, ором сўради», дея одамларга шамол шишиб ўтди. «Нега? Нечун! Қуёшдан?», «Қуёш кўрганди, замин бағрига олганлигин» дея шамоллар олислаб кетди. Шунда одамлар қади дол аёл қаршисида тиз чўкишди. Аёл қўлларини қуёшдан олди. Савол янглиғ отилган нигоҳларга бир-бир маҳзун назар ташлади. «Қуёш кўрган экан. Уларга ёлвориб имон сўрадим, ором сўрадим». Одамлар бир-бирларига ҳайратомуз қараб олишди. Аёл замонашлари галларини тушунмаганлигини ҳис қилиб, қафтларидати тулпроқни лабларига босди. Шунда оломон шовқин-сурон билан «Марҳумлар! Марҳумлар!» деди. Аёл куриб қолган лабларини тиллаб йиғларди. Заминга айлانган марҳумлар юзига эса унинг кўз ёшлари оқарди. Қон ва кўз ёшларига айлانган замин сукут сақларди.

Заминни тингланг. Заминни. Замин тиллашмайди. Замин сўзлашмайди. Шамолларни кучингиз. Шамолларни.

Қади дол бевата шишигандлиги учун...

Дина она! Сиз ҳақингизда ҳаёл суриб, лаҳзалар ичида сукутга кетдим. Онажон, мен сиз-да сўзлашмоқ, тиллашмоқ учун келганман. Ҳар бир сўзингизни ноёб жавоҳир мисол элимга етказаман.

Онанинг пешонасида ажинлар куюқлашди. Йиллар армони хотираларга келиб уриди. Бахт ҳам, бахтсизлик ҳам бир-бирининг ортидан бошлашиб келди. Ҳамма-ҳаммаси йиғилиб, муқаддас аёлга айланди. Аёл қаршимда сўнгсиз хотиралар уммонидан чиқиб туради. Тинглай бошладим.

— Бахт. Оталар, оналар кучоғидати дунё ташвишидан фориг болалик. Отам помешчик қўлида деҳқон эди. Мен унинг узун, кўксир соқолларини, забардаст коматини, теридан қилинган бошмоқларини, елкасига ташлаган чалғисини, қирчанғи отини бутунгидай эслайман. Болалик бахти ҳам менинг ҳаётимдан бахт бўлиб ўрин олмаган. Бахтсизликка мойил бахт эди. Онам шу оғир меҳнатлар эвазига дунёни эрта тарк этган. Онамдан сўнг отам бизларнинг кўнглимизга қараб уйланмади. Қишлоғимизда аёллар кўп, отамга ҳавасмандлари ҳам анчагина эди. Аммо отам ҳар қандай роҳатдан болалари келажатини ўйлашни улкан бахт деб ҳисобларди. Биз ҳам отам садоқатини энг ноёб сўзлар билан баҳолардик. Мен ҳам Маматнинг ортидан танҳо боришим ўша болалик сабоқлари, отам сабоқлари билан ботиний боғланиб кетганлигидандир. Ҳақиқий бахтни, аёл бахтини Мамат билан бўлган кунларимда деб билдирдим. Биз бирга узок яшмадик. Атиги ўн ой. Шу ойларнинг чорати Москвада, қолган қисми Ўзбекистонда — Самарқанда ўтди. У ердаги пасткам уйимизни, мента бир мўъжизадай муносабат билдирган содда-самимий одамларни эсласам кўзимга дунё кенг кўринди. Эслайвераман, ўйлайвераман. «Маматнинг ўрис хотини» деган овозлар қулоғим остида жаранглайверади. Тинглайвераман.

Мамат билан ўз ватанида хайрлашдим. Мен у томонларда қолдим. У менинг ватанимда жон берди. Уларим, мен бир умр Самарқанда яшаб қолишим мумкин эди. Аммо Маматсиз ҳаётининг қанчалик

қиммати бор эди мента! Бир йил яшадим. Хат-хабар тинди. Чидаб тура олмадим. Изашга тушдим. Эҳ-хе, каерарга бошимни суқмадим дейсан. Ўттиз йил тинимсиз изаадим. Сарҳисоб шуки, қабрини тоқдим. Қабрини топишим ҳам мента кутилмаган улў бахт эди. Қайта туғилгандай бўладим. Қачон юратгимни зулмат қопласа, қабри билан таллашаман. Қалбим поканиб ортимга қайтаман.

Рухи кезган шу жойларда бўлганлигим учун ҳам ўзимни бахтиёр ҳисоблайман, болам.

Келганинг бош устига, болам. Маматни кўргандай бўладим. Унинг қариндошлари, синглим Максада, Акрамжонлар омонми? Бир борганимда, олаинги жойларимни таний омай қолганман. Ҳаммасининг юзида, кўзида Маматнинг сиймосини кўрдим. Ҳаммаси Маматга айланиб қолибди. У ўлмаган, қандай ҳам ўласин! Рухини биргалашиб кўтариб юрганимиздан кейин.

Биз шундай яшадик, болаларим. Сенлар бизларни унутманглар. Маматлар мана шу ойдин кунлар учун ҳаётдан эрта кўз юмдилар. Шаҳидлик чекига тушган экан, иккиланмай жонни тикадилар.

Мен шу тун она билан таллашиб чиқдим. Эртадаб Мамат бобо қабрита оғландик. Қабристон унчалик узок эмас экан. Йўлда бозорга кириб, гул харид қилишимни онага айтдим. Она «ҳа» дегандай бош чайқайди. Бозор расталарини орадаб гул танлаётганимизда, лола тутиб турган буғдойранг кўла назарим тушиб, нигоҳимни кўтардим.

— Қачон келдингиз? — деди лола тутиб турган кўллар эгаси. «Кеча келгандим», дедим хайратда.

— Нима олиб келдингиз? — деди у безовтаганиб. Кулоқларим нотўғри эшитгандай. «Нима?» — дедим. — Нима олиб келдингиз сотишга? — деди у одайдигина. Хаёлларим остин-устин бўлиб кетди. Мен унга қандай жавоб қайтаришимни билмасдим. Бир-

дан жаҳлим чиқиб: «Мамат бобони танийсизми?» — деган хитоб оғзимдан чиқиб кетди. У ортита бир қадам тисланиб:

— Хитларданми? — деди кўзлари ола-кула.

Кўнглим вайрон, юратим хуфтон эди. Бу ҳолни кузатиб турган она хаёлимдан нелар кечганлигини ҳис қилгандай.

— Шулар бўлмаса биз гул харид қилолмасдик, болам, — деди жилмайиб.

Биз бошлашиб кетдик. Юратим хижил эди. Хаёлимда шу касофатлар бутун бир халқ, улў халқ юзига қора чаппаётганлиги. Бозор эса бир кўзу, шу кўзгада бутун бир миллат вақили бўлиб гул тутган кўллар туради...

Катлаубань қишлоғи. Рус ёғоч уйлари. Кўм-кўк осмон. Оқ қайин шовулмайди. Нигоҳим ҳалок бўлганлар исмарита қадалган.

Ана, «Исоқов Мамат. 1915—1943 йил». Дина она қабр тепасидаги гардарни рўмолчаси билан артади. Бошини кўтармайди.

Шундай қишлоқ тепасидаги қабристон, онанинг эгиллиб, қабр тошларини рўмолчаси билан артуши ҳамон кўз олдимида. Қабристондан пастликда қишлоқ жойлашган. Қишлоқ билан унинг оралигида кент дара. Даванинг ўртасидан марҳумлар ва тириклар руҳини бирлаштириб тургандай илон изи йўл кетган. Бу тепалиқдан олис-олислар кўзга ташланам. Худди Ватанинг марҳум фарзандлари ўз элини кўриқлаб тургандай.

Оқ қайин шивирлайди. Баҳор эпкинидан баргларини она юратигадай титрашади. Ер нафас олади. Эпкин кулоғимга: «Элга етказ, элга етказ жасоратни ҳам, садоқатни ҳам, муҳаббатни ҳам» дейётгандай эди.

Она ўрнидан турди.

— Шулар менинг бахтим, — деди шивирлаб.

УРУШ БЕВАЛАРИ

САДОҚАТ ДАРЁСИ

Сўнгги бор шох Бобур ўлтириб нафас ростлаган тош устида хаёлга чўқдим. Хўжахо кишлоғилик Қаноат онани эсладим.

Янги дунёга келган маъсумага исмини қишлоқ оқсоқоллари, кайвонилари кўйишди. Исми жисмига монанд бўлсин дейишди. Қаноат онага эса исмини пайғамбар кўйган мисол...

Бу тош устида шох Бобур қора туман қоплаган келажатин ёхуда қачон яна она юртига қайтишин ўйлагандир. Мен эса икки эл—тожик ва ўзбек туپроғида Ҳазрат Навоийнинг Ширин ва Лайлиларига қисматдош, тақдирдош оналарни эсладим.

Шу йиллар остонасидан хатлаган оналарим билан хаёдан суҳбат қурадим. Мавжланиб оқётган зилол сувга эзгу тилакларимни тўқдим...

Куёш бир қалқиб йиқилган жангчи мисол уфққа бош кўйди. Аммо унинг заррин нуллари кўзигулар япроғида қолгандек эди.

Оналар куёшта тикилганда шахид кетган эр-йигитлар қайта тирилиб келётгандек туюлаверади.

Душанбелик Зебо, тошкентлик Меҳри, Самарқандлик Баҳор ва минглаб оналар ҳар тонг эрларини кўрган куёшта сажда қиладилар. Улар билишди: куёшнинг бағри қонлигин. Улар эслайди: куёш бирла бошлашиб марҳум эрлари ила тонгги кутипшанлигин.

Зебо она умидлари: «Энди киш келди болам, баҳорга келиб қолар!» Баҳор она кўз ёшлари: «Шу тошлар бобонгнинг қабри!» Меҳри она армонлари: «Ёнимдан бобонгга жой солмасам ухлай олмайман!».

Улар билан сўзлашганимда, дардлашганимда ўлдириб бўлмас, куйдириб бўлмас бир сас садо беради:

«Оналарнинг миллати йўқ!» Бу сўзга имон келтирмам, бу саста жонни бағишлайман. Бу аёлларнинг қай бири уйи остонасидан қадам босмай, бир меҳр, бир соғинч билан кутиб оладики, марҳум онам қаршимда қайта тирилаверади. Шаҳид кетган боболар ҳақида гап очсанг жавдираб турган кўзларидан ажин бостан юзларига шовуллаб ёш қуйилади. Бирга йиғлайсан, бирга изтироб чекасан. Уларнинг бегубор чеҳраларига тикилиб, оналар катори боболарнинг ўлмаганлигига ишонасан. Ишонмай ҳам бўладими, «келиб қолармикан-а?» деган илтижоларига.

Душанбелик Зебо она, нуруталик Баҳор момони танимайди. Гар бир-бирига қисматларин ҳикоя айласанг ўз қисмати қолиб қисматдоши тақдирига қулониб йиғлайди. Шу йиллар ичида бир-бирини такрорловчи, тўлдирувчи оналарни учратдим. Агар улар тақдирин ирмоққа ўхшатсак, бир-бири билан қўшилганда қаршимизда сокин оқётган садоқат дарёсини кўрамиз. Майли, менинг рисолам шу оналар қалбини туташтирувчи кўприк бўла қолсин!..

ЙЎЛНИҲ ТУШСА КЕЛИБ ТУР

Ойнасимон туста кирган асфальт кўчада чилп-чилп сув сачратиб ўтаётган машиналар оқими тинмайди. Ёмгирдан ўзларини панага урган йўловчиларнинг юзи тунда. Ҳар фаслнинг одамзотга ўзгача таъсири бор шеклими, тунда чеҳралар осмоннинг қовоғига ўхшайди.

Бекатга келиб тўхтаган, ён-вери лойта беланган автобусдан йўловчилар тушиб-чиқибди. Бекатда ўзим қолдим. Бир даҳза тинган ёмғир беҳос шидат билан қуя бошлади. Борлиқни сув тўзони қоплатгандай. Булутлар парчасини худди ёмғир ерга юлиб тушгандай. Бу шидатни кўп кутипга тўғри келмади. Алмадан маълум: қучли жада она боласининг қойиништа ўхшаб тезда босилади.

Ўрнидан шошиб турдим-да, «табиат мени қойиб қолмасин», дая кўчани кесиб ўтиб, Октепа томон юрам.

Чойхонадаги кексаларнинг айтишича, Толипова Мушарраф она, Самарқанда дарвоза кўчаси 156-уйда яшайди. Айтилган йўл бўйича ўнганга бурилиб, бир оз илгариларим. 148, 150-уй — кейин кенг майдон. Қайси томонга йўл солишимни билмай турган эдим, қаршимдан миктигина бир аёл чедак кўтариб мен томонга яқинлашиб келаверди.

— Кечирасиз, 156-уйни биласизми?

Аёл менга бир қур назар ташлади-да:

— Бизники, — деди синовчан.

— Толипова Мушарраф она бормилар? — дедим шошиб. Аёл, «Ҳа» дегандай бош силкиди-да, олднингга ўтиб йўл бошлади.

Ўовли дарвозасига етиб келганимизда, аёл очик табақадан бошини сўкиб онани чақирди. Кейин менга юзданиб:

— Кираверинг, ана ўзлари, — деди.

Ичкарига кирдим. Ўй остонасида турган ушқоқна кампир қалиштини шошиб оёқларига илди-да, қучоғини ёзиб келиб, мени бағрита босди.

— Омонмисан, боладаринг соғ-саломатми, камдарак бўлиб кетдинг, — дая тутилиб гапира кетди. Мени бошлаб келган аёл:

— «Жияндарим», дед ўйлаштилар, — деди охишта. Биз бошлашиб уйга кирдик. Мушарраф она дастурхон атрофида ўтирганимизда ҳам Кўхонадаги қариндошларини бирма-бир эзилиб сўраб чиқди. Ёнимдаги аёл жилмайиб:

— Она, бу киши жиянингиз эмас, сиз билан гаплашгани келибдилар, — деганларидан кейингина, бир ютиниб:

— Ўхшар экан-да, болам, — дая жилмайиб мен билан қайта сўрашди.

Онага нима сабабдан келганлигимни тушунтирдим. Шунда онанинг юзлари бирдан ўзгариб, ажинлари қуюқлашди. Бехос ярасини тимадлаганимдан хижолат тортиб, суккутни афзад кўрдим.

Мушарраф оналарни турли жойларда учратдим. Бутунгача улар турли тақдирлар билан яшаб келади. Лекин уруш ҳаммасига бир хил қисмат ато қилди. Ҳаммасининг турмуш ўртоқлари фронтдан қайтишмади. Улар умид билан кутишди. «Умид»нинг ёши бутунда қирқдан ошди... Ҳаммасининг эзгу тилати: «Яна бир бор кўрсам — армоним йўқ эди». Лекин уларга эраарини кўриш насиб қилмади. Бехос умрларининг кўпи ўтиб қолганлигини пайқашиб, ҳаммасининг қалбида бир безовталик: «Ҳа, бир кам дунё, умр ҳам ўтиб кўйибди...»

Мушарраф она ҳам мен сўзлашган, мен дарлашган ўнлаб оналарнинг бири. Ҳайратга тушаман. Ҳаммасининг тулповини бир жойдан олгандай. Ҳовлиси-га кириб келган одам қимилитидан қатъи назар, узок нақтлардан бери қутаётган боласидай бағрита босиб кутиб олишди. Сени кўрмга жой топа олмай, дас-турхонадаги ноз-неъматларини олднингга суришди.

Шаҳарда кўп йиллардан бери бир кампир билан кўпничилик қиламан. Унинг заҳарлиги, боладарни ёмон кўришини сезиб шу вақтгача кампирлардан ҳафсадам пир бўлиб юрар эди. Мана энди анча вақтлардан бери Мушарраф оналарни кўриб, улар билан гаплашиб хайратга тушаман. Қанчадир меҳрибон, қанчадир самимий, болажон... Ҳаммасининг таппалрини эриб эшитасан. Кўнглингда нелар кечаётганигини худди рентген нуралидай сезишди.

Ҳаёлимда минглаб фикр тўқнашади. Энг сўнгги, ҳоким фикр: «Улар шу бегубор қалбалари, одамзотта чексиз муҳаббатлари билан бир умр марҳум эралига содиқ қолишди». Онанинг гапидан хушёр тор-таман.

— Бир шўҳ набирам бор, исми Шўҳратжон. Отаси билан онасига ҳам ишонмасдим. Ўзим катта қилганман. Ҳозир саломатликда. Ҳар хатида «хизматни худди боёмодай давом эттираялман», деб ёзади. Тапига ишонгим келмади. Бундан бир ой илгари командирини номита: «Менинг набирам Толипов Шўҳратжон қандай хизмат қилапти? Уйда кўп шўҳлик қиларди. Шу одағларини ташладимми? Хизматида сизлар хурсандмисизлар? Агар хурсанд бўсаларинг, менга бир оғиз хабар беринглар», деб хат ёзибдим. Кўп ўтмай хатимнинг жавоби келиб қолди. Набирани жуда мактаб ёзишибди. Сизга ҳам хатини кўрсатай, — дея она ўрнидан турди-да, кўрпадари орасидан конверт олиб, менга узатди.

Онанинг содда, самимий гаплари ҳамда хатда Шўҳратнинг командирини томонидан битилган илқ сўзлар қадимни дарзага солди. Хаёлимда рус йигити Андрей Мешряковнинг онаси Василиса Мешрякованинг ўғли ўлими ҳақидаги «Қорахат»да битилган «Қаҳрамонларча ҳалок бўлди» сўзларини ўқиб, ўғли хизмат қилган қисмга ёзган мактуби тирибди. Онанинг даволовчи врачини шундай хикоя қилганди:

— Она ҳаётга, яшашга умид билан қарай олмаслигини, касали давосиз эканлигини яқинда билганди. Лекин кампир ўз касали тўғрисида ҳеч қимта ҳеч нарсга гапирмасди.

Қачон мени кўрганда: «Доктор, менинг касалим жудоллик касали. Ўламан, мен! Энг яхши, энг сеvimли ўғлини урушда йўқотган она, қалб жароҳатидан қандай қилиб ўлмаслиги мумкин?..» деди.

«Менинг Андриюшам» дея зўрма-зўраки гапирарди кампир, «Энди уни кўрмайман. Овозини эшитмайман. Овозини». Кейин ўзини тутга олмасдан паст овозда йиғлаб юборарди.

Орадан бир неча кунлар ўтган эди. Бир хатни кўлимга тутиб, «Шу хатни ўқиб бер-чи, тўғри ёзибман-

ми» деб қолди. Она хатида «Қорахат» келган ҳарбий қисм командирига, ўғлини кўрсатган қаҳрамонлигини тўлиқ, батафсил ёзишларини илтимос қилганди. Она биларди, бу қирғинбарот урушда кўлар қаҳрамон бўлганлигини. Баки, ўғли Андриюша ҳам қаҳрамондир.

Она хат жавобини узок кутди. Уни кўришга борганда қандайдир ғам кўланкаси чуқур илдиз отаётгандай юзлари заъфарон тусга кириб борарди.

Бир кун ишдан шошиб келиб она уйига яқинлашди. Не кўз билан кўрай: у эпти олдиди, кўшницадари билан хурсанд гаплашиб ўтирарди. Мени кўриши билан қаршимга пешвоз чиқди. Онанинг юзлари тулгу очилиб, ёшариб кетгандай эди. Хаёлимда «ўғли Андриюша тирикмикин» деган ўй кечди. Она елкамга кўлини ташлаб, «Ўғлимнинг командиридан хат олдиди» дея шошиб конверт узатди. Хатда шундай сатрлар бор эди: «Андриюшанинг азиз онаси Василиса Корниловна! Сизнинг ватанпарварлик руҳида ёзган хатингиз бизларни чуқур ҳаяжонга солди. Азиз онажон, сиз бизнинг абадий хотирамиздасиз. Дўстимиз Андриюша ҳамма вақт Сизни чин дили билан севади, эслади».

Кампир хатдаги сўзларни ёддан биларди. Она бе-хос баданда ва олдий овозда: «Будлар ҳаммаси ўтмиш, лекин мен Андриюшам учун бутунни ва келажакни иратаман. Авриялар авлодда фамилиялар яшаб келган. Майли, бу ҳалқ урушидан сўнг, рус оилалари келуси авлодлари олдиди, шон-шарафга бурканган, тоза виждонлари билан яшайверисин. Мешряковлар ажаоуди менинг Андриюшамдан бошланади.

Бундан қирқ беш йил муқаддам Мушарраф она эрини фронтга узатган келин, Василиса Корниловна ўғлини фронтга юборган она эди. Мушарраф она Андриюша билан тенгдош эрини йўқотди.

Андриюшанинг командиридан уни қандай қаҳрамонлик қилиб ҳалок бўлганлигини она сўроқлаб, би-

либ бу дунёдан хотиржам кетган бўлса, орадан қирқ беш йил ўтгандан сўнг унинг қабрида кечган безовталикни Мушарраф она қайта такрорлади.

Ҳаёт такрорланади. Ер юзидagi барча ўт-ўлан баҳорда қайта дунёга келади. Ўтган йилги қизғиндоқ ўрнидан янги си ўсиб чиқиб, тушган нигоҳларга қувонч бағишлайди. Инсон бу дунёдан йўқлик сари йўла олади. Ортида авлодлар қолади. Дунёнинг қайсидаир бурчида инсон дунёга келади. Кейин у қайсидаир ажабодми умрини такрорлайди. 1941 йили Василаса она айтган гапларни 1989 йили Мушарраф она такрорлади.

... — Шу хатни олганимдан бери ўзимни кўярта жой топа олмайд юрибман, — деб давом этади она. — Бир неча кунлардан бери Аминжон акам тушмига кириб чиқади. Авом бўлган эканмиз-да, ҳалок бўлган қисмига хат ёзиб лоқада қандай қаҳрамонлик кўрсатганини ҳам сўраб-суриштирмабмиз, болам. Мана, хат ёзса жавоб келаркан-у.

Кеча туш кўрибман, тушимада эшикдан кириб келибди-да: «Ҳа. Мушаррафхон, Кўкондан қочиб келган жойинг Тошкент бўлаими?.. Лоқада қандай ҳалок бўлди деб суриштирмадинг-а», — деб, тапиришта оғиз жуфтлашим билан ғойиб бўлармиш. Эрталабдан бери дарвоза тарафдан тик этган товуш келса қараб ўтиргандим. Мана, сен кириб келиб раҳматини эслатдинг.

— Кўконликмисиз? — дея онадан сўрайман.

— Ҳа, болам, Кўконнинг Лашкар маҳалласига келин бўлиб тушгандим. Умр йўлдошим Толибжонов Аминжон билан етти йил турмуш қурдик. Икки ўғил кўрдим. Эрим урушта кетётганда каттаси тўрт, кичиги икки яшар эди. Болам, бизлар бир-биримиз билан хайрлаша олмаганмиз. «Мен районга бориб келай-чи, бир кунни тайин қилар» деб чиқиб кетган одам бир умр қайтиб келмади. Мента армон бўлгани ҳам бир оғиз гапини эшитмай қолганим.

Орадан бир ойлар чамаси вақт ўтгандан кейин хат олдим. Икки қалима сўз: «Боқула келиб тушдик». Ўзининг аҳволи қандай? Боқула нима иш қилди? Бошқа ҳеч нарсга ёзмаган. Икки қалима сўз бўлса ҳам эримдан ёдгорлик деб юргандим. Зилзида йили йўқотиб қўйдим.

Кўконда уруш йиллари икки бола билан қолиб кетгандим. Оғир йиллар эди. Ундай кунларни, ундай замонларни ҳеч кимнинг бошига соғмасин. Уйинг куйгур душман кўпларнинг ёстиғини қуритди. Маҳалла-маҳалла йигитлар қайтишмади. Кейин кўп ўтмай очарчилик бошланиб кетди. Болалар ҳудди ўлат ургандай, юзгубан йиқилиб нобура бўлаверди. Ҳа, оти ўқсин-а урушнинг!

Бир воқеа ҳади-ҳали ёдимдан чиқмайди. Катта ўғлим Маҳмуржон билан қишлоқ оғайниларникига бориб бўлмай мошоқ тердик. Шу ит-азоб билан терган мошоғимизни йўлда икки жуаурувоқи эркак тортиб олиб қўйса бўладими. Ўшанда ўғлимнинг кўзлари жавдираб, «Ўкамга нима берамиз» деган илтижолди овозидан ўзимни тўхтата олмадим. Ўғлимга билдирмай дейман-у, кўзимдан шовуллаб ёш оқади. «Ростданам нима қиламиз», деб ўйладим. Ҳувилаб ётган уйда ҳеч вақо йўқ эди-да, болам. Урушдан қочиб юрган қаланги-қасангилар одамлар молига, жонига тажовуз солиб юради-да.

Ўша кечаси артемада ишлай турган кўшнимиз ёнига чиқдим. Икковимиз анча вақт галлашиб ўтирдик. Кейин гап орасида ишга киришимни айтдим. Кўшнимнинг юзлари ёришиб, «Одинрок ўйлаш керак эди, ҳалим кеч эмас», дея мендай аёнинг газетига ёзган чиқиринини ўқиб берди. У, номатълум аёнинг газетига ёзган ёзғандари мента жууда қаттиқ таъсир қилди. У мендай, ўз йўлини тополмай юргандарга бир машъада бўлди.

Ўша кунни туни билан бир саводни қайтариб чиқдим: «Нега энди мен бошқа аёларимиздан четда қо-

лишим керак. Газетадаги аёлнинг эри фронтда экан, менинг ҳам Аминжон акам фронтда-ку, нега мен унга ёрдам қўлимни чўзмаслигим керак экан».

Қўшним саводини аёл эди. Урушдан оқдин уни кўлар «артеда эркаклар билан ишлайди, йўли бу-зук»қа чиқаришганди. Ўша галларга ишонган мен ҳам кейин бу сафсатлар ёлгон эканлигини чин дилдан ҳис қилдим. Чунки уни ишда қандай меҳрибон, сода, самимийлигини кўрдим.

Шундай қилиб, болам, артедаги бўлиб қоланман. У ердагилар мени кучоқ очиб кутиб олишди. Бу ёқда мен мошок териб юраверган эканман. Анча вақт ўзимни кечира олмай юрдим. Азаддан дўшти, кўйлақ тикиб юрган мента артель иши қийин кечмади. Тез орада илорлар сафидан жой олдим.

Айрилиқ аламини одамлар енгилматдаи дейишди. Пешонамда бор экан, Аминжон акамдан «қорахат» олдим. Кўйиб кул бўламан деб ўйлагандим, лекин дутоналарим ёлғизлатиб қўймади. Бу курафат иш жойимдаги кўп аёллар бошига тушган эди. Юракдаги аламини, армонни иш билан унуттишга ҳаракат қилардик.

Қўқонда урушдан сўнг ҳам етти йил яшадим. Кейин акам Тошкентдан келиб, «Шу вақтгача келса келарди. Энди умидингни уз», деб бу ерга олиб келиб қўйди. Ота юртим Тошкент.

Аминжон акамни унуттиб бўлармиди. Қисқа яшган бўлсак ҳам, умрта татигулик ҳаётимда из қолдирган. Уларнинг умри қалта бўлди, сенлар, болаларим, улар учун ҳам яшанглар.

Она билан хайрлашаман. Бугунгидан хурсанда онанинг ўнга набираси бор. Улар мактаб, институт ва ҳарбий хизматда.

— «Йўлинг тушганда келиб тур, болам» дейди она мени эшикка кузатар экан. Катта йўлга қандай чиқишимни сўрайди-да, машиналарга эҳтиёт бўлишимни қайта-қайта тайинлаб ортда қолади.

Катта йўлга чиқаман, ёмғир тинган. Бекатдаги йўловчиларнинг ҳам юзлари ёришгандай. Машиналарнинг тўхтовсиз оқимидан Тошкентнинг уакан шаҳарлигини ҳис қиласан. Шу уакан шаҳарнинг қайсидаир сарҳадида яна қайсидаир она мени қутаётганга ўхшайди...

ТУТАШ ТАҚДИРЛАР

Тожикистоннинг Панжикент шаҳрида бўлганмисиз? Шундай кириб келишнинг билан осмонўпар тоғлар куришаб олган, Зарафшон дарёси сўла қирғоғидан оқиб ўтаётган қадим шаҳарнинг меҳмони бўласиз. Алома Рудакий кезган юрт эканлигини ҳис қиласиз.

Шунча юрт кезиб бир қарорга келдимки, буни асло ўзгартириб бўлмайди. Касбдошларгина бир-бири билан узоқ галлашиб ўтириши, бирга дарлашиши мумкин экан. Панжикентта борганимда тўппа-тўғри газета редакциясини излаб топдим. Пештоқига «Зарафшон» деб ёзилган редакция биноси кўҳна-мўъжазгина эди. Мента пешвоз чиққан киши мен билан кўришиб, бурро-бурро ўзбек тилида қандай келганлигини, Тошкентнинг омонлигини сўраб, муҳаррир ўринбосари хонасига бошлаб борди.

Тўладан келган, барваста ўринбосар ҳам ўзбекча суҳбатни бошлаб куради. Негадир, мен нимадандир тортинардим. Кейин ўйлаб қарасам тил билмаслигим экан. Биз ўзбек, тожик халқларининг нафакат улаумлари, балки ташки қиёфалари ҳам бир-бирита ўхшайди. Ўзбек ва тожикни ёнма-ён қўйиб олдига ўзбекни юборсангиз ўзбекча саломлашади, гар тожикни юборсангиз у ҳам ўз она тилида қаршисидагилар билан мулоқот айл�йди. Бизни бир-биримиздан ажратиб олиш ҳудди этдан тирноқни ажратип билан баробар. «Зарафшон» редакциясида мени қийнаган ҳол «нечун улар менинг она тилимни би-

лишад-ю, мен улар тилидан мутлақо беҳабарман» саволи эди. Аслида ҳам нечун?

Редакция ходимлари мени зўр ҳурмат билан қарши олишди. Биз узок вақт одамларимиз, маданиятимиз, ушларимиз ҳақида суҳбатлашдик. Мухаррир ўринбосари бир тапида «Биз асрий йиллардан бери ёру биродармиз, кейинги вақтларда фақат минбарларда бу дўстлик ҳақида жар солинмоқда. Аслида бир-биримиз билан худди шу бутунгидай суҳбатлашмоғимиз, дардлашмоғимиз керак!» деганди юракда бир оғрик билан. Бу тапга қўшимлай бўлмасди. Чунки бу тап икки элнинг юракларида сукут сақлаб ётган меҳр эди.

Дўстларимга, акаларим, укаларимга мени бу юртларга қандай шамол уғиртганини айтганимда, ҳаммасининг беихтиёр қоллари бириладди. Бир даҳза сукут айладик. Бу изтироб, бу азоб, бу армон, бу садоқат ҳаммаси билан ёнма-ён, йиллаб яшаб келганлиги сезилиб туради. Бирининг момоси, бирининг онаси, бирининг холаси мен излаган бевадар эди. Туташган қош эгаларига бир-бир қарайман, ҳар бирининг хаёлидан кечаётган ўйларини, ҳар бирининг изтиробин билгим келади. Анча вақтдан кейин оғир, босиқ муҳаррир ўринбосари:

— Рашидажон, сиз излаб юрган бир аёлни билардим. Унда мен талаба эдим. Ўша аёлнинг уйида ижарада турганман. Бир ўзи эди. Эри урушдан қайтмаган. Ижарата хона излаб узок вақт сарсон-саргардон бўлганимиздан кейин дўстим билан «кед энди, мана шу уй ҳам бизнинг додимишни эшитсин» дея эшикни уртганимизда, бир оз ўтиб оппоқ сочлари шундай қулоқлари устида шаввираб турган, олтишлар атрофидаги аёл бизга пешвоз чиқиб «Нима керак болаларим?» дегандай саволумуз тикилди. «Ижарата қўймайсизми?» деяки мўлтираб.

Шунда аёл ҳеч гап-сўзсиз бизни ичкарига бошлади. Ортидан эргашдик. Ҳовли сатҳига ўтиб, ён

томондаги эшикка юзланди. Даҳлиздан киришимиз билан чиннидай тоза, озода хона қаршимизда намён бўлди. Шунча сарсон-саргардонликдан кейин худди жаннатга тушиб қолгандай эдик.

Аёл бизга хонани имо-ишора билан кўрсатиб ортита қайтди. Уйда ҳамма нарса бор эди. Ҳатто хонанинг бир четида ёзув столи ва стулларгача. Биз икки ўртоқнинг қувончи чексиз. Бу улкан шаҳарни минглаб маротаба кезганимизда ҳам бундай шинам хонага рўпара келишимиз амримаҳол эди.

Елкамиздаги лаш-лўшимизни даҳлизга қўйиб, хонанинг бир четига омонат чўқдик. Бир-биримизга хорвин, хурсанд тикилиб, бир қувонч, бир қонқиш хисси билан жимлайдик. Худди меҳмонга аталгандай солинган кўрпачаларга ёнбошлаб, қаттиқ чарчоқдан ухлаб қолбмиз.

Тонг билан бошлашиб ўрнимдан турдим. Олдин қаерда ётганимни иарок қила олмай атрофга қарадим. Ёнимдаги Зокир ўртоғим борлигини, биз кечаги аёл уйида эканлигимизни хис қилиб беихтиёр жимлайдим. Она биз ухлаб ётган пайтда ҳатто устимизга кўрпа ҳам ташлаб қўйган экан. Хижолат аралаш ховлига чиқдим.

Аёл меннинг шарпамни сезди шекилли, эшикни қия очиб ташқарига мўрадади. Онага қарадим. Худди кечагидай сочлари шаввираб туради. «Турдингми, болам» дегандай бошини силкитиб қўйди. Мен ҳам салом бердим.

Шундай қилиб, она уйидаги ҳаётимизнинг биринчи кунни бошланди. Кунлар ўтди. Онанинг тапиролмаслигига ўрганиб кетдик.

Ёлғиз яшар экан. Зокир икковимизни пойи-патак бўлиб ўқшпга кузатади, у ёк, бу ёқда ушланиб қолсак, то келгунимизча эшик пойлаб ўтиради. Бизлар худди она-болалардек эдик. Бошимизни сидовчи инсон топилиганидан осмонда учиб юрадик.

Бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Онани эслаганимда, ўша кун хотирадари бот-бот йиллар пардасин йиртиб, қаршимга чиқиб келаверади.

Айни қишининг қирчилиган туни. Онанинг бир оз мазаси бўлмай, ётиб қолади. Ўтинхонадаги тарашалардан майдадаб хонасига олиб киридим. Печканинг олови пасайганидан хона ҳам совий бошлаганди. Биз онанинг ётоқхонасига онда-сонда бир зарурат туфайли бош сукмасак, ўзга вақтлари кирмасдик. Бутун ҳам остона ҳатлашим билан тўрада осифлик турувчи турмуш ўртоғининг портретига нигоҳим қадамди. Ҳар сафар шу суратга нигоҳим тушганда беихтиёр юратим эзилиб кетарди. Чунки энг яқин қишинг марҳумга айланиб қолганидан кейин унинг суратига тикилиш қанчалик оғир эканлигини ўз бошимда синаб кўрганман.

Она марҳум эри сурати остида кўрпа-тушак қилиб ётарди. Мента кўзи тушиши билан имлаб ёнига чакирди. Анча вақтдан буён онанинг имо-ишорасига тушуниб қолгандик. Шунда ёнига жой солишимни сўради. Ошдин хайратландим. Кейин унинг қатъий нигоҳларига нигоҳим қадамди, ортимга қайтдим. Жой солинганда бошида осилиб турган эри портретини сўради. Суратни олиб бердим. Аёл бир оз бошини ўтириб, унга тикилиб турди. Онанинг ўша ҳолатдаги сиймоси худди ҳозир қаршимда намён бўлаётгандай бўлаверарди эслаганимда.

Суратни қалтирок, орик кўларидан билан ушлади. Марҳум эри юзларини ойна устидан сивади. Қошлари учиб-учиб тушди. Кўз милклари атрофидаги ажинлари куюқлашиб бир нуктага тўпланди. Мен эса хайкалдай, марҳум эр суратидай қотиб турадим. Балки мен айтаётганларим бир эртакка ўхшар. Йўқ, бу бор ҳақиқат. Ўшанда, ойна ичидан қараб турган инсон тирикка ўхшаб туюлади. Унинг ҳам қошлари бир нуктага йиғилиб боради. Худди унга

ройибдан жон ато қилингандай эди. Мен эса бу ҳолатимни, ўнгимни ажрата олмасам. Худди заминга чўкиб бораётгандай эдим. Беҳос онанинг нигоҳи юзимда кезинганда хушимга келдим. Бутунга қайтдим. Шунда она суратни охишта ёстиқ устига қўйди-да, ўзига имлаб чакирди. Пешонамдан ўлди. Унинг беҳол нафаси юзимда кезинди. Орадан бир нафас олгунча фурсат ўтмай она кўзлари билан «энди борил» дегандай имлади. Ҳеч нарсани идрок қилмай, ҳеч нарсата ақлим етмай ўрнимдан турдим. Ортимга қайтиб, қайта бор онага қарашта юратим дов бермай эшикни ортимдан маҳкам зичлаб ёлдим.

Қирчилиган январь оқшомининг нафаси юзларимга уриди. Осмонда бодрокдай-бодрокдай юлдаулар пориллаб туради. Совуқнинг ҳам тафти менга унчалик таъсир қилмаётгандай эди. Ўзоқ турдим. Хонага кирганимда Зокир донг қотиб ухлаб ётарди.

Охиста, ўрнимга киридим. Кўзимни юмилшим билан онанинг сиймоси қаршимга бостириб келаверди. Шу тахлитда ўзоқ ётдим. Ва беҳос онанинг печасига тараша ташламаганлигим эсимга тушиб ўрнимдан сапчиб турдим. Ашид-таши кийиниб ховлига чиқдим. Эшикни очганимда она боя қандай ётган бўлса ўша ҳолатда ётарди. Аммо кўзлари юмук эди. Ёнидаги солинган жой ёстиғи устида марҳум эри сурати туради.

Ўйғотиб юбормаслик ниятида эҳтиёткорлик билан печка оғзини очиб, ёниб бўлган олов қулини оташ-курак билан пастга тушириб, чуғ устига ўтин ташладим. У бир оздан кейин туриллаб ёқин саҳратди. Кейин ўрнимдан туриб оёқ учида ортимга қайтдим. Остонага қадам қўйганимда негадир кўнглим бир нарсани сезгандай тўхтадим.

Ортимга қарашта кўрқардим. Бутун аъзомада жириллаб нимадир кезинди. Ҳамон жойимда турадим. Худди ҳолсизланиб йикилиб тушай дедим. Шунда елкам билан эшик қабзасига сирпаниб ўтириб қол-

дим. Нитоҳим, мента бўйсунмаган нитоҳим она ётган томонга оғди. Хира лампочка ёруғида она ухлаб ётарди. Мармардай қотган юзларидан ҳеч нарсани пайкаб бўлмасади. Хонада фақат ёнаётган ўтиннинг чарсиллаши эшитиларди. Қанча вақт шу алпозда ўтирдим, ханузгача билмайман.

Ўзимни бир оз ўнглаб олганимдан сўнг қўларимга таяниб ўрнимдан турдим. Қандайдир ички туйғу мени она томон етаклади.

Суҳбатдошим тин олади. Оғир ковоқлари уча бошлади. У ўша тунни бор бўйича иарок қилар, кўз олдига келтирарди. Унинг пешонасидаги ажинлари куюқлашиб, ёйилди. Атрофдагиларта маҳзун нитоҳ ташлади. Кўз қорачиғининг четлари қизаринди. Гуё у тенгсиз душман билан, ички бир ўй билан, ички бир армон билан олишарди. Биз, тингловчиларнинг бошимиз ҳам эди. Кутардик. Сабрисизлик билан ташланган қадамнинг давомини кутардик.

— Секин унинг ёнига чўқдим, — дея суҳбатдошимиз бизни хушёр тортирди. — Ёнидаги жой устига сидажиб ўтирдим. Ёстик устидаги сурат жимгина мени кузатарди. Сокин, кенг пешонали сиймо. Куюқ қора қошлар остидаги ўткир нитоҳ. Эгнида лейтенант формаси. Харбий танк қўшинлари эмблемаси. Елкасидан сириб ўтган камар. Лаблари жиддий чимирилган. Ҳақиқий тожик ўғли. Беихтиёр «Қачон суратга тушган?», «Сурат ортига нимадир деб ёзган?», «Қайси шахар, қайси жангда ҳалок бўлган?», «Суратга тушгандан сўнг қанча кундан кейин ҳалок бўлди?» деган саволлар миямни пармадай бошлади-ки, гуё мен бу саволлар фарғи остида қолиб кетгандай эдим. Ҳудди ҳозир ҳамма саволларга жавоб топишга шайлангандай эдим. Онага қарай олмайдим. Ўзи уйғонишини истайман. «Кеҳдингми болажоним» дея кўзларини жавдиратиб туришини хоҳайман. Қани энди садо берса, садо йўқ.

Мен жимман, сукутдаман. Хаёлимни бир-бирига қоришиб кетган сўзлар, ўйлар қийнайди. Улар адоқсиз, улар манзисиз, юшун ўйлардир. Онадан садо йўқ. Бўғилиб борадими. Нима мени она кулбасига парчинлаб ташлаганидига ҳечам ақлим етмасади. Юрагим, аъзоларим қакшаб боради. Буларнинг бари устидан «Ҳудди шундай бўлиши керак» деган ҳукм ўқилгандай эди. Ўз онгим, ўз туйғуларим ихтиёридан чиқиб она томон бошимни кўтариб қарардим. Пешонасининг, кўзларининг, юзларининг ажинлари тарафган тортилган сиймо қаршимда намоён бўлди. Унинг тириклик билан видалашганига анча вақт бўлгандай туюлди. Музаб қолган қўлларимни беихтиёр пешонасига олиб бордим. Қўлимга муздан ҳам совуқ ях урилгандай бўлди. Ток урган мисол ўрнидан сапчиб турдим. Буткул танам қалтирарди. Ҳудди оёқларим ердан бир газ юқорига кўтарилиб, муаллақ қолгандай эди. Ҳавода қанча лаҳза муаллақ қолдим, буни ҳечам эслолмайдим. Биссангиз, ўша вақт мен йўқ бўлиб кетганман-у, руҳим шу хонада кезиниб юргандай эди. Буларнинг ҳаммаси қисқа фурсатда, бир пиеда чой ичгулик вақтда бўлганди. Кейин, секин-секин ўзимнинг борлигини, онанинг вафот қилганлигини иарок қила бордим. Охир-оқибат ортимга, хонамга, аўстим олдига қайтдим. Унинг елкаларидан юлқиллаб торганимда, у пайпасланиб нима бўлаётганлигини тушунмай қўлариди. Елкасидан қаттиқ-қаттиқ силкилаганимда, ўзига келиб ўрнидан турди. Лампочка тутмачасини топиб босдим. Хонага ёруғлик ёйилди. Зокир уст-бошини қия-қия мента саволомуз тикилди. Юзим, кўзларим ўзгариб кетган бўлса керакки, даҳшат ва хайрат ила мента тикилиб қолди.

— Нима бўлди, — деди бироздан кейин дуаукланиб, — Менинг жавоб қайтаришга ҳолим йўқ эди,

Шунда яна саволини такрорлади, беҳол унинг сўроқларини ҳам унутиб жойимга тиз чўқдим. Бо-

шим айланар, миям карахт, ҳамма нарса — хатто шу мўъжазгина кулабамиз ҳам ўз файзини йўқотган. Зокирининг сўроқлари, саволлари жуда оадий, жуда юпун эди. Унга мен жавоб беришимдан не маъни борлигига тушунолмаб, каловланиб ўтирадим.

У елкамдан юлқилаб, не ҳол юз берганлигини қайта сўраганда, нафасим бўғзимга тикилиб қолгандай «Онамиз ўлаб қолибди», — дедим ҳеч нарсадан чўчимаб, ҳеч кимдан ҳайикмай. Шунда у бир лаҳза оадин-ти менинг ҳолимга тушиб, қаршимга ўтириб қолди.

Биз жимгина бир-биримизни ўз хаёлларимиз билан кузатар эдик. Кейин, ҳудди янги тетапов бўлган тўдақ мисол бир-биримизни қўлимиздан тутиб ҳовлига чиқдик. Тонг отиб келар, самодати юдаузалар ҳам сийрақлашиб қолган, январнинг аччиқ совуғи эшак ўлдирар даражада эди.

Онанинг бир кўча нарида аутонаси бўлар эди. Бехитиёр хаёлимга ўша аёл тушиб, Зокирни айтиб келишга юбордим. Ҳовлида танҳо қолдим. Бир оз каловланиб ҳовлининг у бурчидан, бу бурчига бориб келиб турадим. Тонг ёўдуси ҳам қорли дарахтларда жилава қилиб, том бўғотларига сирпаниб тушди.

Ҳовли эшигининг ёйқиллаб очилишидан хушёр тортиб, ортимга ўтиридим. Онанинг аутонаси шитоб билан кириб келарди. Аёл тўппа-тўғри аутонаси ётган хонага кирди. Ортидан эргашдик. Иссиқ хонада она жим, осуда, бу дунё билан абадий хайрлашиб ётарди. Бир оз ранги кўкарган. Бошқа ҳеч қандай ўзгариш йўқ эди.

Инсон ибтидосядан буён марҳумга ачиниш хиссини ҳаммамиз бошимиздан кечириб келмоқдамиз. Биримиз отамизга, биримиз онамизга, қай биримиз бешикалти тўдакка аза отганмиз. Йилваганмиз-сиктаганмиз, турли оғир руҳий ҳолатларни бошимиздан кечирганмиз.

Ўшанда, она аутонасининг юзига юзини босиб йиллашини кўриб биз икки ўртоқ ҳам шундай бир ҳолни бошимиздан кечираётган эдикки, бу ҳолатни ҳамон эсасам юратим зириллаб кетади. Бечора камшир.

— Энди мен нима қилдим Додарой, сен билан тирик эдим-ку! Мана, сарҳисоб мени ҳам ташлаб кетдинг. Қаерга бораман, кимга оҳимни айтаман. Бир умр рўшнолик кўрмадинг. Эрингдан «қорахат» олган кунингдан буён гапиролмай қолдинг. Ҳар тун унинг суратини ёнингга жой солиб олиб ётардинг. Мана, сен ҳам, у ҳам энди йўқ. Сенсиз сўққабош бўлиб ўзим қолдим. — Она аутонаси тапларини узук-юлук эсалайман. У узок куюниб, минг изтиробни бошидан кечириб йиллади. Биз болалари ҳам уйнинг бир четига кунлишиб ўтириб йиллардик.

Аёл йилдан тўхтаб бизларга олазарақ қаради. Ёнига силжидик. Онанинг жойини ўзгартириш кераклигини айтди. Ўзи ўрнидан турди. Кўрпадарни олиб, онани янги жойга ётқизишда аёлга ёрдам бердик. Ёстигини олаётганимда унинг остида турди рандаги, аммо ҳаммасига сарғимтир олис йиллар хотираси муҳрланган мактублар ётарди.

Бу мактублар марҳум эрининг урушдан ёзганлари эди. Уларни ковозга авайлаб ўраб хонамизга олиб чиқиб қўйдим. Суратни ҳам.

Сўхбатдошимиз бир зум жим қолди. Ҳудди ҳаво етишмаётгандай чуқур нафас олади. Қўлидаги дўппи-сининг раҳларини текислаган бўлиб давом этади:

— Онанинг ўтган кунларини кейин айтиб беришди. Бундай муқаддас аёллар бўлганлигига, борлигига шукроналар айтгинг келади. Инсон яшаб турган иқлимнинг тозариб, мўътадиллашиб туриши ҳам шундай аёлларнинг сафи билан ўлчанса ажаб эмас.

Оидада ота ва она фарзандлар орасидаги муносабатни мувозанатлаштириб турганидек, улар эа ва

элат оналари ҳисобланганлиги ва шундай зот даражасига кўтарилганлиги имон келтирмаман.

Ўшанда, орадан кўп ўтмай бошида бўълаб йиллаган дугонаси ҳам бир фурсат кўрпа-ёстик қилиб вафот қилганлигининг гувоҳи бўлганман. Халқимизда «бир келса бирваракайига келади» деган гап бор. Ўша бирваракайига келишнинг илҳизи «бири»дан бошланади.

Она мактабда ўқитувчи бўлиб ишлаган экан. Эри билан бирга ўн йиллар чамаси бирга яшаша-да, фарзанд кўришмаган. Уруш бошланганда эр фронтга отланади. Ўнинг исми Муроджон бўлиб, у ҳам мактабда тарих ўқитувчиси бўлиб ишлаган. Фронгдан кўп ўтмай хат келади.

Ҳар бир мактубда эри ёрининг омонлигини тиллаган. Ўзининг габаба билан қайтишини юзлаб мартаба такрорлаган. Қайтмаган. Ўша кундан буён она хатларни ёстигининг остига босиб, уйқуга кетган. Ҳар тун шундай такрорлашиб, онанинг сўнгги кунигача мактублар, марҳум мактублари сирдош, қадрдон бўлиб кела берган.

«Зарафшон» газетасида Махсуда деган йигит ишлайди. Ленинобод педагогика институтини битирган. Дилкаш суҳбатдош, хаёлингдан нелар ўтаётганлигига фаҳм-фаросати етадиган, кўзлари қулиб турадиган ажойиб инсон. Ҳар гап Панжикент сафаримни эслатганимда Махсуданинг овози қулоқларим остида садо беради, қулиб турган чехраси кўз олдимида намоён бўлади. Шундай одамлар борлигига шукроналар айтгити келади.

Махсуда билан биз кўпмас, атиги уч кун бирга бўлганмиз.

Шаҳарнинг Кара Маркс кўчаси 19-уйда бир она яшайди. Онани Махсуда билан бирга излаб тошган-

миз. Қаади дод, кўзлари мўлтираб турган, бизни холи жонимизга қўймай ховлига бошлаган онанинг ҳам исми Додарой. Муҳаррир ўринбосари ҳикоя қилган она билан исмдош, қисматдош. Онанинг ховлиси унчалик катта ҳам эмас. Биз сўрига чиққанимизда сўд томондаги хонадан қўлида хасса тутган бир киши чиқиб келиб, савом беради.

Бу киши ёнимизга келиб ўтирганди, она:

— Шу ўғлимни эллик йилдан бери чакалоқдай асраб-авайлаб катта қиламан, — деди.

Онадан нечун ўғли ногирон бўлиб қолганлигини сўрашга журъат етмайди. Махсуда ва мен бош эгамиз. Она савомларимизга, бизнинг сўролмаган савомларимизни ҳис қилгандай сўроқсиз жавоб беради.

Онанинг эри Эгамов Карим 1944 йилда урушга жетиб, келгуси йил баҳорда ундан «қорахат» келганди.

Ўша йили олти ёшли ўғли Абдурахимни арава устида номатълум одамлар отиб кетади. Онанинг айтган сўзини эшитиб Абдурахим ака дўшисини олиб бошини эгди. Ҳақиқатан ҳам пешонасининг ўнг томонига катта чуқурча бор эди.

— Ўшандан буён мана шу ахвол, боладарим, ўғлимнинг туриши мана бу. Ўзимни кўриб турибсизлар.

Онадан ўтган кунларни сўрагити келмайди. Ҳаммаси аён, ҳаммаси матълум. Бутуни ҳам, эртаси ҳам. Додарой она етмиш уч баҳорни қаршилаган. Эридан ёдгорлик бўлиб қолган никоҳ қозонини кўрсатиб жилмаяди.

— Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи йил ўн учинчи августда никоҳимиз бўлган. Шундай деб ёзибдимми-а?

— Ҳа, ҳа, — дедя онанинг қувончига шерик бўламиз. Хотирамнинг қайсидаир бурчидан француз ёзувчиси Мопассаннинг «Ҳеч кимса аёллардай сева олмайдми» деган гапи қалқиб чиқади. Жууда топиб айтилган гап. Додарой оналарга қисматдош аёлларни юзлаб учратдим. Ҳаммасининг марҳум эридан қол-

ган ёдгорлиги бор. Ўшанга сивинади, ўшанга сажда қилиб яшайди. Бир умр сивиниш ва сажда қилиш. Бизлар бундай ҳолга тушиб қолишни ва шундай яшашни ҳатто ҳаёлимизга ҳам келтира олмаймиз. Қандай ҳаёл ва тасаввурга сиғдириш мумкин.

Йиллар ўтган сари кўп нарсалар ичда энг ноёби — меҳрни, муҳаббатни, садоқатни йўқотиб бо-раётганимизни билиб, билмаётимиз. Дунёнинг устуни, уйнинг пойдевори, инсоннинг маънавий камолат чўққиси эди улар.

Она ўрнидан туради. Ортидан мента меҳрибон, мента жондай азиз бўлиб қолган қисматдошини хаёдан тиклайман. Сўнгги жонга илиниб неларни хаёл қилганлигини ўйлайман. Ўйларим адоғида қаршимда турган қаҳди доа аёлнинг ҳам бир хаёни, бир ўйни, армонни, садоқатни юракларида жавоҳир мисола асраганлигига имон келтираман.

«Эй, она. Сиз билмайсиз қисматдошларингизни! Сиз билмайсиз армондошларингизни» дея бор овозим билан хайкиртим келади.

Қалбимда фашизмга чексиз нафрат туяман. Хаёлимда кинохроникаларда сакланиб қолган, ёқил, отиш маросимлари жонланади. Ана шу отилганлар сафиди Карим бообо бўлган, дея ўйлайман. Ҳа, у бўлган. Минглаб Карим бооболар бўлган. Ортада эса минглаб, миллионлаб Доаарой оналар кутта-кута оstonада қаҳди доа қолган.

Ана у дастурхон кўтариб келмоқда. Уларга оstonа хатлаб қайси эа, элат киришининг фарқи йўқ. Ким аҳволини сўрса, дастурхон кўтариб чиқиб келдишаверади. Бир оғиз сўзингизга, илик сўзингизга махтал. Хайр-хўшлашиб кетаётганингизда ортингиздан чиқишиб, яна қай вақт келишингизни сўраб-суриштиришади. Кўзда ёш ила кузатиб қолишади.

Саховатли, бағрига дунё сифадиған оналаримиз. Сафингиз жууда-жууда сийрак қолди. Яраттандан

ялиниб-ёловриб қисмати ўзга, аммо қалблари сизларникидек аёлларимиз сафингизни тўлдиршини сўрайман.

«Она, ўтиринг, бир оз бўлса-да таллашайлик, сўзингизни олайлик» деганингизга қарамайди. Дастурхонга жонидан ўзга ҳаммасини қўяди. Гар жоннинг иложи бўлса, уни ҳам олиб қўяр.

— Ўтиринг, она, — дейман.

— Ҳозир, ҳозир, болажоним, майиз олиб келай, ёнғок, туршаклардан ҳам. Бир келиб қолибсизлар-да. Мана, уйни кўриб олдларинг. Бизлар ҳам, билсаларинг, ғаниматмиз, ғанимат!

...Панжикентдан қайтганимга ҳам ярим ой тўлди. Ишхонада ўтириб сиз ҳақингизда ўйладим. Қўлаёзмаларимни қайта кўчирётган аёл беҳос хонамга кириб, сиз билан суҳбатлашган ҳаёлларимни ўйиладим. Унга норози бир нигоҳ ташлаганман шекилли, бир қалқиб ортига чекинади. Ўйларим, ҳаёлларим пар мисол мени ташлаб кетишди. Қалбим бўм-бўш, аёл эса ҳамон оstonада туради.

— Келинг, — дедим охишта. У жингитина қаршимдаги стулга ўтирди. Юзларига тикиладим. Ҳорғин юзиди бир ташвиш зоҳир эди. Ниманидир мента айтишга шийлаётгандай лаблари чўчайиб туради.

— Гапиринг, — дедим эшитишга шайланиб. Аёл жойидан бир кўзгалди. Кейин кўлидаги кўлаёзмаларни олдимга суриб, иймангандай:

— Ишонгим келмаяпти, — деди. Шунда бирдан ҳаёлларим оstonасига бостириб қирдингиз. Доаарой она. Яна сиз билан ёнма-ён яшай бошладим. Ҳатто аёлнинг қачон ёнимдан сирпаниб чиқиб кетганлигини ҳам сезмай қолибман.

Жавоб бермоқ ниятида оғиз жуфтлаганимда, у йўқ эди. Эркин нафас оладим. Ва сизга олис шаҳар, бегона одамлар, нафаслар, юраклар кўйида ўлтириб мактуб ёза бошладим:

«Салом, Додарой она! Ёдингизда борми, мендан «Тошкент катта шаҳар деб эшиттандим. Ростдан ҳам каттами, бизнинг Панжикентдан ҳамми?» дег сўраганингизда, «Ҳа, ҳа» дегандим шоянда.

Боя оқимга келиб «Ишонгим келмапти» деган аёнинг таллари шу мактубни йўлашга туртки бўлди.

Она, мен сизнинг тилингиз билан айтганда «катта шаҳар»ларда жуда кўп бўлганман. Турли тақдирлар, нигоҳлар, юракларга дуя келганман. Бу шаҳарлар остонаси қишлоғимиздаги ҷумолилар уқсини эслатади. Кўп одамлар келиб, кўп одамлар ортига қайтади.

Сиз ҳар лаҳза бегона нигоҳларга нишон бўлиб яшайсиз. Билсангиз, қишлоқларда пулсиз ойлаб яшашнинг мумкин. Бу ерда-чи? Бу ерда кўп бахтлар, кўп парвозлар пойдевори пудан яралган. Ва унга эътиқод ҳам. Ҳайрон бўлаёйсизми? Асло тааж-жубга тушманг.

Мана, сизга оқимий бир мисол. Шаҳарнинг битта районидан бир йилда икки минг оила бузиллиб кетар экан. Район судидан бўлнинг сабаби нимада, деб сўраганимда кўп ёш куёвнинг келиндари «Эримнинг топишини мазаси йўқ» деган жавобни беришар экан. Шундай бўлгандан кейин мен билан замонадош аёлдан қандай садо чиқиши мумкин эди. Чунки у ҳам мендек ҳаммасини яхши билади, яхши хис қилади. Агар унга минглаб йиллар ишонтитириш дарси-дан татлим берганимда ҳам ўз фикрида қоладди. Ё «Э нодон, кўйсанг-чи, садоқат, муҳаббатингни» дег устимдан кулган бўларди.

Бутунги ойдан кунларда эзгулик уруғи улкан Ватан бўйлаб куртак отишининг туюғи бўлиб турибмиз. Ҳали бу куртак ўсади, улғаяди. Унинг кенг қулоч ёйган шоҳларида меҳр, муҳаббат, садоқат гуллари унлиб чиқади. Қайта покланамиз. Сиздай оналаримиз қошида эса минглаб йиллар қарздорлигимизни қабрга жо қилиб, бош этамиз!»

ҚАЙТМАГАНЛАР ҲАҚИДА КЎШИК

Яна ўн йилдан сўнг бу кўшиқни ким айта олади?

- Қанақа кўшиқ?
- Қайтмаганлар ҳақида кўшиқ!
- Кимнинг кўшиғи?
- Шоири ким?

Оломон бу саволларга тинмай жавоб изларди... Баъзилар, у кўшиқни палончи айтган дейишди, баъзилар эса бу кўшиқни пистончи айтган дейишди. Бир-бирларига саволлар бериб жумбоқни ечишга уринишди. Лекин маълум бўлдики, бу кўшиқни ҳали ҳеч ким айта олмаган экан.

Шу вақт беҳос бир аёнинг қора, узун кўйлагининг шитир-шитири борлиқни тутди. Бейхитёр нигоҳлар унга қадабди. Аёл саволмуз, безовта чехраларга бир-бир маҳзун назар ташлади, кейин худди бу кенгликда ҳеч ким йўқдай бўшлиққа тикилди-да:

— Агар тирик бўлсам мен айтардим, — дег орта чекинда. Уни ҳеч ким танимади. Сукунат, ўнлаб йилларга чўзилган сукунат. Орада аёл қайта вафот қилди...

— Аёлни, онани асрай олмадингизлар, — деган хайкириқдан ерта қадалган нигоҳлар қовоғини кўтариб, қаршида бутун аъзоси қонга бўялган жангчи-ни кўришди. Оломон қонни кўриб, сесканиб кетди. Ва, шундагина улар «Қайтмаганлар ҳақида кўшиқ»-ни эслаб қолишди.

Қайтмаганлар ҳақида кўшиқ — шаҳид кетган бо-
лолар.

Оломон танимаган аёл — уларнинг содиқ бевадариди.

...1941 йилнинг ёзи. Фасл мавриасиз келгандай, одамлар ёз неъматларини ҳам унуттишган. Рухлар чалажон. Тўй қуттан қизлар юзи заъфарон. Келинлар нигоҳида хавотирли изтироб. Оналар кўксида дахта-дахта қон. Кўчалар, ховлилар, кучоқлар, кўрпадар совиб қолгандай...

Одамлар қалабида бир савол: «У ёқадардан хабар йўқми?» Елкасига сафар халтасини ортиш навбати мурти энди сабза ургандарга келиб қолган. Улар сони ҳам кундан-кунга камайиб боради, гавжум маҳаллар ўғри тушган уйларадек ҳувиллаб қолган.

Юракларга тошдек чуқаятган «хайр-хўш» сўзи Муборак оналар хонадонига ҳам бош суқиб ўтди. Ўша кун, ўша лаҳза, ўша сўзларни она бутунгидай эслайди, йиғлайди.

— Умаржон акам ишдан барвақт уйга қайтди. Қайнонамнинг: «Ҳа болам, бутун эртарок қайтиб-санми?» — деган саволини эшитмаганга олиб, қизим Матлуба билан нималарнидир таллашган бўлди. Да-стурхон устида ҳаммамизни кулдириб ўтирди. Да-стурхон йиғиштириб олинганда мени имлаб чакир-ди. Унинг кўзларига нигоҳим тушганда, бир оғриқ юратимга санчиди. Нимадир бўлган эди. Нимадир мени кутар эди. Кутган экан...

— Муборак, жоним, — деди у. — Бутун фронтга кетаман. Биласан, укаларим ҳаммаси фронтда. Ои-дамизнинг ҳам отаси, ҳам онаси сен бўлиб қолдинг. Онамни эҳтиёт қил. Унга осон эмас. Унга бизлардан ҳам қийин. Унинг суянган тоғи, бахти, қувончи биз-лар эдик. На чора, қисмат экан. Ватан бошида оғир кун. Ана шу оғир кун бизларнинг чекимизга тушган экан. Сендан бир илтимосим, руҳан тушма, бола-ларимни эҳтиёт қил. Агар қайтсам бундан бахтлироқ яшаймиз. Қайтмасам, мен учун ҳам сен яша, қиз-ларимни албатта ўқит. Улар бировлар қўлига қараб қолмасин.

Мен эса йиғлардим. Бир оғиз сўз айтишга мадор йўқ эди. Шунда улар:

— Нега йиғлаяпсан, йиғлама, жоним! Бизлар бу қисқа ҳаётда оз бўлса ҳам бирга яшадик. Умиримиз-ни давом эттирувчи қизларимиз бор. Улар менинг овунчоғим, ҳаётим. Бахтли ўсишсин. Уларнинг бахти

эса сенинг қўлингда. Гар қайтмасам, албатта, уларга отаси қандай одам бўлганимни айтиб бер...

У мени бағрита босди. Мен эса фақат йиғлар-дим. Умаржон акам «Қизларимни чакир» деганда ҳушимга келдим. Болаларим симёғочаги қалдириб бoла-ридек остана пойида жавдираб туришарди. Отаси уларни бир-бир қучиб, пешонасидан ўйиб, бағрита босиб хайрашди.

...1943 йилнинг қаҳратони. Одамлар уруш нима-лигини ярим жон бўлиб қайтишаётган жигарларидан билиб олишарди. Оёқ-қўли йўқ бўлса ҳам тирик-лигига шуккур қилишарди.

Улар қайтгандар эди. Қайтгандар ҳам, қайтма-гандар ҳам улар эди. Қайтмагандар! Соғинчлар, ар-моналар, орзулар тупроққа бош қўйишди. Бу тупроқ энг азиз, энг муқаддас Ватан тупроғи эди. Шу юрак-ларга айланган тупроқни оналар, болалар, акалар, сингиллар кўзларига суртишди. Сўнги хатларни, сўнги сўзларни юракларига тумор қилиб бoла-шди. Марҳумлар тирик эди, улар юрак туморларига айла-ниб қолганди. Янги дунёга келган чақалоққа терму-либ шаҳид кетган эр-йигит кўзларини кўришди.

«Бобосига ўхшайди, бобожонига», дерди бувилар ориқ қўллари билан бешик устига этилиб.

Ўша қаҳратонда Муборак она ҳам эридан «қора-хат» олади.

— Ўлим хонадонимизга изғирин бўлиб кириб келган эди. Икки қалима сўз: «Қаҳрамонларча ҳалок бўлди». Ҳеч ишонгим келмасди. Қудлоғим остида жа-ранглар турган овозини эшитиб, қандай ҳам ишона олардим. Мана, кирк тўрт йил бўлибди. Ҳанузгача уйга кириб келадигандай.

Онанинг маҳзун сўзларидан юратим увушиб ке-тади. Биз янги, бахтли авлод, бу муқаддас оналар изғиробларини, кутини, армонли аёл муҳаббати бунчалик қудратли қуч эканлигини ҳис қилмоқ учун

кирк тўрт йил илгари ҳалок бўлган сезимли кишини тирик деб ишонмоғимиз керак. Бу ака бовар қилмайдиган ҳол. Муборак она эса кирк тўрт йилдан бери кутиб яшайди.

— Ҳар тун ёстиққа бош қўйганимда, кўз олагимда унинг сиймоси бутунлигича гавдаланади. Хаёдан у билан таллашиб ўйкуга кетаман. У худди боламга ўхшайди...

Боламга ўхшайди...

Юратимнинг қат-қатидан бир нидо отилиб чиқади. Фарзанда айланиб қолган марҳум жангчилар. Онага айланиб қолган содиқ бевадар. Улар сиймосида кутипш заҳматининг ҳар йилдан қолган ажинлар шодаси! Она кўзларидан сирғалётган томчиларга тикилман.

Кўз олагим жимирлашиб, бўғзимга бир илқиллик келиб тикилади. Кичик жуссади, муқаддас онани бағримга босиб, тўйиб-тўйиб йиғлагим, «Сен она-сан, сен онамизсан, сенларга шундай ҳайкал қўйишимиз керакки, бу ҳайкал ҳар биримизнинг юрагимизда маррур қад кўтарсин», дея ҳайқиргим келади.

... — Қизим Мавжуда икки ойлик чақалоқ эди. Хувиллаб қолган ҳовлида тўрт қизим ва қайнонам қолган. Умаржон акамнинг укалари Сиддиқжон, Мели, Исмоилардан ҳам бирин-кетин «қорахат» келди. Биз она-бола худди зимистон қабрига чўкиб кетётгандай эдик. Оз-моз бўлса ҳам мени иш овутарди. Онамни-чи?..

Кўртанларимни эсасам, ҳамон титроқ босади. Ишдан келиб, болаларимни ухлатиб, онамга жой солишга уннадим. Ечинишга ёрдамлашдим. Бехос нигоҳим онамнинг кўлларида тушди. Секканиб кетдим... Кўзларимга ишонмай, қаттиқ юмиб очдим. Ҳақиқат эди. Онамнинг буткула аъзойи-бадани моматалоқ бўлиб қорайиб кетган эди. Онам менинг пайқаганлигимни билиб, устига тезда кўрпа тортиди. Бир оғиз сўз айтмамай, болаларим ёнига қайтдим. Тўни билан мушги-

пар онам, Умаржон акам, қайниларимни, ўзимнинг бу аччиқ қисматимни ўйлаб, йиғлаб чиқдим. Мен бахтсиз эдим. Ҳеч бўлмаса шу онам бахтига фарзандларининг бири тирик қолса бўлмасмиди...

Умаржон акам истаганидек болаларимни мактабга бердим. Беихтиёр унинг сўнги сўзларини бот-бот такрорлардим. Бавъан ўзимча қуйиниб, кўзларимдан ёш қуйилаётганини қизларимнинг ҳадиксираб қараб қолишларидан сезиб қолардим. Негадир унинг ҳалок бўлганлигига ишонгим келмасди. У тирикдек туюлаверарди...

У тирик эди... Уруш, урушдан кейин миллионлаб қалбаларда «тирик» деган армон туғилди. Бу армон эди. Уруш миллионлаб ёруғ қалбаларни сўндирди. Улар олдий шам ёлқинидек сўнмади. Улар ёшлар юрагида жасорат, муҳаббат бўлиб қайта аланга олди. Ўша аланга ёлқинидан биз бахтли яшагилмиз. Аланга тафти Муборак оналар нафаси. Муборак оналар нафаси — болаларимиз муҳаббати. Бу муҳаббат авлодан авлодга ўтиб бораверади...

— Ўша оғир йиллардан мен ҳам бarchа оналар каби болаларимни опичлаб чиқдим. Бу даянати уруш қанча-қанча норасидаларни етим қолдирди. Болаларимнинг: «Адам қачон келади?» деган саволидан юрак-бағрим хун бўлиб кетарди. Улар эса адалларининг қисматидан беҳабар эдилар.

Йиллар ўтди. Ота меҳрига тўйилган қизларим ҳам ўсиб-улағайди. Умаржон акамнинг орузлари рўёбга чиқди. Уларнинг ҳаммаси олий ўқув юртини тугатишди. Лекин 1957 йил пешонамга яна бир оғир жузғолик битилган экан: олий ўқув юртини тамомаб энди иш бошлаганда дўхтир қизим Матлуба тўсатдан вафот этди.

Бир соддат бевасининг болалари бутун турли жойларда ишлашмоқда.

— Ғолиба, Сайёра, Мавжуда қизларим ва набираларим билан биргачан. Онда аъзоларим йиғилганда уйимизда тўй бўлиб кетади, — дейди она. — Уларга қарайман, ҳаммасининг юзида табассум, уйинқарок набираларим чопқиллашиб юришади. Асгурухон атрофига ўтирганда ёдимга оилам сардори Умаржон аканинг сўнги сўзлари тушади. Болаларимга, набираларимга оталари, боболари ҳақида хикоя қилиб бераман. Берилиб тинглашади. Худои хонада унинг нафаси кезиб юртандай бўлади. Жигаргўшларимга бир-бир боқаман. Уларнинг юзида, кўзида марҳум умр йўлдошим сиймоси қайта тугилгандек бўлади.

Ҳа, у ўлмаган ва ўлмайди ҳам. У мента, болаларимга, набираларимга айланиб қолган. Шу фарзандларим бахтига, дунёдаги жамики болалар бахтига уруш бўлмасин. Бахти қаролик захматини, айрилик кулфатини оналар қайта кўрмасиналар.

Бу айрилиққа чидай олмади, бечора онаизор аъзон баданини юлиб олаверган экан...

Фарзанд доғи ўз кучини кўрсатади. У ҳам фарзандларини ёнига «кетди».

...Ўдакнинг дунёга келишидаги бахтни ҳеч инсон зоти оначалик ҳис этмайди. Фарзанд доғи ҳеч инсонда оналардек оғир кечмайди.

Совет Иттифоқи Қаҳрамони, фашистлар қўлида мардларча ҳалок бўлган Ляля Убайвовкнинг ўлими, оладан отасига ёзган хатини қайта-қайта ўқийман:

«Отажон!

Сен эркаксан, ҳудди эркаклардек бардош бермолинг керак. Мени бу ердан чиқиб кетишимга юздан бир имкон бор. Бу ишда Сергей айбдор эмас. У мени ҳалос этиш учун бор чорани қўллади. Мен ҳаммасини қизикқонлик билан эмас, ўйлаб ёзмоқдам. Энг охири дақиқаларга руҳан тушмай, умид билан яшайман. Агар ҳалок бўлсам, ёдинда тут, менинг сенга васиятим, онам, тўғри, ўлимимга бардош

бера олмайдди, лекин сен, қачон имкониёт тугилиши билан мен учун қасос ол.

Бу ердан, фашизмнинг юратидан, мен ҳаммасини кўриб, сезиб турибман. Ўлимдан кўржмайман. Агар чораси бўлса ўзимни ўзим ўлдирмоқчиман. Ота, сенинг мента бўлган муқаддас севгинг ҳаққи, бор дунёни ўртага қўйиб сендан уйимиздаги шишачада турган афюндан бутуноқ ўлишим учун қанча керак бўлса, шунча олиб келишингни ёлвориб сўрайман.

Мени қийноқлардан тезроқ ҳалос бўлишимни хоҳласанг, бутун олиб келиб бер. Ҳозирча бир-бири-мизни кўриб турибмиз, афюн ё морфий, қайси бири тузукроқ таъсир қилиши ўзингга маълум. Факат ўлдиралган даражада бўлсин. Менинг сўнги илтимосини мардларча қабул қиларсан, деган умиддаман.

Соат бешларда мени қамоқхонага олиб боришадми, ўша ерда кўришинг мумкин. Ўроқларимга хабар қил: ишонаман, дўстларим менинг ўлимим учун қасос олишади. Ваъд сотқин, мени ва Сергейни сотди. Сергей мард йигит, сен ўзмизникиларга хабар қилишни унутма.

Ҳар бир сўзим васият. Барча топириқларимни бажарганлигингни эшитсам, хотиржам кўз юмаман.

Ҳозирча оз-моз ишонч бор, лекин ишонч йўқолгудек бўлса, менинг қарорим қатъий.

Онамни минбаъда безовта қилма. Ҳаммангга чин юракдан ўлиб қоламан. Дўстларга салом!».

Евгения Константиновна Убайвовкнинг сўнги мактуби аёлларимизнинг нақадар матонатли, ўз Ватанига, ўз ҳаққига нақадар содиқ қолганлигининг раъзиндир. У сўнги дақиқаларда ҳам мултипар онасини ўйлади. Тўрт ўлондан, тўрт юрак-бағридан ажраган Муборақ онанинг қайнонаси ҳам ана шундай бағри қон оналардан бири эди.

УРУШНИНГ БИР ТУНИ

Бир сўз бор — сатрларга, қовозларга сиймайди. Бир сўз бор — сайқал бериб бўлмайди. Уни дунё кенгликларига ёйганда, ҳатто, дунё ҳам торлик қилиб қолади. Лекин муштарай юрак кўтариб юра олади. Юракдан яраганлиги учун...

Шу сўзни бир дўстим ҳикоя қил деганда. Менинча билан қудук қазимок бўлиб хўп уриндим. Қани энди ҳикояларим унинг бир нигоҳига барадош бера оласа. Галларим, фикрларим, ўйларим унинг нигоҳига барадош беролмай ловуллаб ёниб кетди. Ҳикоя қилиб бўлмас экан. Сўзнинг борлигини баҳоли қудрат қовозга кўчириш керак экан. Мен, бир бола, унга турли либос кийдиримок бўлиб чиратганим қолди. Аслида ҳам, у сўзга сифат бера олармиди. Йўқ. Минг бор йўқ. Биз унга боламиз, у сўз бизга она. Болаларга оналар сифат беришсин. Бу сўз «она» эди.

...Нурота тизма тоғларига қор эрта тушди. Бу тоғлар турфа қишлоқларда турлича ном билан аталади. Одамлардан: «Бу Нурота тизмаларими?» деб сўрасангиз, «Йўқ, бу Писта тоғи» ё «Бу Ок тоғ» дея жавоб қилишди. Улар бу тоғлар ҳаммаси Нурота тизмаси эканлигига рўйхуш беришмайди. Чунки ҳар тоғ бағрита жойлашган қишлоқ аҳолисининг ўз номи билан аталувчи тоғлари бор. Улар ҳам ҳақ. У тизмани, Ок тоғни, Писта тоғи бари бир тоғ. Тоғ бўлганда ҳам баҳил тоғлар. Олисданок уларнинг баҳиллигига ишонасиз, чунки улар йироқ-йироқлардан ҳам бўри тусли тошлар уюмига ўхшаб кўзга ташланади.

Мабодо қишда бу тоғлар орасига тушиб қолсангиз шўрингиз қуригани. Шунақанги изиринали аччиқ шамол эсадики, умри шу тоғлар ичида ўтган тоғ қалқилари ҳам нажот излаб қишлоқларга учиб келишди. Қишлоқда эса тоғма-тоғ сакраб катта бўлган бўз йипитлар уларнинг умрига якун ясайдилар. Тоғлиқлар-да, аёвсиз...

Сафар момони излаб мен ҳам баҳил тоғлар ичида қолиб кетишимга тўғри келди. Шаҳарчасига енгил-елпи кийинган эдим. Совуқ ҳисобимни то момонинг уйига етгунча тўғрилаб ташлади. Момонинг уйидати сандалга оёғимни тикиб бир оз танамга иссиқлик югурганда, ўзимга келиб, қулоқларим ёдимга тушди. Хайрият, ҳеч қандай оғриқ йўқ эди. Совуқ ургани, ўша оғриқ сезмагани экан, буни кейинроқ, эртасига ачишиб оғришидан сездим. Бу ҳолни сезгунча момо билан гаплашишга улгурганим.

Хона деразларига тун урилганда ташқарига чиқдим. Остона ҳатлашим билан ажиб манзаранинг туюхи бўлдим. Тип-тиник, худди қаттиқ совуқдан музлаб қолгандай осмон. Шу ях устида синик муз парчаларидай юлдузлар ёғууси. Атроф эса улкан тоғ билан ўралган. Ўзингги заминнинг қат-қатида ҳис қиласан. Совуқ ҳаво кўзга кўринмас муз қатламга ўхшайди. Худди шу муз ичида юргандай бўласан.

Қаршингда осилиб тургандай улкан тоғ чўққисига қараб, томирларингда совуқлик оққандай баданнинг жунжикади. Бехитёр она ер ҳукмдорлигини ҳис қиласан. Бу қишлоқда заминнинг сукутидан ҳам чўққинингги сезиб қоласан. Нақадар баҳайбат тоғлар олаида ер қатрита чуқурроқ тушиб қолгандай бўласан.

Бу тунда сукунат ҳукмрон. Баҳайбат тоғлар эса тунги уйкута кетишгандай, самодати муз парчалари замин уйкусига ҳайратланиб, кўзларини пириратиб қараётгандай эди.

Этим жунжикади. Палътомнинг ёқасини кўтардим. Ҳаёлимда ҳозиргина Сафар момо айтган уруш ортининг бир туни тириди.

... — Турмуш ўртоғингизнинг исми ким эди, — дея сўрайман.

Момо мента бир таажжуб билан қаради-да:

— Қандай қилиб айтаман болам, — дейди. Олдин мен гап нимадалигини тушунмадим.

— Негга айта олмайсиз, — дея хайрон бўлиб момага тикиламан.

Шунда момо:

— Ҳозиргилар айта беради. Бизлар айтиб ўрганмаганмиз, — деганда гап нимадалигини тушуниб хижолат тортаман. Шунда момо ўрнидан туриб ташкарига чиқди-да, бир оздан кейин набирасини етаклаб қайтиб келди. Болани ёнига ўтқазиб:

— Катта отангни исминини улимга айтиб юбор, — деди. Бола ҳам шу сўзни кутиб тургандай:

— Рахмонов Жиянбой, 1941 йили Самарқанд область, Қўшработ район, Эргаш Жуманбулбул совхозидан фронтга кетган, — деди ғурурланиб. Момо эсатаниш, қадрдон исмини эшитиб, қалбасини елкалари орасига яширмоқчи бўлгандай бўкланиб олади.

Менинг эса тилим лол эди. Қанчалар қудратли садоқат. Орадан шунча йиллар ўтган. Жиянбой бобо 1942 йилдаёқ урушда ҳалок бўлган. Қаршимда елкалари орасига бўйнини сиқиб олган бобо хотини — етмиш беш ёшда. Ханузгача марҳум эрининг номини айтолмайди. Айтганларида худди у қаршисида тургандай бош эгеди. Улар қанчалар бахтиёр эди... Ҳалок бўлганига 44 йил тўлибди. Ханузгача момо Жиянбой бобоми қалбида тириқдай асраб юрибди. Ҳатто исми ҳам муқаддас маъбудага айланиб кетганлигига, қаршимда турган Сафарой момо тирик гувоҳ эмасми? Боболарим, сизлар ўлмабсизлар, сизлар, Сафарой момоларга айланиб қолбосизлар. Сизларга ҳавасим келади. Тоғдай юксак муҳаббат эгалари рафиқаларингиз ханузгача сизларни ўзгача муҳаббат билан севишди. Мендай набираларингиз эса аёллар муҳаббати бунчалик чексизлигини энди ҳис қилмоқда...

Бу уруш бевадалари қанчалар яхши-ей. Ҳар биридан ўзгача хайрат оласан. Инсон зоти қанчалар мураккаб эканлигига минг бор ишонасан. Айниқса, аёллар муқаддаслигини, улардаги сабот ва чидам

ўзга ҳеч қимда йўқлигини юракдан ҳис қиламан. Қанчалар тарихга сиймас момоларим, оналарим бор бу ёрув дунёда...

— Елкасига битта чопонни ташлаганди-ю, уйдан чиқиб кетганди. Қайтиб келмади... Марди ўғлим билан шу қулбада қолиб кетабердик. Кейинги кунларимни эсласам, юратим орқамга тортиб кетди. Агар назаринг тушган бўлса, уйимиздан чиққан жойда кўриниб турган Октовнинг ортида, яна бир Қоратов дегани бор. Икки йил ўша тоғда кўй совганман. Қўйни ярим тунгача совиб, Оқ тоғдан олиб уйга қайтардик.

Бир кунни тунда уйга кириб келдим. Болам қайнонамда қолган. Негадир кўнглим йўлдаёқ безовта бўлганди-я. Сезганимдай Мардижоннинг иситмаси кўтарилди, юзлари кип-қизил, бир нима бўлиб ётибди. Нима қиларимни билмайман, қайнонам ёшгани яшаб қўйган камшир. Ташқарида бўрон. Ўшанда раҳматлининг йўқлиги жуда билинганди-да. Йўлга чиқганимда эса бўрон авжига олган эди.

...Ета олармикинман?.. Аксига олиб қишлоқда эркак зоти йўқ. Бўрон зўрайгандан зўраймоқда.

Она Бузоқўлган сойдан судралиб боради. Қор зарралари унинг иссиқ юзига урилиб томчиларга айланади, совхоз марказига эса етти чакирим йўл. Тоғдан учадиган қор учқунлари сойни опшоқ туста ўратган, ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Фақат сой ўзанидан адашмаса бўлди, шу ўзан совхоз марказига олиб чиқади.

Унинг кеза этиклари тоҳ сувага ботиб кетар, тоҳида ўзи йиқилиб кетарди. Йиқилганда ҳам Мардини кўксига босиб мувозанат сақлашга ҳаракат қиларди. Бўрон эса қучайгандан қучаярди. Бир қадам олингандаги шарпани кўриш оғирлашиб қолганди. У қанча юрди... Кўксидати норасидасининг эса ўлик-тириклиги номатълум... Боласини маҳкам қучоқлаб олган очик қўллари ҳеч нарсани сезмай қолганди.

Борлиқни, корни, бўронни унуттиб фақат олднингта интиларди, холос...

Сой ўзани ҳам тутди. Таниш қирни оёқлари сез-ди. Шу қирдан ошса кенг дада бошланиши керак эди. Йўлни қор босиб қолганлиги учун қайси томонга юри-шини билмай бир оз тарадуланди. Ҳолдан тойган оёқлари унга бўйсунмай қўйди. Лекин у бир лаҳзалик саросималикни енгди-да, теббаларай олднингта инти-ди. Бўрон эса у билан ўйнашгандай атрофида айланар, ҳуштақдай чийиллаб овоз чиқаради. Қаёқдандир учиб келган қор кўчкиси тиззаларига келиб уриди. У куч-ли оғриқдан бир зум ўзини йўқотди. Лекин боласини ички бир сезги билан баарига қаттиқроқ босди. Бола сиқиди шекилли, кучаниб йиғлагандай сас берди.

Оидада фарзанд туғилганда бетона кўздан асраш учун қирқ кун онани ўзгаларга кўрсатмасликка ҳа-ракат қилишди. Бунинг боиси, она ухлаганда ора-лиқда яшаркан. Онани қаттиқ уйку элितганда ўлим унинг кўксига чанг соларкан. Шунда бола безовта бўлиб чинқириб йиғлаб юбораркан. Бу машъум ора-лиқдан онани гўдак йиғиси олиб қоларкан. Заиф овоз онани қайта ҳушига келтирди.

Қотиб қолган оёқларини минг азоб билан йиғиб ўрнидан турди. Чап кўли совиб қолганлигидан, ҳеч нарса сезмасди.

Она мувозанатини сақлаб яна олдага интиди.

Бўрон эса «Қисматинг шу, тақдирга тан бер, етол-майсан, эҳ-э, ҳали қанча йўл» дейётгандай увуллаб унинг юзига уриларди. Она эса, ҳеч нарсата парво қилмай олдага интиларди холос. Мана, яланглик ҳам бошланди. Ҳамма ёқ теп-текис. Бўроннинг қутур-гани ҳам шу ерда экан. Аёлнинг юзариға ховуялаб қор сочиб, кўзни очирмай қўйди. Бўрон ҳамма то-монни тўс-тўполонини чиқариб ташлаган эди. Аёл бирпас тўхтаб атрофга назар ташлади. Бўроннинг овозидан ўзга ҳеч нарса илғай олмади.

Тўй куни келин оқ либос қияди. Қизу йипиғда оқ либос шинадкорликни уйғотади. Замин оқ либос қийганда-чи?.. У оқ либосда инсон иродасини синиб кўради. Бу синов бутун Сафарай она чекига тушган эди. Она сўнгги кучларига илиниб олдага интиди. Боласининг заиф товуши қулоғига ҷалингандай бўл-ди. Унинг кўрпачага ўралган юзини юзариға босди, йиғлади. Беҳос боласининг очлиги, элгиси келганли-гини кўжратининг хўл бўлиб қолганлигидан хис қил-ди. Бу лаънати бўронда унинг юзини очиш неарга тенглиги ҳаёлидан ўтди.

«Ҳозир, болажоним. Ҳадемай дўхтирхонага ета-миз. Ўша жойда мазза қилиб эмиб оласан. Бир пас сабр қил» дея лаблари шивиради. Боланинг йиғиси она руҳини тетиклаштириб юборди. Бўрон орқадан, олдадан ҳужум қилар, она эса унга аҳамият бермай, ишонч билан олдага интиларди.

Очлик, юқори ҳарорат бодини ҳолсизлантириб қўйган шекилли, унинг овози тобора заифлашиб бо-рарди. Шунда она йиқилиб, суруниб югуришга туш-ди. Ҳеч нарса эшитмас, борлиқ сукутга кетгандай эди. Қанча юрганлигидан беҳабар, ҳаёлида мурғак, ёлғиз ёдгорини ўлим ҷангалдан олиб қолиш эди. Бўрон-нинг аёвсиз зарралари эса тинимсиз юзига уриларди.

Шунда аёл беҳос қалқиб чуқуралик ичига сирпа-ниб тушиб кетди. Бирдан касалхонага яқинлашиб қолганлигини хис қилди. Касалхона тепасида қаб-ристон жойлашган эди-да. Бу йўларда қайси тош қаерда ётганлигини, қаер чуқуру, қаер тепалик, сир-панниб тушган жойи чўккан қабр эканлиги аёлга беш қўлдай маълум эди.

Она, қабр раҳига боласини ётқизди. Аёл кўкси-дан ажралган бола чинқириб йиғлаб юборди. У зўр бериб қабрдан чиқишга интилар, мадори қуриган, бир қадам юқорига ўрмамай олмай, сирпанниб пастга тушиб кетарди.

Она, кайта, кайта муз қотган қабр раҳларига пан-жасини босди. Йўқ, чиқа олмади. У сўнгги жонга илбини шу ерғача етиб келганди...

Агар кўйларга хашак ортган туялар қарвонбоши-си Иброҳим бобо кўриб қолматганда, она-боба сафа-ри нима билан туташа ҳаммамизга қоронғу...

Улар тасодиф туфайли омон қолишди.

Она-боба қасалхонада узок ётиб чиқишди...

...Эрталаб Сафарой она ва Марди ака билан хайр-лашаман. Она қулоғимни совуқ олганлигини кўриб ниҳоятда хижолат чекди. Йиғлаб ҳам оқди.

— Сиздай онам бўлганда қулоғимни ҳам совуқ урмасди. То уйингизгача кўтариб келган бўлармиди, — дея ҳазиллашаман.

Онанинг юзига ним табассум энади.

Улар мени то «якка тут»гача кузатишди. Кейин улардан анча елислаб она-бобага қарайман. Она-боба ўз уйлари томон етаклашиб, секин-секин кетиш-моқда. Беихтиёр улар ортидан тикилиб қоламан. Бу табарруқ инсон қалбидан неар кечаётганлиги-ни билгим келади. Неарни ўйлаётган экан?.. Балки олис ўтмишни, шу йўлда Жиянбой бобо билан юр-ган дамлариними? Ё ўғли Мардини бўронли тунда олиб ўтганлигиними? Ёки келин бўлиб тушгандаги энг сурурли кунлариними?.. Нимани?..

АЙРИЛИҚНИНГ ТУТАШУВИ

Ўрашпа районининг Майгонча қишлоғида Бувши исми она яшаган.

Онанинг Турсунмурот исми ўғлидан ўзга фарзан-ги бўлмаган. Бувши онанинг ўғли Турсунмурот уруш-ган қайтмаганда, фарзанд гояга бардош бера олма-ган она, жигарбанди кута-кута адо бўлган. Сўнгги нафасига ҳам икки кўлини самота чўзиб, «Сени билам

бир кўра олмадим. Бир кўра олмадим. Икки кўлим тос-тепага келмоқда», дея жон берган.

...Токка қор қалин тушганлиги учун кўйлар ташқарига олиб чиқилмади. Қишнинг сўнгги кўри-ниб қолган бўлса-да, лайлаққорнинг осмонини бер-ган. Оралятиб садомга ошканда. Тоғда қиш ғами-ни билмайдиган қалқилар ҳам нажот истаб кўйлар орасида пилдирайди.

Турсунмуротнинг отар бошига чиққанига икки ой бўлди. Бош чўпон Саидқул зуваласи пишик, сариққа мойил, қорачиғи атрофи қизил, мўғул кўз, мўйлов-лари учи пастга қариган оқсоқ бир йигит.

У печка озини очиб тарашаларни ўт олдирди. Нам тараша ингралиб ёнмоққа тутинди. Турсунму-рот кўрпага ўралиб, титиғи чиқиб кетган бир китоб-ни варақлаб ўтиради.

Печкадан нари сурилиб Саидқул узла тушди-да, оқсоқ оёғидати китиз этикни сов оёғи учи билан бо-сиб тортиди. Ҳа деганда ечилавермагач, ўрнидан ту-риб кўларини ёрамага чўзди. Пайтавадарини печка остига улоқтириб, Турсунмуротга юзланди.

— Турсунмурот ака қишлоқда оғайнилар урушда кўртанларини маъракаларда дoston қилишди. «Қисталоқ душманни ундай қилиб ўлдирим, бундай қилиб асир туширадим» деб. Сиз эса лом-мим де-майси. Ё сиз урушга қирмадингизми-а, — дея жи-лайди. Бундан олдидари ҳам Саидқул ундан уруш тўғрисида сўраган, лекин Турсунмурот «Э, э-э, уруш курсин» деб очик сўзламади.

У китобдан бошини кўтарди-да, тапирсангиз-чи, дегандай тикилиб турган Саидқулга синчков қаради. Озин юзиде ажинлар қалтиради. Бир баҳа жим-ликдан сўнг:

— Маъракаларда сўзлаган қаҳрамонларни мен ҳам эшитганман, лекин уруш улар айтганчадек осон кечган эмас. Немис ҳам тоғдан тушган қалқилардай

асир тушгани йўқ. Ўта маккор, катта тажрибага эга эди. Тасаввур қила оласанми, бизнинг мамлакатимизнинг ўндан бирита тенг келатурган мамлакат биз билан тўрт йил жангга кирди. Биз осонликча ентмадик. Уруш матърака суҳбати эмас. Уруш миллионлаб тула қолган аёлларнинг кўз ёши, миллионлаб шахид кетган йигитларнинг дарёдек оққан қони, бодасиз қолган волидаларнинг фарёди, иним, Сайдул! — деди-да, ёнидаги пустанкини ёжимолаб ўмовита босди. Чўпон ўз саволидан хижолат чекиб бош этди. Турсунмурот ҳаёлида эса сўнги жанг хотиралари қайта тирилди.

— Катта лейтенант Рожков взводди, икки қадам олдинга.

Полк командирининг хитобидан взвод полк қар-шисида саф тортди.

Бутун Берёзовка қишлоғи учун каттик жанг бўлиб, қишлоқ немислар қўлида қолганди. Немислар ҳар бир пана жойини истеҳкомга айлантириб, полк хужумини бартараф қилганди.

Полк командири Костирин уларга аҳволни тушунтирди-да, бир зум жим қолди. У сафдагиларга бир-бир синчков тикилди.

— Ўғилларим, сизлар бутун энг оғир жангга қирасизлар, бу сизлар учун ҳаёт-мамот жанги бўлади, кўмондонликнинг ҳам бўйруғи шундай. Қишлоқда немисларнинг олаб кетишга улгурмаган янги самоётлари бор. Қандай бўлмасин, қишлоқни қуршаб олашнингиз шарт. Сизлар немисларни чапғитиб, полкка уларнинг орқа томондан зарба бериши учун шароит яратиб берасизлар.

Кека командир взводга қишлоқнинг қайси томондан немисларга зарба бериш йўлларини тушунтириб, икки соатлик дам олиш эълон қилди.

Туннинг иккинчи ярмида взвод беатиланган жойда саф тортди. Уруш бошлангандан буён Турсунмурот командири Рожков билан бирга жанг қилиб

келарди. Турсунмуротта унинг бир сўзлити, босиқ фикрлаши ёқарди.

Взвод қишлоқнинг жанубидан хужумни бошлаши керак. Жангчилар туманди тун қоронғусида қишлоқ сари оймақларди. Кўзнинг ачық шамоли юзга урилади. Масофа тобора қисқариб, соддатларнинг юришида эҳтиёткорлик сезила бошлади.

Ўрмондан бирин-кетин чиқишди. Тепалик устида жойлашган Берёзовка қишлоғининг қайишлари оқариб келаётган тонг ёруғида элас-элас кўзга ташланарди. Улар тирсақларига таяниб олдинга силжий бошладилар. Масофа тобора қисқариб борар, кўзги совуқдан сарғайган барглар шитири қулоққа чаминарди.

Тепаликдаги қайишлар оралиғида у ёқдан бу ёққа бориб келаётган немис соқчиси совуқдан жунжикиб, атрофга парвосиз назар ташлар, шударинг қоплаган ўт устида кўкракларини босиб ётган жангчиларнинг юрати эса темирчи босқонидай гулпилаб ураб, кўкқис тунги ҳашарот шитири кўзларни ола-зараб ўйнатарди.

Тонг тез ёриша бошлагандай, шивираётган қайин барглари ҳам элас-элас кўзга ташлана борди.

Шу вақтда Рожков:

— Хужумга ўтамиз! — деди шивираб. «Хужум» сўзи бир зумда жангчилар лабидан учди. Турсунмурот сўнги бор қайишларга қаради. Қайин барглари орадаб ёвузлик хабарчисидай мотамсаро қизил шафак кезарди.

Беҳос командир отан ўк сукунатни дарзага келтирди. Постади соқчи эса қайинни қучоқлаб йикилди. Хужумга сўзи билан биринчи зарбадаёқ улар немис офицерлари ётган тепаликдаги ерулда-ни эгълалшди. Немислар бундай жангни қуттишмаган эди. Таввасами, уйқушираш билан бирин-кетин қўл кўтариб саф тортишди.

Шу вақт қишлоқнинг чап томонида жойлашган эски черковдан немис пулемётининг овози қулоққа чалинди. Траншеялар устидаги тулпроқ барханаарини кўрошин зарралари тўзғита бошлади. Зудлик билан бир қарорга келиш керак, бўлмаса қуршовда қолиш ҳеч гапмас.

Рожков Турсунмурот ва икки содаатта қандай бўлмасин пулемёт овозини ўчиришни буюрди.

Улар буйруқни олган замон немис офицерлари ертўласи орқада қайтишди. Мақсад ўрмон орадаб черков ортига ўтиш. Ўрмон билан оралик уч юз метрлар атрофида, фақат ёғиб ҳаракат қилиш керак, бошни кўтарганим — омон қолмайсан. Эски черковдан бу оралик қафтдай кўриниб турибди. Рожков немис пулемётчиларини чақиртди шекилли, Турсунмуротлар томон тинчланди. Улар зудлик билан олдига ташланишди, бир бахъ тинчлик уларга куъ бағишлаганди. Беҳатар ўрмон ичига кириб боришди-да, черков сари эҳтиёткорлик билан силжий бошлашди.

Бирин-сирин черковга кириб боришганда, пулемёт овози черков тепасидан эшитиларди. «Соқчи пулемётлар» деган ўй Турсунмуротнинг хаёлидан ўтди. Хоналардан айланиб ўтиб, кузи нарвонга чиқиб олиб черков тўйнутидан пулемёт отаётган немиста тушди. Қўшни нарвонда патрон билан таъминловчиси пулемёт лентасини тўғриларди.

Улар ортадаги дунёни унутишганди. Шунда Турсунмурот икки содаатта нарвонни зудлик билан немислар оёғи остидан тортиб олишни тушунтирди. Эпчил жангчилар бу ишни қойилмақом уададалади. Ҳавода бир сония осилиб қолган немислар қайритабиий овоз чиқариб ерта қулашди. Эски черковнинг кўп йиллардан бери биринчи бор ночор инсон овозини эшитиши ҳам шу бўлса ажаб эмас.

Талвасадагиларни жангчилар гўмдон қилишиб, пулемётни кўтариб немислар томондаги тўйнуқ-

ка ўрнатилди. Хона бurchагида яшиқ-яшиқ пулемёт ўқлари қалалиб ётарди.

Пулемёт ўрнатилган тўйнуқдан жанг майдони қафтдай кўриниб турарди. Немислар билан бизникилар яқин жангга кирганда ҳам уларни териб отиш мумкин.

Рожковлар эгалаган томонда қаттиқ жанг кетмоқда. Черковнинг чап биқинида немис пиёдалари кўринди, улар отишма бўлаётган томонга югуриб кела бошладилар. Масофа дақиқа сайин яқинлаша борди, пулемёт дастасини маҳкам сиққан жангчи Турсунмурот қонандасига муҳтож. Оралик тобора қисқара борди, юз метрлар масофа. Турсунмурот, «Ўт оч!» — дед қичкирди...

Турсунмурот пулемёт лентасини жойлаштираётганда, беҳос кўкратиға нимадир жазиллаб ёпишди. У кўкратиғини чангаллаганича яшиқ устига сирпаниб тушди. Қулоқни қоматта келтирувчи ажад шарпаси ҳам бир зум тингандай, тутун аралаш само ҳам ундан нари кетиб, қоп-қора тунга алмашгандай эди.

...Немислар билан бўлган жанг икки соатча давом этди. Пайтдан фойдаланган полк немисларнинг орқа томонига ўтиб олиб, беҳос хужумни бошлаб юборди. Қўққис зарба уларни талвасага солиб қўйди.

Полкнинг мақсади қандай бўлмасин янги техникани сақлаб қолиш эди. Фюрернинг ишонган содаатлари ҳам совет жангчиларининг шиддатли хужумига бардош беролмай бирин-кетин қўла кўтариб таслим бўла бошлашди. Янги техника кўриқланаётган жойини полкнинг иккинчи батальони ишғол қилиб, уларни портлатиб юборишга йўла қўйишмади.

Полкнинг биринчи батальони Рожков взводи билан қўшилганда, даҳшатли манзарага дуч келишди. Взводда тирик жон қолмаганди. Катта лейтенантнинг қўллари немис содаатининг бўёзида қолган, танасининг ярмини снаряд узиб кетганди. Ҳалок бўлган жангчиларни қабр қазиб, дафн этишди.

Қишлоқ ишроа қилинганди. Қабр тепасига бутун полк саф тортди. Кекса полк командири саф олдиди: «Ўртоқлар, интиқомли жанг бизнинг ғалабамиз билан якулланди. Лекин марҳум Рожков взводидан ажрадик», — деді фуражкасини кўлга олади. Командирнинг ажин босган юзини кўз ёшлари ювар, йигирма жангчи, йигирма қалб, йигирма сезимли ёр, йигирма пороқ хотира қабридан эса ҳовур кўтариладди.

Белги қилинган тахтачада шу сўзлар ёзилганди: «1955-йилда полкнинг катта лейтенанти Рожков командирлигидаги 25-взвод Берёзовка қишлоғини фашистлар зулмидан озод қилишда қаҳрамонларча ҳалок бўлган».

...Қайсибир содаат черков ичиди интиқомни эшитиб югуриб қиради, Турсунмуротни таниди-да, елкасига олади. Уни зулмлик билан дада госпиталга жўнатишди, у ерда операция қилишди.

Турсунмуротнинг тирикчилигини эшитган полк командири шошиб госпиталга етиб келди. Уни кўриб кўзларида қувонч йилтиради. Каравоти ёнига келиб меҳр билан пешонасига кўлини кўйди-да: «Сен, Турсунмурот, марҳум взводингдан тирик, ёрқин хотирасан», деді олади ҳолос.

Турсунмуротни орқага жўнатишди, кўп ўтмай ғалаба шамоли у ётган госпиталга ҳам етиб келди. Яхши тузадиб кетмаган бўлса ҳам врачларни ҳол-жонига кўймай, қишлоқда кўзлари тўрт бўлиб кутаётган сезимли ёри ва волидасини кўришга шошилади.

...Турсунмурот чуқур хўрсинди, ўпкаси фижирлади. Фронтидан қайтганда онаси ва хотини кутиб ололмади. Қишлоқдошлари айбдордай бош эгитишди. Амакиси қабристонга уни етаклаб, онаси ва хотини қабрини кўрсатди. Ошпоқ қор босган қабр ёнига тиз чўкиб узок йиғлади.

Китоб саҳифасига томган кўз ёшидан ўзига келди. Бошини кўй жуни тугилган тутунга кўйиб, юзи-

га кўрпа тортиди, узок ётди, кўкрагига оғир юк кўйилгандай нафаси сиқилди, ташқарига чиқди. Агроф сутдек ойдин, оёғи остида ошпоқ қор. Осмон юпка музлагандай, самодани юлдузлар совуқдан қалтираб тургандай жимирлайди, Турсунмуротнинг кўкраги йиртилгандай ачишди. Кўйлар томондан бўғиқ хириллаган товлушни эшитди. Кўйхона эшигини очганда кўзи қор устига узада тушиб ётган кўйга тушди. Энгашди. Кўзининг орқа оёқлари чиққан, агрофи қора ҳалқоб, онаси мажолсиз кучанарди. Шошиб орқасига қайтди-да, Сайдулани уйғотди. Кўйхонага кириб келган Сайдула шоша-пиша чўнкайди-да:

— Бошини ушланг, — деді асабий.

Турсунмурот кўй бошини ушлагунча Сайдула кўзини суғуриб олади, шу заҳоти кўлида пичоқ ялтиради. Турсунмуротнинг «Нима қилаяпсан?» деган саволи ҳавода муаллақ қолди.

У кўй бўғизига пичоқ тортиди, ошпоқ қорда иссиқ қон буғланди.

— Бари бир ўларди, бодаси тескари келган, — деді пичоқ тигини жон бераётган кўй жунига арта туриб.

— Бошланди, — деді жаҳл аралаш. — Ҳаммаси қирилади, бу лаънати совуқда. Улар туни билан уч маротаба безовта бўлишди. Икки кўзи ўлик, биттаси тирик туғилди.

Эрталабга яқин Турсунмуротнинг иситмаси чиқди. Бодаси ўлган кўй сутини Сайдула қайнатиб ичкизди, бир оз оғрик босилгандай бўлди. Аммо тушдан кейин яна йўтали зўрайди. Ҳолсизланди. Уйку арадаш алаҳсиради. Онасини, хотинининг исмини, яна рус тилида нимадеарнидир айтди. Сайдула фақат «стрелять» деган сўзни тушунди. Қишлоқ олти чақирим йўл. Сайдула нима қиларини билмай шошилади. Иккиданниб йўлга чиқди, бахтига ора йўлда отарга ем олиб келадиган Зокир туячи учради. Қоплар бўшагунча шом қиради. Турсунмуротни кечта яқин

кишлокқа олиб келишди. Оғайни-қариндош йиғилди. Улар хўрсиниқ аралаш шивир-шивирдан нарига ўтишмай, кеч туннинг ярмида тарқалишди. Оқидида амакиси ўёли билан қолади.

Туннинг иккинчи ярмида Турсунмуротни қаттиқ йўтда тутди. Мажолсиз кўларига суямоқчи бўлганда, амаки шовиб қўлтиғидан оқди. Қон туфлади. Сут ичтин деганига йўқ ишорасини қилиб бош чайкади. Чақирилган доктор эрталаб келди. Шинел тутмадарини ечиб бир зум ҳаракатсиз қолади. Қариндошлари кўрқув аралаш бир-бирига қарашди. Кўрагининг чап томонидан худди қилич билан кесилгандай қорнигача кип-қизил чандиқ тортилган эди. Доктор куломига тикилган фонендоскоп билан нафас олишини эшитиб кўриб, амакисини ташқарида имлади. «Олиб кетолмаймиз, фойдаси йўқ», деди айбдордай мўлтираб. Ажиндан буришиб кетган амаки юзариға дув этиб ёш қуйишди. Доктор ҳамдарадай унинг букчайган елкасига қўлини қўйди.

Турсунмурот туз тотмасдан яна уч кун ётди. Учинчи кунни бир оз ўзига келгандай кўзларини очди. Амакисини имлаб чақириб, шинели чўнтагини кўрсатди. Амаки унинг чўнтагидан сарғайиб кетган учбурчак хат оқди. Очмоқчи эди, бемор унамагандек ишора қилди. У кўзларини жавдиретиб ниманидир сўраётган эди. Амакиси тушунмади, қовжираб кетган лаблари тамшанди. Бўғизидан «пиша» деган овоз ғайритабиий чиқди. Пиша олиб келишди. Овози бир оз кўтарилиб «белги» деди-да, бошини ёстиққа миҳлади. Турсунмуротнинг тапмадарига кеч тушунган амаки: «Нега ундай дейсан, болам, сен ўлгунча мен ўлсам бўлмай-дими? Ўн тулунгдан бир тулунг очилмасдан-а! Нимани кўрадинг?! Дўзахнинг ичидан омон келиб, бутун шундай дейсанми?» деган овоз чиқариб йиғлаб юборди.

У бир оз амакисига қолларини чимириб қараб турди-да, кўзларини юмди, кўз террасидан ёш сизиб чиқди.

Эртасига кўрмисизгина она ва аёли қабри ёнида, нам тулпроқ ховури кўтарилаётган янги қабр пайдо бўлди.

...Соғлигининг ҳам мазаси йўқ. Касалхонага борсанг бўлармиди? «Касалхона» сўзини раис иккиланиб айтди. Чунки Сайдулла отарида ўзга одам йўқ. Раиснинг тапига Турсунмурот кескин равишда, «Нима дейсиз, сошпа-соғман, дўзахнинг ичиди ўлим куттиб ўлмаган одамни ўз тоғарида ел олармиди. Ажад етганда ҳам ўз тулпроғим...» деди.

Раис меҳр билан унинг елкасини силаб, «Бор ўрлим, бор, тоғ ҳавоси «банияти шифо», деганди...

Ўз ўйлари билан бўлиб, раис қаршисидаги район ҳарбий комиссарини ҳам унуттанди. Раис оҳиста ўрнидан туриб, дераза қаршисида оппоқ чайқалиб турган ўрик тулларига қаради. Бўғизини нимадир қуйайди. Комиссар тоқатсизланиб, томоқ қиради.

— Ҳа, бор эди, — деди комиссарга ўтирилиб раис. — Биз уни асрай олмадик, урушдан сўнг...

— Вафот қилдимиз?!

Раис курсига беҳол чўқди-да, бошини икки қўли орасига олиб сиқди.

Турсунмурот вафотини эшитган комиссар ҳам сукутга кетди.

Ўша кунийёк бутун кишлоқ аҳли кишлоқдошларининг урушда қаҳрамонлик кўрсатганлигини эшитди.

Эртасига кишлоқдагилар қабристон томон оқиб келар, обдастдан келганлар одамларнинг тўлданишини куттиб туришарди.

Она-боладай қабрлар ёнма-ён, қабрлар тепасида ўтган йилги янтоқ орасидан лолақизғадоклар бўй чўзган.

Раиснинг нигоҳи қаровсиз қолган қабрларга миҳланганди. Майин шамолда тебранаётган майсалар бадиқ тангачаларидай куёш нурида ялтираб, муссаффо осмонда баҳор шивирини, туллар хиди, яқин орада нола

қилаётган тўрғай шунча йиллардан бери биринчи бор нотаниш меҳмонларни кўриб хайрагалангандай.

Облаstdан келганлар ичидан соҳарига оқ орадаган ҳарбий киши ўртага чиқди. Бир зум бошини эгди-да:

— Ўртоқлар, биз бутун нима учун йиғилдик? — дея давом этди. — У бирингизнинг укантиз, бирингизнинг акантиз, бирингизнинг жигарингиз. Бундан ўттиз йил бурун ҳаққимиз душманнинг сўнги кучларини тор-мор келтириб, мамлакатимизда гада-ба шамоли эсаётганди.

Шу вақт одамлар орасидан бир йигит қабр томон яқинлашди-да, кўмлари билан қабрнинг бир четини қавлай бошлади. Ҳамма саволомуз хайрат билан унга тикилди. Кўп ўтмай туПРОК остидаан шишани суғуриб оади-да, эҳтиёткорлик билан уни синдириб, ичидаги мактубни ҳарбийга узатди. Генерал шошиб хат таҳламинини ёзди. Юзи тундлашди.

Бир озадан кейин, «марҳумнинг онасини фронтга ёзгани» аеди-да, уни ўқиб берди: «Омонмисан, болам. Менинг бахтимга, жигарларинг бахтига омон бўл. У ёқлар совуқ эмиш, халтангдagi қизил тутунча-да бир жуфт пайпоқ бор эди, кийиб оадингми? Ўша пайпоқ устидаан пайтава ўраб юрсанг йиртилмайди, оёгинг ҳам иссиқ юради. Болам, совуқдан ўзинг-ни эҳтиёт қил, эскилардан қолган нақа бор: «Ёзда ёпинчийингни кўйма, қишда ўзинг биласан». Совуқ қаҳрини овқат кесади, бизлар, қишлоқдошларинг сизларга тошган-туттанларимизни қизил эшелонда юбордик. Оадиларингми? Ўзинг эккан шафтоллар бу йил яхши бўлди. Бир халта шафтоли қоқи оадин, ярминни жўнатадим.

Ўз ташвишларим билан бўлиб, ўртоқларингни ҳол-аҳволини сўрамабман. Салот ўртоқларинг бариси омонми, ҳаммасига онангнинг саломини етказ. Қўлимиздан нима ҳам келарди, болам, сизларни биз

оналар фақат омонликларингни тилаймиз. Қирғин келтур Гитлер ҳамманинг бошига бало бўлди. Қолхоз радиоси ҳам «Душман у ерни, бу ерни босиб оади, бизникилар вақтинча чекинди», дейди. Болам, бу нима дегани? Сизлардан гинам ҳам бор. Нима қилайсизлар? Индамасдан ҳамма нарсани топириб чиқиб кетаяйсизларми? Бизлар бу ерда ўлиб-тирилиб сизларга боримизни жўнатсаг-у, сизлар бўлса... Турсунмуротжон, кўнглингга омагин-у, мен бир оми бўлсам, вақтинча бўлса борам. Лекин оналар, қолхозимиз келинлари юзини шувут қилмангизлар. Улар юзининг ерта қараши бизнинг юзимизга тортилган қаро доғдир, болам Турсунмуротжон, онангги сунини оқа. Мен сени кўрқоқ қилиб, эрка қилиб тарбияладим. Сени ўзимга ишонтандай, ишонч билан ўстирдим. Бахтимга соғ-омон, ёруе юз билан қайт. Қариндошлар орасида, бетоналар орасида бошимни кўтариб юрай. Гўдақларни азоблаб ўлдирётган жамлоларга раҳм қилма.

Кўрқоқ минг ўлади, дейдилар, кўрқоқларга яқин юрма. «Қозонга яқинлашсанг — қораси юқади»... Уйдан хавотир олма, эа бошига тушган мусибат онангнинг ҳам мусибатидир. Эа қатори яшапмиз, яшаб келганмиз ҳам. Соғ-саломат айдор кўришайлик. Худое онангги сени кўриш қунарига етказсин. Омон бўл, Турсунмуротжон. Онанг Бувшадан, деб ўқирсан». Қишлоқдошлар боши ҳам, сассиз йиғлар, қабристон томондан сукунат эсарди...

У НОН ЭДИ

Ҳали шударинглар парга айланмасдан йўлга чиқсан. Заррин куёш нурлари билан уйга қайтасан. Ишлагги юмушлар, автобуслардаги туртиниб-суртинилардан қарахт келиб диванга чўзиласан. То ҳафтанинг сўнги кунигача шу ҳаёт қайтарилаверади.

Эртасига тинчлик, тинч ётаман дея кўрпа орасига кирасан. Тарки одат, барвақт уйғонасан. Хонада бир оз каловланиб, дам олиш кўни эканлигини эслаб қоласан. Ромнинг бир тавақасини очиб кўчага мўрадайсан. Шу вақт юзининг бир майин шабада сийлайди. У ўпкантинг тўлдириб бораверади. Беихтиёр кенгликларга қарайсан. Дарахлар кўртак очмоқда, баҳор кириб келибди. Сен уни хатто пайқамай қолибсан. Чўқур-чўқур, тоғли-тоғли нафас олиб, ёш-литинг эслайсан.

Бехос қаршингда онанг пайдо бўлади.

Она!.. Шабада овозингни қулоқларингга шивирлайди. Бир армон билан яшил либосли дарахларга тикилиб қоласан. Кейин ҳамма-ҳаммаси, болалик кунларингнинг тақрор хотирайсан. Томоғингнинг куй-дириб недири келади. Бир силкиниб бутунга қайтасан. Совуқ сувга юзингнинг чайиб, ўзингнинг овулмоқ бўласан. Нимадир қийнайди, нимадир кўймайди. Бенихтиёр оёқларинг онанг қолган томонларга сураб кетади...

...Тириклик бахт. Оналарнинг тириклиги олий бахт.

Бутун уйдан анча йироқдаман. Наманган вилояти Поп шаҳри, Янги маҳалла кўчаси, 7-уйга меҳмонман. Бу уйда мен излаган она — Зиёрат Шерматова истиқомат қилади. Она Улуғ Ватан уруши ва урушдан кейинги йилларда қилган фидокорона меҳнатлари учун кўпгина мужофотлар билан тақдирланган. Умрининг ярим асри пахтазорда, сув ичида ўтган.

Она 70 баҳорни кутлади. Ҳали тетик, ҳали бардам. Дидан таллашади, бир мунг билан ўтган кунларини хикоя қилади.

Онанинг турмуш ўртоғи — Каримов Турғунбой 1914 йида туғилган. 1944 йида ҳалок бўлган. Қишлоқда урушта кетганларнинг ўндан саккизи қайтмади. Оналар, болалар, келинлар, синглилар, оталар куттишди.

Ойна қараб куттишди, фол очиб куттишди, шам ёқиб куттишди. Кутганлар ноласини улар эшитмади.

Тирикликка айро солишди. Оналар, болалар, синглилар, келинлар, оталар зор қажшаб қолишди. Кўп-лар тақдирга тан беришди. Кейинни ўйлади... Япаш оғир эди. Оталарга оналар ҳамдара эди. Келинлар нима қилишсин?.. Кўплари бахт топиб кетишди. Пешона деми.

Зиёрат она «пешона»ни ўли Нурмуҳаммад, қизи Ширинойга асради. «Омон бўлса» қайтар деган умида бутун «катта эна» бўлди.

Очликни, яланғочликни, отасизликни она билан бирга татиган болалари қобил ўсди. Умрини Каримбойдан ёдгорлик дея авайлаб-асраб катта қилганлари она кўнглини ўқситмади. Шулар эди онанинг бахти... Шулар эди ёдгорлиги. Шулар эди «пешона».

Чехрасидан нур баққиб турган онадан у кунларни, у қаро замонларни сўрайман. Она бир сўлаш олади. Бир оғриниб дастурхон устидаги нон урвоқларини четга тўплайди. Сўкут кўп вақтларга чўзилгандай бўлади, кейин:

— Раҳматли, кўлимдан болани олиб кейин қайтариб беради. Шу хайр-хўшимиз, шу охириги сўзимиз. Лекин унинг қайтишига ўзимга ишонгандай ишонардим... У қайтмади...

Ишонч. Ўзлитингга, ўзгаларга...

Она бу сўзни қаердан олади?.. Ўзингга ишониб яшайдан оғир юк бўлмаса керак дунёда. Сабаб? Сабаб ҳаётининг ҳар бир қалтис ўйинига ўзлитингнинг адуор қилиш. Жисминингнинг заифлашуви, маънавий тушқунлик ҳаммаси ўзлитингга ишониб яшаш ортидан содай эргашади. Ана шундай паллалар ўзинг ўзгаларга «ишонч» бўлиб қоласан.

Ўзгаларга ишониб яшаш эса ҳам жисмингга, ҳам қабингга аҳдамчи ором олиб қиради. Чунки унда сен ўзгалар кўзи билан дунёга қарайсан. Ўзгалар

қўли билан меҳнат қиласан. Азобни ўзгача дар-ди-ю, роҳатни сен кўраверасан, лекин аҳамчи ором нураса ё ўзалигинга ишонч пайдо бўлади, ё йўқликка юз тубан кетасан. Кўп ҳолларда йўқликка юз тубан...

Сабаб? Сабаб, ўзалигинга ишонч жараёни бутун бир ҳаётинг давомида метин ёпишдай қаланиб боради. Бўшликка пойдевор қўя олмаймиз-ку...

Зиёрат она, ўзига ишониб яшаганлардан. У ўз ҳаётига, ортидаги зурриётларига метин ёпишни қандай кўйиш ҳақида сабоқ беради. Бу сабоқ ҳаммаимизники...

Она бу ишончни қандай ўзалигига бўйсундиради?.. Йиллар оғир эди. Одамлар оқ, болалар яланғоч эди. Бу ўз-ўзидан пайдо бўлмади. Бу пойдевор қадим-қадимдан она аждақларидан қолган мерос эди... Она бу меросни бутун болалигига улашди...

Уруш йиллари онанинг ўзалигига ишончи елкадаги кетмонни эди. Бу кетмон ўнаб йиллар унинг собиқ дўстига айланди ва шу елкадаги кетмон кўзи билан дунёга қаради. Оқибатда шунча йиллар азобини, армонини кетмон билан бирга тортди.

Болалири: — Нурмуҳаммад ва Ширинной кўлигидан олганда, «ўзалигига ишонч»ни уларга юкадади.

— 1942 йили, йигирма саккиз ёшда турмуш ўртоғим Кенжаев Каримбой билан хайрашганман. Бу «Алвидо» экан... Кейин уч ой ўтмай қайнотамга аза очдим... Орадан тўрт йил ўтиб қайнонам Мирвонбойига...

Лекин эримнинг ҳалок бўлганлигини бирон марта болалигимга айтмаганман. Кейин, кейин ҳаммасини тушуниб етишди. Энди улар менинг кўнглимни кўтаришга уринадилар. Инсон боласининг бир-бирини овутиб яшаши ҳам мерос экан. Олдин мен, кейин болалирим мени...

Болам, одамзотни бахти қайтган, омади юришган дейишганга ажратилмади. Менинг бу ажратилш ҳақида ҳаётим тажрибаларим бор. Шуларга суяниб айта оламман. Инсон ўз қаддини билса эл қарайди. Эла-

нинг қарлаши — бахт. Мана, ёшим етмишда. Ҳозиргача вақти келганда далага чиқаман.

Негандир ишта ўрганган одамга қийин бўларкан уйда ўтириш.

Уруш йиллари Олабуқа районида «Дом канал» қазилди. Биз уч аёл — марҳума Фотимахон, Ҳалима опа ва мен ўша канал қазилда қатнашганмиз. У вақтлари бутунги тракторлар, экскаваторлар қасқа эди.

Ҳозирда биз очган каналдан Тўрақўрғон, Косон ерлари сув ичди.

Ўшанда канал қазувчилар бир омадек эди. Ора-мизда айрим ишқаслар ҳам бор эди. Лекин улар одамлар назаридан қочиб кутула олмасдилар...

Тонгинг оқариши билан то осмонда юлаулар пайдо бўлгунча тулрокни юкорига ташиб чиқарардик. Ишнинг охирига бориб силламиз куриб қолар, оёқларимиз ўзимизга бўйсунмай чапишиб кетар, лекин елкадаги тулрокни худди чумолилардай кўтариб юкорига ўрмалардик.

Ҳар қандай меҳнатни қилса бўлади. Қорнинг тўқ бўлганда... Овқатимиз баҳмад шўра, беда ва откулларга бир оз ун аралаштирилган атала эди. Кўлар каналдан касал орттирди.

Болам, у кунлардан кўп хотиралар айтишим мумкин эди.

Кейинги пайтларда хотирам анча сусайиб қолди. Ўзим ҳам у кунларни унуттишга ҳаракат қилдим. Бизлар кўрганларни кўз олинга келтиришнинг жуда қийин.

Қайси бир йили эшаккурт тушиб кетган кунжарани еганмиз. Кунжара орасида эшаккурт ўрмалаб юрар, териб ташлаб ажратардик-да, болалигимга «нон»ни тақсимлардик. У нон эди...

...Ҳарбийда ҳар ҳолда энг каттиқ интизом. Институтни битириб хизматга олиндим.

Хизматнинг биринчи кунидек муҳҳиш бир манзаранинг гувоҳи бўлганман.

Оддин «катталар», кейин биз «кичиклар» ошхонага югуриб кирадик. Стол устида ҳамма нарса муҳайё. Ўтириб овқатлана бошладик. Шу вақти ёнимдаги «бесўнақай» ўртоғимнинг яланғоч бошига нимадир каттиқ урилди. Сесканиб кетдим. Ўтирилиб қарасам, ярим буханка нонни қайсибир «катта» ўзини кўрсатмоқ бўлиб иргитган экан. Биз исён қилмадик. Чунки улар «катталар» эди... Кейин ўрнимиздан турдик. Командир бир нечта соддатни стол устидагиларни йиғиштириш учун қолдирди. Ичимизда боғли нон отган «катта» ҳам бор эди.

Ўшанда у алам билан (чунки унга ёш соддат билан бирга ишлаш ҳақорат эди-да) ерга тушган нон бўлакларини кирза этиги билан бир жойга тўплади. Бу ҳолни мактабдаги болаларга «нон азиз» дея таълим берган мендай ўқитувчи учун кузатиб туриш даҳшат эди.

Унинг олдига қандай бориб, қўлимдаги чўмич билан елкасига қандай урганлигини ҳамон идрок қилолмайман. Шунда унинг кўзлари хонасидан чиқиб кетай деб мента ҳайрат билан тикилди-да, ошхонадан чиқиб кетди. Ёнимдаги ёшлар эса елкаларини қисиб, кўрмасликка олиб жон-жаҳдлари билан стол устини артипшарди.

Шунда бир аадирови «энди чаток бўлди» деганди мента раҳми келиб.

Казармага қайтиб борсам ҳақиқатан «катталар» камарларини бўшатиб, бургут қараш билан бизга тикилиб туришарди. Яқинлашиб қолганимизда, бири:

— Болақай, қани бу ёкка, — деб имлади. Олдига бордим. Важохати ёмон. Ҳарбийчасига сўкиб ташлади.

Улар бу ҳаракатлари билан «армиянинг темир интизоми»ни мента кўрсатмоқчи бўлиб тарқалишди. Масалам «отбой»дан кейинга қолдирилди. Улар ҳеч нарсадан тоймасди... Ўйлаб-ўйлаб командирга учрашиб «сиёсат» қилмоқчи бўладим.

Командиримиз ҳам кечагина шу ҳаётдан ажраллиб чиққан ёш лейтенант эди. Тапларимга тушунмади...

Қўл силтаб, полк командирини олдига отландим.

Оддий «соддат»нинг бемавола кириб келишидан ҳайратланган кекса полковник зўр эҳтиром билан мени ёнига ўтказди. Келишим боисини сўради. Шунда воқеага сиёсий тус бериб, батафсил соф рус тилида гапирдим. Унинг қовоқлари уюлиб бир оз ўйланиб турди-да, менинг кетишимга руҳсат берди. У ҳайратда эди...

Казармага келганимдан кўп ўтмай тревога кўтариллиб, ҳамма соддатлар ва офицерлар полк майдонига сафланди. Полковник ўртата чиқиб, уруш йилларидаги азоб-ўқубатларни батафсил гапириб берди.

— Нон, — деди у, — соддатнинг автоматидан, самолётидан қучаи қурола эди. Соддатнинг қуввати бўлмаганда у қандай душман билан жанг қиларди? Биз ортагиларнинг оғзидаги нонни юлиб олганимиз. Жангчи соғлиғи учун ортада оталар, болалар, оналарнинг қанча-қанчалари очликдан ҳалок бўлишди. Уларнинг қанча-қанчаси қуртлаб кетган кунжара еб, шишиб ўлмади. Сенлар эса кирза этик, ифлос оёқларингиз билан нонни тоғташга борибсиз.

— Оддий соддат, — дея фамилиямини айтиб олдига беҳос чакириб қолди.

Олдига бордим. Шунда у баралла гапирди:

— Маънавий хушёрлиги учун оддий соддат... га уйда ун кун дам олиб келишита руҳсат берман ҳамда полк ташаққурномасини биддираман, — деди.

Кейин мендан чўмич еган соддатни чакириб, ун беш кун гаултавхт билан жазолади.

Шу билан биз тарқалишдик. Мен янги формани кийиб уйга, «катта» эскисини кийиб гаўптватхта йўлади.

Ўшандан кейин содаатлар ошхонасида нонга хурмат билан қарай бошлашди...

Бутун боболаримиз, оналаримиз бир бурдасига зор ўтган нонга лаб-лунжларини артиб, стоа устига улоқтирувчи ёш-ялангларни кўрсам ўша уруш кўртан кекса полковникнинг вазоҳатли сиймоси, Зиёрат онанинг «нон эди» деган мунгли нитоҳи кўз олдимада намоён бўлади...

ОТА МАКОН

Фармон ака Улуғбекнинг елкасига оҳиста кўлини қўйди:

— Кетамиз энда, кеч бўлиб қолди.

Кўзлари йиғидан қизарган Улуғбек қабр устидаги майсаларни сўнгги бор титроқ кўллари билан сийпа-лаб, ўрнидан турди.

Тоғ ортита ботаётган куёшнинг аловон нураари қабр устидаги долақизадақнинг қон рангини куюкдаштиради. Баҳорнинг ёқимли шабадасида долақизадақ бошини «афсус, афсус» дегандай тебратарди.

Майсаларга кўмилган қабристон жимираб шивирлар, бу «шивир-шивир» марҳумлар томонидан келатган саста ўхшарди. Улар қабристондан узоқлашди. Қирдар орасига чўккан тун юқорига ўрмадай бошлади. Шу орада бузоқнинг матъратан овози кулоққа чалинди. Улар қишлоқ кўйинига кириб боришганда осмонда бирин-сирин юлаулар кўрина бошлади. Қишлоқ ўртасидан ўтган Оксой юлаузедаусини синдириб оқмоқда. Сукунатнинг кўшигидай шилдираб оқатган сув Улуғбекка болалигида онаси такрорловчи сўзларни эслатди. «Ёмон тушни ҳам, яхши тушни ҳам олдн сувга айт. Сув — ёмон

тушнинг захирини олади, яхши тушни сента беради», деради содадидлик билан.

— Оксой, — шивирлади Улуғбек. — Поклаб, пок-ланиб оқатган Оксой, тўдак тушларини оқизиб кетган Оксой.

У сой бўйига чўнкайиб, кўлларини сувга ботиради. Товланиб оқатган сув юзида кичик-кичик «ўр-кач»лар силкинди. Улуғбек юзларини чайди. Муздай сувдан унинг руҳи ентил тортди.

Қариндоши уйига кириб борганида жамоат жам, тўрада қишлоқ оксоқоли Норбобо букчайиб ўтирарди. Улуғбекни кўртан ёш-яланг ўрнидан турди. Норбобо чироқ ёруғидан кўлини соябон қилиб унга тикилди, пойгакка чўкмоқчи эди, атрофдагилар зўрлаб Норбобонинг ёнига ўтказишди.

Кечки таомга фотиҳа тортилгандан сўнг, улар дастурхон атрофида бу йилги баҳорнинг серёмирилиги, ғалланинг мўл бўлиши, отар чўпонлари қишда анча қийналиб қолишгани ҳақида суҳбатлашиб ўтиришди. Норбобо жим ўтирган Улуғбекка хира кўзларини тикиб:

— Болам, қачон сафар қарийди... — деди. Бу гапни дастурхондаги нон ушюқларини панжалари орасида сиқиб, ўзига таширғандай оҳиста айтди. — Одам-зот шундай ғалма-гал ўтиб кетаверар экан. Кечатина отанг билан ҳазил-мutoйиба қилиб юрар эдик. Шунга қанча йиллар бўлаибди. Отангнинг қабри йироқда қолиб кетди. Уруш кўпларни ёт ерларга кўмди. Онанг отангни кутиб оламдан бева ўтди. Лекин киндик конинг тўкилган жой қадарини кексайданда билар экансан. Урушдан кейин ўттиз йилча қолхоз раиси бўлдим. Кўриб турибсан бутунги авзойимни. Сенинг ёшингдгиларга сўққаболшдик ярашмайди. Тирик жонзотни жуфт қилиб яратган. Зурриёт қолдириш керак. Улардан сен давомчи бўлиб қолган экансан. Бутун онанг қабрини зиёрат қилдинг. Ме-

ни-чи? Менда на бола, на хотин бор. Тобутим бошида ким туради? Жигарларим сенар-да. Онангни ҳам бошида шу оғайни-қариндошлар туради.

Ўқшинингни тутатиб, болам, оғайни-қариндошнинг олдига кайт. Шу қариндош-уруғ сени отанг, онанг. Ёдингда тут. Шаҳарда илнжнинг бўямаса, қишлоқда бўйи етган қизлар кўп. Ё қишлоқ қизлари тўғри келмайдими-а? — у савол назари билан жим қолди. Улуғбек «йўқ» ишорасини қилиб бошини чайкади.

— Унда бирортасини келиб танласанг кўлашиб ўраб-чирмаб берамиз. Отанг раҳматли билан қадардон эдик. Отанг-онанг армони ушласин. Тўйнинг бошида ўзим турай. Уларнинг хувиллаб қолган қулбасининг чирови ёнсин. Фармонга раҳмат, ҳар ёзда қариндошларингга бош бўлиб, томларингни устини суваб, сингласига сушуртириб-сидиртириб турибди.

Сухбатга Улуғбек қаршисида ўтирган Умар ака аралашди:

— Бобо тўғри айтади. Ука, камдарак бўлиб кетдинг, — деди синчков тикилиб. Улуғбек чайнади. Унинг ноқулай аҳволда қолганлигини сезган Умар ака гапни чалғитди. Хижолат аралаш у зимдан қариндошларига қараб чиқди. Сухбат туннинг ярмигача давом этди. Тарқалишадиган оғайнилар Улуғбекни эртага қойга таклиф қилишиб, чиқиб кетишди.

У барвақт уйонди. Молхонада кимдир пов-повлатиб сипир соғмоқда. Тонгги шуҳринг қоплаган майсалар орадаб сойга тушди. Муздай сув, тонгги ҳаво руҳини кўтарди. Улуғбек қунауз ишлаб, кечкурун ўқирди. Шаҳардаги дўстларини эслади. Энди қишлоққа қайтолмасам керак, деган ўй ҳаёлидан кечди. Лекин беихтиёр тунги сухбат ёдига тушди. Шлошиб ўз уйи томон йўналди. Болалигини олиб қолган ҳовлиси-та яқинлашганда юраги бетожат урди, қадами секинлашди, онасининг таниш, майин овозини эшитгандай

бўлди. Юришдан тўхтади. Эшик ёйқиллаб очилди. Сўнгги кучларини йиғиб, нигоҳини овоз келган томонга қадади. Ичкаридан бир қиз чекак кўтариб чиқиб келди. Беихтиёр олдига бир қадам ташлади. Қиз унга тикилиб турди-да, кейин хижолатдан бошини ҳам қилиб салом берди. Нобобонинг «Фармон сингласига сушуртириб-сидиртириб юрибди», деган гапи Улуғбек ҳаёлидан ялғ этиб ўтди.

— Раҳмат, — деди у журъатсиз шивирлаб. Қиз бир қалқиб ундан шоша-пиша узоқлашди. Улуғбек хомуш ҳовлига кирди. Димоғига чиннидай сушурилиб, қалин сув ҳовуридан кўтариладиган тулпроқ ҳиди уриди. Хўрсиник аралаш кўз ёши юзларига оқди. Даҳлизга кирди-ю, овоз чиқариб йиллаб юборди. Пайпаслаб уй эшитини очиб, ҳолсиз бўсафага чўқди. Тирилиб келган хотирада қаршисида узоқ кўнониб йиллади.

Уйнинг тўрида устига ошпоқ қойшаб ёпилган онасининг жасади ётгандай, хонанинг ҳарорати эса она билан бирга кетгандай...

Юраги сиқилиб кўчага чиқди.

...Фармонда қаршисида киришда кўзи молхона эшигига суяниб турган ўша қизга тушди. Анча ҳаяжонли бўлган Улуғбек ўзининг энг азиз кишисидай унга талпинди. Оёқ шарпасини сезган қиз безовта тикилди.

— Раҳмат, синглим, бир умр қарздорман сендан, — деди у титраб. Қизнинг кўзларида ҳаяжон кезинди. Қўлидаги кичик туғунчақни йитишга узатди-да:

— Ўқинг, ўқинг, — деди кўзлари жавдираб. Улуғбек таажжубда туғунчақ боламинини ечди. Сарғайиб кетган учбурчак хатларга кўзи тушди. Қаршисида янги дунё очилгандай бўлди. Очилган дунё олис таърихли сўзлар, улар отасининг онасига урушдан ёзганлари эди.

Сўнгги хат сатрларини ўқийётганда, беҳол молхона деворига суяниб қолди. Кўз олдига жимирлаш-

ган шарпа миллион рангда товданиб чекинда. Унинг юрагини дарзага солган хат мазмунни куйидагича эди:

«Ассалому алайкум, рафиқам Тўйгул. Сента олис Курск шаҳридан ёзмоқдаман. Тўйгул, сир-саломат-мисан, ўғлимга ўқитганини билдирмай юрибсанми. Оғайни-қариндош омонми. Ҳаммасида саломини етказ. Ҳозир бизда жанг бошланиш хавфи бор. Тўйгул, сендан яшириб юрган бир сирим бор. Узоқ вақтлар сента айтолмай юрдим. Кўнглимда ҳеч нарса омагин-у, неридаур ҳозир ҳаммасини айтгим келмоқда.

Бундан беш йил олдинги қишни эслайсанми. Ҳа, сен қишни эслайсан-у, лекин тузрукхонага қандай борганингни эсломайсан. Ўшанда не-не азоблар билан касалхонага етиб келганимизга сен ўйим билан тириклик орасида эдинг. Сени олиб кетишди-ю, дунёдан ажралгандай ўзимни тўрған олиб, тўрға солиб ўтирганман. Тунги соат тўртларга гоя аёл олгимга жимайиб келди-да, «кутлаймиз, эпизаклар билан» деди. Аёлнинг сен ҳақингиданги тириклик сўзи учун жонини бериб юборишга тайёр эдим. Вужугим титраб соғилганини сўрадим. Аёлнинг бир зум сукути йилларга чўзилгандай узоқ туюлганди ўшанда. Унинг «яхши, яхши» деган шиври жуга олицан эшитилгандай бўлганди. Тирикликка қайтгандай секин-секин аёл тилларини илай бошлади.

— Хопинингизнинг соғилганини ўйласангиз қизингизни бизга ташлаб кетасиз. — Ҳайратланганимни сезган доктор хоҳамгандай илова қилди:

— Қизингиз нотирон туғилди. Оёқлари бир умрга мажруҳ бўлиб қолган. Онанинг аҳволи оғир, нотиронлигини сезиб қолса, кўтара олмагани мумкин, — дед унинг юзлари тундашди. Сукутга эдим. Мени кечир, ўша пайтда сенинг азиз жонинг учун бола эмас, ўз бошимни бериб юборишга тайёр эдим.

Шу-шу бўлдию, у биздан йироққа улғая бошлади. Ҳар ҳафтага олдига бориб турдим, қиз бола тезга

кўзга кўринган деганлари рост экан, кўп ўтмай мента тилиниб, маъсум жимаштурган оғат чиқарди.

Тезга оёққа туравермагинг, бир неча бор айтишга чорлангуним-у, айтолмадим.

Тўйгул, ўзингизни кўлга ол, нотирон бўлса ҳам тириклигига шукр қилайлик. Иккимизнинг бир эмас, икки фарзандимиз бор. Сента қизимиз ҳақда тиллариман-у, ўзимни қушдай етти сезаётман. Онаси, уни яхши парвариш қилишди, олиб келаман деб юрсам, ҳозирги оғир кўнга қийналиб қоласан. Омон қайтсам, биргаликда бориб олиб қайтамизда, қишлоққа тўй берамиз қизимизни топиб олдиқ, деб.

Ҳайр жоним, сафта чақирайли. Омон бўл, ўрнини билдирма, деб эринг Мамаюсуп.

Хатни ўқиган фарзанднинг қай даражага тушганлиги бизга маълуму лекин бечора онаизор қандай қабул қилганлиги қоронғу.

Қиз уни ўз ҳолига ташлаб қўйганди. Бир оз ўзига келган Улуғбек кўз олдига болалигида онаси эрта-лаб кўтариб чиқиб кетувчи ўша «қизил тутунчақ»лар кўриниш берди. У кеч, ҳориб-чарчаб қайтиб келар, у-тўрт кун ҳафакон юрар, яна тутунча кўтариб қаёққадир қойиб бўларди.

Бу сирли тутунчақларга у тушунмас, бир кунни тасолиф онаси ташлаб қўйган тутунчани ечди. Қиз болалиниг кўйлақларини кўриб болаларча содадиллик билан ҳайратланди, лекин ўйинқароқ бола ҳаёлидан бир зумда кўтарилганди «жажжи кўйлакча»лар.

Орадан кўп ўтмай онаси тутунчақ кўтариб яна қаёққадир кетди-ю, жуда кеч қайтди. Хонага хорғин кириб келганда ўз уйини ҳозир кўраётгандай ҳамма нарсасга узоқ-узоқ тикилди. Ўғлига кўзи тушди-ю, имаб ёнига чақирди. Улуғбек сасиз она пинжига ўзини олди. Аёлнинг қадоқ кўллари соҳабини силди, жажжи юраги она ташвишларини ўзига сиқди. Диролмас, уни эркалаб, отаси ҳақида қизик-қизик

ҳикоялар айтиб берувчи онаси негадир бундай афтода ҳолга тушиб қолганлигини унинг беғубор қалби тушунмас эди.

Она чуқур нафас олди-да:

— Отанг бўлгандайди, — деди шивираб. Бола елкаси оша онасига тикилди. Унинг тез оқарган сочлари қулоқлари устида шавираб туради, мунгли кўзларида беҳадловат изтироб кезинади. Кейин у жим қолди. Она кўкрагига бошини қўйган, унинг илқ нафасини сезган болани хотиржам уйқу элатди. Кейин, кейин у ҳеч нарса билмади. Эрталаб уйқудан уйғонганда тонг саҳарлаб уй юмушларини саранжомлаб, унга сут пишириб қўювчи онаси ёнида ухлаб ётарди. Улуғбек онасини эркалаб қучоқлади. Унинг иссиқ қучоғига ўрганган бола қўлларига совок ўзга тан урилгандай бўлди. Сапчиб ўрнидан турди-да, онасининг юзига тикилди. Аёнинг файритабиний юзи, ярим очилган кўзларини кўриб номатлум кўркувни сезгандан чинқириб юборди.

Оғайни-қариндош йиғилганда, Улуғбек марҳума юзларини кўз ёшлари билан юварди.

Кейин у тез-тез қабристонга кетиб қоладиган одаат чикаради. Хавотирилган қариндош-уруғ Улуғбекни шаҳар мактаб-интернатига топширишди, секин-секин вақт хотирани эскиртиб борди. Қишлоққа тез-тез келиб турувчи бола қадами ҳам сусайди.

Оғир йиллар ташвиши ҳаммани ўзи билан овора қилиб қўйганди. Мактабни битириб, ўқишга кирди. Беҳос номига келган хат ота макон сари бошлаб келганди.

Оғир хотиралар Улуғбек кўнжидан чуқур, изтиробга тўла, ғариб «ох» бўлиб отишди. Ариқ лабда ўтирган қиз чўчиб тушди.

Улуғбек Фармон акасининг безовта қарашларини энди тушунганди.

У девордан четлангандай-да, қизни олазарак қидирди. Сув бошидалигини кўриб яқинлашди.

Лаҳзадар ичда ўзини олдириб қўйган, афтода йилгитта Маммакат бир қур қаради-ю, файритабиний овозда бошини ҳам қилиб: «Фотима опамни қидириб топдим. Ўша хатда айтилган ерда экан. Ҳозир олди-ларига бориб тураман», — деди.

Улуғбекнинг бўғзини нимадир қуйдириди. У қизга чексиз хурмат, улуғ меҳр билан термулиб туради, шунча йиллар қулбасида йўқлигини билдирмаган, танимаган, ҳатто етти ухлаб тушига кирмаган «синглиси» ортидан бориб юрган, юксак қаб, тенгсиз меҳр, улуғ зот даражасига кўтарилган муштак қиз қошида боши ҳам эди. Меҳрга тўла йилгит кўзларини кўрган қиз:

— Қишлоққа олиб келайлик, — деди илтижоли мўлтираб.

Улуғбекнинг бутун аъзолари титраб кетди. Узоқ йиллар ўзини у билан боғланган меҳрибон қиз сузлари йилгит кўзларига илқ, ёқимли, шодлик ёшларини келтирди.

Қайноқ томчилар юзларини қуйдириб, қўйига интиди.

— Ҳа, ҳа, олиб келамиз, олиб келамиз, — деди қалтираб.

Иккови ҳам бир-бирига меҳр билан жимлайиб қарашди. Лаҳзадан ўчган сассиз садолар уларни минг йиллик меҳрибонлардай яқинлаштирганди. Бир оздан кейин қиз:

— Ака, Фотима опам сизни танийди, — деди маъсум жимлайиб.

...Қасалхонага кириб кетган Маммакат ичкарида узоқ қолиб кетди. Улуғбек тоқатсизланиб у ёқдан, бу ёққа бориб келар, кўз олдига онасининг хорин сиймоси-ю, «қизил тутунчақ»лар ўтар, қулоқлари чинпи битган, бутун ўйини синглиси билан қандай урлашиш қамраб олганди.

Бейхтиёр «Қайтаман, қайтаман» дея шивиради. Шу вақт Мамлакат ҳовлидан югуриб чиқди. Юзлари қувончдан лов-лов ёнар, шошиб:

— Қўндирдим, кираркансизлар, — деди.

Улуғбек ва Фармон бир-бирига қарашди-да, бейхтиёр қиз ортидан эргашди.

Улар олаинма-кетин хонага киришганда Улуғбекнинг кўзи дераза пойида ҳудди белгача тупроққа қўмилгандай аравача устида ўтирган сингилсига тушди. Ака-сингил хайратдан бир-бирига термулаб қолишди — Улуғбекнинг қаршисида унинг бошини меҳр билан силагувчи онаси ўтирарди.

Қиз нитохи оstonада хайкайдан қотиб турган йигит чехрасида элас-элас ёдида қолган ота сиймосини кўрди...

Икки жон, икки нитох, икки қалб оралиғида — улар учун азиз, икки жоннинг юраги, «марҳумлар» дунёга қайта келганди.

ОРАМИЗДА МИХАИЛ ЙЎҚ

Бир ўй мени қийнайди. Бу ўй оладин ҳамманинг ўйи эди. Кейин у кўз ёшларга айланиб кетди. Беш йил у бахт ва бахтсизликни бошдан кечирди. Сарҳисобда у, қувончга ён босди.

Йиллар ўтди. Ўй хотираларга айланиб қолди. Хотиралар йиғилиб саҳифаларга кўчди. Кейин унга таърих деб ном қўйишди. Мактаб боласига у ўйни тарих деб ўқитишди. Лекин тирик тарихларни унуттиб...

Бу ўй мени ҳамон қийнайди...

«...Азизим Ульянов! Сента Смоленскдан ёзалиман. Ҳозиргина жангдан чиқдик. Лекин тирикларнинг руҳи тушмаган. Биз ялаба қиламиз. Ёвуз гушманнинг ҳар қангай қучи, ҳар қангай хўйла-найранглари бизни асдо марҳум қила олмайдۇ. Яқинга ўзимизнинг «Қизил Ўзбекистон» газетасига Алексей Толстой-

нинг бир мақоласи босилибди. Ўзбек гуштарим таржима қилиб беришди. Алексей Толстой ўз мақоласида бизнинг қабилмиздаги гилларни топиб айтишди.

«Қизил Армиянинг, — деб ёзди Алексей Толстой, — руҳи ҳақ фарзандларининг везаби ошган маррурияти ва қарамонлигидан иборат. Бизнинг болаларимиз ва невараларимиз бошларини юқори кўтариб ер кўрасига юражакалар.

«Отларимиз, — гезжакалар улар, — тарихда мисли кўрилмаган сабот ва мадонат кўрсатиб, қонал меҳнат ва азоб-уқубатлар шароитида бизга биринчи бўлиш ҳуқуқини олиб бердилар.

Фашист армияларининг ўз-ўзини фельдмаршал қилиб белгиланган бошлиғи «немисларим оқоларда, печкаларни ёнгуриб, бурунларини воз ёти билан мойлаб осойишталик билан қишни ўтказадурлар», гезя Анепрта умиг боламай қўяқолсиналар. Биз бу қалакесарларга бир пас исиниб олиш ва хунук немис бурунни мойлаб олишлари учун бир кун ҳам, бир соат ҳам омонлик бермаймиз.

Ҳаққимиз Қизил Армияга «Қириб ташланг» гетган нақазни берди. Қизил аскаларар ўрмонда ярим гевона ҳолга келган бир аёли топиб олдилар. Немислар ўз ярадорларига қуйиш учун унинг қўлидаги боласининг сўнгги томчи қонини ҳам олган ва ҳақи жони чиқиб кетмаган бу гўдақнинг кўкрак ва елкасидан терисини қангайдигар зарурият учун шилиб олган эди. Ҳалиги аёл қўлидаги ўлик гўдақини ҳеч қимга бермай, йиш-суйи қиламай «Ўртоқлар, уларни қириб ташлангиз...» гетган сўзларни тақрорлар эди, холос».

Ана кўрдингми, рус аёли қабилни. У ўз боласи ўлимини ҳам марҳумларга қўлиб олган. Уруш, рус ҳаққининг чин қабилни очиб ташлади. Сен, фариштам, менга йишлаб халлар ёзасан. Ватан бошига қулафат тушган экан, Ватан тулғоғини сугқулидиган ҳимоя қилиш бурчимиздур.

Ульяна, Борис ва Ниналарни ўлиб кўй. Уларга, албатта, отанг қалба билан қайтади, геза тушунтир. Омон бўйишлар менинг бахшимга,

Сенинг Мухамминг».

Хатдан бошимни кўтаришим билан, она:

— Ўлим, бу унинг энг сўнгги хати. Мухаммин менга кўлаб хатлар ёзарди, ҳаммаси ер қимирлашда йўқолиб кетди. То янги хат келгунча, сўнггисини ўзим билан бирга олиб юрардим. Бу хат энг янги-си ва энг сўнггиси... Кейин хат ўрнига «1943 йил 19 мартда Смоленск остоноалари учун бўлган жангда қахрамонларча ҳалок бўлган», деган хабарни олдим. Мана, қаршимда яна бир «уруш беваси». Онанинг «ҳалок бўлди» сўзини айтаётгандаги ҳолатига синчиклаб разм соламан. Учрашган оналаримдаги ҳола кайта такрорланади. Ульяна онанинг ҳам қовоқлари учиб туша бошлади. У сўзни шунчалик зўриқиб айтдики, юзлари бўжмайиб кетди.

— У қандай яхши эди, қандай яхши эди, болаларим кандай меҳрибон эди, — дея ҳудди марҳум эри бутун ҳалок бўлгандай овоз чиқариб йиғлаб юборди. Ўлганлар унутилади. Олдин-олдин йиғлаб эслайсиз. Кейин эслаганда қалбингизда бир оғриқ билан эслайсан. Қаршимда афтода ҳолда турган она-чи. Орадан қарийб ярим асрга яқин вақт ўтди. Нега эслаганда ҳамон йиғлашади, нега?..

Ёдимга бир воқеа келади. Ўтган йили бир онани излаб остоноасига қадам қўйганимда, мен излаган она жаҳл отига миниб кимнидир овозига келган сўзни қайтармай қарамоқда эди. Мента кўзи тушиши билан:

— Ҳа, воситачи бўлиб келдингми, — деса бўладимми. Нима дейишимни билмай остонода бир лаҳза туриб қолдим. «Галлашоммасам керак», деган ўйда бир оғримга қайтмоқчи ҳам бўладим. Яна бир ҳаёл, «шунча йўлдан келиб, қайтиб кетаверасанми», де-

гандай кечди. Юрак ютиб онага яқинлашиб салом бердим. Мени ким биландир чалғитаётганлигини айтдим. Шунда она:

— Бўлмаса нега келдинг, — деди хурпайиб. Аёл жулда гадади эди. Узримни тушунтирганим. Ҳамон кўзларимга ишонаймайман: шундай вазоҳатда турган, шундай улкан аёл, кўз олдимида, лаҳзалар ичида бир ҳолга тушиб қолдики, беихтиёр, беҳос кўзларимдан тиржираб ёш отилиб кетди. Унинг ҳолатини мен ёзишга қодир эмасман. Онанинг атрофига тўпланган болалари мента даҳшат билан тикилиб туришарди. Она ўзига келиб:

— Излаб, ёллаб келган бўлсанг, айланай, — дематанида, билмадим, болалари мени парча-парча қилиб ташлаган бўлармиди.

Ульяна она ҳам бир оз ўзига келгандан кейин, деди:

— Қизим Нина Мухаммин урушга кетганда ўн ёшда, ўлим Борис беш ярим ёшда эди. Уларни уйда қолдириб мактабга ишга кетардим. Тошкентда на бир қариндош-уруғ бор эди. Мухаммин мента ҳам ота, ҳам она, ҳам турмуш ўртоқ эди. То болаларим улайгунча Мухамминнинг ўрни жулда-жулда билинди. Ўша йиллари эса биз аёлларни фақат иш овуларди. Коллективимиз ҳам фақат аёллар, ҳудди бевалар коллективидай эди. Ҳаммамизнинг эримиз фронтга кетган, биримизнинг бошимизга тушган мусибат ҳаммамизники эди.

Қисмат экан, биронтамизнинг эримиз фронтдан қайтмади. Ҳаммамизга бирин-сирин, навбат билан почтаёвон жуволикни улашди.

Оғир йиллар эди. Озиқ-овқат етишмас, одамлар очликдан, оғир ишдан турди касалликни илаштирган, заифлар ҳалокатга маҳкум бўлган. Фронтда ҳам озиқ-овқат етишмас, кундан-кунга, то кирқ тўртинчи йилгача жулда-жулда қийналиб, аммо яхши кунлар келишига ишониб яшадик.

Уруш туталганда ҳам йиғлаб, ҳам қувондим. Улар қайтишмади, улар ғалабани кўришга олмади. Қандай йигитлар эди...

Орадан йиллар ўтди. Ўлим ва қизим кетма-кет улаяйди. Нина университетнинг рус тили ва адабиёти факультетини битириб, бир неча йиллар Тошкентда ишлаб, кейин Минскка кўчиб кетишди. Қайерда бўлишса ҳам омон бўлишсин.

Ўлим Борис физкультура институтини битириб, ҳозирда университетда тренер бўлиб ишламоқда. Кўриб турганларинг набираларим. Ҳеч нарсадан нолимайман, фақат орамизда Михаил йўқ...

МУҲАББАТГА ТОР АҲНЁ

Замондошим Дониёр ва онаси ҳақида кўп нарса ёзмоқчи эдим. Уларнинг аччиқ қисмати, армонлари, орзулари ҳақида панжикентлик Ойим она ҳикоя қилганди.

Она хузурига бош суқиб, не ўйлар мену унинг тўшаси томон етаклаб келгичлигини айтганимга, ўз қисмати қолиб қисматдоғи Мукаррам она ва ўғли Дониёр ҳақида сўзлаганди.

Кўп жойларда, турфа оғамлар орасига бўлганман. Улар ҳақида баъзан танқидга мойил, баъзан қувончга ён босган очеркалар, лавҳалар битганман. Аммо шу йиллар ичига менга ҳеч қим ўзи қолиб, ўғаллар ҳақида ёзишни айтишмаган. Инсон боласига «мен» асрлар оша яшаб келади. Бизнинг чор ашрофта беш панжа-мизни босишимиз ҳам шу «мен»га келиб туташади.

Балки Ойим оналарнинг садоқати, муҳаббати бизга муқаддас саналган «мен» чегарасидан чиқиб, ўғаллар қисматига қайтуғуш бўлишигадир.

Ойим она, сиз мен ёзган бу сатрларни балки ўқир-сиз, балки ўқ. Аммо сизни икки миллат, икки эл фарзандлари билишсин. Сизгай оналар пойшта сажда

қилишсин. Шу сатрларни сиз ва марҳума гултонангиз хотирасига қалбага бир овруқ билан бағишлайман.

...Йиллар ўтди. Йиллар... Юрагимнинг туб-тубига гача бахтга тўлдирган йиллар. Улардан тинам йўқ. Қандай ҳам улардан хафа бўласан. Ушлаган орузлар, бўй етмаган бахт, кўплар ичидан сени четлаб ўтган ўлим учунми?

У менга борини ҳолимага қараб улашди. Йўғи учун сукут сақлади. Фақат бир маротаба гуноҳинг, мингдан бир гуноҳинг учун жазолади. Рухингни оғир ўйлар бостанда, ўша жазога маҳкум бўлган кунинг бот-бот хотиралар қайридан қалқиб чиқиб сента тинчлик бермайдди. Унда сен йиғлайсан, кўчаларни саргарадон кезасан, эадан ўзингни тортиб қоласан. Худди муҳйиш жиноятга қўл урган маҳбус мисол юратинг қаршисида тавба-тазарру қиласан. Қани энди, йиллар, ноҷор йиллар кўлини чўза олса. Сукут сақлади. Билсанг, сукут ҳам қайғудош асли.

Рухсиз қалбингга олис-олислардан келадиган кўш-шиқ сирқираб кирмоқда. Шу эзу кўш-шиқ эмасмикин хотиралар пардасин йиртиб ўша кунни, сазойи бўлган йилнинг қаршинга тўкиб соладиган.

Овоз келмоқда. Кўшиқмас, овоз. Бу унинг овози. Кўларингга маҳкам сиқиб, илтижо қилган марҳума Ширин овози.

— Қўлимни каттиқроқ сиқинг. Худди кўларимдан жоним чиқиб кетаётганга ўхшайди. Пешонамни муздай сув билан хўлланг. Ҳозир қизиб, ёрилиб кетадигандай. Сув беринг, юратим куйиб кетмоқда. Сув беринг, сув...

— Ҳозир, ҳозир, жоним. Мана сув.

— У қалтираб аёл бошини кафтига олади. Пие-ладаги сувни ича олмади. Бошини ёстиққа ташлади. Юракни ларзага келтирувчи ёввойи овоз билан қичқириб юборди. Овоз қоронғулик кўйинини тилиб ўтиб, тоғу тошларда акс садо берди.

«А-а-а-а!». Кейин у овоз сенинг кўлоғинг ости-да минглаб маротаба такрорланади.

Салобатли Оқтоғ сукут сақларди. Ҳали орада фарзанда йўқ эди. Уни кутардиларди. Ана у. Сода, самимий, бегубор юрагининг бир парчаси бўлган Шириной қаршингда. Янги инсонни дунёга келтириш учун ўз жонини унга атагандай. Қишлоғингта, қариндош-уруғларингта хабар бериш қанчалар қийин, қанчалар олис.

Сен, Шириной ва кимсасиз Оқтоғ.

— Кетинг, кетинг бўлдан!

— Қаерга бораман, бир ўзинг...

— Кетинг, кетмасангиз ўлиб қоламан!

Шунда сен унинг илтижосига бўйсундинг. Бироз нарига бориб тўхтадинг. Сукунат таранг тортибди. Фақат тун билан бошлашиб уйкута кетган қўлларинг ахён-ахён безовта сас беради. Ҳудди недир содир бўлишини билмагандай, қуялгандай овоз чиқаришар, бир-бирини туртишяётгандай ҳаракатда эдилар. Сен, уларнинг безовталитини билмиб-билмадинг. Олдингисидан баландроқ, дахшатлироқ тарзда хотининг овоз беради: «Эна-жо-о-он!». Қўйлар муахши недир содир бўлганлитини билмагандай ҳаммаси ўрнидан турди. Ортингта қайтдинг. Хотининг юзларидаги тер эса ой нурида ялтиради.

— Боламни... — деди шивирлагандай. Ким овоз берганлитини пайқай олмадинг. Ширинойнинг ялтираётган зумрада доналар қоллаган юзига этилдинг. Ярим юмук лаблар худди минглаб йиллардан бери қотиб қолгандай эди. Чалажон аёл секин-секин, хорегин-хорегин нафас олиб ётарди. Унинг не ҳол, не аҳволда ётганлитини билмасдан қалтироқ қўлларинг билан бошини тиззанигта олдинг. Ой нурида унинг чимирилган, қайғута ён босган қошларини кўрадинг. Шунча кунлардан бери ундаги бу ногаҳоний юз хо-

латини кўриб, юрагинг музлагандай, бутун аъзоларингда кўркув вишиллаб овоз бергандай бўлди.

— Боламни... — деган овоз сендаги кўркув ўрни-ни безовталиқка беради. Атрофта олазарак, кўзларинг қинидан чиқиб кетгудай боқдинг. Хотининг устидаги кўрпани суриб ташладинг. Бир шарпа қол-қора бўлиб ой нурида ялтираётган суюқлик ичида ётарди. Сукунатнинг бор овозидан, кимсасиз само, кимсасиз кенгликлардан қулоқларинг шангилаб кетди. Фувиллаган бир овоз аъзоларингнинг қат-қатидан отилиб чиқиб, лабларингда сас беради. Бейхитёр хотининг бошини ётқиққа қўйиб, қуйига эмаклаб бординг. Қўлларинг ҳали совиб улгурмаган суюқликни билчиллатиб босди. Таннинг жунжикиб, ҳаракатсиз, жонсиз хилқатни бағрингта олдинг. Унинг жисминини ҳаёт шарпаси алмақачон тарқ этган эди. Балки у кунлар олдин тарқ этгандир. Сен эса уни ҳозир деб ўйладинг. Балки шундай бўлар деган умидда ёнингдиги сурушга хилқатни ўрадинг. Оқ суруш унинг танига чилп-чилп ёпишиб, ранги қора доғга айланиб борарди. Уни бағрингта босиб, хотининг бошига силжидинг. У шивирлагандай овоз беради.

— Ҳудди ичим бўм-бўш бўлиб қолгандай. Нафас ололмаёпман.

— Ҳозир, ҳозир, айланай! Нариги томонингдаги жойга олиб ўтай, кўрпанг ҳам ҳў бўлиб кетибди, — дед қўлингдиги болали олача устига эҳтиётлик билан ётқизиб, аёлни қўлларингда авайлаб кутардинг-да, ўз жойингта ётқиздинг. Ўшанда қуйидан ушлаган қўлларинг ҳаққоболаниб қолган қонни чангаллаб, аёл оёқларини тоқди. Унинг бўш ўрнида ҳали ҳарорати кетиб улгурмаган иссиқ қон қотарди. Аёлни ўз жойингта олиб ётқизганингда унинг лаблари орасидан «Болам қани?» деган сас шивирлагандай кезинди. Олазарак ортингта энгашиб болали авайлаб қўлингта олдинг-да, хотининг юзига яқинроқ олиб бор-

динг. Шунда аёл мажосиз кўзларини жавдиратиб унинг хади қандай юзати номатълум сиймосига тикилади-да, кўзларини юмди. Ориқ кўларини худди кўр мисол ҳавода ҳаракатлантириб, боланинг юзини топи. Ва беихтиёр, беҳос недир содир бўлгандай, шахт билан йўртакни чангаллади. Кўзлари худди сўнги шам ёлқинидай уяқун саҳратди. Кўлариди ҳавода муаллақ қолади. Лаблари орасидан сен илғай олмаган овоз сукунат бағрини тилиб ўтиб, тошларда садо берди. Кейин ҳар томонни куюқ, бўлиқ сукунат қоплади. Сен эса не ҳол юз берганлигини, қаердалигини, кимлигини унутиб нафас олардинг. Йўқ, нафас олмасандинг. Сукунатга айланиб қолгандинг. Инсон ибтидоиси кечирган даҳзани, тунни, кимсасизликни бошингдан кечирадинг. Аждаодларинг, бахтсиз аждаодларинг туни сенинг қошигда эди. Улар такрорлаган, улар қадам қўйган йўлдан бординг. Йўртакдаги чақалоқни ёнингга қўйдинг. Хотининг бошига этилдинг. Хади совиб улғурмаган пешонасига юзингни босдинг. Бир оз очилиб қолган лабларини ҳаёт нафаси тарқ этганлигини сездинг.

Аёл ва бола сени бу дунёда танҳо қолдириб кетишганди. Бу тун не ҳол юз берганлигига ҳайрону хайратда бош эгишиб қўларинг туради. Улар ўлимни ҳис қилишгандай, эгаларига энди оғирлигин сезишгандай безовта эди. Бор ҳақиқатни англаб етганингда талвасата тушган мисол, хотининг юзини юзинга суриб, оғизларингдан кўпик саҳратиб инсон боласи бардош бера олмайдиган ҳолга тушдинг. Сени ҳеч ким эшитмасди, сени ҳеч ким тингламасди. Фақат сукунат қайғулош эди.

Тилсиз, забонсиз қўлар эса туёқларини ерта қаттиқроқ уришиб, аза очипаётгандай, ҳаммасининг нигоҳи сента қадалганди. Хотининг эркаовчи, хотининг елдиларини соғувчи она қўй отарининг олдига чиқди. Сен томон юриб келди. Телбадай ни-

гоҳингга кўриб, ўнгирингга хидлади, марҳуманинг юзига тумшугини олиб бориб, худди ўлимни сезгандай қучаниб-қучаниб, овоз чиқариб атрофларингга айланаверди. Унинг бу ҳолатига тушунгандай ўзга қўлар ҳам яқинроқ келишди. Теваракни қуршаб олишди. Шунда она қўй ёнидагиларини хидлаб-хидлаб матъради. Ўз сафининг омонлигин, аммо инсонга ёмонлигин сезгандай жойида ер депсиниб қолади.

...Дераза ромлари орасидан сирқираб қуй келмоқда. Қадим-қадим гўшлардан, аждаодларимиз армонини худди қанотларига илтиб олгандай қуй. Бу қуй бир даҳзаллик, минглаб йиллик изтироб ва армонлардан яралгандай. Нечун у сента хув даҳшатли туш шарпасин излари қолган, қабрининг энг нозик сарҳадларида сакранаётган қабрни очди?

Қуй келмоқда. Қуй. Хотиралардан пардалар ясаб. Пардани кўтар. Унинг ортига қуй бўлиб армон яширинганлиги учун.

...Ақудан ажралган телба мисол ўрнингдан турдинг. Хади ҳаёт нима, она, ота, тоғу тошлар нималигин билмасдан кетган норасидангга худди ухлаб ётган тирик жон мисол авайлаб онаси ёнига ётқиздинг.

Онанинг матъум чехрасида ой нури балқир. Фарзандинг эса тун билан бошлашиб келган шарпа мисол ой нуруни ютаради. Ҳатто ой ҳам болажонинг юзини ёритишга қодир эмаслигини ҳис қилгандай булутлар орасига ўзини олди. Оқ тоғ зулмат қўйинига қўмилган ярадор паҳлавон келбат туста кирди. Қўлар депсинишдан тўхтади. Бирин-сирин жойига чўкишди. Она қўй шунда сента яқинлашиб келиб юзларингга қайта хидлади. Фақат шу жонивор сента ҳамдарданинг сезгандай бўйинларидан қучоқладинг. Ўзоқ йилларинг. У сени жимгина кузатарди. Аҳён-аҳён сента ҳамдардадай матъраб қўярди. Ўзоқ ўртаниб, тақдирингга минг даянгулар ўқидинг.

Барри кон Октоғ, марҳума хотининг, болаиғ ва она кўй сени жим тинглашарди.

Ўз жисминга сиймай ўриниғдан турмоқ истаганингда, она кўй худди сени бу ерлардан бош олиб кетишингда хадик олиб, ўнгирининг тортқилангандай бўлди. Беихтиёр унга бош эгиб қарадинг. Олаин ҳеч нарса илғамading. Кейин ой ташлаб кетган тунда унинг кўз милқлари наманганлигини кўрадинг. Сента вафоодор, сента қайғудош қаршингда турганлигини бор бўйича хис қилиб, юратинг қайта хун бўлди. Унинг наманган кўзларидан, тумшукларидан, бўйинларидан худди хотининг ва болаиғ у дунёдан қайтиб келган мисол кучоқлаб ўтдинг. У ҳамма ҳаяжонни, ҳамма қисматни хис қилгандай юзларингда, кўзларингда сассииз хилдаб кўярди.

Бу дунёда танҳо эмаслигини кашф қилдинг. Инсонни инсон зоти тарқ этганда, тилсиз-забонсиз жониворлар инсонга айланганлигини хис қилдинг. Қалбининг қайсидай сарҳадида Шириной кўллари хиди қолган она кўйга бир меҳр, улуғ меҳр туйдинг. Вужудинг, ҳисларини дағз кетган ёриқларидан Шириной билан кечган хушбахт кунларинг баҳорий эшқин мисол хотиралариниги сийлаб ўтарди. Қаршингда мўлтираб турган она кўй кўзларига тикилиб, ҳаммасини бир-бир эсладдинг.

...Зумра суз тошда бир-бирини қувлаб кетаётган кум зарралари бирла ниҳоҳи оварди. Зарралар бир-бирига қўшилиб кетганда, уларни яна қайта бошдан кузатарди. Олмадар, бир-биридан қизил, жимирлаган хошияли олмадар. Улар кўп эмас. Атиги бир жуфт. Нозик дид билан «Ш» ҳарфи битилган олмадар. Шунда у олмадарни ўша жойидан қарсиллатиб тишлаб оларди. Кўзларини юмарди. Худди қизнинг ақик лабларидан бўса олган ошқик мисол теббеланарди. Ором оларди. Ором бағишларди. Ҳаёт

инсонга берилган катта бахт эканлигини хис қилиб, кўз милқлари майин табассумга ён босарди.

Бу қуйта монанда тақроланарди. Қип-қизил олмадар эса ҳар тонт оқиб келарди. Шунда у севгининг, муҳаббатини, яшашини, тугилишининг инсон бола-сига берилган жавоҳир эканлигидан маст бўларди. Улар шивиридан қалбининг туб-тубидан қўшқққа, қуйта монанда бир сас отилиб чиқарди.

«Ширин ой!»

Биргина шу сузга замирида — самодати юлдузлар, ердаги кўм-кўк либос қийган дарахтлар, зилда суз, унинг остидаги кум зарралари ва бир жуфт қизил олма мужассам эди. Қанчалик хушбахт эди уларнинг бари. Қанчалик сармаст эди улар ҳаммаси.

Заррин куёш нуллари ариқ бўйида кўкка буй чўзган сарвжомат терак баргларида жийва қилиб бутунга, бу бахтли кунга, хушбахт инсонга саломга чиқиб келарди.

Одамзотта азаддан таниш, азаддан қадарон ойдин тонт отарди. Ва шу тонт билан ер юзида қанча-қанча юратига муҳаббат сирғаси илинган қизлар ниҳоҳига севги қадалган йитилар уйғонарди. Улар бахт, севги, муҳаббат оstonасига оқиб боришарди..

Донийёр ҳам кўп ошққлар қатори бундай тонт пойига минглаб маротаба саждалар қилди.

— Болам, сутни сузим, ичиб олгин, — деган ҳар тонтги она сасидан ортига қайтарди. Она-бола ўлатириб қосаларда буғланиб турган сутни ичишар, ўлатидаги бу ногоҳоний ўзгаришдан кўнглига ғулу тулган мултипар унинг уюлган қоллари, не ташвишнинг линхон тутган кўзларини учрата олмай қийналар эди. Она, она-да. Унга фарзанда юратига содир бўлаётган ўзгаришларнинг ҳар бири қимматли, ҳар бирига жавоб изларди. Аёл ўлишининг жимгина нонустга қилишини кузатиб юратига тошдай чўқаётган шубҳа-тумонларни тумандай тарқатмоқчи бўлиб:

«Болам, сенга нима бўлди? Ёру аўстларингга сўрамайсан, сўроқлаб келганларни хушламайсан. Сенинг бу юришинга ҳеч ақлим етмайпти. Нима бўлди? Бир очик гап қилсанг-чи», — деди мўлтираб.

Шунда ҳали ичиб яримлатилмаган сут дастурхонда эгасиз қолади.

Она биларди. Ҳаммасини биларди. Аммо ўғлининг у билан таллашишга хоҳиши бўлмаганлиги сабаб тилини тишларди.

Ҳар сафар ўғлига, кўнгли тушган қиз ҳақида тапирмоқ истатганда, ўғли қосадаги сутни яримлатиб ташлаб кетарди.

Чунки Дониёрнинг хаёлидан Ширин икковларининг муносабатларидан қишлоқ одамлари огоҳ бўлса, катта гуноҳ деган ўй кечарди. Ҳеч қимга айтолмасди, ҳеч қимга юрагини ёролмасди. Аммо ҳаммасини она биларди. Шу сабаб ҳар тонт ненидир болалига айтмоқ бўларди. Боланинг хаёлида эса «Онам билса катта гуноҳга қолурман», деган хавотир кезарди.

Қуналар ўтарди. Ойлар ҳам. Бўронли қуналарда йил кириб келарди. Ер музларди. Сув яхларди. Том бўғотларида сумааксар ҳосил бўларди. Шундай тонтларнинг бирида, она ўғлининг сутни яримлатиб ташлаб кетишига йўл қўймади.

— Ўтир, болам! — деди қатъий. Дониёр онасининг овозидан чўчиб тушди. Жимгина жойига чўқди. Дастурхон устидаги нон урвоқларини беихтиёр бир жойга тўпламоққа тутинди. Бир қиприк қокқунча вақт ўтиб, она ўрнидан турди. Дастурхонни йиғиштирмоқ истатида ўғлига: «Қосадаги сутнинг ич, шунча ризқингни яримлатганинг етар», — деди. Ўғли кўлини қошиққа олиб борди, аммо қаршисига Ширинийнинг маъсум чехраси келиб, томонидан ҳеч нарсаси, ҳатто бир қошиқ сут ўтмас ҳолга келди. Қайтариб қосани жойига қўйди. Ўғлининг қулғули, ачинарли ҳолатини кузатиб турган она, бир оз юмшаб:

— Ҳей болам-ей, сутнинг ичиб ол, эртанинг ташвишини фикрлашиб олишимиз керак, — деди. Дониёрнинг нигоҳи она томон шубҳали оғди. Аммо, онаси юзидаги самимиятни пайқаб, беихтиёр қосани қўлга олди. Сутнинг, ноннинг таъминини сезиб-сезмай хўрлаштиб ича бошлади. Бўш қоса дастурхонга қўйилганда она дастурхонни йиғиштириб олиб, ўрнидан турди.

Шунда Дониёр ҳам ўрнидан турмоқ истатида сизжиганди, аёл ортига қарамай.

— Ўтира тур, масаҳатлашиб олишимиз керак, — деди-да, остана ҳатлаб даҳлизга чиқди. Нигоҳи билан ер чизаётган Дониёрнинг хаёлидан минг бир ўй кечди. Аммо ҳар бир ўй даҳзадар ичиде туғилиб ўлар. Ҳеч бири унинг хаёлига эш бўлиб яшолмасди. Эш бўлувчи ўй эса она билан бирга остана ҳатлаганди.

Сут юқи қосаларни аёл ариқда чайиб, ортига қайтди. Кейин опхонада бир оз қуймаланди. Ўғли олдига кирганда Дониёр жойида безовта кўзгаллиб қўйди.

Она пойгакка ўтирди. Ер остида ўғлига синчков қаради. Қуюқ қоллари остига яширинган кўзларини урата олмади. Дониёр елкасидан эса суқунат бор оғирлиги билан босиб келарди. Ўғлининг аҳволини сезган она:

— Болам, эртага тўй юбормоқчимиз, — деди охишта. Кўзларни яширган қоллар икки томонга ёйилди. У бошини шаҳд кўтариб онасига хавотир билан тикилиб қолди. Бу қарашда қишлоқ қизларининг барини исми мужассам эди. Орага яна суқунат ўз пардасини ташлади. Аммо суқунатдан ҳам қудратли бир сас она ва бола қаршисига бориб келар. Онадан «Ўша сен танлаганингга» деган сас утса, ўғли томондан «Қимга? Қимга?.. Қим-таа-а?» сўроқлари эди. Савол ва жавоб бир. Аммо аёл юзидаги жавобни ношуда ўғли асло илғаб ололмасдан хуноб. Ана шу хуноблик қизарган кўзлар атрофида зоҳир эди.

Она ўзига оғир эканлигини сезди. Юзида майин табассум сирпанди.

— Жаббор аканинг қизига, — деди. Ҳозир, ҳозир ёрилиб кетаман деган асаб томирларида кон тўхтагандай бўлди. Бу сўзни йиллаб кутган ошпик ҳудди, кимдир томирларидан илқ суз қуйгандай, жикка терга ботди. Нимадир сархуш айлади. Онаси, онажониси қаршисида минглаб йиллар сукутга кетиб, шундай ўтиришга шай қайфиятни хис қилди. Бутун аъзоларида таранг тортилган ишлар ўзилди, севинч ёшлари юзларига тоқди. Она эса ҳамон ўзларини кузатиб туради. Ёшли кўзларига тикилиб: — Бери кел, болам, — деди. Ўзи нафаси юзида кезинганда, — Бошинг тошдан бўласин, бахтинг омон бўласин, болам, — деб пешонасига лабини босди.

У қушдай енгил тортиб остона ҳатлади. Ҳовлини кесиб ўтиб далага чиқди. Нитохи қаршисида худди опшок дентиз мисол ўрқачлар ҳосил қилиб, қотиб қолган қор бархандарига қадабди. Лабидаги ним табассум юзларига ёйилди. Қалби эса қишлоқнинг сула тарафидида опшок юзларини булоқ суварига чаяётган малакни қучди.

Қанчалар бахт, қанчалар қувонч ато қилган эди, онаси, онажониси. Опшок январь қори ястаниб ётарди. Юрагида жўш ураётган қувончини улар билан баҳам кўрмоқ истагандай даладар қўйнига биринчи изни, қутлуғ қадамини босиб югуриб кетди...

Улар сиридан бу тонг бутун қишлоқ аҳли вокиф бўлишди. Кечга яқин ҳовлисига бирин-сирин қишлоқдошлари кириб келишди.

Келгандарга Дониёр пешвоз чиқди. Ўзи тенги, бир оз катталар.

— Қуш қулуу бўласин, — дейишди жилмайишиб. Шунда у худди ёнида Широной турган мисол бир турли энтиқиб қўйди.

Она, шошилмади. Сурунмади. Келгандарни сан-далга бошлади. Оғайни-қариндош сандал атрофига қўр ташлашди.

Қишлоқ оқсоқоли Эргаш бобо жамоат жам бўлганда, деди:

— Оғайнилар, келин ўзимизники, куёв ўзимизники. Дониёрнинг раҳматли отаси бўлганда тўйни ками-кўсти бор, деб айтарди. Ҳамма ташвиш онасининг бошига тушади. Шу сабаб эртата тоштан-тутганини тўй солишиб, совчи юбориб олиб бориб ташлайлик. Кейин тўйни ҳам узоққа чўзмай бирон ҳафтада ўтказайлик, шунга нима дейсизлар? — дея чироқ ёғдусида ўлкан сояли этилган бошларга бир-бир назар ташлади. Нитохи қадалгандар сояси тасдиқ, ишорасида ҳаракатга келди. Кейин бир-бирига сас бериб маъқуллашди.

Шунда ҳамманинг тасдиғини олган оқсоқол, Дониёрга ўтирилиб:

— Энангни чақир, — деди.

Орадан кўп ўтмай кампир келиб пойгакка чўқди. Эргаш оқсоқол аёлининг жойлашиб ўтирганлигига қаноат ҳосил қилиб:

— Эндай кайвони, биз оғайни-қариндош билан келишиб олдик. Эртага совчилар бориб биратўла фотиха тўйини ҳам битиришиб келади. Кейин катта тўйини ҳам ҳафтанинг охиригача ўтказиб юборамиз. Боя овсинингиздан «ҳамма тўй харажати» тайёрлаб қўйибди», деган гапни эшитгандай бўлувдим. Шу гап билан қариндошларга тезлаштирайлик дедиман, деди. Она бир оз сукут қилиб:

— Маъқул, бахай. Бўладиган ишни эртаси яхши, — деди.

— Бўлмаса Жабборникига борадиган совчиларни белгилаб олайлик. Кимлар боради? — дея Эргаш оқсоқол қўр ташлагандарга қаради.

Ўтирганларнинг ичидан Тиркаш табелчи:

— Ўзингиз бош бўласиз, — дейиши билан қолганлар бир овоздан:

— Ёнбош бўлиб ўзингиз борасиз, — дейишди. Одамларнинг фикрига Эргаш оқсоқол «маъқул, маъқул» дегандай бош чайқайди.

Эанинг, қишлоқдошларнинг одади, самимий сўзлари билан Дониёр йиллаб ўртанган мухаббат боғи остонасига қадам ташлайди. У бу бахтнинг бундай одади тап-сўзлар билан битишига ишониб-ишонмай ер чизарди.

Она ўрнидан турди. Ўтирганларнинг турамиз-турамизига йўл бермай, овқат сузишга чиқди. Дониёр ортидан эргашди. У худди оёқларидадан мадор кетгандай. Ҳозир-ҳозир Широной эшикдан бош суқиб кириб келатургандай ҳолатда эди. Елкалари туртиб чиққан онасига бир меҳр билан тикилиб турарди, бу меҳр инсон бодасида тенгсиз бир бахт ортидан тугилиш эҳтимоли бор.

...Куёв жўралар куёвни кутишарди. Келинникига бир чакирим йўл. Ҳамма ёш-яланг совуқнинг зағтига бир оз «отишиб», қизаринкираб олишган. Барининг лабида табассум. Бири кўйиб, бири сўзлайди. Оёқларни чимайётган совуқнинг зағтига пишқирган тойчоқ мисол ер дөпсиниб кўйишарди.

Куёв жўралар онага пешвоз чиқишарди. Она кўлида бежасам тўн. У ўғлининг елкасига тўнни ташлайди.

— Отангдан ёлғорлик, — дейди кўз ёшларини тўхтата олмай.

Шивир-шивирлар бир зум ютйлади. Дониёр отасини билгандар: «Отасининг умрини кўшиб берсин. Ҳа, эссиз қандай одам эди. Ўйинг куйтур уруш не-не қишлоғимиз азаматларини олиб кетди-я», — дейишарди. Кейин яна суккунат. Суккут адоғида аёллар она-ни, ўғлига термулиб турган онани бир-бир бағриларига босишарди. Шундай ота эсланади. Шундай куёв ўртоқлари сафига кўшилади.

Келин томон кент дадага ўтин ёқиб, куёв қутари. Куёв жўралар қуршовида, юрагига қувонч жойлаб, бир қир ошиб Дониёр келади. Хаёдан шундай бахтни ато қилган онасига минг бор таъзим айлайди. Юрагининг қат-қатига кўмилган мухаббат шарпаси нигоҳига тошиб чиқади. Қирнинг тепасига чиқишганда, куёв жўралар овозин эшитган келин томон кўшиқ бошлайди. Қип-қизил чўч бўлган тулхан атрофида айланиб лапар айтишарди. Қувончга, бахтга тўлган лапарлар аёллар овози ила қишлоқ осмонига учиб чиқади. Самони, ойдин кечани тўлдириб турган юдузлар овозларга жўр бўлиб, шивирлашиб кўяди.

Куёв келади. Икки тоғ ва осмон кенглигида мўъжазгина ёлқин сачратаётган тулхан атрофида қособолари устидан шол рўмол ташлаб олган қайвонидар кўшиги авжига чиқади. Олис-олисларга учётган ёд-номадар, шўх кўшиқлар чарсиллаб ёнаётган тулханга жўр бўлади. Лапар айтиш навбати оладин қайвонидарга, кейин ёши ўрталарга, сўнг келинлар ва бўйетган қизларга етиб келади. Оғир-босиқ кўшиқлар интичка, ширин овозларга йўл беради.

Ана, Широнойнинг дутоналари, бири кўйиб, бири кўшиқ бошламоқда. Ҳар байт сўнггида Широной исми кўшилиб қуйланмоқда.

Йигитлар энтиқишарди. Уларнинг нигоҳи келин дутоналари сиймосига тушарди. «Шоқир, ана у қиз, кўш-ни қишлоқлик Марди аканинг қизи эмасми?». «Воҳид, нарийи четдаги қизнинг нақшин олмадай юзига қара».

Куёв жўралар орасида кимдир энтиқади. Кимдир чуқур нафас олади. Фақат Дониёргина нафасини ичига ютиб, боши хам, жимгина кўшиқ тинглайди. Кўшиқ уgni эркалайди, аллақандай. Широной гўшасига секин имлаб чакиради.

Йигитлар бекор энтиқмасди. Назарга илмай юрган сиймоаларни беҳос кўришди. Шунча вақтдан буюн нечун нигоҳлари тушмаганлигига афсус қилишди.

Тўйлар азаддан кўп бахтларни бир-бирига қовуштириб келган. Кўплар шу гулхан атрофидан ўз ёрини тошган.

Кўшиқ овози далавларни қучарди. Яна кимдир шу кўшиқнинг давомчиси бўлиб дунёга келарди.

Қишлоқ қайвониси ўзук кампир баланд овозда йиғитларга:

— Қани, қароқларим, бериқок келинглар! — деди. Нигоҳлари келин дўтоналари томон қадалган йиғитлар бир қунишиб, қайвони кўрсатган томон сурилишди. Шунда ўзук кампир:

— Болаларим, келин-куёв тўйида аждоқларимизни эслаш, хотирлаш улуғ бўлган. Қани, аёллар, бошланглар! — деса хитоб айлади.

Аёлларнинг шивир-шивирита тоқат қилолмаган қайвони:

— Ширинойнинг авлод-аждоқларига бир салом! — деди.

Дониёр ва куёв жўралар эгилиб таъзим қилишди. Қайвонининг дадаси ила эслашлар, хотирлашлар, қариндош-уруғлар, ака-укаларга улашиб кетди. Дониёр ва куёв жўралар юзлаб мартаба эгилиб таъзим қилишди ва сўнггида кизнинг ота-онасига навбат етиб келди. Шунда қайвони бир нафас сукут сақлаб:

— Ширинойнинг ота-онасига бир салом! — деди, ихлос билан.

Дониёр ҳамманинг нигоҳи унга қадалиб тургандай бир оз довларидай-да, кейин худди қаршисида Шириной ота-оналари билан кузатаётгандай тиззасига эгилиб салом берди.

Кейин Ширинойнинг янгалари куёв ва куёв жўраларни келин уйига бошлаб кетишди.

Аёллар қуршовида улар келиннинг сепи билан жихозланган, турли таомлар билан безатилган дас-турхонли уйга киришди.

Бу қишлоқда қадим-қадимдан келин олиб кетишда тўққиз тобоқ деган улуғ бор. Бу улуғни ҳеч

бир куёв четлаб ўтолмайди. Шу сабаб куёв жўралар чўнтакларига ўзига яраша пул солиб келишди. Ҳар бир янганинг тайёрлаб келган таоми ейилиб, товоғига пул ташланади. Кимдир ўн сўм, кимдир беш сўм. Ҳатто жаранглатиб кизикка сарик чака ташловчилар ҳам топилиб қолади. Шундай қилиб, то тўққиз тобоқдаги овқат ейилиб, янгалар хизмат ҳақини олмагунарича куёвни келин ёнига узатишмайди.

Аёллар маросими тутди. Куёвни ичкарига сўрадилар. Дониёр ичкарига сўзини эшитганда юрати халприқиб, энтикади. Кўксида тушимлаган юрак овозини эшитди. Жойида ўтираверди. Ўроқлари бикинидан туртишганида ўрнидан турди. Унинг аяқ қоматига нигоҳи қадалганларни кўриб бошини қуйи соқди. Нигоҳлар қуршовида остона ҳаттади.

Шириной амакисининг хотини «бу ёкка» деганда хушёр тортиб, ортидан эргашди. Ўзга уй эшити очилганда, бурчақдаги чимилдикка кўзи тушиб, жойида қалқиб кетди. Ҳозир унинг хаёлларида минглаб ўй фужрон эди. Аммо шу ўйлар ичидан илдамроғи, чакқонроғи чимилдикка, шунча йиллардан бери ортиқиб кутган кунларга бошлар эди. Куёвнинг серрайиб турганидан қулгиси қистаган янға «у ёкка киринг» деди юзини яшириб. Оралик қадамлар билан ўлчанади, аммо у юришни, қандай юришни унутиб қўйгандай эди.

Чайқалиб-чайқалиб ўзини чимилдик ичига олди. Уйнинг бир бурчида бошини тиззалари орасига олиб Шириной ўлтиради. Ёнига тиз чўқди. Жимгина, кизнинг бошини кўтариб қарашини кутди. Ҳатто нафас олишга ҳам кўрқиб туради. Худди баландроқ шивирдан бу туш мисол ҳол пир этиб учиб кетатгандай туюларди.

Ажиб қайрилма қоллар бир оз кўтарилади. Кейин йиғидан қизарган кўзлар йиғит нигоҳи билан тўқнашди. Ширинойнинг маъсум кўзидан севинч

ёшлари марварид донларидай юзига думалади. Донининг катта-катта очилган кўзлари бахт деб аталмиш ноёб жавоҳирни унсиз томоша қиларди.

Ана унинг тим қора холи, ана унинг коп-қора соҳлари юзларида безовта тўзғитган. Ана унинг шаҳо кўзлари. Бир нигоҳи билан уни мафтун этган кўзлар. Ҳаммаси яқин, ҳаммаси унга қадрдон.

... Донинг кўзларини юмди. Кўз ўнгиди қайта Ширин сиймоси зоҳир бўлди. Худди ломакон қарига чўкиб кетгётгандай кўзларини очди. Ҳамон она кўй қаршисида кўзлари намланиб, мўлтираб қараб турарди. Уни бағрита босди-да, сўнгги кучаарига таяниб ўрнидан турди.

Тонг отиб келарди. Ойдин тонт. Қип-қизил шафқ Ок тоғ ортида осмонни бўяди. Бундан лаҳзалар оқини хаёлида тирилиб келган Шириний ёнига юрди. Она-бола ухлаб ётарди...

Улар бу тонгни кўрмай кетганларнинг бири эдилар...

МАККАГАЧА ИЗЛАБ БОРАДИМ

Дўрмон кўчаси. Тўлағанова Меҳри онанинг уйлари. Дарвозадан чиққан аёл индамасдан мени ичкарига бошлади. Хавотирланиб ортидан эртташди. Чунки шу йиллар ичида кўлаб оналар билан учрашиб мента насиб қилмаган. Батъан дафн маросими устидан чиқиб қолганман. Районма-район, қоҳоз ва қишлоқларни кезиб, энди топадим деб юратим шодон уртанда, афсус, минг афсус, «Бутун онанинг ет-тиси», деган оғир сўзлардан, юратимга оғир тошдай армон чўкиб орта қайтганман. Бундай кунларда ўзимга кела олмасдан, кўлим ҳеч нарсатга бормасдан юрардим. Кўз оқимда, хаёлимда марҳуманинг турли рангдаги сиймоси гавдаланади. Чунки бу ёруғ дунёни, ортада қолган тирикларни, болаларни, неваларни, фронтда ҳалок бўлган эр хотирасини ташлаб

кетган оналар ўзга бир дунё, ўзга бир ёруғ қалблар. Энг армонли, азобли кунлар уларнинг ҳаёти билан боғланган эди. Энг шодон кунлар, энг бахтли оналар, энг бахтли оталар, энг бахтли болаларнинг бахти улардан бошланар эди.

Шунинг учун қалбимга хавотир кирган эдики, улар мени туққан онамга айланиб қолган эдилар. Ўз онаминг вафотига анча йиллар бўлди. Унинг ортидан топган оналаримни йўқотишдай оғир азоб йўқ эди мента. Чунки уларнинг туққан фарзанди эканлигимга ишониб қолганман. Мени кўришганда худди ўз фарзандларини узоқ йиллардан кейин бехос учратиб қолгандай юзларимдан ўпишар, охишта: «Қани, тўрға чик, болам», дея кўярга жой топа омай қолшарди.

Ватанинг турли сарҳадларида яшаётган оналарим қалбига менинг боладик туйғуларим чамбарчас боғланиб кетганга ўхшарди.

Шу пайтгача қанча-қанчаллаб аламди, армонли оналарим қалбига туқнаш келмадим. Уларнинг ҳар бири ўзга дунё, ўзга олам. Худди улар бир-бирига сайқал бериб тургандай — ҳар биридан ҳаёт ҳақида, яшаш ҳақида, вафо ҳақида дoston тинглардим. Улар бир-бирини тўқдириб бораверишди...

Шунинг учун қалбимга хавотир кирган эдики, мени меҳрибон сўзлари, мулоийим кўзлари билан қарши олувчи онажоналаримдан ажралиб қолгандан кўрқардим. Уларнинг бетоблигин, хасталигин эшитсам юратимдан энг ноёб нимадир узилгандай бўларди.

Аёнинг: «Ўхlab ётибдилар», — деган гапидан кўнглим хотиржам тортиб, бемавъни хаёллар ўрнида қувонч чечаклари унгандай бўлди. Кейин онанинг келини билан у ёқ, бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Гап орасида она ҳақида сўрашга шошиладим. Шунда келини:

— Онаминг соғлиқлари анча ёмон, қанда касалига чалинганлар, қувватлари йўқ, — дейди-да давом этди.

— Буларнинг ҳаммаси уруш йилларининг асорати бўлса керак. У даврларни биз билан сиз кўрмаганмиз. Улар кўрган кунлар оғир бўлган бўлса керак-да, телевизорда уруш ҳақида кино бериб қолса «юзини тескари қилсин тирмонни» дея бошқа хонага чиқиб кетадилар. Шундай кунлардан бирида нимадир иш билан одамларига кириб қолдим, кўзарида ёш ҳаёл суриб ўтирадилар.

— Ҳа, онажон, нима бўлди, — дедим, — «Раҳматли, Раҳматлимо отанг ёдимга тушиб кетди», дейдилар.

— Отамлар урушга кетганда, катта қизлари Рукия уч ёшда, Ҳури опамлар бир ярим ёшда, турмуш ўртоғимга икки ойлик ҳомиладор бўлган эканлар. У кишилар отасини ҳам билмайдилар. Орадан кўп ўтмай, 1944 йили онамлар «қорахат» олганлар. Ҳаммаси бўлиб тўрт йил турмуш кўрганлар. Кейин бир умр бева ўтганлар. Мен аёлман, аёл бўла туриб, уларнинг бардошига, сабр-тоқатига доа қоламан. Ўша маҳаллар тоғалари шу қолхознинг раиси бўлган. Эрта тегиб кетишлари ҳам мумкин эди-ку! Ё, одаинги аёлларда бошқача сабр-тоқат бўлганми? Ҳозирги кўйди-чик-диларни эшитганлариди: «Эркаклар бекадар бўлиб қолди, болам», дейдилар афсус билан бош чайқаб.

— Нега, — дея савол бераман.

Шунда:

— Болам, бизнинг ёшлитимиз энг оғир кунларга тўғри келган. Бизларнинг ҳам эрларимиз бор эди. Улардан «Қорахат» олгандан кейин «пешона экан» деб эрта тегиб кетишимиз ҳам мумкин эди. Бунинг устига қолхозда анча тўқ оилда катта бўлганман. Эримнинг вафотидан кейин кўп жойлардан совчилар ҳам чиққанди. Мени тезловчилар, яхши, бахтли ҳаёт ваъда қилувчилар ҳам бўлганди. Лекин қайта турмуш кўрмадим. Кўз одамидан унинг сиймоси кетмасди. Ҳар совчи билан у уйга кириб келарди. Ўзимда ҳам қайта турмуш кўришга хоҳиш йўқ эди. Ўша вақтлар

ҳам эрлари тирик бўлиб, номи ёмонга чиққан хотинлар, эрта тегиб болали-чакали бўлиб кетганлари ҳам бўлди. Болам, мен уларни айболомқчи эмасман. Инсон-да... Уларни кечириб мумкин эди. Ҳаммаси ёш, баъзиларининг эрларини тўйининг эртасигаёқ фронтга олиб кетишганди. Ҳали эр-хотинлик, оила, фарзанд нималигини билмасдан қолганлари ҳам бор эди. Энди биз оз-моз бўлса ҳам бирга яшатамиз.

Менинг тенгдошларимнинг ҳамма гуноҳини кечирса бўлади. Ҳаммаси ҳам йўқчилик, очлик, «бодаларимга бир бурда нон топаман», деган умида қилишган. Буларнинг ҳаммасига айбдор уйинг куйтур «тирмон» эди.

Сенларнинг тенгдошларинг «қайнонам ёмон, эримнинг топишининг мазаси йўқ», деб қайтиб келишларини асло кечириб бўлмайди. Бу эскичасига ҳам, янгичасига ҳам тўғри келмайди, болам.

У даврлар тирик қолшининг ўзи бахт эди. Тириклик учун дастурхонда бир бурда нонинг бўлиши керак эди. Бир бурда нон эса анқонинг уруғи. Ҳозир-чи, ҳозир одамлар нонга қаноат қилмай қўйишди. Шундай замонни етти пуштимиз кўрмаган. Сента ўхшаганлар ҳатто молга буғдой унидан кўмач қилиб берадилар. Замон яхши, лекин тўқчиликка ношу-курчилик қилмаслик керак-да, ахир».

Ичкаридан эшитилган йўтал овозидан хушёр тортган келин ўрнидан турди-да она ётган хонага яқинлашди. «Ё одаинги аёллар шунчалик бардошли бўлишганми?»... Келиннинг саволини ўзимга бераман. Қийин, оғир, савол. Бу саволга жавоб бериш учун ўшандай кунларни бошдан кечирмоқ керак. Бу одаий савол эмас. Бу инсон — она ўтмишига, аёл бутунига берилган ҳукм... Бу ҳукмни биз янги авлод бера олаемиз. Бу ҳукмни Ватан, она ер чиқарсин. Чунки улар оналаримиз ўтмишини кўрган, улар ар-

монита, улар азобиға шерик бўлишган. Улар фронт ортида қам, фронтда ҳам она, аёл эдилар.

Эсант!

1941 йилнинг июнь ойи. Белоруссия ўрмонлари... Немислар қўлга асир тушган етмиш беш ёшли аёл тақдирин... Уларнинг аялчанлиги қисмати ҳақида немисларга ёлланган Валентина Ивановна Аферинконинг тергов сўроқларида берган жавоблари:

— «Немислар томонидан ўрмонга зўрлаб олиб кетилган 16 яшар Людмила Ивановна Мельчукованинг тақдири сизга маълумми?»

Жавоб:

— «Ҳа, маълум. Немислар Мельчуковани олиб кетгандан кейин яна кўп хотинларни, жумладан мени ҳам ўрмонга олиб кетдилар. Ўрмон ичида қуйдаги манзарани кўрдим: дарахтлар ёнига тахталар ва шу тахталар устида Мельчукова беҳуш ётарди.

Немислар бизнинг оқимизда Мельчукованинг кўкрагини кесиб ташладилар ва унинг танасидан ўзиб олинган бир парча гўшгаги қонни юзига суркадилар. Соҳбатлар эса буни томоша қилиб қулардилар. Мельчукова билан бирга Варвара Михайловна Березникова ҳам ўрмонга олиб кетилган эди.

Бошқа ҳамма хотинлар ва қизлар сингари Варварани ҳам бир неча немис соҳбати бизнинг кўз оқимизда зўрлади. Шундан кейин соҳбатлар уни ҳақорат қилдилар, кўкрагини кесдилар, танасини пичоқ билан тилка-пора қилиб, сўнгра отиб ташладилар.

Мен ўрмонда кўп хотин-қизларнинг ўлигини кўрдим. Ўрмондан ҳамма вақт аёлларнинг аялчанлиги адо-фарёди ва ўқ овози эшитилиб туради.

Немис соҳбатлари маст бўлишиб қаҳ-қаҳ отиб қулардилар ва кўп хотинларни, шулар қатори мени ҳам зўрладилар. Мен даставвал фашистлар фойдасига ишлаш ва совет граждандари ўртасида ёлгон овозлар тарқатишдан бош торганимда немис офицери Гуммер соҳбатларни чақириб, уларга мени зўрлашни бў-

юрди. Соҳбатлар қўлимдан тортиб ўрмон ичига олиб бордилар. Мени сажкиз киши зўрлади. Ҳамада ҳушсиз ҳолда ўрмонга ташлаб кетдилар. Кўп хотинлар ўрмондан қайтиб чиқмадилар. Колоннамиздаги етмиш беш хотин-қиздан ўттиз бештасини зўрладилар ва отиб ташладилар. Мен бу воқеани яхши биламан. Қолган хотинлар тақдири нима бўлишини билмайман...

Етмиш беш аёлдан ўттиз бештасини отиб ташладилар. Нима учун?.. Улар бутун аъзоларини фашист жаллодлари бурда-бурда қилганда ҳам Ватанга, она ерга содиқ қолишди. Содиқлик — ўлим эди...

Ўлим бўлганда ҳам оқдй ўлиммас, минглаб қийноқларга дуҳор бўлиб ўлиш эди. Ана шу қийноқлар билан ҳам ит туққанлар ўз мақсадларига эриша олмадилар.

«Телевизорда немислар ҳақида фильм бўлса, юзини тескари қилиб «уйи куйсин тирмонни» дея чиқиб кетади».

Улар ҳаммаси ҳам фашист жаллодлари ҳақидаги киномас дасам-да, эшитишни ҳам хоҳламайдилар. Чўнқи фронтдагилар ўз замонадошлари, ўз эрлари, укалари, акалари, ўғиллари, қизлари, дўтоналари эди. Уруш ичида ҳам, уруш ортида ҳам ҳаёт бир эди. Уруш алангаси чексиз Ватан бўйлаб ёнади. Фронтдагилар немис ўқидан, асирга тушгандар эса тенгсиз азоб-уқубатдан, фронт орқасидегилар оғир меҳнатдан, очлик-яланчоликдан нобуа бўлардилар. Ўз тентдошлари, ёру биродарларининг ўлимини кўриш улар учун осонмиди? Йўқ, асло!...

Бутун у даҳшатли кунларни эсатишдай оғир ғам борми дунёда?..

Остонада она кўринди. Истиқболга ўрнимдан турман. Меҳри она мента яқин келиб, елкамини қўлдари билан силаб:

— Омонмисан, болам. Тик этган овозга уйғониб кетасан. Бизларнинг уйқумиз нима бўларди. Қуш

уйку-да. Кексалик куриб кетсин экан. Болалигимизда ишдан чарчаб келиб гум-турс уйкуга кетардик. Ҳаммаси туш каби ўтди-кетди.

Она бир сўлиш олдада, ёстиққа кийшайди. Оқ-сарикка мойил юзларига тикиламан. Ҳасталиги билиниб турибди. Кўз теграсини майда, майин ажиналар қоплаган. Она кўзларини юмди. Ажинлари бир оз ёйилгандай бўлди. У худди борлиқни унутиб уйкуга кетгандай эди. Баки, мен эслатган ўтмиш ҳаёлида қайта тиридимми? Баки, мен эслатган бир-бир кўз олмадан ўтмоқдами? У узок вақт шу ҳолатда ўтириб, кейин дастурхондаги нон урвоқларини бир жойга тўплайди.

— Болам, у кунлар сенларга ўтмиш. Биз қариялар учун ҳам ўтмиш, ҳам бутун. Бутун дедим, ордан шунча йиллар ўтган бўлса ҳам худди кеча, бутун бўлгандай. Шоа, хурсанд кунларни одамзоғ тез ёдан чиқаради, лекин ғам-аламга ботган кунлар ҳечам ёдингдан чикмас экан.

Раҳматли, Раҳматилло бобонг, ана келади, мана келади, деган ўй билан умр ҳам баҳор шимолидай ўтибди-кетибди. Ҳалоқ бўлганлигига ҳеч ишонгим келмайди. Уйдан тўрт муҳаси соғ кетган одамнинг ўлганлигига қандай ишонгинг келади? Ҳеч бўлмаганда қабрини кўрганмида эди. Мана, ҳатто қабрини ҳам кўрмайин армон билан кеташман. Ўғлим эса отасини ҳам кўрмаган. «Ҳеч бўлмаса қабрини зиёрат қилай» деб, кўп суриштириб-излаб кўрди. Қаерга кўмилганлиги номатълум, деган жавоб келди. Ҳа, бу тирикчилигимда ҳам, ўлганимдан кейин ҳам армон бўлиб қолади. Агар у дунё бўлса, энг сўнгги умидим ўша дунёдан... Кейин она юзига бир ним табассум эниб:

— Бир воқеа учун ўзимни ханузгача кечира оламан, — дея давом этди. — Олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ деганларидек, ўша вақтлари ҳам боладик, ҳам раҳматлик мени жуға яхши кўришини

билганлигим учунми, урушга кетишдан ўн беш кун илгари араздаб уйга кетиб қолганман.

Икковимиз эрта баҳордан картошка экиш учун далага чиққандик. Ер анча селгиб, тобга келиб қолган. Агроф кўм-кўк. Баҳри-длинг яйрайдаган кун эди. Ер аёдариб кўйилган, факат жуёк олиб картошкани экишимиз керак. Мен қиладиган ишнинг унчалик қийинчилиги ҳам йўқ эди. Улар картошка учун жой қавлаб кетадилар, мен эса ўша жойга картошка кўмиб кетавераман. Ўшанда нимадир деб ҳазил қилди. Ханузгача хайронман, нега менинг жаҳлим чикди-ю, нечун бир дон картошкани юзига қаратиб отганлигимга. Кейин этагимни бир силтаб уйга равона бўлдим. Раҳматли то уйга келгунимча орқамдан: «Қайт», дея ялғиниб-ёввориб келди.

Мен қайсар қайтсам бўлмасмиди. Дарвозамиздан раҳматли қайтиб кетди. Шундан кейин ўн беш кун уйларига бормадим. Ўн беш кун ичида ҳар кунни уйга келарди. Мен осий банд олдига бирор марта ҳам чикмаганман-а. Бутунда қабрини топсам, Маккада бўлса ҳам излаб борардим-а!..

Оналарнинг «уйингга борсанг-чи» деганларига ҳам қулоқ солмай юраверибман. Кўп ўтмай уруш бошланганлигини эшитиб қолдим. Ўзимни кўярга жой топа олмай, уйимга қайтиб бордим. Шунчалик қисқа яшган кунларимизни, яна ўн беш кун ўзинон-ихтиёрим билан қисқартириб юборганлигим сабаб ханузгача ўзимни кечира оламан.

Орадан кўп ўтмай, у киши уйга кириб келди-да, мента жилмайиб:

— Энди менинг талим, араздаб кетиш, — дея қўлидаги чакирув хатини кўлимга тутқазди.

Рангим ўзгариб кетган бўлса керак, елкамдан кучиб: «Нима бўлди сenga», деди безовтаганиб.

Шунда бирдан юм-юм йиғлаб юбордим. Қилган номатълумчилигим учун ўзимни минг бир тўрдан

олиб, минг бир гўрга соддим. Қани фойдаси бўлса, Раҳматилло акамнинг сўнгги тапи шу бўлганди:

— Меҳри, ўзингги, онами, болавларни эхтиёт қил. Бошим омон бўлса бу кунлар унут бўлар, — деди-да кейин мени бағрита босди. Ҳеч қучоғидан ажралгим келмайдди. Унга айланиб кетишни хоҳлардимки... на чора, биз ажралишдик. Ўша ўн беш кун учун ҳатто кечирим ҳам сўрамабман.

Орадан бир кун ўтгач, уларнинг ҳали кетмаганликларини эшитиб, қоҳоздаги хотин-халаж юрак ҳовучлаб вокзалга отландик. Айни вақтида етиб борган эканмиз. Вокзал одам билан тўлган, поезд олдига кетаётганлар саф бўлиб туришарди. Олазарак Раҳматилло акамни қидираман, саф охирида экан. Боши ҳам турарди. Овозимни эшитиб, беҳос сертакланиб атрофга қаради. Менинг келишимни кутмаган шеклиди, кўзи тушиши билан, жилмайиб бош ирғайди. Шу маҳал ҳарбийлар ҳеч кимни уларнинг олдига йўлатмай, вагонларга чиқишни буюрди.

Сўнгги бор, поездга чиқаётиб, мента кўлини силкитиб бошини чайқайди. Кўз олдим қоронғулашиб кетди. Ўзимга келганимда, поезд вагонлари илдам юриб менадан узоқлашиб борарди. Одамлар эса, мени сиқиб четга чиқариб ташлаган эди.

Болам, негадир Раҳматилло акамнинг ўлимини, ташлаб кетиб қолганимдан, юзига картошка отиб, хурматсизлик қилганлигимдан кўраман. Балки бу ҳам қисматдир, лекин ҳамон кўнглим безовта... Орадан қанча йиллар ўтибди, бу воқеа ҳудди бугун бўлгандай.

Она жим қолди. Кўзларидан сизаётган ёш лаблари устидаги ажинлар орасига ёйилиб кетарди...

Менинг бошим ҳам, рамга ботиб ўтирардим.

ДУШМАНИМГА ҲАМ РАВО КЎРМАЙМАН

... — Энди қор остидаш ниш урган майсаларни қорнимизни аздаш учун юлиб-юлиб олиб жигилдонимизга тикар эдик. Тутлар пишмасдан шохда тамом бўларди. У кунларни душманимга ҳам раво кўрмайман...

Душманга раво кўрмаслик. Инсон душманни ўлдириб учун ҳамма вақт шай туради. У кунлар душмандан ҳам даҳшатли бўлганлигини она талларидан хис қиламан.

— Ҳа, даҳшатли йиллар эди, — дея ҳикоя қилади Умри она. — Олти ойлик чақадовимни уйга ташлаб ништа кетаман. Гоҳ кунлари иш бошида, зах ерда туннинг қоронғусигача болавларимиз очик далада ётади.

Урушнинг иккинчи йили эди. Қуёш тикка келган, жазирама иссиқ. Ҳали даладан қайтганимизча йўқ.

Иссиқ ҳаводан нафасинг қайтади. Тушликка чалинган зангги ҳам унутибмиз, бригадиримизнинг: «Ҳа, билдирингми, ким келганлигини, тушликка ҳам чиқай демасизлар», — деган овозидан хангуманг этат орасида қаддимизни тикаб, унга саволомуз қарадик. Шунда: «Қани ортимдан», — дея орқасига қайтади.

Шийпонга келганимизда, райондан келган ҳамширлар бизларни жилмайиб кутиб олишди. Биз нима талитига тушунмай бригадиримиз оғзига тикилиб турадик. У: «Дўхтирларимизнинг ҳам, сизларнинг ҳам вақтларингизни олмайин. Улар урушда ярадор бўлган жангчиларимизга қон сўраб келишибди. Қон топириш мажбуриймас, хоҳловчилар учун» — дея биздан нари кетди. Шунда ҳеч ким кутмаган мўъжиза рўй берди. Аёлларнинг ҳаммаси бир овоздан «топираемиз» дейишди. Ҳамширларнинг ҳам юзида қувонч балқиди.

Қон топиригандан кейин менинг бироз бошим айлангандай бўлди. Лекин кувончим чексиз эди. Қон, худди Азимхўжа акалга керакдек туюлганди.

Болам, аёллар фронтдагилар учун жонни беришга ҳам тайёр эдилар...

«Жонни беришга ҳам тайёр эдилар...»

1941 йил... Тошкент шаҳар Жукковский кўчасидаги Марказий қон куйиш институти.

— Халқимизда фронтда жанг қиладиган жангчиларимизга меҳр-муҳаббат шу қадар кучлики, — дейди шу институт врач Сатиева. — Бу ерда келгандар ўз қонларини ярадор бўлган жангчиларга тезроқ юборишни илтимос қиладилар.

Яқинда менинг хузуридаги уй иши билан шуғулланувчи, ёши элликлар чамасидаги Жованно деган бир аёл келди. Унинг кекса юраги одамхўр фашистларга қарши чексиз қатъий қарар билан уради.

— Мен, — дейди Жованно хоним. — Ўзимнинг иссиқ қонимни фашист итваччаларга қарши курашда қаҳрамонлик кўрсатиб ярадор бўлган севиқли, ботир ўғилларимга юборишни сўрайман.

Охириги томчи қони қолгунча курашаётган жангчиларимизнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун қон бериш нақадар шараф эканини яхши биламан!

Эмлик яшар аёлнинг, очликдан, оғир меҳнатдан силмаси кутритан ўмири оналаримизнинг бир овоздан «Қон топирамай» дейишига сабаб нима эди?..

— Тонг қоронғусидан қайси уйда гўнг бўласа қолса солиб далага таширдик, — дейди она. — Ўша йиллар бутунгундай ўғиллар қайда бор эди, дейсан. Гўнг ҳам уйда моли борларда бор, моли борлар пошшо эди, болам. Эрта баҳордан далада иш қилиб кетарди. Оталарга омон қўшиб, биз аёллар ер ҳайдардик. Эркак зоти анқонинг уруғи эди. Борлари ҳам яримта — кексалар. Кейин-кейин чолларни ҳам «батальон» деган жойга олиб кетишди.

Изилаб дала бошида биз бевадалар, қизлар ва кампираб қолдик.

Хайҳотдай ховлида 83 ёшли қайнонам, қизим, ўғлим ва мен.

Эрта баҳор бўлса керак, биз бевадаларни дала ишларидан олиб йигирма кунга қанада қазипга жўнатилди.

Бу ишнинг оғирлигини айтмайсанми, болам. Елкамизга вагончаларни боғлаб қўйишарди. Ҳар тўтрок ортида, уч пулар келарди-ёв, то уни юқорига олиб чиқиб тўккунча она сутинг оғзингдан келарди. Кучимиз ҳам бор экан-да, ўшанда. Шуларнинг зарбига бўлса керак бутунда оёғимга сарик сув йиғилди. Ерга тўртта ёмғир ёрса бутун аъзои баданимга оғрик қиради.

...Ёдимга яқинда қон куйиш станциясидаги бир машмаша тушди.

Туруқхона ҳамшираси:

— Қон топириб келасиз, сизга у ерда ишхонангиз учун справка беради, ишта бормаслигингиз мумкин, — деб тушунтиради.

Қон куйиш станциясига борганимда мента ўхшаб фарзанди бўлгандар кўп экан. Анча кутишга тўғри келди. Шу вақт бир йигит роз юриш қилиб келиб одамларни туртиб-суртиб ўтди-да, биринчи бўлиб олди. Лекин ҳеч қим ҳеч нарсга демади. Ҳамма хайрон. У қимдандир қон олаётган ҳамширата, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ.

— Бу нима аҳмоқчилик, биз жамиятга ишчи кучи етказиб беришга, яна товоқ тўласак. Қачонгача бу номатбуқчиликлар давом этади? Сенларда инсоф борми ўзи, — деса бўладими.

Ҳамма хайрат билан унга тикилди. Ҳамшира нима таълиғига бизлардан оқин тушунди, чунки у буқайдалар билан муроа қилавериш ўрганиб қолган шекилли, пинагини ҳам бузмай ишида давом этди. Розинамо йигитнинг баттар хуружи тўғиб:

— Ҳей, кармисан? — деди.

Шу вақт менинг ортида турган бир йигит олдига отилиб чиқди-да, ҳалитини ёқасидан олди.

— Ҳақорат қилма, — деди юзидати мускуллари учиб. Шунда фознамонинг қошлари чимирилади-да:

— Э, туре, тошингни тер, — деди ёқасини юлқиб. Фознамо ёқасини йигит қўлидан юлқиб тортиб, шу вақт башарасига қучди зарб келиб тушганди, шу вақт одамлар орасидан учиб ўтиб, коридорга ди. У ўқдай одамлар орасидан учиб ўтиб, коридорга юзтубан қўлади. Юзлари учиб-тушиб турган йигит фознамо олдига келди-да, сочидан бураб тортиб, ўрнидан турғазиб қўйди. Оғзи-бурни қип-қизил қон эди. Шунда йигит:

— Сенадака жуҷахўрозлар ўрнига афронда йигитларимиз ўлиб кетаяпти, ўшлар сенинг ҳаром қонингта зор эмасди, — деди-да, эшикка равона бўлди. Бир оздан кейин лаб-лунжини ушлаб, фознамо ҳам одамлар юзига қарай олмай эшикка йўнади.

...Иккови ҳам менинг замондошларим. Бирида инсонга бўлган чексиз муҳаббат, бирида ҳеч нарса...

1941 йилнинг аёллари силаси қуриб турган бўлса ҳам ёшасига қон топишиб, тўппа-тўғри пахтазор ичига кириб кетдилар... Ўша оналаримизнинг ис-сик қони билан миллионлаб ярадор жангчиларимиз омон қолишди. Уруш ортида қолган аёлларнинг ҳам-маси уларнинг онаси эди. Улар қони нафақат ярадор жангчи қониди, балки уни ҳаётга қайтарувчи она бўлиб туғилди...

Канад қаууви туғди-ю, ҳаммамиз бир неча ой букридек юрдик. У кунларни эсласам юратим уви-шиб кетади-ей.

Уримиз меҳнатда ўтди. Бу оғир кунлар бизнинг тақдиримизда бор экан, асло сенлар кўрманглар. Иш бошига лавлагидан атади қилиб олиб боради. Жува ширин бўларди, очликдан ширин туолган бўлса ажаб эмас. Набираларимга бугудой унидан қилинган

аталага қанда солиб берсам ҳам бурунини жийиради. Тўқлик замон-да...

...1942 йилнинг кузи эди. Қоҳхонимиз раиси Матқобилов Абдужалли идорага чақириб, қўлимга бир парча қоғоз тутқазар экан, «бардам бўл синг-лим, эа бошига тушган экан-да», деди. Нима воқеа юз берганини тушундим. Бутун аъзоним бўлашиб, беҳол деворга суяниб қолдим. Уйга қандай келдим, оиламга нималар дедим, эслай олмайдим.

Фақат хаёлимда бир фикр элас-элас кўриниш берди. «Онамга қорахатни кўрсатма». Шу-шу бўлдино хатни онам кўрмасдан, ўғлим тирик деб оладан ўтиб кетди. Мен хат олгандан кейин кўп ўтмай қаза қилганди, раҳматлик.

Икки болам билан ҳайҳотдай ҳовлида қолиб кетдим. Бу югаман деган ҳовлига даладан, ишдан ҳеч келгим келмасди. Тунлари тўрт девор шундай сикарадики, дон деб юборгим келарди. Кўз олдидан Азимхўжа акамининг сиймоси нари кетмасди. Ҳануз-гача унинг ҳалок бўлганлигига ишонгим келмайди. Гоҳ-тоҳида тушларимга кириб, эртадаб ёстивим кўз ёшларимдан хўл бўлиб кетганлигини сезиб қоламан. У ҳамон тушларимга тириқдай қиради. Уни фақат тушларимда кўриб яшаб келмоқдаман.

Қандай қилиб бошқатга тегиб кета олардим. Агар ҳаёт қайтадан бошланса-да, шундай қисмат билан тутаганди ҳам, бундан бошқача яшаматган бўлардим... Инсон боласида нимагадир эътиқод-у, нимагадир ишонч бўлиши керак экан. Оғир йиллар ортда қолди. Бирин-сирин болаларим ёнимга қирди.

Ўғлим Ашрафхўжа отасига тортди. Қилиқлари ҳам худди ўзи. То ўнинчи синфни битирувчига мен билан қоҳхонда ёнма-ён меҳнат қилди. Улар қўлтиғимга қанот бўлиб киришганидан гуруланиб кўярдим. Ўзим ҳам қоҳхонга қуч бердим-ей... Биз пахта терардик,

тепамиздан қор ёғиб туради. Оғир йиллар эди. Оғир йиллар... Ўттиз беш йил қолхозда ишладим.

Онанинг энг катта бахти — қизи ва ўғли меҳнат-каш инсонлар бўлиб етишди. 19 ёшида бева қолган она руҳини болалари бирма-бир кўтаришди. Она ҳозир 65 баҳорни кутди. Атрофида парвона бўлиб юрган набираларини кўриб, дилнинг яйрайди. Унинг ажин бостан меҳрибон кўзларига тикилиб, руҳинг кўтарилади.

Ўн икки нафар неварали пири бадавлат онахонга узок умр тилаб хайрлашаман.

— Болам, ҳеч нарсга ёзмасанг ҳам йўлинг тушган-да келиб тур. Болаларим ёнита сен ҳам кўшиласан. Бизлар энди шундай яшадик. Сенларга ҳеч қим ундай қунарни раво кўрмасин...

Остона ҳатлашим билан она ўғли Ашрафхўжа акага дуя келаман.

— Меҳмонни нега қувлаб солаёспиз, — дейди у қувноқлик билан онага. — Ашрафхўжа ака мени кўярда-қўймай уйга бошлайди, узимни айтаман.

КЕЛГАН ЖОЙИМ

Юз-кўзингга чанг-тузон уриб турганда ўзганинг сўроғига ҳам жавоб бергинг келмайди шекилли, жиззахлик бир неча йўловчидан: «Горький кўчасини биласизми?» — дея сўраганимда «Билмайман» дейишганди опшора ғазаб билан.

Балки об-хавонинг таъсирими, билмадим, одамлар нимадан-дир анча аламзада кўринишганди. Излаган манзилимни эртароқ топмасам бўронли кўчада бутунлай қолиб кетишим ҳеч гапмасди. Лекин қандай топиш керак? Зора, шу ерлик эл билса керак деб ўндаб магазинларга кирдим. Йўқ, улар ҳам одалингилари сингари. Сўнгги магазиндан ҳафсалам пир бўлиб ташқарига чиқдим. Қаршимдан бир рус кам-

пири келаверди. Яқинлашиб салом бердим-да, излаган манзилимни сўрадим. Шунда у: «Юр мен билан. Сента нечанчи уй керак?», деб сўраб қолди. «Горький кўчаси, ўн бешинчи уй», дедим шошиб. Кампир шунда: «Ўнда сен мана шу кўприкдан тўппа-тўғри ўтиб, бир оз юриб ўнгга бурилсан, шу атрофда», деди. Кампирга раҳмат айтиб, югуриб қўприкдан ўтдим. Бекхтёр ҳаёлимга инсонга инсоний муомала қилдиган одамлар ҳам бор экан, деган ўй келди. Кампирга ичимда қайта-қайта раҳматлар айтдим. Уч соат овора бўлиб топа олмаган кўчам шундоқ сўраган одамларим пешонаси остида экан.

Раҳмат одамлар-ей, орқа-одингизга қарамай қўйган экансизлар... Ораси атити уч юз метр йўл экан-у...

Анқонинг уруғига айланган кўчага кириб келганимда, бу ернинг бўронининг унчалик шашти балада эмас эди. Кўп юрмай айтилган йўлга буриладим. Ўттиз метрлар юрмасимдан шундоқ рўпарамадаги дарвозадаги «15» рақамига кўзим тушди.

Шошиб дарвоза эшигини қаттиқ-қаттиқ урадим. Совуқ ич-етимдан ўтиб кетганди. Эшикни мурти энди қорайиб келадиган бир йитит очди. Ўндан Зарбунш онанинг бор-йўқлигини сўрадим. Бола мента негандир саволомуз, хавотирли тикилди. Мен унинг қанотирини нотанишлигимга йўйдим-да, унчалик эътибор бермадим. Иккинчи бор «Мирзаева Зарбунш она» деб такрорлаганимда, ўспирин талмовсиратганди, чўчиб тушди-да, одамга тушиб ён дарвозага йўл олади. Улкан дарвозанинг қулфини очиб, ичкарига кирди-да, ўнгга, тўғридаги эшикка қараб йўналади. Ортидан эрташдим. Ўспирин эшик остонасида:

— Катта энамнинг кўзлари кўр бўлиб қолган, хонаси ҳам унча тоза эмас, — дея мени оғоҳлантириб қолди бўлди.

Бошлашиб кирдик. Эшикдан киришим билан ташқаридан совуқ ҳаво ичкарига ёпирилди. Бехос

кўзим чап томонга тушди. Тўрада каравот, кичик кўр-
пача остидан эса онанинг боши чиқиб турарди. Она
бизнинг шарпамизни эшитиб, сергакаланди. Шунада
набираси:

— Катта эна, сизни сўроқлаб келишибди, — деди.
Бемор мени ички туйғуларидан билан кўриб тургандай:

— Яхшимисан болам, уй-ичларинг омонми, мен-
дай бир кампири сўроқлаб келган бўлсанг, сени
худо сўроқласин, — деди-да, жимиб қолди.

Мен эса борлиқни унутиб, бемор қаршисида ҳай-
калдай турадим...

Қаршимда жисми кичик кўрпача ичига сингиб
кетган, узун-узун орик кўллари жонсиздай, оқ коп-
лаган қорачиқлари бу ёруғ дунёдан маҳрум, икки
дунё оралиғидаги аёл ётарди.

Анча вақтгача ўзимга кела олмадим. Бехос каравот
симларининг ёғжирлашидан хушёр тортиб, беморга
яқинлашдим. Юратимдаги илик сўзлар ўрнига кўла-
римга ёш қуйиладди. Галларим жуда совуқ чиққан-
дай бўлди. Атроф ҳам мени чалғита олмади. Бемор
кўлбаси унинг бўш қабидай хувиллаб ётарди...

Унинг бош томонида қандайдир дорилар солинган
кути, пойгада печка, дераза раҳида тизилиб турган
катик шишалари. Понда эса на бир тўшанчи... Она
ётган каравот тагида хожат учун бир идиш. Уйнинг
бор жиҳози шулар эди. Бундай хор мушטיפардан
нимани ҳам сўрай олардим. Лекин бир сўз бўлса ҳам
ўз оғиздан эшитгим келиб, нима учун сўроқлаб кел-
ганлигимни онага тушунтирдим. Бемор галларимни
тинглагандан сўнг унинг юзларига тик қарашга мен-
да журъат йўқ эди. Бирдан у борлигини унуттандай
холга келди, юратим зирқираб кетди. Унинг қуриб
қолган лаблари ниманидир шивирлагандай бўл-
ди. Кўзларини юмди, юзидати ажндалари бир жойга
йиғида бошлади. У худди ўтмишини бир жойга тўп-
лашга ҳаракат қилаётгандай эди...

...«Эрим, Мирзаев Лапас билан ўн уч йил турмуш
қилдик. Урушга кетаётганида ўғлим Ҳабибулло кў-
лимада эди. Файзулло ўғлим ва Шарофат қизим катта
бўлиб қолганди. Раҳматли, кетиш олдидан: «Ўғлим
Ҳабибуллони кўтариб юринглар, зах ерга ўтириб ка-
салга чалиниб қолмасин», дегандилар.

Она жим қолди. Худди чанқатгандай, лаблари би-
дан тамшанди. Беморга тапириш қийин эди. Ай-
ниқса ўтмишини, кўз очиб кўрган эри ҳақида тапи-
риш хотиралари оғир эди. Онани бошқа тапиришга
зўрламай хайрлашдим. Набираси билан дарвозадан
чиқдик. Ўспирин дарвозага кулф осди. Худди танҳо-
ликка маҳкумдай, бу дунёга кераксиздай мушטיפар
она ичкарида қолди...

Бутун ҳафсадам пир бўлиб ортимга қайтдим.
Бўроннинг жағи очилгандай юзимга чанг-тўзонни
тинимсиз соча бошлади. Ҳаёлимда эса беморнинг
бир оғиз тапи қайта-қайта такрорланарди. «Зах ерга
ўтказмасдан катта қилинглар». Дунёнинг бир камли-
ги рост шекилли, шунча йиллар эридан ёдгорлик бў-
либ қолган уч болани катта қилиб, улар учун ёш умри
ҳазон бўлган, бутунда нотавон, ногирон, мушטיפар
она — бир сим каравотта, яланроқ, хувиллаб қолган
кулбага, иккита кўрпача эга бўлибди-да. Ҳайҳотдай
ҳовли, худди Петропавловск қамоқхонасидек ким-
сасиз. Улкан дарвозага кулф осилдик. Мажруҳ она
бутун борлиқдан маҳрум ётарди. Бекхтиёр ҳаёлимга
зарурият туғилиб қолса, кимни ёрдамга чақиради,
деган ўй келди. Бу ўй эди...

Европалик қайсидаир ёзувчининг хотини шуасиз-
ликдан зорланганини эслайман. Улар пул танқислиги
бўлса ҳам Римни, Берлинни, Швейцарияни, Чехосло-
вакияни эри билан айланиб келганлигини ҳикоя қи-
ладди. Ҳатто чет элда йиллаб қолиб кетишди. Ле-
кин ҳаётидан, пул билан боғлиқ бўлган ишлардан
порозилгини рўй-рост айтади. Бутун мен кўрган

Зарбувиш она нимани кўради. Уруш йиллари очарчиликни, Болаларига бор тоштан-туттанини ўзи емай едиради. Агар едириб-ичирмаганда, болалари бутунда ҳаёт бўлмасди... Ўтмиши бундай ўтган экан, бутуни...

Ким ноҳақ? Онами, болаларими, тақдирми? Ким? Ҳозир ондан «болаларингиз қарамай қуйишганми?» деб сўраганимда она, ҳатто, бундай саволни ўйлаб ҳам кўрмаганининг тўвожи бўлардим. Чунки шу кийинчилик ўз ҳаётида табиийдеклигига ишониб қолганлиги рост эди.

Имоним қомилки, она болалари ҳаётида ҳам она қисмати шундай яқунланиши керакдай ўй бор... Сабаб? Бизнинг оналаримиз ҳеч вақт ўз қисматларидан нолишмайди. Ҳамма кулфат, ҳамма офатни «тақдир» деб кетишаверади...

...Тирикликда кўрмаган кунлар... Кўрмаган кунларни аёл ўйлаб кўрмаганидир?.. Инсон боласида севаган, меҳр қўйган кишига нисбатан қаҳр бўладими?.. Айниса, фарзандларига. Мен Зарбувиш онадан болалари ҳақида сўраганимда нега бир қалима сўз айтди. Лекин яна нимадар демоқчи бўлиб, бир тўлғанди-ю, ютиб юборди. Бемор менадан қандайдир бир муҳим гапни яширгандай бўлди. Лекин аёл юратидати борларини тўқиб солганда нима бўларди. Ҳеч нарса. Ўйлаб йиллар ичида шакланган фарзандлар менинг бир оғиз гапим билан тузалиб қолармиди. Йўқ, мен ҳам ҳеч нарсани ўзгартира олмаб эканман. Онанинг қисмати ҳам, тақдирини ҳам шу, Фарзанда-рита эса, одамлар ҳукм чиқаришсин...

Оналарнинг тириклигида кўрмаган кунларини вафотидан кейин биз фарзандлар катта маросимлар, улкан қабр тошлари билан эл олдига кўрсатмоқчидай бўламиз. Аслида ўша дабадабалар кимга керак. Ўша зил-замбил тошларни кўрганимда, худди улар мени босиб тургандай туюлаверади. У эса оналаримизни парчинаб ташлагандай. Баъзи жимжимадор, бирор

ўн минг сўмликларига кўзини тушганда, хайратдан ёқа ушлайсан. Бехитиёр онанинг шу тошчалик қадри бўланмикин деган ўй ҳаёлингдан ўтди. Ишонаман, Зарбувиш онанинг ҳам паймонаси тўлганда, шундай тошга эта бўлишин... Бундай ишларимиз билан «оналаримизни қандай яхши кўрамиз?» дея элга мактанмоқчи бўламизми?.. Ўша «оналаримизни қандай яхши кўрамиз?» замирида нима ётибди? Манманларча тебаликдан ўзга ҳеч нарса бўлмаса керак...

Уч ўғлонни бу кунларга етказган ким эди? Бутунда жисми ногирон, очлик йилларидан опичлаб чиққан шу аёл эмасмиди!...

Аёл қалби, она қалби фарзандлар гуноҳини кўрмайди. Улар қалби жууда кам инсонларда бўлиши мумкин. Лекин кечирининг ҳам интиҳоси бор-ку! Ҳатто жисмигача меҳр-мухаббатга айланиб кетган инсонни хўрланиш ботқоғига ташлашнинг муҳҳиш жиноятдан нима фарқи бор?..

Улар кўрган кунлар энди такрорланмайди. Шундай экан, уларнинг аянчи қисматлари бутунги аёлларимиз ҳаётида қайта туғилмайди. Ўша қора кунлардан бахтли замониимизга етиб келган, олис уруш майдонларида ортагилар учун жонини тиккан, эрларига содиқ қолган Зарбувиш оналар қисмати минбаъда бундай аянчи тутамаслиги керак эди.

Ҳар қандай беморнинг тузалишида ташқи муҳитнинг таъсири бениҳоядир. Ёки Зарбувиш она фарзандлари, онанинг кўзлари ожиз, шундай яланғоч ўй ҳам бўлаверади деган ўйга боришдимикин? Агар улар шу ҳаёл билан яшаётган бўлишса, фарзандлик чегарасидан чиқиб, ўзга мавжудотга айланган бўлиши керак.

Қани энди оналаримиз уйи оstonасига қадам қўйганингда, чор атрофнинг саранжом-сарипталигини кўрсанг. Дилинг яйрайди, она олдига келувчилар кўпаяди, уларда фарзандга нисбатан ҳурмат ошади. Бу олдий юмушни одамлар учунмас, онала-

римиз учун қилишимиз шарт-ку. Одамлар орасида она хурматининг ошиши биз фарзандларга берилган баҳо эмасми?

Зарбувиш она ётган уйга иккинчи қадам босмас бўлиб кетасан.

Она кулбасини одамлар кулбасидек қилиб қўйиш оғирмиди?.. Одагга набираларининг бирини холидан хабар олиш учун қўйиш қийинмиди? Йўқ, оғир ҳам, қийин ҳам эмасди. Фарзандларда меҳр-оқибат, фаҳм-фаросат етишмасди хоҳос...

...Бундан икки йил муқаддам бир қариндошимиз-никита боргандим. Қариндошимиз онасининг оёқлари узоқ йиллардан бўён шол бўлиб қолганди. Бемор ётган хоната кирганимда, аммамиз уйнинг тўрида ястаниб ётарди. Мени кўриши билан юзларимдан ўлиб, болаларимни бирма-бир сўраб чиққанди. Мен ҳам аммамнинг соғлиқларини сўраганимда, аммамдан одам ўлаи «Онамнинг соғлиқлари анча яхши, одамнингидан оёқларининг ҳаракатлари ҳам тузук», деганди ихлос билан.

Амма билан хайрлашиб ташқарига чиққандан кейин, ўғлимдан қайта сўраганимда, кузларига ёш олганди...

Орадан кўп ўтмай аммам қазо қилди. Дафн маросимида кишлоқ оғайнилар аммамиз ўғлининг бадошпига қойил қолиб, «Ҳатто хотинига ҳам ишонмасдан ўзи қарарди», дейишганди.

Ўша аммамиз уйига кирган ҳолат, Зарбувиш она уйи остонасига қадам қўйганимда худди меҳмонга солингандай топ-тоза кўрпалар беихтиёр кўз олдидан ўтганди. Балки Зарбувиш она фарзандлари «Она бизники бўлса, бу тиранча нега одамизга тумшугини тикади» деган ўйни хаёлларидан ўтказиши мумкин. Она фарзандлари, кулоқларингизга қуйиб олинг, улар элнинг, бутун Ўзбекистоннинг оналаридир!...

САДОҚАТ

Ўғлим Анатолий тўққиз йилдан бери сил касалидан қутула олмапти. Докторларнинг айтишларича, чекишни ташласа абагга тузалиб кетармиш. Анатолий эса чекишни ташлашни ҳатто хаёлига ҳам келтирмайди. Кўнглини қолдирмай, сидаб-сийпаб бир неча бор айтиб кўрдим. Қани энди эшитгиси келса. Шундай оғир замонлардан олиб чиқиб, омонлик кунларда ярим жон бўлиб қолганлигини эсласам, қон бўлиб кетаман, қон! Нима қилишга ҳам ҳайронман. Кўзимнинг қорасидай асраган ўғлим...

Степанида онанинг елкалари учиб йиғлай бошладди. «Йиғламанг она, сиз йиғлаб бўлдингиз. Локада ўзингизни бир фурсат ўйласангиз-чи», дегим келди. Яна, «оналар ўзлитин ўйлаганми, айниқса, уруш оналари» деган хаёл кечди. Улар, биз болалари учун яшаб келмоқда. Бизнинг бир жимайишимиз уларнинг минг бор қувончи...

Ёши саксонга бориб қолган Степанида она ҳам уруш онаси, уруш беваси.

Одамзотга турфа хислатлар улашилган. Юракнинг таъсирчанлиги, қалбнинг совуққонлиги, қоннинг қизикқонлиги. Степанида она улашпига юракнинг таъсирчанлиги тушган бўлса ажаб эмас... «Агар онага қалбнинг совуққонлиги улашилганда, бутунда Анатолий соғ-омон бўлармиди», деган ўй ҳам хаёлимда йўқ эмас...

Одамзотда ҳамма хислат тарозининг палласидек тенгликда бўлмоғи керак. Ўша тенглик бизга боғлиқ эканми? Бу улашпш ҳам табиатнинг қонунидек одамзотга бўйсунармикин.

Ўғли Анатолийнинг тириклиги онанинг бахти. Бизга эса «уруш Анатолийлари»нинг ёшлиги бир сабоқ. Сабоқ дедим, уруш йилларини, очлик йиллари-

ни, хорлик йилларини, зорлик йилларини, ғамларга, аламларга кўмилган болалар қабини онадан эшитганман.

Онанинг икки ўғли бор. Бирининг исми, юқорида биз тилга олган Анатолий. Иккинчиси — Виктор.

Она билан учрашганимда орамизда бир-икки оғиз танишув сўзлари бўлган эди. Она менга:

— Болам, мен сени қаерда кўрганман-а? Кўзимга жуда иссиқ кўриниб кетаяпсан, — дея саволмуз тикилганда, ҳазиллашиб аедим:

— Сиз мени кўрмагансиз. Сизни ўзга қисматдошларингиз билан учрашганимда, улар сизлар ҳақингизда, «Йна мента ўхшаганлар қандай яшаётти эканлар» деб ўйлашганда, мен бир шарпа бўлиб кўз олдингиздан ўтган бўлишим мумкин...

— Балки, балки, — дегандай она, жилмайиб.

Кейин эса урушнинг ғамгин бир кунини ҳикоя қилгандай.

... — Унда Бездетнов Иван Андреевич фронтда эди. У урушнинг иккинчи ярмида қайтди. Ва, бизнинг бахтимизга, колхозимига раис бўлиб тайинланди. Унинг фронтдан келиши биз ордагилар учун хушхуш тутатандай эди.

Ёмонга ўлим йўқ деганларидай, ҳамма фронтга кетганда, бизлар билан ортада Переносенко ва Шевцов Сидир деганлар қолгандай. Уларнинг фронтдан қандай қолганлигига ҳамон ҳайронман. Иккови ҳам сошпа-соғ эди. Бу Переносенко ва Шевцов деганлари биз аёлларни кўп қийнаган, болам. Улар ортада қолган фашистлар эди...

У вақтлари колхозда пахта экиларди. Урушдан олдин ҳам улар бор эди. Лекин бормилини сезмагандик. Эрларимиз кетишди-ю, улар беҳос сув остидан қалқиб чиққандай бўлишди. Қалқиб-қалқиб чўкиб кетганда яхши бўларди-ю, чўкишмади-да...

Сенга сўзламоқчи бўлган воқеа аynи қизин пахта терими вақтида содир бўлгандай. Анатолийимни эгат бошига кўтариб олиб борганда, нима бўлганбўлмаганлигини тушунмай қарахт бўлиб қолгандай. Ўз ўлимни тан олгим келмасди. Бундан бир соатлар илгари сошпа-соғ, «Она қачон келасиз», — дея укасига қараб қолган боламни кўшимиз Клавдия кўкрагига, кўларга икки томонга шалвираб осилиб ётишини кўриб, ўз фарзандим эканлигига ишонмасдим. Кейин эса нима бўлганлигини эслай олмаيمان. Ҳушимга келганимда, тушликка чиқаётган тол соҳисига ётардим. Мендан бир оз нарида аёлларнинг овозини эшитиб бошимни кўтардим. Эмаклагандай уларга яқинлашдим. Атрофдагилар мента йўл беришди. Ўртада ўлим ётарди. Шунда ҳам унинг ўлим эканлигига ишонгим келмасди. Ошпоқ юзидан қоп-қора доғ кесиб ўтган, кўзлари юмук эди. Аёлларнинг қайсидаир бири: «Боланг тирик», деганда унинг ўлим эканлигини бор бўйича ҳис қилиб, устига ўзимни ташладим. У тирик эди. Кўзларимга эас-эас ярим юмук нитоҳи-ю, юзидати қора чизиклари кўринарди. Болам тепасида кўп йилладим. Эрим билан, болаларим билан боланган хотиралар қаршисида йилладим. Ҳамма-ҳамма, ўтган кунларим ўлим Анатолийга айланиб қолгану, мен эса унга сажда қилиб йиллардим.

Шундай ҳам қалбимиз яримта эди. Ўлганнинг устига чиқиб тепгандай, сошпа-соғ болангни қайсидаир ярамас ўлим тўшагига ташлаб кетса... Ўлим, лаҳзалар олдин, мента маънос термулиб қолган ўлимни бундай холга тушишини тасаввур ҳам қила олмаганим-да.

Анатолийнинг озғин елкаларида ҳам қоп-қора доғлар эди. Доғ деб юборгим келар, қани бу фарёларим бир тикон овригини олишта қодир бўлса.

Қисматимга, бу қаро кунларга, мушгадек болага бу ёвузликни раво кўрган одамга минг бор аънатлар ўқирам.

Атрофдаги аёллар Анатолийнинг жароҳатлари-га дағгани совуқ сувага ҳўлаб босаверган экан, кечга бориб иситмаси кўтарилиб кетди. Қани энди унинг жароҳатига бир малҳам топа олсам. Нима қилишим-ни билмайман, кўкариб кетган лаблари фақат бир сўзни қайта-қайта такрорлайди: «Онажон, қаерда-сиз!...» Дўхтир эса уйимиздан ўн километр наридаги Пахтаоромда.

Болам, ҳар бир инсоннинг кўнгили сўрайдиғандари, оғирингда елкангдан суявчилари бўлсин экан. Бўла-маса ҳаёт — ҳаёт бўлмасди. Ҳаёт бўлганда ҳам инсон бўлмасди. Ўша кунларгача мен кўшимиз Мария-ни яқиндан билмаган эканман. Бир ховлига чиқиб, бир уйга кириб ўтирганимда, Мария останада пай-до бўлди. Ҳўлди ҳалоскоримга йўлиққандай, унинг бағрита ўзимни ташладим. Кўз ёшларим юзларимни ювар эди. Мента инсон керак эди. Марияга ҳўдо деб сивиндим. У мени юпатар, қани энди кўз ёшларимни тия олсам. Бағтар хўрагим келар, бағтар йиғлагим келар эди. Мария мента жиддийрок, каттик-каттик таширмаганда тонггача йиғлаб чиқармадим.

Унинг кўзи боламга тушиб, мента нимадаридайр тушунтирди-да, кўчага отиди. Анатолийим «сув» дегандай бўлди. Лабига пиёлани олиб бордим, лекин сувни ичолмади. Пешонасига кўлимни олиб бордим, куйиб борарди. Ўғлимдай мен ҳам чадажон эдим. Марияни йўқотиб кўйганимдан кўнглим зимистон эди. Қанча вақт ўтирганигимни билмайман, эшик шарақлаб очилганда, Марияга кўзим тушди. Ортидан яна кимдир бошлашиб кирди. Доктор экан. У тезда Анатолийнинг олдига келди-да, пешонасига кўлини қўйди, ковоклари уюлди. Шошиб сумкачасини кав-

лади-да, шприцга дори қўйди. Ўғлим эса игна зарби-ни сезмади. Доктор бир оздан кейин яна укол қилди. Бу сафар Анатолий ингради. Доктор ўзбек аёли эди. Аёл нимадар деб шивиради. Чада-чулла «қони ичи-га» деганини пайқадим. «Қон ичига кетган бўлса-я» деган даҳшатда оғзим очилиб докторга бақрайиб ти-килиб турадим. У мени борлигимни энди сезгандай;

— Ҳечқиси йўқ, ҳозир яхши бўлади, — дея юпат-гандаги хурсандлигимни кўрсанг эди. Ўшандай хур-санда кунни жанузгача бошимдан кечирганим йўқ. Бирор соатлар чамаси вақтдан кейин Анатолий кў-зини очиб, докторга, Марияга, мента тикилди-да, шивирагандай:

— Она, — деди.

— Болажоним, — дея талпингандим, доктор кўк-ратимдан итариб.

— Тинчланинг, — деди бўйруқона. Доктор яна укол қилди.

Бу сафар у йиғлади. Бу овозни, бу йиғини минг йиллар кутгандай эдим. Мен доктор аёл ва Мария ол-дида бир умр қарадорман. Ўшалар бўлмаганда мени аҳволим не кечарди. Тасаввур ҳам қила олмайман. Боламнинг овозини эшитиб қайта туғилгандай эдим. Биз оналар, сиз болаларнинг овози билан тирик-миз-да. Ҳаммамиз эртадабгача уни бошида ўтириб-чиқдик. Тонггача доктор олти маротаба укол қилди. Кейин болам сув сўради. Ҳаммамизни юзимизда бир табассум, бу ёруғ дунёни биринчи бор кўраётган-дай қувонч кезинарди. Ним қоронғу кулабам ёришиб кетгандай, чирок ўрнида хира нур таратиб эриётган чўчка ёғи қалбимни ёритаётгандай, ҳатто тўрда уло-либ ётган пахта кўраклари ҳам ўзгача кўриниб кет-ган эди. Ҳаёт гўзад эди. Ўғлимни олча бутюкларидан тайёрланган чойдан ичиб бир ним табассум ато қи-лиши, о-о, болам, миллион йилларга татир эди.

...Степанида онадар табиатан бошқача. Бутун жаҳли чикса, эртага унутди. Улар ҳеч вақт адоватни қабланда кўтариб юрмайди. Адоват номли юк улар учун оғирлик қилади. Чунки табиат уларга фақат меҳр-муҳаббатни ато қилган.

Баки доктор Анатолийдан нима бўлганини суриштирматанда, она ўғлига нима кор-ҳол бўлганини билмасдан кетавераармиди?..

Докторнинг:

— Нима бўлди, Анатолий, — деган саволидан, ҳақиқатан ҳам ўғлига ким бу ёвузликни раво кўрди экан, — деган ўй кечди. Ўғлим бошини ҳам қилди-да, хоҳламагандай;

— Кулоқчин олгандим, — деди.

Доктор:

— Қандай кулоқчин, — деди.

Биз эса унга ҳайратланиб қараб турадик.

— Сидир амакининг уйдан. — Кейин у кўзларини пирпиратиб: — Отага юбормоқчи эдим, — деди гуноҳжордай.

Доктор нима галлигини энди тушунгандай:

— Нима учун, — деди безовталаниб.

— У ёқлар совуқ деганди, Вала хола.

Шунда докторнинг юзида бир қаҳр сирпаниб ўтди. Мен шўрликни юратим эзилиб кетгандай бир ҳолда эдим. Олисдаги отасининг ғамини еб, шу аҳволга тушган норасидамга, бутун аъзомдаги меҳр дейсанми, муҳаббат дейсанми оқиб ўтаётгандай эди. Агар у хозир тилмо ўғирлаганда ҳам мендаги бу ҳолни ҳеч ким ортга қайтара олмас эди. Кафтим билан оғзимни бекитиб йиғламоққа тутиндим. Кўзларимдан ёш сепа бўлиб оқарди. Бу ғам, алам, қувонч, умид ёшлари эди. Доктор бирдан тутақиб:

— Ким сени урган, қайси лаънати инсон, — дед бақириб, ўзини тўхтата олмай қолди. Ўзим ҳам бир

чўчиб тушдим. Докторнинг юзи кўркинчали тусга кирган эди.

— Сидир амаким, — деди лаблари қалтираб. Шунда аёл ўрнидан сагчиб турди-да:

— Кўрсатинглар, ярамас фашистни, — деди менга юзланиб. Бехитёр, беҳос ўрнидан турдим-да, йўл бошладим.

Шевцов Сидирнинг уйи бизникидан унчалик узоқда эмасди. Унинг кулабасига етиб борганимизда, доктор, бакириб-чакириб эшигидан кириб кетди. Кўчада қолдим. Бутун аъзои-баданим қалтирай бошлади. Бир вақти бригадиримизнинг ёқасидан сураб чиқаётган докторни кўриб кўзларимга ишонмай қолдим. Шевцовни оғзи-бурни қон, дағ-дағ титрайди. Ўзим сарпойчан, худди хотинининг кўйиндан олиб чиққанга ўхшарди.

Болам, ўшанда ҳали жасур аёлларимиз кўп эканлигини хис қилганман. Биз соясига салом бериб юрадиган Сидир қаршимда, кўзлари ола-қула, бир иш қилиб қўйган боладай турарди. Аёл кейин уни катта кўчага етаклади. Бало аёл экан, бутун маҳаллани олади тўплади.

Докторнинг шиддати ҳаммага ўтди шекилли, йиғилганлар, юзинг-кўзинг, бошлиғимиз демасдан андишани нари суриб, башарасига туптуриб, қарғай кетишди.

Ёқасига бўйинини тортиб, қассобни кўрган букадай кўзларининг пахтаси чиққан Сидир одамлар қаршисига туради. Ишонсанг болам, унга раҳмим келиб, югургандай ортимга қайтдим. Уйга келсам, Анатолийим Виктор уқаси билан ўйнаб ўтирган экан. Кўзи менга тушиши билан, дунё тошгандай:

— Мана кулоқчин, тезда отага юбор, — дед ёстиғи остидан титийи чиқиб кетган кулоқчинни менга узатди. Кўзларимдан тирқираб ёш отидади. У,

Аунё тошгандан, мен эса Аунёга қайта келгандим. Ҳа, болам, орзуларнинг келажаги куриб қолгандай, оғир замонлар эди...

Оналар қадби бир кўшиққа ўхшайди. Бир безовта кўшиққа... Бу кўшиқ инсон Аунёга келиши билан қуйланиб келмоқда. Чақалоқнинг овози билан она қадбига кирган бу наво умрининг охиригача она қадбига бир бағандардада, бир сокин овозда қуйланаверади.

Степанида она ҳам бу ўлмас кўшиқни уруш йиллари бир мунг билан, ғалаба кунлари бир қувонч билан, сўнгги йилларда ўзига армон билан қуйидади.

Бу кўшиқ — биз, фарзандлар эдик...

УРУШ ОРТИ БОЛАЛАРИ

ЙЎЛЛАР ТУТАШГАНДА

Мухтарам китобхон!

Ҳозир ҳаёлимга келадиган ўйларнинг барча-барчаси ўша — болалик гўшасида бир кўриниш зарби билан қадбига муҳрланган хотирадир. Унга на ортиқча сўз, на сайқалланган сатрлар тизмасини қўшдим, қандай қадбга муҳрланган бўлса, ҳудди шу ҳолатда қоғозга туширдим.

...Қишлоғимизнинг юқорисидати Октоғга чиқиб, пастта назар ташласангиз ажиб бир манзаранинг гувоҳи бўласиз. Пастта қараб сирпанган илон изи йўллар чор атрофга сочилиб кетган қишлоқларга боғлиб туташади. Шу боис Октоғ барча қишлоқларни бир-бирига туташтирувчи илоҳий маконни эслатида. Бу мўъжизадан ҳайратланган кўнгли гўшасида қирқ қокилини ҳар ён ташлаган сарвқомат қизининг сиймоси ҳам кўриниш беради. Ана шу сарвқомат қизининг жамалак сочидай қишлоқлардан Октоғқа келиб туташган йўллар кўп хотираларни, шодон чехраларни, қайғуга эш бўлган сиймоларнинг қипритига иланган кўз ёшларнинг гувоҳи бўлган ва ҳамон гувоҳлик бериб келади.

...Қамаар деган амаким бўлувчи эди. Ниҳоятда камтар, камсуқум, беозор одам бўлиб, кўшиқлар айтарди, суратлар чизарди. Ясси-ясси, силлиқ-силлиқ тошларга ихлос билан қишлоғимиздан урушга кетган боёбларнинг исмини ўйиб ёзар эди. Биз боладар тошларга битилган исмларни ҳижжаалаб ўқиб, исм эгалари ҳақида сўраганларимизда, «Мулло тошдагиси Сарвар момонгнинг эрини, япсақидатиси Тоғаймуроднинг отасини, Туттошдагиси эса Эмомон боёбгнинг укасининг исми», дея барча тошларга

исмлари битилган боболарнинг қариндош-урувлари орқали бизларга таништириб чиқаради.

Оқтоғга туташ сўқмоқ йўлларнинг бири эса бизнинг қишлоқдан айро томонга қараб кетган. Ўша сўқмоқнинг бошланишида кенг ва текис «она тош» бор. «Она тош»га Қамар ака бир вақтлар суратини муҳралаган аёл сиймоси балқиб туради, сурат остига «Меҳрибон онажоним» деган ёзув ниҳоятда нафис, ади билан ёзилган.

Қамар акадан бу аёл ҳақида сўраганимизда, «Ҳам-мамизнинг онамиз» деди, кўзларида олов ёлқинланиб, кейин сурат устига кўнган ғубораларни белбоғи иди, бир ихлос билан артиб чиқаради. Тоҳ-тоҳида Қамар ака ўзи билан ўзи гаплашгандай шу тош ёнидан қуйига энган сўқмоқ йўли томон умидсиз, нажотсиз қараб, нималарнидир шивирлаб тапирарди. Сўнг туриб-туриб мунгли бир соғинч билан қўшиқ қўйларди. Бутун жисми овозга айлангандай юзларидан сел бўлиб ёш қуйлар, кейин ёнида борлитимизни ҳам унуттиб, олис уфққа туташиб кетган сўқмоқ йўлдан қимдир келадигандай, ўша томонга миханиб тикилиб қоларди.

Тоғ бағридаги ўркач-ўркач қир-адиқларни баҳорда томоша қилсангиз, дилнингиз бир яйрайдики, кўм-кўк либос кийган қир-адиқлардан ер ҳиди, гуллар ифори юракларни қитиклаб, қўшларнинг нармага қоришган чуғури вужудингиздан ҳавога кўтариладиган қувонч садосига ўхшайди. Ифорулари жон ато қиладиган майсаларни бошга болиш қилиб самога нигоҳ ташлагангиз, яна қайта руҳингизда бир тозарипш ҳосил қилувчи мовийликка кўзларингиз қадалади. Ана шундай хушбахт кунларда Қамар ака қўшиқ бошлайди.

Унинг майин, ширали овози лаблари орасидан отилиб чиқмасди, унинг овози худди ернинг нафасидай, майсаларнинг сасидай само бағрига сочилиб, элчи-қўшиқчига айланарди.

Тириклик ташвиши, баҳор қувончи, майсалар овуначоғи бўлган барча тирик жонзот сукут сақлаб, ер ва табиат элчисига айлانган инсон қўшинини тинглади. Қўшиқ тугаб Қамар ака чўпонлик таёғига илғини тираб қир ён бағриларида ўтлаб юрган қўй-қўзиларга қўлини соябон қилиб қаради. Унинг бу ҳолати қўйларни ётоғига қайтаришга ишора эди.

Сиз тонгда қўшнинг кип-қизил авдон рангта чулғаниб тоғ ортидан чиқишини кузатганимиз? Қўшнинг конталаш шафағи тоғни ғазабнок ҳолга келтиргандай, худди тоғ тошлардан уқун сачрагандай бўлади. Қуёш тобора юксакикка кўтарилган сайин тоғнинг ҳам ғазоби сусайиб, бир сокинлик кашф этган ва оқибат тоғ заминнинг бир зарраси эканлигини хис қилиб, аввалги ҳолатига қайтади.

Ўз ўйлари, ўз хаёллари билан банд бўлиб юрган Қамар ака ҳам Салим бобони кўрганда худди тонгда тошларидан уқун сачратган тоғдек ғазабга тушарди. Салим бобо ҳам Қамар аканинг ичига кечадиган беватиним исённи сезарди. Шу сабаб тўй, маъракаларда Қамар ака билан юзма-юз келиб қолишдан қўрқарди. Тасодифан тўғри келиб қолишса, Қамар ака турган жойида тек қотиб, қаҳраи нигоҳи билан Салим бобони татқиб қилар, юз миққлари эса асабий учиб тушарди. Бобо унинг нигоҳига нишон бўлганидан чўчиб тўғри келган томонга ўзини уради. Шунчалар беозор, шунчалар мулоим Қамар ака олаида, Салим бобонинг бундай ҳолатга тушиши мента ҳайратли ва қўрқингчи туюларди...

Орадан кўп йиллар ўтиб, Салим бобо вафот қилди. Бу хабарни эшитган Қамар ака жуда ёмон аҳволга тушди. Чўпонлик таёғини улоқтириб, елкалари букчайиб, худди энг азиз, меҳрибон кишисидан ажралгандай ҳолатда қишлоқ томон кетиб боради. Кўп вақтлардан бери қишлоқ орамай қўйган мен ҳам жўраларимни қўриш мақсадида Қамар аканинг ортидан эргашдим.

Салим бобонинг кулабаси қишлоқнинг бир чек-касида эди. Тумонат одам йирилган. Тобут атрофига кўр ташлаган одамларнинг бошлари ҳам, сукут сақашарди. Қамар ака одамларга эътибор қилмай қаторнинг олдига ўтди. Унинг бу ҳаракатидан норизо бўлгандар ҳам, майитнинг эгасари ҳам бир сўз қилишмади. Жаноза тиловати тутаб, тобутни кўтаришга ишора бўлиши билан Қамар ака отилиб чиқиб, тобут туткичидан ушлаб кўтаришга шайланди. Қамар ака тобутнинг ўзи туттан томонини ҳеч кимга бермай, юзаридадан реза-реза тер кутулиб тобутни кўтариб кетиб борарди.

Эртаси кунни қишлоққа тап орадан: «Қамар биринчи бўлиб Салим бобонинг тобутини кўтарибди... Қабрга биринчи бўлиб тушроқ ташлабди... «Бир юзингта уртанга, иккинчисини ҳам тутиб бер», дегани шу бўлса керак-да...»

Ёлғиз Қамар ака бу гаплардан беҳабар эди, холос! Ўша кунлари онадан эшитганим ёдимда қолган: «Ҳой, Қамар-эй, хой, Қамар-эй, ўзини тирик етим қилганга шайхат қилган Қамар-эй».

Онамнинг бу узук-юлук гапларидан ўшанда ҳеч нарсаси тушунмаган эдим.

Орадан йиллар ўтиб, ҳаммаси унуттиди. Бизнинг оиламиз ҳам Қамар ака билан хайрлашиб чўлга отланди. Кетар кунимиз Қамар ака хафакон ҳолатда, бизни кўчиб кетишимизга ҳудди ўзи айбдордай боши ҳам уйимиз остонасидан ҳатлади.

— Сизлар ҳам кетар бўладингизлар-а, опа, — деди онамга лаблари титраб.

Онам уни юпатмоқчи бўлиб: «Қамаржон, пешона экан. Чечам бўлганда, сен ҳам ёлғизланиб қолмасдинг. Балки биз билан бирга кетарсан?» — деганида, бошини кўтармай: «Ҳеч кимим бўлмаса ҳам, шу даладашга ўрганиб қолдим, опа», — деди овози титраб. Кейин ҳаммамиз билан хайрлашди...

Бийдай чўлнинг бағрида қишлоқ хотиралари соғинчга айланди. Қамар ака вафот этди. Чўлга хабарчи бўлиб келган қишлоқдошимизнинг айтишича, Оқтоғга қор қалин тушиб, Қамар ака отари билан кўчки остида қолиб кетган экан. Сўнг эса, сўнг...

Қамар ака билан Салим бобонинг ёвлашгани ҳақидаги ҳикояни онадан эшитганим...

— Болам, ўша йиллари уруш хонадонларга қора панжасини босиб, келбатли йигитларни олдига солиб, олиб кетганди, — дед ҳикоясини бошлаганди онам. — Қолгандарни катта каналга олди. Қамар акангни отаси бобон эди. Дарахларнинг тилини биларди. Ўрик танасидан шифтоли, гилос танасидан хусайни узум узарди. Онаси — Меҳрибон чеча чевар эди. Қишлоқ келинларининг селидан тортиб, боладарининг либосига шу аёл бичиб, тикарди. Исми жисмига монанд аёл бу дунёда битта бўлса, ўша аёл эди.

Улар асида Чуқурсойлик бўлиб, оталари қай бир замонларда биз томонларга кўчиб келгану кейин шу ерларда қолиб кетган. Айни қиш. Қамарнинг отаси Хусан акани ва яна беш-олти оида бошиқларини Салим миришаб олдига солиб, олиб кетди. Меҳрибон чеча ёлғиз Қамари билан қолди. Эрини кетиши чечата ёмон таъсир қилди. Эрини ҳалок бўлишини олдидан сезиб, аза отгандай эди. Энди қир баирларидagi ола-чалпоқ қорлар эриб, майсалар ниш ураётган пайтда чеча «Қорахат» олди.

Ҳой, у кунларнинг оти ўчсин. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, чечани таниёлмади қолди. Сочлари оқариб кетган, юзлари узок касадан турган беморнинг юзини эсатарди. Чеча мени кўриб, йилмамоққа тутинди. У йилмасди, ҳудди жисми хозир-хозир эриб кетадигандай сел бўлиб окмоққа шайланарди. Бу кўруликлар етмагандай, Салим миришаб катта каналга Меҳрибон чечани рўпара қилди. «Боламни кимга ташлаб кетаман», дед фарёд қилганда, бутун

кишлоқ аёллари йиғлашди. Аммо ҳеч биримиз Салим миришбага бир жуъли гап қила олмадик. Ким ҳам унга қарши бир гап қила оларди? Ҳаммамизнинг эрдариимиз фронтга кетган, эркакарсиз ҳувиллаб қолган кишлоқлар Салимдайларга қолган эди-да.

Тов тепасидамиз. Қамар бир тош панасида ўтирарди. Онаси ўғлининг олдига келиб, уни бағрига босиб, юз-кўзидан ютоқчиб ўтди...

Шунда Салим миришба ёнига келиб, ўрнидан турлишта ишора қилди. Сим-сим йиғлаб, боласини бағрига босиб йўлга тушди. Кейин Салия момо: «Ҳой, болам, ўғлингни ташлаб кет-а», деди кўларини чўзиб. Она ортита қараб тўхтади. Қўллари қалтираб, бола-сини Салия момога узатди. Қамар аканг бу жудолик манту жудолик эканлигини ҳис қилгандай, онасининг кўкрагига ёпишди. Ҳеч ажралтиси келмасди...

Ҳа, болам урушнинг касофати билан бутун бошли оила йўқ бўлиб кетди. Меҳрибон чеча канадан қайтмади. Меҳрибон чеча билан бирга бўлганлардан Қандолат момо уни сил касалига чалитганини, ўлими олдидан дуч келган аёлни бағрига босиб, «Қамаржоним сенмисан? Айланай сендан, онангни сўроқлаб келибсан-да, болагинам», дая кучовидан бўшатмаганлигини, сўнгги кунни бир шам ёлғинидай кўзларини очиб, бўҳчасини олиб беришларини, мажолсиз қўллари билан йиртиқ кийимларини титқилаб, ичидан ўғлини жимитдай қўйлақчасини олиб кўксига босганини, лабларида бир турли табассум пайдо бўлиб, ўша табассум билан бу фоний дунёдан бош олиб кетганлигини кўзига ёш олиб, тапириб берганди...

...Орадан кўп йиллар ўтди. Мен бу каби қисматларни бир китоб қиллишта човландим. Бунинг учун кўплаб уруш болаварининг қисмати билан танишишимга тўтти келди. Бир-биридан фожиали қисматлар. У кунларни ҳатто тасаввур ҳам қила олмаймиз.

Кунни йўқ, туни йўқ, кувончи йўқ, кулгиси қулга қорилган замонлар...

Китоб якунида ўзимни жуда хорғин сездим. Ҳамма ташвишу ўйлар ўша давр одамлари қисмати олдидан нақадад юлун, нақадад яланочлигини ҳис қилдим. Бундан бир неча йиллар олдинги ҳолатимга ачиниб-дар кетдим. Жуда-жуда ғариб хаёллар оғушида ўтган умримга бурилиб қаратим келмасди. Юрак безовта, кўнгли ғаш, бахорнинг тўза, сеҳрли суратлари ҳам қалбимга бир чимдим ёрувлик олиб қира олмаганидиган аламлар ютиб турган кунларим беҳос оёқларим бодалитим қолган қишлоғим томон етаклади.

Олис-олислардан меҳрибон, қадардон Оқтоғни кўрдим. Билсангиз, юракқа бир умид уйғонди. Ҳали-ҳамон қалбимда умиднинг борлигидан қувониблар кетдим.

Тов томон қадам ташладим. Менинг келишим-ни интизор кутгандай, майсаларга бурканган дадалар кўйнида қушлар сайрамоққа човланди. Жамики сайроқи ҳашаротларнинг овозидан бир турли оҳанг чор-атрофни тутди. Шунда беихтиёр Қамар аканинг овози қулоқларим остида садо берди. Ўша овоз оғушида тов сўқмоғидан юқорига кўтарила бошладим...

Ана, Она тош! Ана, умидлардан қўл силтаган бир тўдақ қалбига яна олам кенглигини олиб кирган муқаддас, Меҳрибон она!

Бир маъсум болалик хотиралари яна қайта қаршимга ийманибгина, жимдайибгина пешвоз чиқди. Унинг ортидан юратимга манту қўшиқ бўлиб муҳрланган Қамар ака сиймоси худди тириқларга алла айтаётгандай, Меҳрибон она сурати билан туташиб, шу йиллар ичида жисминини теран ва нозик жойларида «оғриқ жон» бўлиб қолган ўтмишини мента сўйлаган одамларнинг маҳзун чеҳралари билан қоришиб кетди.

Беҳос юзларидан рез-реза тер қуйилиб, Салим бобо тобутини кўтариб бораётган Қамар акани яна

кайта ўйладим. Қаршимда бир ҳақиқат секин шивирларди: «Инсон боласи энг яқин кишисини ўлдирган одамдан тоҳ лаҳзада ичиди қасос олади, тоҳида уни узоқ йиллар татқиб қилиши билан минг бор ўлдирди.

Салим бобонинг қисматига ана шундай татқиб жазоси муҳрданган эди. Бундай минг бор ўлшдан Яратнинг ўзи асрасин...»

Ўша ҳақиқатдан юракларим зиркираб кетди. Ҳақиқат ҳақ сўзни айтарди.

Одамларнинг сирли қалбига кириб борганинг санин, ўзалигиндан воз кечиб бораверар экансан. Оқибат инсон дарди, сенинг ташвишларинг, ўларинг, азобларинг, роҳатларинг бўлиб қолаверар экан.

Шу йиллар ичиди суҳбатлашган, даррлашган ва ҳатто қўшилишиб йнрашган одамлар руҳи менга тинчлик бермайдди. Шунчалар кўп қисматлар сўқмоғи митти юратимга келиб туташади.

Ана шу сўқмоқ йўллардан ҳорин-ҳорин, эзгин-эзгин қадамлар ташлаб келаётган замонадошларингиз билан сизларни ёлғиз қолдираман, азиз ўқувчим!

Муаллиф.

10 май 1995 йил.

ЖАРОҲАТЛАР КУЛАБАСИ

Шоир ўроз Ҳайдарнинг бир энлик хати мени йўлга чорлади. У ўз мактубида мен излаб юрган аёлларнинг бири Чироқчидалигини ва ўзи ҳам ўша аёл қисмати ҳақда туман рўзномасида мақола ёзганини сўзлаган эди...

Йўлда кетгилману ҳақимизни уруш йилларида чеккан жабру жафолари ҳақида ўйлаб боришман.

Қирқ биринчи йилнинг тонгида нечун бир юз уч нафардан кўпроқ миллат вакили бир инсон фарзандига айланиб кетишди? Ёки улар бизга қараганда соддароқмиди? Йўқ! «Улар содда эмасди. Уларда яққало ягона этиқоид бор эди, ҳолос», — деган ҳудосага келаману, яна ўйга ботаман. Шунанга пайтларда чироқчилик Гафой бобонинг ҳикояси ёдимга тушаверади.

— Э-э, у кунларни ҳеч кимга кўргулик қилмасин, — дегандай ўшанда бобо. — Қирқ бешинчи йилга-ча пашистни ўқи кўп еримни ўра қилиб ташлади. Ўйга келар чоғида мени партиёга ўтказишди. Сен ҳақиқий коммунистсан. Мана, уруш тутайди. Энданг тинч ҳаётда ҳам коммунист бўлиб қолгин, — дея партиёлат ўзатишди. Уни олишни ҳам, олмасликни ҳам билмай, бир оз довлдираб қолдим, Аммо коман-дираримнинг нигоҳидаги ишончдан уялиб кетиб, партиёлатни қандай чўнгалгимга солганимни билмайман ўйга келдим. Кўкрагимдаги партиёлат худди айбимни сезиб қолаётгандай бўлаверди.

Чунки урушдан олднн озгина кўлим эгрироқ эди-да. Шу сабаб партиёлатга ўзимни нолайик санардим, — дея ҳикоясини давом эттирган эди бобо. — Ахир-ри бир кун чидаб тура олмайд, райкомбобони олдига кирдим-да, партиёлатни истолдига ташлаб чиқардим.

Эй, ўғлим, ўша вақтлари анча оми бўлган экан-миз-да. Вой, баланг жилағираар-ей, бурдуни кун-

ларда бу партия деганларининг кўписини кўли этри бўлиб чиқди-ку! Мен эса уялиб юрибман-а?..

Бутунги кунларда бобонинг фақат битта овунчоғи бор. У ҳам бўлса кўксийаги Сталин сурати зарҳалданган медал.

— Нима учун бу медални тақиб юрибсиз? Орденларингиз ҳам анчагина экан-ку, — дея рўмолчага ўралган орденларига ишора қиламан.

— Бу Исталин бобонинг медали-я, — дея хайрат билан мента тикилади бобо.

Тасаввуримда бобо, бутунги кунларда ғафлоли ўтмишни кавлаштираётганимиздан беҳабардай. Агар «Сталин конхўр бўлган. У минглаб одамларнинг ёстигини куритган», дея, у эътиқода кўйган одамни қоралаганимда, бобо мени итдан ҳам хор қилиб сўжиб, уйдан ҳайдаб чиқаради.

Сталин ёвузмиди? Сталин конхўрмиди? Уни улакан тарихий шахслитини ёдан чиқармаган ҳолда фаолиятга бир томонлама ёндашмасдан ёвуз ва конхўрликдан ўзга томонларига оиди баҳо берсак, тарихни ҳам, ўзимизни ҳам гўноҳга ботирмаган бўлардик. Бутунги кунлардаги бизнинг хайқирикларимиз кечагина Курьони каримни оёкости қилган атеистларнинг сазъ-ҳаракатларига ўхшайди. Тасаввур қилинг, канча-канча олимлар диннинг оғу эканлигини исботлашга уринувчи илмий ишлар, асарлар ёзишмади? Миллионлаб ўқитувчилар шу соҳада бодаларга сабоқ беришмади? Хайронман, улар бутунги кунларда қайси фанларга ўзларини уришди экан?

Биз ўтмишни бор бўй-басти билан, ҳар қандай уйдирмалардан холи қилиб яратмас эканмиз, келажатимиз нурафшон бўлмас. Тарих оғир қарвон. Унинг ҳар бир ташлаган қадам изларидан миллионлаб қарвонлар ўтган. Унинг изида миллионлаб инсон руҳлари, овози, орзулари, армонлари лим-мо-лимдир. Уни ўрганмоқ учун инсон ортга назар

ташлаганда ҳар қандай ғубораардан пок бўлмоғи зарур. Бўлмаса миллионларнинг руҳи омон кўймай.

Қани, шу вақтгача қай биримиз бизда очарчилик қай ҳолда кечганлигини ўйлаб кўрадик. Ваҳдани, Россиянинг қай бир тўшасида ўша кунлар хотираси битилган фарёдни рўзномаларимиз саҳифасига олиб чиқиб, эл орасида шов-шув кўтардик ўша кунлар бизда қандай кечганлиги ҳақида дом-мим демадик...

Кўнгли ярим, юрак безовта вақтлари одам одамни тафтини олган. Хаёлидан минг бир ўйни кечираётган онанинг эпитидан ҳатлашинг билан табиат кўйинига бош урасан. Инсон даррларини атрофидатлар билан баҳам кўролмай қолган вақтлари табиатга сажда қилади. Ундан қувват олади. Тасаввуримда бир оғиз ширин сўзга илҳақ ўлтирган она оломондан ажралиб табиатнинг бир бўлагига айланиб қолганга ўхшайди.

— Эртадабдан йў қараб ўлтирган эдим. Сенларни кутган эканман-да, — деди она ўтирган жойида безовтаганиб. — Келганларинг яхши. Момоларинг ҳам омонат. Беш кунлигим қолдими, йўқми, яратганга аён.

Аёлниг кўзлари жавадираб бизларга синчков нигоҳ ташлади Ҳамроҳимни таниб, ажинлари орасига қувонч энди.

— Болам, сен оадин ҳам келгандинг-а? Айланай сендан, — дея уни алкашга тушди. Шу вақт шифтдан курут еган вассаларнинг кишиги шовулдаб тўкилди. Момо бошини кўтариб, шифтга қаради.

— Қулбам ҳам ўзимга ўхшаб қарияпти, — деди ҳилвираб қолган кўйлагининг барини фикимлаб.

Момодан ўтган кунлари ҳақида сўраганимизда, бечоранинг юзидати ажинлари қалтираб, ирсодасига бўйсунмаган даблари бир ёнга қийшайиб, шундай аянчли ҳолга тушдики, сўраганларимга пушаймонлар

бўлдим. Кейин унинг юзидати ўқинч ўрнини минглаб йиллар яшаган инсон хотиржамлиги етгандади. У гапира бошлади Хаёлимда аёл биз билан эмас, балки у ўз ўтмиши билан сўзлашаётгандай эди.

— Ота-онам гўдаклигимдэк қазо қилган, — дея хикоясини бошлади аёл. — Оқ-қорани танитганимдан бошлаб одамларнинг кир-чирини ювиб юрдим. У кунларнинг ҳамаси ёдимда, аммо қандай ўтганлигини билмайман. Қандай ўтган экан-а? Ҳар кунни етимлаб ташланган узум пучоғидай кўларим шавираб уйга — акам Алихоннинг олдига қайтардим. У ҳам кимларнингдир эшигида чоракорлик қилиб қайтган бўлар, иккаламиз дарахшишта ҳам холимиз бўлмай бўйрага чўзилганимизча ухлаб қоладик. Тонг саҳарлаб яна одамлар эшигига отланардик. Кунлар, ойлار, йиллар шундай ўтарди.

Бир вақти акам уйланадиган бўлиб қолди. Остонамиздан хокисоргина бир қизалоқ ҳатлади. Тўй қандай ўтганлигини билмайман Тўй бўлмаган бўлса керак. Камбағалнинг уйига яна бир камбағал келиб қўшилган эди. Ордан кўп ўтмай мени ҳам сўроқлаб келувчилар топилиб қолди. Шундай қилиб, ўн беш ёшимда турмушта чиқдим. Эрим билан қолхоз тапқил бўлганда қалла, беда ўриб, туну кун меҳнат қилиб, елкамизга эндиtgина офтоб текканда уруш бошланди. Камбағални туянинг устида ҳам ит қолади, дегандаридай Асад боваларинг ҳам елкасига бир қопни ташлаб мен билан хайрлашди. Э, буни хайрлашиш ҳам деб бўлмайди. Мента бир қараб чуқур хўрсинди-да, ортита бурилиб кетаверди. Шўрлик момоларинг эса нима бўлганлигига тушуна олмади қолаверди. Ҳамон нима бўлганлигини тушуна олмайман.

Мени шўр пешонамга яна ўтган кунларим қайтиб келди. Энди бир ўзим эмасдим. Мента қисматдош уч қизим ҳам бор эди. Урушнинг бошида унчалик очлик билинмади. Ордан кўп кунлар ўтмай, хувиллаб

қолган қишлоққа очарчилик деган шум бадо қадам босди. Уйда борини еб тутатдик. Озиқ-овқатни қанчалик тежамайин, бари бир кўкламга чиқа олмадик. Қизларим Мукаддам, Мусаллам, Адолат очликдан титиги чиқиб кетган шолчада чўзилишиб ётарди. Уларнинг аҳволига қараб чидаб тура олмади бирон етулик топиш ниятида, туни билан бировларнинг кир-чирини ювиб келаман. Бора-бора кир ювдирувчилар ҳам анқонинг уруғига айланди. Болаларимнинг силласи қуриб, ўринларидан туролмай қолишди.

Ҳа, у кунни оти ўчсин-а, оти ўчсин! Ташқарида қалин қор. Бўрон увуллабди. Уйда ҳеч вако йўқ. Қизларимнинг кўзлари хира тортиб қолган, юзларига қарашта кўрқаман. Қани энда бир бурда нон бўлса-ю, болажонларимга улашсам. Билсаларинг, болаларим ўшанда қорли кўчага чиқиб сочимни битталаб юрдим. Кейин хушимга келиб, биргачи уйига бориб ялиниб-ёлвордим. «Жон биргаджон, болаларим оч! Бир бурда нон беринг. Айланай сиздан, қирингиз бўлса ювайин, нима ишингиз бўлса қилайин. Фақат бир бурда нон берсангиз бўлгани». У мени уйдан хайдаб соади. Қандай алпозда уйга келганимни билмайман. Уйга кириб келганимда оёқларим қизариб, қон талаш бўлиб кетганди.

Шолча устида Мукаддамимнинг кўзи ярим юмук ётарди. Кўкратига қулоқ тутдим, силкилаб кўрдим, чуқук этмайди. Доа солдим. Қани бир инсон овозини эшитса. Бечора қизгинам ўлимидан бир кун илгари, беҳол кўллари билан юзимни силаб: «Эна, энди мента нон керакмас, Мусаллам билан Адолатта топиб берсангиз бўлгани», — деганди ва олдидати нонни нари суриб қўйганди.

Ҳай, болаларим! Мен уни кафанга ҳам ўрай олмадим! Майит уйда бир кун турди. Ўлганимни кундан, минг бир азобни, минг бир ҳақоратни бўйнимга

олиб яна бирганди уйига бордим. Уйининг остонасида қорга бағримни босиб: «Айланай бирга, ўргилай бирга, қизимни кўмишга бир парча кафаналик топиб беринг», дея ялниниб-ёвдордим. Зоримга тоғлар садо берди, лекин ундан садо чиқмади.

Минг бир азоб билан уйга қайтдим. «Нон, нон» дея қоқшол кўларини мен томон чўзган икки қизимнинг остидаги шолчани тортиб олдим-да, майитни унга ўраб, бир кўлимда белкуррак, бир кўлимда қизимни кўтариб қабристон томон йўл олдим. Қабр-ни унчалик чуқур қилиб қазигиша ҳолим келмади.

Юрагимни бир парчасини қабрга қўйиб устидан шолчани олдим. Бечора қизгинам шундай қаҳратон совуқда увадага айланган кўлагига ўрналиб ётardi...

О, болаларим! Ўшанда менинг фарёдимдан етти қават осмон дарз кетди. Болаларим, мен тирик эмасман. Ўша куни, қизимни беозор, тинч, осуда уйкуга кетгандай сиймосига термулиб ўлиб қолганман. Ўшанда қизим тирик деган ўйда олдига сирпаниб тушдим. Бағримга маҳкам босдим. Қани энди устимдан биров тупроқ тортиб юборсаю, мен ҳам у билан бирга тупроққа кўмилсам. Уни кучоқлаб ётибману, «Эна, энди мента нон керакмас. Нонни сингилларимга топиб берсангиз бўлгани», — деган сўнгги овозини эшитгандайман. Ҳа, ҳа, кучоғимда қизим сўнгги бор гапиргандай бўлди. Ўрнимдан сапчиб турдим. Қизгинам ётardi.

Ҳай, болажонларим, ўз боласининг юзига тупроқ тортган онани кўрганмисанлар? Ўз қизимни теббдай кўмганман...

Аёл хаёлида ўтган қора кунларининг хотираси бор бўй-бастаи билан намоён бўлиб, бутун дунёни-да, бизни-да ёддан чиқариб, ўз ўтмиши қарши-сида йиғлаб юборди. Аёлнинг рам-руссага чулланган овози худди тўқмоқ мисол бошимга тегиб, мен худди

ерга кириб кетаётгандай эдим. Уни қалбига таскин берувчи бир оғиз сўз айтиш кўлимдан келмасди. Аслида, менинг бир оғиз сўзим унинг қалбига малҳам бўлармиди? Йўқ, асло! Аёл на-да юпанча, на-да бизнинг ҳавойи сўзларимизга муҳтож эди.

Зил кетиб ўтираведим. Ажинлари орасидан сизлиб, лабларига энаётган зумрада томчилар — фарзандини қабрга қўйган бағри хун, юраклари лахта-лахта қон аёл фарёдаларининг излари эди.

Кейин она шивирагандай, нимадандир кўрқиб уйғонгандай сесканиб кетди.

— Мусалламимни ҳам, Аюлатимни ҳам бекафан кўмдим. Ҳа, ҳа мен тирик эмасман, мен ўлганман. Қандай қилиб уч нафар фарзандидан ажралиб қолган она тирик бўлиши мумкин?.. Кечадари тушларимга кириб чиқади улар. Тинчлик бермайди улар. Мени соғинган улар...

Асад болаларинг протгдан қайтса нима деб жавоб қиламан, деб ёнаман. О, ёзуғим не эди, ёзуғим? Болаларим, Асад болаларингдан ҳам «Қорахат» келди. Мен шур пешона дунёда шумшайиб қолавердим. Яратганга нима ёмонлик қилувдимки, мени шу кунларгача жисминни судраб юрибди?.. Бундан кўра мени олиб, болаларимга умр берса бўлмасмиди! Мен ўлганимда ким қуяди, ким йиғлайди? Не-не норасида гўдақлар ўлиб кетишмади. Уларнинг ота-оналарига менинг тирислигим баюдай кўринса керак. «Ҳали ўн гулдан бир гули очилмаган гўдак ўлгунча, қариб-чириб қолган муҳтарам момо ўлса бўлмасмиди», — дейишса керак. Яқин атрофда битта-аяримга ёш-яланг қайтиш қилиб қолса шу ўй хаёлимга келаверади, келаверади. Ҳалини кўзга жой тополмай қийнамаман, болаларим.

Туш кўраман. Қулоқчин кийиб олган Асад болаларинг мента пул узатиб: «Қизларингга нон олиб бер», — дейди. Болажонларимга нон олиб келаман. Амстурхонимизда бирам нон кўпки, қизларим, бо-

валаринг нон ейишади. Қачон боладаримнинг қоринлари тўйганда чуғуралишиб бўйинига осилишади. Тўйиб-тўйиб бағримга босаман. Ҳа, болажонларим, уларнинг меҳрига фақат тушларимда тўяман. Тушларимда бағрим тўлади. Қайтиб келган болажонларимдан айланай, деб суяман. Қувончдан кўзларимга ёш келади. Уйғониб кетаман... Айланайлар, уларни тушларимда кўрсатганига ҳам шукр...

Ҳатто тоғлар кўтара олмайдиган юкни бир умр елкасида кўтариб келаётган бу аёлнинг энг ноёб илн-жи ҳисобланмиш лаҳзадик тушларини нега рўёга айлантирмайсан, эй худо!.. Қаршимизда бир бурда бўлиб ўлтирган онанинг ва унга миллионлаб қисматдош оналарнинг кўксини пайҳон қилган урушга лаънатлар бўласин!

Фарзандларини қаро ерга ўз қўллари билан қўйиш ҳар қандай ғам-ғуссадан ҳам фожиалироқ эмасми? У бу ёруғ оламга қандай ороулар билан келиб, қандай армонларни олиб кетмоқда? Қанчалар юракка ситмас, минглаб инсонлар кўтара олмас ғам-ғусса унинг кўксига кўрғошин мисол чўкиб ётибди?

Миллионлаб фожиа устида қад кўтарган йигирманчи, ўттизинчи, қирқинчи, эллитинчи йилларнинг тарих пойдеворининг нураши ҳам ёлғонлар ила қад кўтаргандлигини бутунларда билмоқдамиз. Йўқ, биз аввал ҳам билганмиз, аммо ҳақиқатни англашдан кўрқиб, титраб қақшаганмиз. Чунки бу бир кам дунёда яшаш, яхши яшаш деган олий тушунча ҳар биримизнинг онгимизни чирмовиқдай ўраб олган. Ҳамада ўттизинчи йиллари ҳақиқат учун курашганларнинг бошига не қаро кунлар тушгандлиги ҳали жисмимизни тарқ этганича йўқ...

Бу кўҳна дунё не-не шохлардан, не-не гадалардан бизларга мерос бўлиб қолмади, дейсиз. Тугилиш бор экан, унинг ортидан ўлимнинг бўй чўзиши муқаррар.

Инсон паймонаси тўлиб боқий дунёга рихлат этар экан, қабр бошида қолган тириклар бежизга ўз-ўзига ҳисоб беришмайди. Шу сабаб ҳам қишлоқ, маҳалла оқсоқоллари марҳум атрофини ўраб турган элга қарата: «Ҳалойик, марҳум қандай одам эди?» — дея бежизга сўрашмаган. Марҳумнинг кимлигини сўнги дамда сўралишида ҳам бир қаромат борки, биз бу саволнинг замирида нелар ётгандлигини чуқурроқ англаб етганимизча йўқ. Кейинги вақтларда бу савол ҳам анъана тусига кириб, марҳум қандай одам бўлгандлигидан қатъи назар «яхши одам эди», дея унинг устига тулпроқ тортишга шошиламиз. Имонимиз қомил, ўша аёлга бир бурда нонни, бир энalik кафаликни раво кўрматган инсон ҳам умрининг сўнги йўлида оломон орасида «яхши ном» қоладириб кетган.

Келажақни яхшироқ, пойдеворини мустаҳкамроқ кўрмоқлик учун ҳам ўтмишимизни, бутунимизни ақл тарозусида ўлчамоғимиз керак. Шундагина кейинги авлодга яхшилик ва эзгулик мерос бўлиб қолажак.

ТАРВУЗ

— У даврлари ҳар бир хонадонга очарчилик соя ташлаганди, — дея бошлайди ўз ҳикоясини шоир Матруф Жалил. — Мардлар урушга кетган. Қишлоқда эса қартайган чоллар, кампирадар, аёллар, болалар қолганди.

Онам эрта қазо қилиб, тўрт бола бувам билан момонининг қўлида қолган эдик. Отам мағазинда ишларди. Камомад туфайли қамалиб кетди.

Биз оилادا кўпчилик эдик. Мен, иккита синглим: Моҳира, Роҳида ва укам Озод, бувам, момом, аммам, аммаким. Учта амаким урушга кетганди. Ўша давлари аммадаримнинг бири ўн беш, иккинчиси ўн саккиз йилларда бўлиб, жамoa хўжалигида ишларарди ва иш ҳақига ҳар кунни биттадан нон олиб келишар-

ди. Бувам эса томорқамизга эрта баҳорда арпа экар, арпа пишмасдан, бошоқларини қирқиб олиб бизларга атада қилиб беради.

Изгирин киш. Кун совук, биз болалар эски кўрпаларга ўраниб ётардик. Бадаларимиз қирлаб, елкадаги ёпинчликларимиз битлаб кетганди. Уйда егулик ҳеч нарса қолмаган. Бор буа-шудимизни сотиб, еб бўлганмиз.

Ўша йиллари бувам қазо қилди. Ўлишидан бир кун оладин урушга кетган ўғилларининг номини эста олиб: «Олимжон, Эртасжон, Исмоилжон, келинглар» — дея алаҳсиради ва эртасига жон беради. Раҳматли касал бўлиб ётганларида, «ичим ёниб кетаяпти, тарвуз беринглар», дерадилар. Лекин ўша пайтда тарвуз қаёқда дейсиз? Устига устак киш бўлса.

Момом бизларни жууда эхтиёт қиларди. Бир кунни кечаси момоннинг овозидан уйғониб кетдим. У кимтадир нола қиларди: «Эй ҳудо, энди уларнинг оғзига нима тутаман?» Сингилларим ҳам, укам ҳам ўша очарчиликда ўлиб кетди. Уларнинг бири беш, бири тўрт, бири уч ёшларда эди. Қандай ўлганини эслай олмаيمان. Аммо уларнинг озғин қўллари, интичка оёқлари кўз олдидан кетмайди. Укаларимнинг юзларини эслай олмаيمان. Роҳида сингилмининг сиймоси эса ғира-шира ёдимда қолган. Ўшанда Роҳида сингилим чўлларни, боғимиздаги синган шохларни «ўтин қиламиз» деб уйга кўтариб келарди. Мен улардан катта бўлсам ҳам бу ишларга унчалик ақлим етмасди. У кичкина бўлса-да, дўзвор тапшишларига тушуниб қолган эди. Батъи аёллар болаларини бошита кўтариб, кўчаларда тиланчилик ҳам қилишарди. У вақтлари тиланчилик ҳам айб ҳисобланмасди.

Ўша даврларда раис, бригадирлар ҳам жууда шафқатсиз эди-да. Давада фақат аёллар ишларди. Бечорадар бирор юмуш билан бўлиб ишга озгина

кеч қолишса борми, бошларида қамчи ўйнаради. Бунга ҳеч ким, ҳеч нарса демасди.

Ўша йиллари «иситма» деган касаллик тарқайди. Мабодо аёллардан биронтаси иситмагаб ётган бўлса, бригадир унинг уйига келарди-да: «Ҳой, ким бор, нега ишга чиқмадинг?» деради. Агар уйдагилари касал дейишса, «Касал бўлса ўлади, тирик бўлса ишга чиқсин», дея ўдағайларди.

Қишлоғимизда Сувидадин деган кўк кўз бригадир бўларди. У жууда шафқатсиз бўлиб, аёлларни эрларининг олдидан ҳам урар, эрлари эса ҳеч нарса дея олмасди. Агар эрлари бош кўтаргудек бўлса, «қама-таман», дея кўржитарди. Шу сабаб аёлларнинг асосий хўжайини Сувидадин кўк кўз эди.

Кечалари чирок ёруғида кўрак чувирдик. Аёллар биз болаларга эртақлар айтиб беришарди. Эртақчиларнинг каттаси Хумор хола деган аёл бўлиб, у ҳар қандай воқеани ҳам эртақ қилиб қуйларди. Эри урушга кетган, боласи йўқ, ёлғиз ўзи яшарди. Биз болалар холанинг ҳикояларини тинглаб, ухлаб қолардик.

Хумор холанинг эри урушдан қайтмади, бошқа турмуш ҳам қилмади. Бу дунёдан ёлғиз ўзи ўтиб кетди.

Ориф амаким урушга кетганда янгам ҳам бир хафталик келинчак эди. Амаким урушдан қайтмади, янгам неча йиллар уни кўтиб яшайди. Момом «турмуш куру», деб қисталаёт қилгандан кейин Карим деган кишига турмушга чиқди. Ҳозир ўн битта боласи бор. Амаким бир турунгида: «Ҳозир Ориф акам бўлганда шунча боласи бўларди. Бу уруш амаким билан бирта шунча болани ҳам олиб кетди», — дея кўзига ёш олади...

Бир кунни десангиз, қорин оч, бошим айланиб бозорга бориб қолибман. Одамлар бозорга сотиш учун нон, мева-чева, тухумдан қилинган куймоқ олиб чиқарди. Шунда бир бола куймоқ сотиб ўтирган кишининг олдига келди-да, куймоғининг биттасини олиб шартта оғзига солади. Уни одамлар кўпчилик

бўлиб йикитиб, оғзидаги куймоқни олгунча, бола чайнаб-чайнаб ютиб юборади. Ҳеч ким ҳеч нарса қилмади қолди. Ким билади дейсиз, балки ўша бола бир неча кундан бери оч юртандир?..

Яна бир кунни оқлитимдан томорқамиздаги сабзи, шолғомларни кавлаб ейман, лекин қорним тўймайди, кўнглимни аинитади. Шундай нон егим келадими, қани бир бўра бўлса. Ошхонамизга кирсам сурпа турибди, ичини оқдим, хамиртуруши бор. Олдин озгина еб кўрдим, еса бўларкан. Кейин ярмини едим. Бир маҳал момом: «Мушук хамиртурушни еб кетибди» дея қараниб юрибдилар. Момом мендан шуёҳа қилмаганларидан кейин, бир айланиб келиб қолганини ҳам еб кўйдим.

Отам қамоқдан чиққандан кейин Ҳатирчида уйландаи ва ўша ёқда яшай бошлади. Бир кунни аммам мени ўзи билан Ҳатирчиға, отамнинг уйларига олиб борди. Уларнинг уйларида ҳамма нарса бор экан: нон, сут, қатик. Яна бизларни меҳмон деб сийлаб овқат қилиб беришди. Қорним тўйди. Аммо кечаси туриб уларнинг ҳам сурпасидаги хамиртурушларни еб кўйдим. Нима дейсиз, оч юравертгандан кейин, кўзинг оч бўлиб қоларкан-да.

Ўтай онам ҳам яхши эди. Ўзимнинг онамни эслай олмаймаман. Қайси мозорга кўйилганлигини биламану, аммо қабрларини билмайман. Ҳар қабристонга борганимда онамнинг ёш ўлиб кетгандари армон бўлиб юратимга тошдай чўқади. Онам тирик бўлгандарида менинг бошимга ўша оғир кунлар тушмасмиди? Ёшнинг бир жойга бориб қолса ҳам ота-онангни қадри, унинг ўрни билиниб турааркан.

Саккизинчи март кунни устозим Раҳматулла Исоқовникига борсам, йиғлаб ўтирибди.

— Нега йиғлайсиз? — деб сўрасам.

— Онамни эслаб йиғлапман, етимчаман, — дейди. Мен унда анча ёш эдим. Ҳайрон бўлдим. Кап-катта

одам, болалари мактабни битирган бўлса, «етимчаман» деб йиғлашга хайратландим.

Кейин билсам у ҳам болалар уйида катта бўлган экан.

Момомни — Ражаб момо деб чакиришарди. Бахшилардек жуда кўп термаларни, шеър, ғазалларни биларди. Чарх йигитриб, ашуа айтиб йиғлаб ўтиртанларини кўп кўрганман. Ўзининг қизлик давраларини, урушга кетган болаларини эслаб, йиғлаб, ашуадалар айтарди.

Мен тўққизинчи синфда ўқиётганимда момомнинг кўзлари кўр бўлиб қолди. Момомга «ўқишни битирсам сизни Москвага олиб бориб даволатиб келаман», дедим. Насиб қилмаган экан, ўзининг синфда ўқиётганимда қазо қилдилар.

Мени адабиётга қизиқишимга мана шу момом сабабчи бўлган. Агар момом айтган термалар ёзиб олинганда катта бир китоб бўларди. Ҳозир бунақа кампиралар жууда кам. Шу вақтгача момомдай кампирни учратмадим. Ҳозирги кампиралар маданийлашиб кетганими-ей...

МЕҲРИБОНЛИК

Бизнинг қишлоққа уруш бошланмасдан олдинроқ, Фарғонанинг Бешарик туманидан бир ўспирин бола келиб қолди. Унинг исми Барот эди. Отасини эслай олмайдим. Оиласида ўн икки жон бўлиб, улардан фақат бир ўзи тирик қолган. Онаси вафот этиб, интасининг кўлида бирор йилча яшагандан кейин интаси чиқилтирмай, охир-оқибат уйдан ҳайдаб юборган. Бошидан не-не баюларни ўтказиб, биз томонларга келиб қолган. Қишлоқда ҳали уни, ҳали буни эпигида хизмат қилиб юрди. Уруш бошланганда қишлоғимизнинг йигитлари қатори уни ҳам ҳарбийга олд.

Уруш тутай-тутай деганда у кишлоққа ногирон бўлиб қайтиб келди. Кечалари гаражда қоровуллик, кундузлари товуқ фермада товуқбоқар бўлиб ишлаб юрди.

Бир куни қайнотам уни уйимизга етаклаб келди:
— Ўғлим битта эди, энди иккита бўлади, — деди суюниб.

Шу-шу бўлди-ю, у бизнесида кўним топиб кетди. Жуда яхши эди, доим кулиб туради. Болаларимга меҳрибон, болаларим ҳам «ака-ака»лаб унинг атрофида парвона бўлишарди.

Одинлари куч-қуввати бор эди, кейинчалик уруш асоратлари ента бошладими, мазаси қочди. Хўжанда, дўхтирга олиб бордик. Ўшанда унинг аҳволини кўриб, шундай йиғладимки, ҳеч ўзимни тутта олмаيمان. Мен фақат кўли чўпдан деб юрадим, оёқлари ҳам чўпдан экан.

Ўшандан кейин Барот аканинг аҳволини билиб, бир даҳза бўлса-да, кўздан қочирмасликка ҳаракат қилдим. Унинг соғ кўли ҳам яхши ишламас, ҳатто нон синдиришга ярамасди. Нонни чойга ивйтиб олдида кўярдим. Кўли елкасига етмаганидан кийимларини ҳам кия олмади. Уйда бор бўлса қайнотам, хўжайиним ёки болаларим, улар йўқ кезлари ўзим кийдириб кўярдим.

Шундай қилиб, магазинларга, чойхоналарга чикиб юрди. Бир куни чойхонадан келадётганда йиқилиб тушибди. Битта қизча югуриб келиб:

— Файзинисо апача, Барот бобо йиқилиб қолди, сизни чақираяпти, — деди энтикий.

Шошганимдан яланг оёқ югурдим. Борсам, ерда юзгубан йиқилиб ётибди.

— Ҳа, нима бўлди? — дед елкасидан кўтардим.

Нима қилишимни билмайман, кўтарай десам кучим етмайди. Хайрият, орқадан келиним келиб қолди ва аравага кўрпача солиб олиб келишни айтдим. Келиним аравачани олиб келгунча, ҳамкишлоғимиз

Салим ўтиб қолди. Ўчовлашиб аравага солиб уйга олиб келдик...

Кўнгли ўқсимасин, дед уст-бошларини тез-тез дамаштирадим. Туналари йиртиқ-ямғирини тикиб берадим. Олдин болаларим билан бирга ётиб юрди. Кейин ўзига тинчроқ бўлсин, деган ниятда алоҳида хона қилиб берадик.

Бир куни — бу кунни ҳечам унута олмаيمان. Одам боласининг бунчалик бемехр, шафқатсиз, ошқоқ бўлишини хаёлимга ҳам келтирмаганман. Нега ундай экан? Бизни кишлоқда бундайлари йўқ. Ило, бўлмасин ҳам.

Ситир совардим. Кимдир товуш берди. Ўшандаёқ кўнглимга бир ноҳушлик кирди. Шоша-пиша бузоқни арқонидан бўшатиб ховлига чиқдим. Бир нота-ниш эркак ва аёл туради. Меҳмонлар бўлса керак, деган ниятда уйга бошладим. Дастурхон устидаги суҳбатдан уларнинг Барот аканинг қариндошлари эканлигини билдик. Чолу кампир суюниб, пою па-так бўлиб тошганимизни оқдларига тўқдик. Ўша тун улар Барот ака билан суҳбатлашиб чиқди. Аммо, эртасига Барот аканинг: «Менда пул йўқ, ўзи ўн олти сўм пенсия олсам. Ишлаб пул топишга ярамасам. Ўзим ёрдамга муҳтож, бировнинг кўлига қарасам. Вақтида мени уйдан ҳайдаб беватан қилгандинглар, энди керак бўлиб қолдимми? Бор, қаердан келган бўлсанг, ўша ерга бор!» — деган титроқли овозидан хушёр тортдик.

Қариндошлар ногирон чоанинг топилиб қолганлигига хурсанд, у билан дардлашмоқ, қариндошчилик रिшталарини ботламоқ истагига келган десак, йўқ, ўша уйдан қувиб солган янгиси магазинда ишлаб, камомда қилиб кўйган, ўша камомдани қоплаш учун чоанинг ула-були бўлса олиб кетиш ниятида келишган экан.

Орадан кўп ўтмай Барот ака йигилган нафақасини олди-да, марҳум ота-онасининг арвоҳларини шоа

қилиш ниятида, юртига жўнади. Беш-олти кун у ёқда туриб қолди. Ўшанда болаларим, «бобо нега кетиб қолди?» дея кўп сўроқлашди. Биз чолу кампирга ҳам ўрни жуذا билинди. Ўрганиб қолган эканмиз-да. Йўқ, орадан кўп ўтмай қайтиб келди. Ҳали-ҳали эсимда, оstonадан кулиб кириб келганди. Ҳаммамиз хурсанда бўлиб, уни бағримизга босдик. Ўшандан кейин қариндошлари олдига бошқа қайтиб бормади. Орақсидан ҳам бирор бир қариндоши излаб келмади.

Кундан-кунга мазаси қоча бошлади. Касалхонага ётқиздик. Хўжайиним бошида турди.

Уйга олиб келдик. Кўп қийнади бечора. Диникса, киш кунлари. Қишлоқчилик, кийимлари қуримайди. Туни билан печка ёнида ўтириб қуришиб, эртасига яна алмаштираман. Кунлар иситган маҳали икки киши бўлиб кўрпала солардик-да, кўтариб ташқарида — офтобруйга олиб чиқардик...

Кундан кунга у инжиқлашиб борарди. Бир кунни овқат бермоқчи бўлсам: «Ичмайман!» — деди.

— Нега ичмайсиз? — дедим: «Болам, сўнгги кунларим қолган. Сизларга шунча йил дардисар бўладим-да», — деди кўзларига ёш олиб.

— Нега унақа дейсиз? Биз учун жангу жадалга кириб қўлингиздан, оёлингиздан ажраб қолдингиз. Сиз учун бир умр хизмат қилман, умрим етмаса болаларим ҳам сизга хизмат қилишди, — дедим юрагим тўлиб...

Ҳар кунни олдига кириб қишлоқдаги янгиликлардан хабардор қилиб турадик. Бир кун қишлоқдошларимиздан бири қазо қилди. Болалари иззат-иқром билан матракаларини ўтказишди.

— Агар ўлиб қолсам, жар-парга ташлаб, устимдан тушроқ тортиб юборинглар. Мени бола-чакам, матракаларимни ўтказадиган бирор яқиним бўлмаса, — деб қолди ўзидан ўзи.

— Сиз унақа деданг, сизни шунчалик ювиб-тараб жарга ташлаймизми? Ҳали узоқ яшайсиз, юзга кирайсиз. Мана, яқинда пенсиялар ошармиш. Пенсиянгиз ошганда ўлиб кетасизми? Менинг фарзандларим, сизнинг фарзандларингиз. Керак бўлса ҳаммаси сизни иззат-хурмат қилишди. Бу томонидан кўнглингиз тўқ бўлсин, — дедим ўзимнинг хўрагим келиб.

Оғриб қолганида, дўхтир чакирадик. Бу ахволни кўрган дўхтирлар:

— Эй, бу одам тамом бўлган. Энди нима бўларди, уни ногиронлар уйига топширинглар, — дейишарди.

— Йўқ, мен уни кўзини ёшлантириб, кўнглини ўкситиб ногиронлар уйига бир кун ҳам бермайман, — дедим алам билан.

Менга ўрганиб қолганди. Тўй-матракаларга бормоқчи бўлсам: «Сен борма, бошқалар борсин. Сен менинг олдимда ўтир», деди мўлтираб.

Бир кунни хўжайиним ишдан чарчаб келиб:

— Жууда чарчадим, жой қилиб беринглар, ётаман, — деди.

Шунда Барот бобо:

— Йўқ, ётмайсан, мен билан таллашиб ўтир, уч кундан кейин ўламан, — деди қатъий.

Охириги кунларда ўзининг ўтган кунларини эслайдиган бўлиб қолганди. Ойласидан битта ўзи қолганлигини, янғасиникида тортган азобларини, ўлиб кетган онаси ва сингилларининг исми оғзидан тушмади. Урушнинг азоб-уқубатларини, қандай қийналганларини, қандай қилиб кўлидан, оёғидан ажралиб қолганлигини ҳикоя қиларди.

Ўлимидан бир-икки кун олдин жуذا кайфияти суст бўлиб қолди. Бошини кўтариб, оғзига қатик соқдим. Аммо қатик оғзидан қолди.

— Мен энди ўламан, — деди хириллаб, — ҳамма томоним қакшаб оғриб кетаяпти.

— Унақа дөманг, хозир ўраб кўяман, — дедим-да, устига кўрпа ташладим. Оёқларини тўғрилаб кўймоқчи бўлдим. Оёқлари муздай эди. Оёғининг тагига ис-сик грекка кўйдим. Кўнглим бузилиб, дарров бола-рининг бирини отасининг олдига юбордим. Ўзим бир жойга бормоқчи эдим, хавотирда ортимга қайтдим. Ўғлим билан жойини тоздаб, ётқизмоқчи бўлгани-мизда боши оғиб кетди. Шу билан тилдан ҳам қолди. Хўжайиним кечаси билан олдига ўтириб чиқди. Эртасига жони ўзидади...

...Ўғлим Афғонистонга хизматга кетган эди. Ху-дога шуккур, соғ-саломаат қайтиб келди. Ўша бир инсонга қилган хизматларимиз эвазига ўғлим омон қолди, деб ўйлайман.

Мени бир ўй қийнайди. Нега хозир шундай тўқ за-монда айрим одамлар ўз ота-онасини қариялар уйи-га топириштиришпти? Нечун ўзини дунёга келтирган ота-онасига кўл кўтарашпти? Нахотки, бир қаима ширин сўзини, бир коса овқатини, бир бўрда нонини, вақти келганда ўзи емай едиган, ўзи қиймай қийдир-ган ота-онасидан аяса. Вақти келиб, ўзалари ҳам қа-ришади, ўзалари ҳам фарзанда меҳрига зор бўлишади.

Бу дунё қайтар дунё!..

Файзинисо момонинг ҳикояси дарди эди. Бу дар-дига ҳам кўчди. Мен у кишини қийнаб кўймас-лик учун суҳбатни шу ерда мухтасар қилиб, остона хатладим.

Қишнинг сўнгги кунлари. Тарновлардан чакиллаб томаётган қор суви ерта синтмай ўрмалайди. Бир неча кундан бери бошланган эрувдан ер тўйинган, айрим-айрим ерларда олачалпоқ қор сўнгги жонга иланиб, қуёшнинг нуридан қор атрофга сув бўлиб ёйилади.

Том бўғотида бир-бирини тинглаётгандай боши ҳам турган мусичалар боланинг овозидан чўчиб, ола-

зарақ агрофга назар солишади. Кейин овозлар сафи бир-бирини қоршииб кетганда, бизлар томон митти бошларини буришади. Уларнинг тим қора кўзалари-ни биринчи бор кўриб тургандай бўламан. Асмида ҳам элга эламош мусичаларнинг кўзини биринчи бор кўриб тургандай эдим. Йўқ, оқдинлари ҳам кушларга нигоҳим қадалгандир, аммо юракда меҳр бўлмаган. Балки Файзинисо момо қалбидай пок оналар суҳба-тига ошно бўлганимда, беозор кушлар кўзига алақа-чон бир меҳр билан нигоҳ ташлаган бўлармидим.

Онанинг иссиқ нафаси юзимда кезинганда хаё-ларимдан фаромуш бўламан. Она елкамга янги чо-пон ташлаб:

— Уйдан қуруқ чиқмагин-да, болам, — дейди катта-катта кўзларида меҳр балқиб. Юрагим эриб кетгандай бўлади. Онани, онамга қисматдош аёл-ни бағримга босаман. Ўз қишлоғим қирларида қо-либ кетган болалигим қайтиб келади. Соҳаримни титроқ кўллари билан силаётган аёл онамга айла-ниб қолди. Шу йиллар ичида марҳум онамни жу-да-жура соғинганлигимни ҳис қиламан.

— Менинг онамсиз, — дейман шивираб.

— Ҳа, болажоним, боламсан-да, болам, — дейди Файзинисо она елкамга қоқиб. — Омон бўлгил, ке-либ-кетиб юргин, — дейди бир меҳр билан.

ҲИЙИМГА КЕТАМАН

Кенжа акам урушдан ярадор бўлиб қайтди. Лекин кўп ўтмай қандайдир касалга чалиниб ўлиб қолди. Катта акам эса беда-рақ кетди. Унинг юзини эсдай олмаيمان, лекин гулли салласи ёдимда қолган.

Болам, у кунлари ҳамма ҳарбийда, ортда қолган-лар у томондагиларнинг хотираси билан яшади. Ўша замон одамларининг ҳаммасини беги бўлчайтан, катта-кичикнинг пешонасига ажинлар тушган эди.

Онам ҳар куни катта акамни эслаб: «Келади бола-жоним, келади», дея кўп бор умидавор бўлди.

Ҳаётининг сўнги кунларида эса бўсағага тикилиб: — Энди келади. Агар мен ўлганимдан кейин келиб қолса, абабга унга қарагин, — дея жон берганди. Ҳа, онамининг тасаввурини акам тўдақалитига қолган эди.

Э, у кунларнинг нимасини айтгай болам. Очарчилик бошланди. Татарлар кўчиб келди. Бир татар момо биз билан кўшни яшарди. Уч ўғли ҳарбийда. Қизи билан юртидан кўчиб келган, меҳрибон, болажон момо эди. Қозон қайнатар, биз болалар унга тезак териб берардик.

Бу уруш дегани ёмон нарсаякан-да, унинг қораси бутун қишлоқ одамларининг юзларига чаплагандай эди. Одамларнинг, айнисига, болаларнинг, кексаларнинг ўлими кўп бўлди.

Отам, бир куни бетлари коп-қора кир бўлиб кетган, мен тенги қизчани эшакка миндириб келди. Қизча икки оёғини хуржунга солиб олган эди. Онам уни айланиб-ўрғилиб ювинтирди, қоринни тўйдирди. Қорни тўйганда, пешонаси терлаб, дастурхон бошида ухлаб қолди. Устига пустиак ёпиб қўйишди. Унинг юзлари учиб-учиб ухлаши ҳалигача кўз ўнгимдан кетмайди.

Орадан бир оз вақт ўтгандан сўнг уйғониб, атрофда олазарак, бегонасираб қаради-да, йиғлаб юборди. Йиғлашга ҳам ҳоли йўқ эди шекилли, фақат кўзларидан жимираб, мунчоқ-мунчоқ ёшлар лабига эгарди.

— Уйимга кетаман, — деди шивирлаб.

— Майли болам, майли, — деди онам меҳрибонлик билан.

У талпинганча кўчага чиқиб кетди. Кейин билсак, бизнинг уйимиздан бир неча ҳовли наридаги уйнинг остонасида ўлиб қолибди. Отам унинг ўлганлигини эшитиб, олиб келди ва онамининг чорсисига ўраб, қабрисстонга олиб кетди.

Ҳали уруш тулагани йўқ, одамлар оч. Ҳомидадор ҳоламизгни даштда тўлағоқ тутди. Эрини ҳарбийга олишганига тўрт, беш ойлар бўлган эди. Бечора уюлиб турган пичаннинг устида туққан. Ҳолсизланиб, суаралгандай, хатто боласини кўтаришга ҳам қучи етмай, адирнинг ёнидаги қишлоққа эмаклаганча етиб келган. Ўзига тўқроқ бир оила остонасидан хатлаганда, унинг ночор аҳволига ачинишиб, қоринни тўйгазишган. Қорни тўйганда, боласи ёдига тушиб, адирга қайтган. Бола ҳамон оёқларини тиширчилатиб, йиғлаб ётган экан. Иссиқ кунлар экан-да, нобуа бўлмаган, қаранг, умри узок экан. У чақалоқ хозир катта одам, бир этак боласи ҳам бор.

ГИГАЕР КАПУТ

Мени биргад Бойназаровнинг ёнига ишга қўйишди. Бир куни тунда Бойназаров эшитимизни қоқди. Қийиниб чиқсам, ҳовлимиздан анча нари кетиб қоллибди. Уйқусираб ортидан эрталабим. Қишлоқдан бир оз идора томонга қараб юрган эдик ҳамки, ёнимиздаги тепаликдан қиз боланинг чинқириб йиғлаган овози эшитилиб қолди.

— Бодам, бодам. Учтор акам, — деб бақиради. Шоша-пиша овоз келган томонга югурдим. Шунда қоронғулик қатъридан қимдир чиқиб келди.

— Қимсиз, қимсиз, — деган хитобимга парво қилмасдан, югуриб олдимдан ўтиб кетди. Ортидан қараб турдим.

— Эштор акам, Эштор акам, — дея у идора қарписида турган қимтадир титраб гапира бошлади. Қотибни овозидан танидим. Ёмғир жим-жим ёмоқда. Март ойи эди. Шунда қотиб:

— Нима гап? — деб сўраганда, боғли овоз эгаси:

— Эштор акамни пичоқлаб кетди, — деди.

— Қим?!

— Тоғайбой!

Шунда ҳаммамиз воқеа содир бўлган жойга югурдик. Йўлда йираётган қиз ҳам бизга қўшилиди. Теталикдан ўтиб, боз томонга юришимиз билан жарнинг лабида чўнқайиб ўтирган шарпага кўзимиз тушди. У букчайиб олган эди. Пичоқлаган одам қочиб кетган. Котиб жон ҳолатда унинг қўлтиғига қўлини суқди.

Бобонинг қорнидан ичкалари чиқиб ерда тўшалиб ётарди. Шунда бобо:

— Вой, сени... ишингни қилибди, — деди инграиб. Кейин ҳаммамиз бобони кўтариб, уйга олиб бориб ётқиздик.

Котиб мента:

— Сен зулмлик билан раисни топ. У районга хабар қилсин, ўзинг эса дўхтирни отга миндириб олиб кел, — деди.

Қишлоқ кенгаши идорасига етиб борсам, ҳеч ким йўқ. Чироқ ёниб турибди. Қоровула эса ухлаб ётганди. Ундан раисни уйдалиғини билиб, уйга бордим. Дарвозасини ура бошладим. Ҳа деганда раис чикмади. Яна урадим. Бир вақт елкасига чопонини ташлаб эшик қабзасидан мўралаб: «Қандай аҳмоқ, эшаксан. Одамни ухлагани кўясанми ёки йўқми», дед мени сўқиб берди. Мен шопшанимдан бобони чавақлаганларини айтганимда:

— Ўлгани йўқми? — деди.

— Билмайман, — дедим вужудим қалтираб.

— Унда мен эрталаб хабар оламан. Ўлиб қолмаса керак. Бор, сен дўхтирни олиб кетавер, — деди.

Дўхтирга борсам, бир татар аёл, қўлида боваси. Мени тапларимни эшитиб, йирлади.

— Бовамни кимга ташлаб кетаман, — деди.

Хунобим ошиб, идорага бордим. Идоранинг шундай қираверишида иккита одам ухлаб ётарди.

Уларни бу ерда чўзилиб ётганлигига хайрон бўладим. «Нимага бу ерда ётибди экан?» дед йўлдадим.

— Бобоёр ака, Бобоёр ака, — дегандим, хар иккалови ҳам иргиб турди... Кейин билсам, иккита урушдан қочган кишини ушлаб, идорага қамаб, ўзлари қоровула бўлиб ётишган экан. Улар ухлаб қолишганда иккита қочоқ «Қоровула»лар устидан сакраб ўтиб, қочиб қолишибди.

«Қоровула»лар уйқонганда, Донийёров дегани Бобоёр акага:

— Уларни сен қочириб юборгансан, энди ўзингни жазолайман! — дед хўп суқди. Кейин мента ўтирилиб: — Қани у одамлар! — деди ўдағайлаб.

Яна бир устаннинг устида Юсупов Жуман ака ухлаб ётган экан.

— Одамимиз чиқиб ётибди. Бойназаровни Тоғайбой пичоқлаб кетди, — дедим. Менинг тапимни эшитган Жуман ака:

— А-а-а, нима дединг? — дед устанни устидан аянаб тушди. Жуман аканинг тулканови тутиб қолди. Уни менинг отимга миндириб, ўзимиз яёв юрдик. Етиб келсак, ярадорнинг ёнида битта бобой ўтирибди. Ярадорни от аравага миндириб, Яккабоққа жўнатамиз деб турувдик, штабдан Қодиров деган мелиса келди.

Мелиса шитоб билан жиноятчининг хотини, бовла-чакасини, ҳамма-ҳаммасини қамайверди. Магазиннинг томига икки кишини қамаб, мени қоровуликка қўйди. Хайитов деган одам бор эди. У кўп пичоқлашишда қатнашгани учун, уни хисобчининг уйига қамаб, ўзини қоровула қилиб қўйди. Тўртта аёлни яна бир томага тиқибди.

Мен кўриқлаётганларнинг биттаси жиноятчининг укаси эди. Унинг қўлини оркасига қилиб, қил ип билан маҳкам бовлашган экан, хил ўтмай, ранги-рўйи кўжариб кетиб, шик этиб йиккилди. Унга раҳмим келиб, қўлини бир оз бўшатиб қўйдим.

Бу қизганаоқ Қодиров мелиса, қилган ишмини кўриб турган экан, кела солиб, бетимга қамчи соқди. Ҳалиги қўлини бўшатганим:

— Бу айбормас, ўзим кимтингандим, бўлашди, — деди мени ҳамоя қилиб. Қани миласа гапга кулоқ осса... Ўша кечаси бир аёни, икки эркакни олиб кетишди.

Аёни қишлоқ кенгаши биносидан қайтариб, фақат эркакларни қамашди.

Орадан тўрт ой ўтди.

Қишлоқнинг тепасида катта ариқ бўлиб, унинг қуйисига падак экилган. Қишлоқ аёлларининг ҳаммаси адабга кўчиб чиққан. Қуйида қиқинагагина қапа бўлиб оғзи пўстақ билан ёпиғил қуради. Аёлларни қўрқитмоқчи бўлдим. Қапанинг нарироғидаги ўчоқ бошида Тоғай бобонинг хотини қозонга ниманидир қовурапти.

Қапанинг оғзидаги пўстакка кўлимни чўзишимни билман, омбурадай бир кўл мени қапанинг ичига тортди. Юратим чиқиб кетди. Қаршимда Тоғай бобо турибди. Уни кўриб, кўз олдимга пичоқланган одамнинг осилиб турган ичкалари келди. Йегим қалтираб, тишларим бир-бирига тегиб тақилмайди, дент. Қўрқанимдан нуқул:

— Пўстақни олмақчи эдим, — дейман.

Қол мени кўйиб юборди. Ўчоқ бошига ўтдим.

Тоғай бобонинг хотини туҳум қовурмоқда эди.

— Амма, туҳумни кимга қовурапсиз? — десам.

— Жинларингга, — деди.

— Сиз кутган одам келибди, — дедим. Аёл шошиб қолди.

— Тўғрисишни айтинг, кимга қовураётган эдингиз? — дедим яна уни сўроққа тутиб. Момо, мени бир нимани сезган деб ўйладан чопи.

— Поччангга қовурапман, — деди.

— Поччам кетди, — дедим.

Момо қапа томонга югурди. Почча кетиб қолган эди. Шунда момо пўстақни қучоқлаб йиғлади. Унга раҳмим келиб кетди.

Тоғай бобо беш ойдан бери қочиб юради. Миласалар уни тополмасдан ҳалак...

Бир кунни узумзорга тушганимда айти туш падааси эди. Ҳамма ўзини соя-салқинга уриб кетган. Отдан тушиб, секин тоқларни ораб жўхори экилган томонга ўтдим. Шу вақт кимдир қаршимдан:

— Эғил, эғил, — деди. Қарасам, Тоғай бобо, жўхори орасидан бошини чиқариб турибди.

— Оёбо, — дед яна ортга қайтдим. Бир оз юриб ортимга қарасам, жўхориюяни шатирлатиб қочиб борапти...

Қирқ тўртинчи йили биз ўн уч нафар болани армияга хайдади. Қишлоғимиз билан Яккабоб ораси ўн тўрт чакиримча бор эди. Яёв юрдиқ. Бир вақт йўлда кўли бореволик бир одамни бизнинг сафта қўшишди. Бу одам — Тоғай бобо эди.

Қаранг, шунча қилғилиқни қилиб кўйган одамга бало ҳам урмади. Бизларни ўн кун машқ қилдириб, қайтариб юборишди. Тоғай бобо эса бизлардан бир неча кун кейинроқ қайтиб келди. Қишлоқдагилар уни қайтиб келишини Яккабобда қишлоқ кенгаши раиси бўлиб ишлайдиган қайноғасининг ёрдамига йўйишди. Ҳақиқатдан ҳам шундай эди.

Мени ўн-ўн беш мартача ҳарбийга чақирди ва ҳар сафар қайтараверди. Охирги кетишимда, «энди сўнги чақириши» деган ўйда борганимда, тракторчилик ўқишга юборишди. Яккабоб туманидан ўқишга борганларнинг етмиш фоизи қиз, қолган ўттиз фоизи майиб-мажруҳ эркаклар эди.

Бадалбобов деган ижрокўм ва военком бизларни қабул қилди. Қишлоқдан мен билан бирга борган икки шеригимни олдинги сафарги ҳарбий машқда қатнашганлиги учун «Армияга кетасизлар», — деб жавоб бериб юборишди. Мени директоримиз «қишлоқда трактор хайдайтурган одам йўқ» дед ўқишга ўтказди. Армияга кетган икки шеригимни Қозоғис-

тоннинг чулида совуқ уриб, ортига қайтиб келди ва орадан кўп ўтмай вафот этди. Ўқини тугатиб, трактор хайдай бошлади...

Оғир кунлар эди-да. Бир томонда уруш, бир томонда очлик.

Бизни Кўштегирмонга бугдай экин учун юборишди. У вақtlари кузда ер хайдаш қайда эди. Бахорда хайдаб экиларди. Бахорги ер хайдаш ва гада экишдан азоби йўқ. Бола-чагани, аёлларни моланинг устига ўтказиб кўярдиқ. Агар мункиб кетса, моланинг остида қолиб, бирор шикаст етаради.

Бир кунни раис ўзи билан, ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги қиз болани етказиб келди.

— Мана шу бригадирларинг бўлади. Нима ишларинг бўлса, шунга айтасанлар, — деди-да, орқасига қайтиб кетди.

Тракторни созмаб, энди ишга киришамиз, деб турганимизда туман прокурори келиб бригадирга:

— Сен нимага иккита тракторни тўхтатиб турибсан, хозир сени каматаман, — дея олдига солиб кетди. Ҳеч нарсасига тушуна олмай, оғзимиз очилиб қолавердиқ. Шунда шеригим:

— Бор, биргачи олиб кел. Усиз нима иш қила оламиз? — деди. Мен прокурорни қувиб етиб:

— Ака, сиз буни олиб кеталсиз. Биз усиз нима қилишимизни билмаймиз, — дедим.

Прокурор инсофта келдики, қизни ташлаб кетди. Бечора жуда меҳнаткаш. Эри армияга кетиб, қайнонаси билан қолган экан.

Ерни хайдаб, уруғ экиб, мола боса бошладиқ. Молани устига йитирма човечик аёл ўтириб олган. Тракторчи олдага қараб мола босиб кетаётганда мола ағдарилиб кетиб, аёлларнинг бирини қўли, бирини оёғи, бирини бошқа жойи шикаст еди. Шунда ҳам уларнинг ўрнига советарини ўтказиб ишни тўхтатмадиқ...

Ўша йили мен трактор бригадасининг соловчи-лигини қабул қилдим. Жамоамиз ҳам ўзга жамоа билан қўшилиб қолди. Тумандан иккита ТТЗ тракторини олиб келдим. Қишлоққа келсам эга йўқ. Не киларимни билмай турганимда, Абданов бирга пайдо бўлиб, бир неча одам қўшиб, бизни қишлоғимиз тепасидан кўриниб турган ангарга олиб борди. У ерлар одам бўйи қамишзор эди.

Қамишзор ўртасида битта чордөвор бор экан, ўшанга тракторларни олиб бордиқ. Эртасига шу ерларни хайдашга киришимиз керак эди.

Ангарнинг тепасидаги мактаб қоровуахонасидан бизларга жой беришди. Мактаб қоровуаи бир товоққа туруч пишириб келди. Қорнимиз очлигидан туручни паккос тушириб бўлгандан сўнг чанкай бошладиқ.

Қоровуа бўлса:

— Боладарим, мен ҳам қўшниларадан сув олиб туруч пиширандим. Ҳозир ҳеч қимда сув йўқ. Сув келадиган сой ҳам қуриб ётибди, — деди.

Шунда биз:

— Бу сой қаердан бошланади? Ҳеч бўлмаса қўлмак-пўлмак бордир? — деганимизда, «Юкорисига қараб юринглар, зора қўлмак чиқса», — деди.

Намоз боёбо айтган томонга кеталпмиз, кеталпмиз, бирор ўн чақиримча йўл босиб қўйдиг-ов. Қани энди сув топила. Игна еган итдай йингиб, ортга қайтдиқ. Чанкаганда одам ухлай олмас экан. Танглай қуриб, овозимиз чиқмай қолди. Гапирганда ҳаво бўғизни сиқариб чиқкандай қичишади, ачишади.

Хайрият, эртасига одамлар сув олиб келишиб, бизларни бу қўрулқидан халос қилишди.

Бир сафар ёрдамчим трактор устига ухлаб қолибди. Отни боғлаб, хайдалаётган ер томонга қарасам, трактор жарлик томон кетаяпти. Билдимки, ёрдам-

чим ухлаб қолган. Жардан ўн қадамча берида арик бор эди. Хай-хайлашимга қарамай, трактор тўғри арикка келиб тушди. Шу вақти ўзим уйрониб кетиб, моторни ўчирди. Хайрият, шу арик бор экан, бўлмаса жарга қулаб кетиши ҳеч гап эмасди...

Икки шерик хордиқ учун тракторлардан тушиб, ўтлар устига чўзилгандиқ, қаердандир аскар кийимдаги ўрис киши мотоцикл билан келиб қолди. Олаимизда бир оз майиз бор эди Унга ҳам манзират қилдик. У майизни кўриб:

— Бу нима? — деди ўрисчадаб.

— Майиз, — дедик иккимиз бараварига. У гапимизга тушунмади.

Еб кўрсатган эдик, у ҳам кўлини майизга узатди. Татмини сезгандан сўнг:

— Гитлер қапурт, — деди ўзидан ўзи.

Хурсанд бўлганимиздан уни кўтариб, одамларнинг олдига олиб бордик. У яна нимадандир деб гапирди. Лекин кўпчилик унинг гапларига тушунмади. Халқнинг тушунгани битта сўз, у ҳам бўлса, «Гитлер қапурт» деган сўз. Бу гадаба дегани эди.

КАЛАМУШКОВАЛИК

Унда бешинчи синфда ўқирадим. Бир кунни каламушковаликка (каламуш инидан дов ахтариш) чиқдик. Хайиттула қишлоғининг орқасида Маман жўрам икковимиз энди битта каламушнинг инини топиб, қовламоққа тутингандиқ, юқоридан саман отини елдириб раис келиб қолди.

— Нега бўлдоини орадаб юрибсанлар? — дед бизларни қамчилай кетди. Ёнимизда кўш хайдаётган Райим деган одам бор эди, у ҳам қамчидан бенасиб қолмади.

Уша вақтлари отам додик қишлоғининг пахта қоровулимида, бригадаирмида — ёдимда йўқ. Бу маш-

машани эшитиб қолиб, чопонини елкасига ташлаб келиб қолди. Раиснинг олдига бориб:

— Сента одам тўшти керакми? Нега болани урдинг?

— дед хезланганди, раис отини буриб кетиб қолди.

Орадан кўп йиллар ўтди. Мен ҳам харбийга бориб қолдим. Бир тўйда раис бова билан ёнма-ён ўтириб қолдик. Шунда раис бова:

— Сени бир вақтлари қамчин билан урганман, эсингдами? Кейинги вақтларда шу ҳақда кўп ўйлайман. Мени кечир, — деди.

— Э, раис бова, кўйсангиз-чи. Мени эсимдан ҳам чиқиб кетган, — дедим.

— Йўқ, болам, эсингдан чиқмаган. Энди эсингдан чиқса керак, — деди хира кўзлари ёшланиб.

Яқинда ўша раисдан таёқ еганлар бир ерта тўпланишиб қолдик. Аксига олиб раис бова ҳам бор эди. Гапдан гап чиқиб, уруш йилларига уланди. Шунда раис бова:

— Мендан ким таёқ еган бўлса, ҳаммангнни бир кўй сўйиб чақираман. Кейин мендан домангир бўлманглар, болаларим. Ёшим ҳам бир жойга бориб қолди, — деди...

Ҳа, бова қариб қолган. Бола-чақаси ҳам йўқ. Биз уруш болалари уни қачон кўй сўйиб чақирипини кутиб ётибмиз.

ЧЎЛТОҚ БАРМОҚЛАР

Жўраева Банот — Самарқанд вилояти, Пойарик тумани.

...Онам кечалари бир парча қоғозга термулиб йиғларди.

Отам урушга кетган, тўрт қиз, икки ўғил ёлғиз онамининг кўлида қолганмиз.

Сойдан пидана (ялғиз) терамиз. Онам унинг устига бир чидим ун сешиб, қозонда қовуради. Бизлар эса

қозоннинг атрофини ўраб олиб, «қачон пишар экан?» деганча қозонга тикилиб ўтирамин. Пишганда онам товончага ширғуручдай юшқа қилиб сузиб беради.

Тодан ровоч терамиз. Ровочдан кўпроқ еб қўйсангиз оғзингиздан қора сув келади. У гуллаганда жонимизга ора қиради. Чунки айронга гулини арадаштириб ичсангиз хушур қиласиз-да.

Жўни тўжилиб, сағриси ялтираб қолган қари сиғиримиз бўларди.

Бир сафар бузоғи бўшалиб, ситирни эмиб қўйди. Онам кечқурун яна «кичкина қовоз»га термулиб йиғлади. Пинжиги тикилиб, нега йиғлаётганини сураганимда «отангни қовози» деди. Кейин билсам бу бир парча қовоз отамдан келган «қорахат» экан.

Бизларга егулик топа олмай қолган кездари онам шу қовозга термулиб йиғлайверарди, йиғлайверарди...

Эрталаб ўрнидан турсам, онам кичкина синглимга танбех берапти. Синглим, бузоқ ситирни эмганини кўрган экан. Қорни оуганидан синглим ҳам бузоқдан кейин ситирни эмибди. Ўшанда синглим ич бургуи касалига чалиниб қолди...

Онам билан акам тоддан ровоч олиб келар, қарларданам уни бир бурда нонга алмаштиради. Кейин ҳаммамизга эҳтиёткорлик билан расмади қиларди. Ўзи эса бошимизда йиғлаб ўтиради. Нон топишни ҳеч иложи бўлмай қолганида, уйдаги латта-путталарни ҳам нонга алмаштириб бўлди.

Шундай кунларда онам одамларнинг уйида кир ювиб юрди. Бизлар мол-ҳолга қарадик.

Бир кўни қишлоққа катта мошин оради. Унинг ичида кўп бола ўтиради. Шунда бир ўрис аёл онамни олдига келиб:

— Болаларингни олиб кетамиз. Катта бўлганда қайтиб келишди. Сен буларни боқа олмайсан, — деди.

— Буларни олиб кетсанг қаердан топиб оламан? — дед онам аёлга ёввориб йиғлади. Аммо ўрис хо-

тин унинг гапларига қулоқ сомай, икки синглим ва мени мошинга миндириди.

Мошина чанги ортидан онам анча жойгача югуриб келди, сўнг йиқилиб қолди. Тўпроқ кўчада у ёқдан бу ёққа думалатани ҳалитача кўз ўнгимдан нари кетмайди.

Кейин билсам, бизларни Жиззахнинг ўн иккинчи болалар уйига олиб келишган экан. Бизларни кутиб олган чол юзларимиздан ўпиб:

— Қизимкалар, бутун атлас қўйлак олиб бераман, — деди.

— Уст-бошларимизни ечиб, чўмилтириб, ҳаммамизга бир хил қўйлак кийдириди. У ерда бизга ўхшашлар кўп эди. Ўрис чол сўзининг устидан чиқди. Учаловимизга бир хил атлас қўйлак олиб берди. Унинг исми ҳамон ёйида — Василий Васильевич эди. Нина деган мен тенги қизи ҳам бор эди.

Олдинига у ерга кўника олмадик. Бизлар билан бирга турадиган қизларнинг бирига хат ёздириб, конверт устига эса «Пориш, Норвон қишлоғи» деб, уйга жўнатдим. Афсуски, хатларим онамга етиб бормай, қайтиб келаверди. Кейин билсам, хатни устига онамнинг исми-шарифини кўрсатмаган эканмиз.

Полина деган бармоқлари чўлтоқ тарбиячимиз бўларди. Урушдан келганди. Ҳаммамизга меҳрибон эди. Мени ёнимда ётарди. Синглиларим кўниқди-ю, аммо мен онамни кўмсайвердим.

Тунлари уйда, онамнинг тиззасига Норой синглим, елкасига мен бошимни қўйиб ухлардик.

Бир кўни Полина опа нега тунлари ухлამаслигимни сураганда, шу гапни айтдим. Ўшандан сўнг Полина опанинг елкасига бошимни қўйиб ётадиган бўлдим. У чўлтоқ бармоқлари билан бошимни силади, мен эса худди онамнинг қўйида ётгандек уйкута кетардим.

Бир кўни акам, катта қовун, ҳар хил ширинликлар, Самарқанд нонидан олиб келганида байрам бўлиб

кетди. Акам Полина опага нималарнидир қайта-қайта тайинлади. У кетганда ортидан йиғлаб қолдик.

Отамнинг Ҳайитов Бова деган жўраси бўлаччи эди. У акамдан бизларни қаердалигимизни билдиб, ҳар ҳафта қанда қилмай келарди. Бова ҳар сафар келганида, қичкина синглимни баргига босиб, юзларидан ўпиб-ўпиб йиғларди. Бозордан ширинликлар олиб беради. Бир сафар лентга харид қилиб:

— Яна нима керак, нимадан қийналяпсизлар? — деб сўраб қолди. Шунда учаловимиз бараварита:

— Сочимизни юволмашимиз, — дедик. Учаловимизни ҳам сочимиз жуда узун эди.

Уруш тутаб, қишлоққа қайтдик. Полина опа, Василлий Васильевич, Нина ва бошқа болалар ортимиздан йиғлаб қолишди.

Василий Васильевич акамдан, Норой синглимни кўрсатиб:

— Нина билан опа-сингил бўлиб меникида яшайди, сизларникига ҳам бориб юради, — деди.

— Буларни бир-биридан ажратмайлик, — дея акам унамади. — Сизларга катта раҳмат! Мана, мен ҳам ўқишни тугатдим, уруш тутади, оладинингизга сингилларим билан келиб турамыз...

Қишлоқдагилар отамни, «жуда яхши одам бўлган эди» дейишди. Ҳамон эсимда, отам қишлоғимиз ёнидаги дўнгликка ёнғоқ эжканди. Унга сувни сойдан ташиб чиқардик. Ҳозир улкан дарахт бўлган.

Ҳар сафар қишлоққа йўлим тушганда, ўша дарахт худди отамдай йўл бошига чиқиб, мени кутаётганга ўхшайди. Қишлоққа кирмасдан оладин ёнғоқнинг олдига бораман, танасини силаб-силаб кўяман. Шунда юратим ентил тортади. Боладигимга қайтаман...

ХАЛАЧҲҲ

Хузойкул Кенжаев — Самарқанд вилояти, Нурушта тумани.

— Отамнинг тегиримони бўлганлиги учун қулоқ қилишди. Ўша вақтлари кимларнингдир молхонаси, омборхонаси қамоқхона вазифасини ўтаради.

Отамнинг тилос дарахтини шохидан қилинган халачўпи бўларди. Кексайиб қолганда ҳам ёстиқчининг остида шу халачўпи туради. Кейин билсак, халачўпининг отамга азизлиги шунда эканки, уни кўп қамоқхоналардан омон олиб чиққан экан.

«Мелиса келибди, мелиса келибди», деган хабар тарқалганда отам ўша халачўпини кўйнига яшириб, мелисаларнинг олдига тушарди. Эртасига яна уйга қайтиб келаверарди. Мелисалар эса излаб келиб, қайта-қайта олиб кетаверарди.

Аслида отамнинг бундай сирли қочиларининг сабаби халачўпда экан. Нимагаки, отам тунда халачўпи билан дёвор тешар экан.

«Қулоқ, қулоқ» дейишиб, отамни бир йида юзлаб мартаба қамашди. Биз ҳам қишлоқда юролмай қолдик. Чунки бизга кўзи тушган борки: «Ана, қулоқни боласи», дея кўлини битиз қилади. Бизни сонга кўшмай кўйишди.

Бир кунни қишлоқнинг бошланишида тўрт отлик кўринди. Онам бизга «қочинлар» деди. Қочдик. Мен югураман деб, қор уюмига кириб кетдим. Жуда чуқур экан. Ўзимни у ёқ бу ёққа ташлайман, қани чиколсам, баттар чўкиб кетавердим... Катта тоғам келиб, мени кутқариб олди. Бўлмаса қор ичида музлаб қолишим ҳеч гапмасди.

Тоғам билан бирга ҳовлимизга келдик. Ҳовлимга киришим билан оғзи-бурни қонга булғанган отамни милтиқ кўнаоғи билан ураётган қишларга кўзим тушди. Опадарим, сингилларим, онам эшик бўсаға-

сида дириллаб, нажотсиз йиғлаб ўтиришарди. Бир пайт онам қаердандир ўзида жасорат сезиб:

— Ҳай, кучи бир кексага етган, шоввозлар! Агар туноҳи бўлса, қирнинг ортига ўтказиб отиб ташланглар! Фақат болаларнинг кўз омадида тек кўйинглар! — деди.

Кейин отамни кишандаб олиб кетишди. Бу сафар узок қолиб кетди. Унинг узок қолишини ёстик остида қолиб кетган халачудан деб ўйладик. Чунки ўша куни отам халачўсини олишга улгурмаган эди. Отамга азоб бергандарни ҳаммасини танийман. Икки нафари бурноғи йили қазо қилди. Икковининг ҳам оғзига сув томизганман. Тўрт муъаси соғ пайтлари у кунларни эсашмасди. Аммо ўлимидан бир оз олддин уйига борганимда, овозимдан таниди. Сим-сим йиғлади. «Ҳа, шайтон акдани олган замонар бўлган-да, отанг билан рози-ризалик қила олмадим. Сен рози бўл, болам!» деб ёлворди. «Розиман», дедим...

Очарчилик бошланганда, бир кунда беш-олти тандой бўсага яларди. Тоғаларимникида ҳам ҳеч вақо қолмади. Бизлар Чорбоқсой кишлоғига кўчиб келдик. Кишлоқдаги ҳовли-жойларимизни ҳукумат Юкори Қорасой кишлоғида вақтинча бўғдой ўраётганларга берганди. Бизлар Чорбоқсойда, Қобил тоғамизнинг катта энаси Сулув кампирникида яшардик. Ҳаммамиз бир уйда турардик. Бу уйнинг на даҳлиз, на айвони бор эди. Уйнинг у бурчагида Сулув кампир болалари билан, бу бурчагида бизлар етти жон бўлиб турардик.

Ҳамма ўт ейди. Кимдир: «Печак ўтга сути нон ўрнита ўтармиш», деса, ҳамма ўзини печак ўтга уради. Яна бошқаси: «Қора кўрпа яхши эмиш», деса, одамлар ўзини бедага уради. Шундай қилиб, кишлоқда неки ўт бўлса, ҳаммасини еб чиқдик...

Бир воқеа ҳеч ёдимдан чиқмайди. Бизнинг кишлоққа баджаҳл, дажжол икки ака-ука қозоқ қаер-

лардандир келиб қолишди. Каттасининг оти Хонкелади, кичигиники Қоблон эди. Иккови ҳам ямоқчилик қиларди. Ака-ука бўлишгани билан икковининг иккита ёргучоғи бор эди. Бирови у томонга, бирови бу томонга қараб ёргучоғига дон солар, яна тескари ўтиришиб нон ейишарди.

Кунларнинг бирида уларнинг уйда чиройли келинчак пайдо бўлиб қолди. Қизил баҳмадан узун куйлак кийган, бўйинига хилма-хил кумуш тақинчоқ тақиб олган эди. Бундай келинчакни кишлоғимизнинг болалари илк бор кўриши эди. Ҳар куни девор оша мўрааб келинчакни томоша қилардик. Бир сафар келинчакни кўришга борсак, ака-ука қозоқлар бир-бирига терс ўтириб, қотирма емоқда, келинчак эса уларнинг қаршисидagi тўпчакка ўтириб олган. Боши ҳам, юзидан ёш куйилмоқда. Ҳалитлар аёлнинг бу аҳволга парво қилмасдан, қотирмани қавшашти.

Шунда уйга югуриб келиб, онамизга кўрганамизни айтганимизда, онам:

— Ҳой болаларим, очарчилик, очарчилик, — деганди.

Кўп ўтмай биз болаларни маҳлиё қилган келинчак озиб-тўзиб кетди.

Ҳозирги Ибройим чол ўтирган тепада, тўртта-бешта чордөвор бор эди. Бир куни Қоблон келинчакни «сени бозорга олиб бораман», деб ўша чордөворни устига қулатиб ўлдирибди. Биз болалар тўзал келинчакка юратимиз ачишиб йиғладик.

Урушнинг иккинчи йили бошланганда Ҳайдар, Мамадиёр, Турсун деган туяқашларни қора тортиб Иштихонга кўчиб бордик. Отамга туя беришди. Икки туяга пахта ортиб Самарқандага қатнаймиз. У ердан чигит олиб қайтамиз. Шаҳарни оч-яланғочлар босиб кетган. То шаҳардан чиққунча икки нафар туякаш кўлларига гаврон олиб чигитни кўриқдаб келади. Чунки оч одамлар қолгани кесиб, чигитни олиб

қочардиладар-да. Шундай кунларнинг бирида, пахта заводига кириш йўлининг икки четига қримларни олиб келиб ташлашди. Бечоралар кўрпасини шундай лойини устига тўшаб, болаларини ётқизиб қўяр, ўзалари туну кун юриб чиқишарди. Бирон ҳафталардан кейин кўча шундай сасиб кетдики, ўтиб бўлмади. Ҳожатхона йўқ. Кўпини ўлғити кўчада қолган. Кейин уларни хўжаликларга тарқатишди. Меҳнат-каш халқ экан, ёзга бориб жой-жойини топиб кетишди. Кейинроқ кўчириб келтирилган кавказларни негадир маъитларга жойлашди...

ОСМОННИ ҚАРҒАЛАР ТҮТИБ КЕТАНДИ

Убайдулло Жўраев — Самарқанд вилояти. Пойарик тумани.

— Бошқоқ терардик. Онам ёрғичоқда ун қилиб, ярим пиеддан ёнимиздаги хонадонларга ҳам уларди. Ўшани қуввати билан бир кун юрардик.

Билмайман, у одамлар кимлар эди? Бева-бечораларни уйига пахта ташлаб кетишарди-да, кейин «пахта ўтриси», «душман» деб аёлларни қаматишарди.

Бўламни эри ўлиб, бошқа бировга турмушга чиқди. Ўлган отадан икки ўғил, бир қиз қолганди. Она бечора ўтай отадан яшириб, уларга молхонада атава берарди.

Қаердандир жуҳудлар кўчиб келишди. Ўша жуҳудлар жамоанинг омборидати тахта кунжарани ўғираб ейишган экан, ҳаммаси опшоқ бўлиб, шишиб ўлди. Одам тўшги сасиб бўлар экан. Бутун қишлоқни қўланса ҳид қоплади. Уларнинг ўлиб қолганининг ҳам қишлоқ аҳли бир ҳафтадан кейин, қачонки, улар ётган уйдан ҳид чиққанда билишди.

Жуҳудлар ўлган қишлоқ четидати уйга, биз болалар ҳам бордик. Яқинлашиб бўламсди. Димоғинг ёрилгудек ачишарди.

Жасадалар қўлга илинмай қолган шекилли, катталар кетмон, белкурак олиб келишди. Қанорнинг устига йиғиб солишди. Кўчага кўтариб чиқишганда, қанордан сув томчилаб турар, утга-тўртта катта-кичик қалмақлар эса чайқалиб борарди. Одамлар уларнинг ўлғитини бир жойга тўплаб қўмди. Ўшанда осмонни қарғалар түтиб кетишди. Уларнинг қанотлари бошингга теккудек бўлиб учишарди.

Шўра, жағжағ деган ўтлар бўларди. Одамлар шўрани қайнатиб чопади, кейин бир кафт ун солиб арадаштиради-да, қозонда қотишарди.

Ҳозир ҳам ўша ўтга кўзим тушса, юлиб-юлиб егим келаверади...

УНИНГ ҚўЛАРИ ТЕККАН ЖОЙЛАР

Қаюм Курбонов — Сурхондарё вилояти, Шеробод тумани.

— 1943 йилнинг май ойи эди. Отам Свердловскдан: «Болам, менадан ҳаммаларингга салом! Соғман. Ҳадемай бу оғир кунлар ҳам ўтиб кетади. Шунинг учун жамоа ва уй ишларига, онангга ёрдамлаш. Насиб этса биз ҳам етиб борамиз», деб хатлар ёзарди...

Ўша кунги воқеа ҳамон эсимда. Онам, укам Хонлик ва синглим Норбидиларни кўтариб пахта ўтовига кетди. Овулда уч ёшли синглим Ҳурбиби билан куй-кўзимларни боқишга қолдим. Чўпон уларни Кўрбулоқ йиловига ҳайдаб боришни тайинлади. Шунда синглимни ўтовга қамаб йўлга тушдим.

Тушга яқин қайтиб келсам, синглим ўтов ичиде ўзини билмасдан ётибди. Ранги кўкариб кетган эди. Уни бағримга босиб ташқарига отидим. Овулда йигирмага яқин ўтов бор эди. Ҳар бирини эшитганда бир-бир бош суғиб чиқдим, бирорта инсон зоти кўринмади. Ҳамма пахта ўтовига кетган. Энг сўнгги ўтовга кирганимда, хайрият Мисқол момо ва Мах-

тум бобо бор экан. Улар синглимни кўлимдан олишиб, оғзини хидлаб кўришди-да:

— Керосин ичибди, қатик олиб кел, — деди. Мисқол момо кўйлақларига суриниб, жавраб, йиғлаб қатик олиб келди. Синглимни оғзини очиб, қатик қуёйишди. Бир оздан кейин у кўзларини очди. Мени таниди. Кичкина бармоқлари билан юзимни ушлаб-ушлаб кўрди. Кейин кўзини юмиб, қайтиб очмади...

Момо йиғлади. Мен ҳеч нарсига тушунмадим. «Ухлаб қолди», деб ўйладим. Махтум бобо мента:

— Болам, кўчани айланиб кел, — деди.

Кўчага чиқдим. Кўп ўтмай қайтиб келдим. Синглимни кўрпига ўраб кўйишди. Момо билан бобо йиғларди. Юратим ниманидир сезгандай бўлди.

— Ҳа, оти ўйсин тирмонни! Илоё мохов бўлиб ўласин! Сенларни бахтинга шум бормиди, — дея йиғлайверишди. Ҳеч ташта тушунмай синглимни олдига интиладим.

— Майли болам, кўриб қол, — деб момо унинг юзини очди. Олдинлари ўлган одамни кўрмагандим. Синглим ухлагандай ётарди. «Ухлаб ётибди», деб ўйладим яна. Шунда момо:

— Болажоним, синглингдан ажралиб қолдинг, — деди.

Ишонмадим. Кичкина болалар ўлмайди, деб юрардим.

Юзига кўлимни олиб бордим, юзи совиб қолганди. Йиғлаб юбордим. Мени қайта овуттишди. Ўтовдан отилиб чиқиб, онамни олдига югурдим. Кўларим эса музлаб бораётгандай эди...

Ёшим олтишдан ошди. Кўп ўлимларни кўрдим, маъракаларида бўлдим. Марҳумларнинг юзига тикилганимда, синглим Ҳурбиби кўз олдимга келавиради. Юзимни сўнги бор сизлаган кўларини кўравераман. Юзимга унинг кўлари теккан жойлари учиб-учиб тушади...

ҚАБРИСТОНГА КЎМИЛГАН КИТОБЛАР

Саидмурхон Асонов — Қирғизистон. Аравон тумани.

— Кеч куз эди. Бобомиз уйнинг томини очди. Биз болалар, том устидаги чирпан янтоқларни бир жойга тўпладик. Бобомизнинг ўлими урушга олиб кетган, ўзининг ёши етмишдан ошиб мункилаб қолган чол эди. Томнинг устидан вассаларни олишиб, кейин болорларини паста туширишди.

Беш нафар набираси чамамда оч эди. Чунки улар, кичкинагина, титилиб кетган тилам устида ётишарди. Ўрнидан туролмасди. Юзлари қирлигиданми атрофларида ғуж-ғуж пашша. Пашшани кўришга ҳам ҳоллари келмасди. Бизларнинг бир оз қорнимиз тўқ бўлган шекилли, вассаларни кўтаришиб, бобога ёрамлашардик.

Болорларни чоллар то тун қоронғусигача майдалаб, саржин қилишди. Ишлар тутатгандан сўнг уйимизга қайтдик.

Эрталаб ўрнимиздан турганимизда саржин қилинган болорлар ҳам, вассалар ҳам жойида йўқ эди. Фақат бир четга йиғилган янтоқлар фарамиз кўзга ташланарди. Бобонинг набиралари Акмал, унинг укалари ҳам кўринмасди. Шунда бизлар хайрат ва қизиқиш билан вайрона қулбани айланишиб ўтиб, ичкарига кирдик. Том шифтидан тушган тупроқлар тозаланган, уйнинг бир бурчида кечати титили чикиб кетган тилам устида Акмал, укалари билан ётарди. Ҳаммаси уйғоқ, аммо ўрнидан тура олмасди.

Акмалдан отасини қаерга кетганигини сўрадим. Ҳулни шивирлагандек.

— Бозорга, — деди шивираб. Бизлар уларни олдидан бир оз ўйнаб, кейин кўчага чиқсак, кўлигидан бир туғун билан қалтиратганча бобо келшти. У яна-

ям қариб қолгандай, ҳассасига суяниб, секин-секин юрарди. Бизларни борлигимизни ҳам сезмагандай, кулбасига, набиралари олдига кириб кетди.

Кейин нима бўлганлигини билмайман. Орадан бир неча кун ўтиб, туни билан қалин қор ёғиб чиқди.

Уйимизда кимдир:

— Бобони, набиралари билан қор босиб қолибди, — деган совуқ хабар топиб келди. Оёғимизга кизданган нарса бўлмаганидан ташқарига чиқа олмаймиз. Онам, бўвим бошига рўмолини ташлаб, кўчага отидади. Бобога, боаларига нима бўлганлигини бизлар тунда эшитдик. Ҳаммаси ўлган экан. Онам, бизларни бағрига босиб:

— Акмал жўраларингдан айрилиб қолдинглар, — дея узок куюниб йиғлади. Укаларим ва мен ўлим нимадир содир бўлганлигини ҳис қилиб турадик...

Акмалнинг бобоси нечун уйини очиб, ёғочларини саржин қилиб сотганлигини, эсимни танитганда билдим. Ўтинни бозорда сотиб, ўрнига арпа олиб келган экан.

Ўшанда бир кило бугдой уни — бир юз ўттиз, макка уни юз сўм эди. Ондаримиз ўзлари емаса ҳам бизларга тошган-туттанларини бериб, қараб ўтиришарди, йиғлашарди.

Пахта теримидан сўнг бир оз яхши бўлиб қоларди. Чунки чигитни қовуриб ердик. Чигитни қовуриб еб, ичи қотиб ўлганлар ҳам бўлди. Ўлганларни кўмиш ҳам азоб эди. Бир воқеа кечатидай ёдимда. Қиш эди. Қишлоғимизда кетма-кет бир неча кекса, боалар очликдан касалланиб ўлди.

Мархумларнинг бахтига биринчи қазо қилган бобо кўшни қишлоқлик бадавлатроқ одамнинг отаси эди. Мархум кўмилгандан сўнг, бизнинг уйимиздан олти уй наридаги холанинг боласи ҳам ўлиб қолди. Болани ювишгандан сўнг, ўраб кўмишга кафандик йўқ. Нима қилиш керак? Ҳамма хайрон. Шун-

да қишлоқнинг оксоқоли: «Кеча фалончининг отаси ўлганди, ўшани кафанини олиш керак, янги эди», — дебди. Ҳамма бир-бирига кўркув аралаш қарабди. Шунда оксоқол ўзи ўрнидан туриб, ёнида ўзиги тенги чолларни қабрга бошлаб бориб, тўрни очибди, жасада устидаги кафанини олиб, болани ўраб кўмган экан... Эй, нимасини айтмай, ўша кафан билан уч-тўртгаси кўмилган...

«Тошкон» деган эчкимиз бор эди. Онам уни соғиб, қуви қиларди-да, ёғини бозорга олиб чиқиб сотарди. Ўша ёғ пулига ярим кило макка олиб, бизларни тўйдирарди.

Жамоа хўжалигида ишлаганларга атада беришарди. Бир коса аталани олиш учун маълум миқдорда ер ҳайдаш, бугдой, арпа, макка ўриш керак эди.

Фарғона қанади қурилиши даврида дадам ўлиб қолди. У вақтлари биз бўвимиз билан Андижоннинг Марҳамат туманида яшар эдик. 1943 йили Аравонга, ўзимизни Чекобод қишлоғига қайтдик.

Дадам ўлганларида, «Дадамни бир кўрай», деб йиғлаганимда, аммам:

— Олдинроқ келганингда дадангни кўриб қолардинг, — дея мени қучоқлаб йиғлади. Кейин онам бошқа кишига турмушта чиқди.

Ўша йили қабристонга яқин жойга бугдой экдик. Бир кунни ишдан қайтаётсам, кимдир қабристонда куймаданиб юрибди. Секин яқинлашсам, у янги қазилган қабрга тушроқ тортаётган экан. Унинг кетганини узок кутдим. Қоронғи тушиб қолганда у кетмонини елкасига ташлаб кетди.

Нотаниш киши қабристондан узокдашиши билан боя у кўмган қабр ёнига бордим. Таёқ билан «қабр»да нима кўмилганини билдиш учун тушроқни

нари сура бошладим. Китоёб чиқди. Жуёда кўп китоёблар. Қуёғимга сикканча китоёбларни кўтариб, уйга югурдим. Бувимга нима кор-ҳол бўлганлигини айтганимда, кўлимдаги китоёбларни бир-бир кўриб:

— Айланай болам, булар азиз китоёблар, зинҳор ҳеч кимга оғиз очма, — деб олиб келган китоёбларимни қаергадир яширди. Кейин мен у китоёбларни ҳеч ерда учратмадим. Бувим қаерга яширганлигини ҳам топа олмадим. Эртасига бўғдой эккан жойимизга борганимда, кизикиб кабристонга буриладим. Китоёблар кўмилган қабр тулпроқлари сочилиб ётар, китоёблардан бир донга ҳам қомагандай.

Мақтаёб очилди. Мақтаёбга борганларга бир бурадан нон беради. Нон учун катнарадик. Нонни апи-тапи ёб олиб, хўжаликнинг аталасига қочиб қоладик. Хўжалик болалардан ёўза орадарини кошлатишда фойдаланади. У вақтлари хўжаликда трактор йўқ эди. Ерни кошлатадиган култиваторни кўриқлаш ҳам биз болаларнинг зиммасида эди. Унинг темирини кушан-даси кўп эди-да. Бир сафар ўша темирни ўтиратиб кўйдим. Биртада роса урди. Икки ой касал бўлиб қолдим. Шу-шу бўлдию қайтиб от минмадим.

Онам ўтай отам билан Марҳаматга кўчиб кетишди. Бир куни ўтай отам мени олиб кетмоқчи бўлиб ўқчи кишлоғига келиб қолди. «Бормайман», дедим. Бувим эса: «Борақол болам, онангни олдиде бўласан», — деб кўймади. Ноилож рози бўлдим. Йўлда ўтай отам ўн кидолар туруч олиб, елкамга ташлади. Ўн ёшли болага уни кўтариб юриш қанчалик оғирлигини биласиз. Тулпроқ йўл, ҳаво иссиқ. Бирон уч чақиримлар юрмай, оёқларим майишиб, тинкам куйиб бошлади. Қўрқа-писа ортимга ўтирилиб: «Юрдамалман», — дедим. Шунда ўтай отамни кўзлари чақчайиб: «Нега юра олмайсан? Юрасан! Ҳали йўлнинг ярмини ҳам босиб ўтганимиз йўқ», — деди. Яна бир оғиз тап

қайтарсам, уради, деб кўрдим. Важоҳати ёмон эди. Тош йўлга чиқдик. Оёқ ялангман. Кўз олдим қоронғилашди... Ҳушимга келганимда, бошимда онам йиллаб ўтиради. Тош йўлда ётибман, отам йўқ. У елкамдан туручни олиб, мени йўлда ташлаб кетган экан. Уйга бориб онамга: «Ўғлингни мазаси қочиб, йўлда қолиб кетди. Туруч билан икковини олиб кела олмадим», дедим.

Онам билан ортга қайтдик. Шу-шу ўтай ота уйига иккинчи қадам босмадим...

БЎРОНЛИ КУНЛАР ЭДИ

Яҳёхўжа Тошхўжаев — Қирғизистон. Аравон тумани.

— Онам тердамга чалинди. Тўрт нафар укам ҳам тердамдан ўлди... Отам, онамни тузатмайди, деб бошқа аёлга уйланди. Зикриё деган укам отам билан бирга қолди. Кўп ўтмай Зикриё ҳам ўлди.

Онамни ўш касалхонасига олиб бориб ташлашди. Уни касалхонага тушганига анча кун бўлган бўлса ҳам, ҳеч ким сўроқлаб бормади. Шунда: «Онамни олдига олиб боринглар», деб туриб олдим.

Отам, тоғам, мен аравага миниб қош қорайганда ўшга кириб бордик. Ўша куни саройда тунаб, эрталаб касалхона остонасидан ҳатладик. Палатата кирсак, онам йўқ. Аммо мен унинг кўрпаларини таниб қолдим.

— Кўрпалари мана, — дедим кўрпани отам билан тоғамга кўрсатиб. Улар ўз навбатида дўхтирдан:

— Мана бу кўрпаларни эгаси қани? — деб сўрашди. — Кеча ўлиб қолди, — деди дўхтир ва бизни бир бинота бошлади. Бинодан сасиқ ҳид келарди. Ичкарига кирганда кўрқиб кетдим. Ўнгалар ўлик бир-бири билан қалашиб ётарди. Уларнинг ичида кимдир таширади. Худди оёқларимнинг томири тортишган-

дай остонда қотиб қолдим. Онамнинг овозини танидим. Аммо гапира олмадим. Тоғам ва отам ҳам унинг овозини эшитиб, онамни қидира кетишди. У ўликлар остида ётган экан. Сугуриб олишди.

— Мента гўшткийди (сомса) олиб берингла, — дея такрорларди онам.

Онамни дарров кўрпа-тушпагига ўраб, аравага миндириб, уйга қайтдик. Онам уйга келгандан кейин нимадандир шифо топиб, тузалиб кетди. Онам яна ўттиз йил умр кўрди.

Уруш бошланди. Акам урушга кетди. У ўқитувчи эди. Мен онам билан қолдим. Отам ўтай онам билан яшарди. Кўп ўтмай, оғир куналар бошланди. Шундай кунларнинг бирида отам уйга келиб:

— Мен Яхёхўжани олиб кетаман. Қарай олмайсан, — дея мени Қорабоғичдаги уйга олиб борди. Қиш, бўронли кун эди. Боргандан сўнг уч кун отам билан бирига яшадим. Ўтай онамни тўрт нафар фарзанди бор эди. Қулафланган сандиқда нон турарди. Бир кунни онам сандиқни очиб, болаларига нон олиб берганини кўргандим. Мени эса, ўз онам бўлмагандлиги учун ундан нон сўрашга юратим бетламасди. Ўзидан билиб бермаганидан кейин нима ҳам қилардим.

Онамни олдига кетгим келди. Туни билан ухлай олмай чиқдим. Тонгги соат бешларда секин эшикни очиб чиқаётганимда, отам: «Қаёққа?» — деди. Ботинкамни кийсам, қочипимни билиб қолди деб ялангоёқ ташқарига чиқдим.

Бизнинг қишлоғимиз билан Қорабоғичнинг оралиги олти чакиримдан ортиқроқ йўл эди. Қор тиззадан келди. Ялангоёқ қишлоққа қараб югурадим. То уйга етиб келгунча, оғим қонгаш бўлиб териси шилиниб тушди. Уч-тўрт кун хароратим кўтарилиб, ўзимни билмай ётдим. Ўша кунларнинг асорати бўлса керак, ҳозирда ҳам ҳавода тўртта булут пайдо бўлса, оғим қакшаб оғрийд.

Ўша йили бир амаллаб баҳорга етиб олдик. Онам далага чиқди. Хўжалик факат ишлагандарга бир қосадан атава беради. Онам бечора ўша аталани ярмини ичиб, ярмини мента олиб келди. Бир кун: «Болам, қолхознинг от-потини минсанг, сента ҳам атава бермайдими?» — деб қолди. Далага чиқиб, от хайдадим. Аталага қорним тўйиб, мактабга бормаи кўйдим.

Кейин мактаб, хар тўрт нафар болага биттадан нон берадиган бўлди. Хўжақулабойнинг уйи мактаб эди. У ерга факат нон учун борардик. Нон қўлга тегади дегунча қочардик. Муаллимимиз бизларнинг шумлигимизни пайкаб қолиб, нонни дарс охирида улашадиган одаг чиқарди... Уч болага битта қаламни синдириб улашар, дафтар ўрнига пилла қурти остига тўшаладиган сариқ қовоз беради.

Яланғоч от устига миниб юришдан азоби йўқ эди. Отнинг лўжмлашидан чотларимиз яра-чақа бўлиб кетарди. Яра-чақа бўлса ҳам, чарчокнинг зўридан от устида ухлаб қолардик. Бир кунни ухлаб қолган эканман, от бурилиб, иккинчи эгашга ўтиб кетибди. Орқадан эгашчи қатта кесак билан бошимга тушириб қолса бўладими? Жон ҳолатда отдан сакраб: «Отинг ҳам ўзинг ҳам, керакмас», дея қочиб қолдим...

1942-1943 йили қишлоғимиздан етмиш чакирим нарида «Ўттиз ддир» канални қазишга аёлларни олиб кетишди. Онам бечоранинг қатта ташвиши мен эдим. Канада ўз улушидан четирган учта қулачани суя ташувчи аравакаш билан мента бериб юборган. Нон мента етиб келмасди. Орадан анча вақт ўтиб, канада ишлари тугаб кетгандан кейин бир кун онам аравакашдан: «Ҳалиги нонарни олиб борганмидингиз?» деб сўраса, аравакаш жимайиб:

— Ўзингиз ўйланг, қайси оғ одам нонни қўйнида кўтариб юради? Қоринга солиб қўйгандим, — деган. Бир минг тўққиз юз қирқ тўртинчи йилнинг ёзи. Ўриқлар пишган. Қорним оғ қолганлигидан тонг қо-

ронгусида уйвониб кетадим. Ҳовалита чиқадим. Аскар либосидаги бир новча одам, ўрик еб юрибди. Қўрқиб кетдим. Уйга югуриб кириб: «Немислар бостириб келибди!» — дедим онамга. Онам ҳам шошиб қолиб, деразадан ташқарига мўрадади. Юзига қараб турибман. Шунда онамининг юздарига илқилик югуриб:

— Немисинг қаерда, ўзимизнинг Топибодди-ку, — деди ва мен билан етаклашиб ҳовалита чиқди ва: — Қачон келдинг? — деб сўради онам Топибодди амакидан.

— Тунда келгандим, — деди Топибодди амаки жиламайиб. Ўрикаларни соғингандим. Мана, еб ўтирибман. Бу воқеани эшитиб, бирпасда бутун қишлоқ йиғилди. Топибодди амаки қандай жанг қилгандлигини, асир тушгандлигини ҳикоя қилиб, ҳаммани оғзига қаратиб ўтирди.

Мейли момонинг ўлжа ва Кенжа деган ўғиллари ҳам урушга кетганди. Момо Топибодди амакидан ҳар замон ҳар замонда, «Мени Ўлжажонимни, Кенжажонимни кўрмадингми?» — деб сўраб кўярди.

— Йўқ, мома, кўрганам йўқ. Уруш бир қишлоқда бўлаётгани йўқ. У жуда кўплаб қишлоқларда, шаҳарларда бўлаётти, — деб бир неча маротаба жавоб қилган амаки, момонинг яна қайталаб сўралганида, гапини бўлганида, ҳазиллашиб:

— Тоza стрелат қилиб ташлайдиган момо бўлиб-сиз-да, — деди.

— Ҳой, Топибоддижон, нега энди мен истерелай бўлай, — деди момо кўзига ёш олиб. — Ўлжажоним бўлсин истерелай, Кенжажоним бўлсин истерелай.

Топибодди амаки хахолаб кулиб юборди. «Стрелай» сўзига тушунган бошқалар ҳам унинг кулгусига шерик бўлди. Шу-шу момо ўзига «Истерелай момо» лақабини олади.

Қишда аравакашлик қиламан. Ўшдан уруғлик олиб келишга юборишди. Эгнимда бўз кўйдак, бўз

иштон, оёқларда эса ҳеч вако йўқ. Шеригим билан қолларни кийиб, аравада ўтириб олганмиз.

Оёғимиз нам тортади, деб аравадан тушмаймиз. Йўлда тўхтаб, отларга дам берганимизда, бошлагимиз Суюн ака отларга емини ўзи беради. Суюн ака омборчи бўлиб ишларди. Йўлимиз ўттиз чакирим. Ўшда карвонсаройда ётамиз...

Бир кечқурун «кашпирни ўлдириб кетишибди, кашпирни ўлдириб кетишибди», деган совуқ гап тарқади. Асмида воқеа бундай бўлган эди:

Қолхозда Нортोजи деган мелиса бўларди. Гапини икки қилган одамга «сени пронтга юбораман», дея кўрқитарди.

Ўша кечқурун у қишлоғимиздаги бир кашпирнинг бир қолчиқ жўхориси борлигини эшитиб, тунда унинг уйига бостириб киради ва русча, қирғизча гапириб, жўхорини сўрайди, шунда кашпир уни овозидан таниб:

— Э, болам, мен сени танийман. Ўзимизни Нортожисан-ку, — дейди. Шунда Нортोजи: «Мени таниб қолди, энди ўлдириш керак», деган ниятда кашпирнинг бир неча жойига пичоқ санчиб, ўлдиради. Кашпирнинг невараси эса кўрпа остида бўлиб, омон қолади. Нортोजи эса унинг борлигини, ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмайди. Текшир-текширдан сўнг Абдулла мелиса Нортожининг уйига бориб, бир пиёла чой устида:

— Нортोजи, сен кашпирни ким ўлдирган, деб ўйлайсан? — дея савол беради.

— Кашпирни немис келиб ўлдирган, — дейди Нортोजи. — Бошқа одам бундай қилиб ўлдира олмайди. Биз оздан сўнг Нортोजи ташқарига чиқади. Шунда Абдулла мелисанинг кўзи беихтиёр сандик остидан чиқиб турган пичоқ дастасига тушади. Юраги ниманидир сезгандай пичоқни суғуриб олса, пичоққа илашиб Нортожининг қонли кўйлагига ҳам чиқади.

У шоша-пиша ашёвий дадилларни жойига қўйиб, Нортोजини кутади. Нортोजи хонага кирганда:

— Жўра, тўғри айтасан. Ҳақиқатдан кампирни немис ўлдирган. Юр, бошликка шундай хулосага келганимизни айтамиз, — деб уни медресахонага олиб келади. Шу ерда Абдулла медреса Нортोजининг айбини бўйнига қўяди. Кейин Нортोजининг ўзи бўлган воқеани айтиб беради.

Нортोजининг акаси ижрокўм раиси эди. Акакани урушга жўнатиб юборишди. Иккови ҳам қайтиб келишмади.

1945 йили мени тоғ техникумига ўқишга юборишди. Ўқишга кирганимиздан кейин ҳаммамизга бир ойлик нон карточкаси беришди. Қорин оч, анча кундан бери нон кўрмаганимиз. Шунда карточкага бериладиган бир ойлик нонни бир кунда еб қўйганман. Атиги ярим кило нон ортиб қолган. Қорин тўйгандан кейин ўзимча ўйладим: «Энда нима қиламан? Бир ойлик нонни еб битирдим. Бу ёғига мени ким боқади?» Ўша кунни тунда қўлтигимга қолган нонни олиб, уйга қочдим. Қишлоғимизгача олтишп чақирим йўл. Яланг оёқ, яланг бош уч кун деганда уйга кириб келдим.

Ўша йили озик-овқат танг бўлди. Одамлар фақат кўк еяверганидан кўтир, безгак касалига чалинаверди. Мен ҳам безгакка чалиндим. Касал тутганди, то тушгача хушимга келмай ётардим.

Соғайганимдан сўнг Қурбон опшаникига бордим. У мени кўриб:

— Ошна, келганинг жууда яхши бўлди. Аммо одаингта нон қўя олмайдман. Нима қиламиз? Уйда нон йўқ, — деди ҳам хурсанд, ҳам хафа бўлиб. — Бутун тунда қўшни зовора пиширади. Ўшани тандирини тунаймиз.

Тун бўлишини узоқ кутдик. Лекин нимагадир кўшннинг ҳовлисида олов кўринмайди. Кўтиш ёмон, ай-

никса оч қоринга кўтиш... Бир вақти, дўстимнинг «Ана, олов!» — деган хитобидан чўчиб тушдим. Ҳақиқатан ҳам тандирда ёқилган олов шўъласи атрофни ёритиб юборди. Ўтнинг пасайишини, зоворанинг тандирга ёпилишини яна анча вақт кўтишга тўғри келди.

Зовора узоқ пишади, шу сабаб тандирни оғзи ёпиб қўйлади. Бизлар ҳам тандир оғзи ёпилгандан сўнг дёвор ошдик.

— Қандай оламиз? — дедим Қурбонга шивираб. — Тутун чиқадиган жойидан қўлни тикамиз, — деди Қурбон.

Одам оч бўлганда ўзини ҳар баалога уражкан-да. Қурбон ҳам чўғнинг тафти қайтмаган тандирнинг орқа тўйнутидан қўлини тикди. Кейин мен қўлимни тикдим. Бармоқларимга жаз этиб олов ёпишганда, товонларимгача қўйиб кетгандай бўлди. Жон ҳолатда қўлимга ёпишган зоворани фикимдаб тортидим. Ҳали ҳамир эди. Суви чақиллаб турган зовора бармоқларимни баттар қўйдира бошлади. Овоз чиқариб бўлмайди. Билиб қолишса, шўринг қурийдди. Тандирдан анча олислагандан кейин чидаб тура олмаб зоворани ерга ташлаб юбордим. Тап этиб ерга тушганди орқадан югуриб келаётган Қурбоннинг.

— И-и-и, нима қилдинг, увол бўлади-я, — деган овозини эшитдим. У мен ташлаган зоворани қоронғуда пайпаслаб топиб олди. Уйига бордик. Оғриқ зўрайгандан зўрайди. Хонага кирганда алам билан йиғлаб юбордим. Қани энди ўзимни тўхтата олсам. Эртадабга бориб бармоқларим пишиб кетди. Зовора ҳам татимайди. Уйга келдим. Кўп ўтмай қўлимни териси шилиниб тушиб, ўрни ялтираб қолди.

Қурбонни ҳеч кими йўқ, етим бола эди. Унинг зоворасини, буниинг қулчасини ўтирлагани учун «Қурбон ўғри» деган ном олди. Тўқчиллик замонларда ҳам «Қурбон ўғри» демаса ҳеч ким уни танимасди...

ҒАМНИ КҮП КҮРГАН САРИ

Ҳанифхон Аҳмедова — Қуръистон. Арвон шумани.

— Маҳалламиздаги ўсмоннинг укаси ва бувиси очликдан ўлиб қолди. Раисга йиғлаб борди. Аммо раис ҳам ҳеч бир егулик топиб бера олмади. Очлик ёмон нарсасида, аза чиққан жойда йиғлайдиган одам йўқ. Ҳамманинг ташвиши — марҳумларни қандай қилиб туПРОҚқа қўйиш. Қабрлар даҳимли қилиб қазилмасди. Саёз бўларди.

Маҳалламизда бир кампир ва мен тенги бола терламадан ўлди. Кўмиб келишди.

Эртасига мактабга бордик. Ердә қор бор. Мактабга қабристон орадаб ўтиларди. Уч қиз тизилишиб, бир-биримизнинг кўлимиздан ушлаб олганмиз. Ҳар кунни қабристон орадаб ўтаверганимиздан марҳумлардан ҳам, ўпирилиб тушган қабрлардан ҳам чўчмай қўйганмиз.

Ўша кунни энда қабристондан ўтаётганимизда, кечаги қабр четида тўшти ражиб ташланган суякларга кўзимиз тушди. Одиниғи суяклар одамники эканлиғига ақлимиз етмади. Йўл четидаги одамнинг бошини кўриб, учаловимиз ҳам кўрққанимиздан қор устига чўқдик. Бу ҳолатда қанча ўтирдик, билмаймиз. Кимлардир кўлтигимиздан олиб, мактабга олиб боришди. Синфдошларимиз бизни кўришганда одамизга келмай, ҳаммаси орқасига тисарилади. Рангимиз ёмон бўлиб кетган бўлса керак-да. Муаллимимиз печанинг ёнидан жой солиб берди. Учаловимизни ҳам тишимиз-тишимизга урилиб тақиллайди...

Кейин ҳам кўп кунлар Ҳайри момонинг қор устида думалаб ётган боши тушларимизга кириб чиқадиган бўлди. Ўшанда итми, бўрими иккита қабрни очиб, марҳумларнинг жасадини чайнатган экан...

Кўп оғир кунларни бошдан кечиридик-да. Ғамни кўп кўрган сари хотиралар ҳам сусайиб қолаар экан. Ҳозир ўйлашману, ўтган кунлар, қоп-қора туманичига бурканилгандай...

ТУАНТИРИҚ БОБО

Лочин Эргашева — Самарқанд вилояти, Нурота тумани.

— Бахорда онамиз ҳар кунни пиданата ярим пидеа ун қўшиб кўклатир қилади. Май, апрел ойларида қишлоғимиздагилар «Ўлаётни арпаси соритол бўлибди», дея ҳалтасини елкасига ташлаб, уйдан чиқиб кетишади. Ўлаёт, деган қишлоғимиздан етмиш чакирим нарида. Кетганларнинг қайтгани ярим пудадан галла олиб, қайтмаганлари эса ўша томонларда ўлган бўлиб чиқаради.

Бир бригадада ўттиз-қирқта одам ишларди. Ўн сотихдан ортиқ бугдой ўрғанларга иккита кулча нон бериларди. Аёллар бирини еб, иккинчисини боласига олиб келарди.

Ҳар кунни тушда намоёнда (партком) йиғин ўтказиб, нормасини бажармаганларнинг пешонасига: «Дангаса, яқов, ҳаромтомок», деб ёзиб қўйиб, бригадама-бригада олиб юрарди...

Баҳор амманинг қайнотасини кўзи кўр эди. Қариб, мункиллаб қолган чолни икки ўғли ҳам урушга кетган. Йўл ўтар қишлоғида чолнинг катта тегиримони бўларди. Чол куну тун ўша тегиримон олдидан ўтирар, муштакчилар унни ўзалари тортиб, чолнинг ҳақини ташлаб кетишарди.

Бир кунни аммам қайнотасининг кийимларини қозонга қайнатиб юваётган экан, намоёнда Мирзаяв Тошпўлат келиб ҳеч гапдан-ҳеч гап йўқ қозонни теппиб, лойга думалатиб юборибди.

— Нега ишта чиқмадинг? — дея аммамни қамчи билан савалабди.

Ҳайитбой бова нима кор-ҳол бўлгандлигини сезиб, йиғлабди.

— Менам эдим сендайин-а, сенам бўлгин мен-дайина. Мени ҳам болаларим урушда-ку. Худоё-ху-дованда тегирмонни пиради урсин сени, — дея қарғанибди чол...

Ўша Мирзаев умрини охирида кўр бўлиб, кўп хор-зорликлар кўриб ўлди. Бованинг қарғиши ижобат бўлган экан-да.

...Дўнгоро бобо бизлар билан бир ҳовлида яшарди. Аёв келбати, паҳлавон бобой эди. Тегирмонни тошини бир қўлаб қўтарарди. Бутун кишлоқни олов билан таъминларди. У вақтлари тулут деган нарса отликка ҳам тошмасди-да. Бобомизни иккита чақмоқтоши бор эди. Ўша тошлар орасига пахта толасини қўйиб олов чиқарарди. Кейин тутатан пахтадан қуруқ тезакни ёндириб олиб, бутун кишлоқ ўчоқларига тарқатиларди. «Тутантириқ бобо» деб лақаб олиши ҳам шундан.

Бованинг саҳарлигини Улча момо қилиб берарди. Тунда ёнган олов чўғини кул остига қўйиб қўйса, эртабабча тафти сўнмасдан тураверарди...

РУСЧАНИ ЎРГАНИБ КЕЛАРАДИМ

Мусоқула Пўлатов — Самарқанд вилояти, Иштихон тумани.

— «Универсал» тракторини хайдардим. «Жондор» дейишарди. Ҳозирги тракторлар — «пошшо» тракторлар.

«Жондор»нинг занжирлари ўрнида тишли ёндираги, ўртасида хайдовчи ўтирадиган ўриндиги бўларди. Мабодо узунроқ чопон кийиб трактор ўриндигига ўтирсанг, кўп ҳолларда тракторнинг ёндираги чопонни ўраб кетарди. Фиддиракка ўралиб ўлганлар

кўп бўлган. Шунинг учун активлар бизларга эҳтиёт бўлиб хайдашимизни қайта-қайта такрорларди.

Ҳар куни битта тухум, юз грамм ароқ берарди. Ўшанинг қуввати билан эрта тонгдан, шом қоронғусигача ишлардик.

Дарё қирғоғида ер хайдаётгандим. Қаршимдан бир аёл хайдалган ердан эмаклагандай дарё томонга ўтди. Қўлида тулунни ҳам бор эди. Дарёнинг қия тушган қирғоғига келиб тўхтади. Юратим безовта бўлди. Орамиз бирон ўттиз қадамлар бор. «Ўзини сувга ташлаб юборса-я», деган кўрқувда тракторни ўчириб, устидан тулгунимча вақт ўтмай, аёлни қирғоқда ер тирнаб ётганига кўзим тушди. Югуриб борсам, қўшни кишлоқлик бир аёл. Оғзидан кўпик саҳратиб:

— Энди нима қилдим! Энди нима қилдим! — дея тебдаёй ажриқларни юлиб олиб оғзига тикар, чайнар эди. Бир фалокатни сезгандай дарё томонга қарардим. Ҳеч нарса илғамадим. Аммо аёлнинг қўлидаги тулунни йўқ эди. Бола бўлган эканмиз-да, ўшанда ҳам ҳеч нарсасга тушунмаганмиз. Гандираккаб ўринадан турган аёл: «Вой болам-ей, вой болам-ей», — дея қирғоқ бўйлаб югуриб кетганди, нима кор-ҳол бўлгандлигига тулунниб, оёқларим қалтираб, ўтириб қолдим. Аёл эса югуриб боради. Қачон қамишлар ичига кириб қойиб бўлганди, хушимга келдим. Тракторга ҳам қарамасдан уй томон югурадим. Ҳовлига киришим билан, қўлидаги сузма юқини отқулоқка суртиб, отқулоқни кавшаётган таскара одамга қўзим тушиб, баттар кўрқиб, уйга кирдим. Ҳовлидаги воқеани отамга айтдим. Уйда нон бор экан шекилли, отам яримта нон олиб ҳовлига чиқди. Нонни кўрган таскара қўлидаги отқулоқни ерга қўйиб, ерга тиззалаб ўтириб олди. Икки қўлини кўкратига қўйиб, эгиллиб тураверди. Отам нонни берганди, нонни пешонасига суртиб, сўнг ўпиб эди. Кейин отамнинг оёғини қучоқлаб, ўпиб, йиғлади.

Кечта бориб, бадамнига ваража кирди. Тўни билан алаҳсираб ётдим. Тушимга бодасини сузга ташлаган аёл ва оч одам кириб, тинчлик бермади. Каттик кўрққанман шекилли, эртадаб лабларимга учук тошиб кетди. Ишта ҳам чика олмай, бир хафта касал бўлиб ётдим. Тунда бир ўзим ётишга кўрқаман. Отам ёнимда ўтириб чиқади. Бир неча бор тунда ўрнимдан туриб, уйдан ҳовлига алаҳсираб чиқиб юрдим. Йўқ, кейин-кейин олдинги ҳолимга қайта бошладим...

Тешабой, деган бой бўларди. Мен уни уйда ва-раки кўшардим. Уйи мармардан бўлиб, қасрга ўхшарди. Ёлғиз ўғли урушга кетганди.

Бир куни эртадаб варақа кўшишга борсам, супасидаги хонтахтага бошини кўйиб ўтирибди. Уни бундай ҳолда биринчи кўришим эди. Хайрон бўладим. Билсам, ўғлимдан «Қорахат» олган экан. Орадан бир неча кун ўтмай, ўзи, сўнг хотини оладан ўтди. Ҳозир ўша мармар уйининг ўрни бедазор бўлиб кетган.

Шарни деган ёрдамчим бор эди. Ер хайдардик. «Жондор»га бензин солишни айтиб, уни ижросини кузатмаган эканман, моторни ўчирмай, гаушителим мой оқизиб юбориб, ўзим, трактор ҳам ёниб кетди. Ўзини сувга ташлаб, зўрға омон қолди. Одамни куйган ерига сув тегса, пуфақдай-пуфақдай бўлиб шишиб кетар экан. Анча вақт азоб тортиб юрди бечора.

Тракторни яхши хайдардим. Бир неча бор урушга кетаман, деганимда, қайтариб олиб келишди. Қайтата урушга борганимда русча-пуччани ўрганиб келармидим?..

БИР ТИШЛАМ НОН

Юсуфжон Валиев — Қирғизистон. Қизилқия шаҳри.

— Фронтидан «Бизникилар у шахарни, бу шахарни озода қилишди», деган хушхабарлар келиб турган пайтлар эди. Уйимиз бозорга яқинлиги бонис, онам

рўзгорга керакли майда-чуйда харид қилиш учун мени юборарди.

Бир куни онам мени бозорга жўнатди. Бозор бамисоли арининг уеси. Кимдир эски этик, кимдир рўзгор учун керакли асбоб-ускуналар, хуллас, кимнинг кўлига нима илинса, бозорга солган... Бехос, қизик бир манзарага кўзим тушиб қолди. Мендан беш-олти қадамча нарида бир аёл оқ чойшабга нон ўраб олган эди. Ундан икки қадам берида эса, узун бўйли, изқлари туртиб чиққан, малла соч бола икки кўзини нондан ўзмай қараб туради. Нимадир содир бўлишини сезганимдан юратим тупилаб ура бошладим. Шу вақт бола ўлжата ташланган шердай аёлнинг кўлидаги нонга ташландию, нондан бир тишламини узиб олди. Аёл ва унинг атрофида турган одамлар болани туттиб олишиб, бошига муштлай бошлашди. У эса тўрт томондан тушаётган шипатиларга парво қилмай, тезроқ овзидаги нонни чайнаб ютишга ҳаракат қиларди. Нонни ютиб юборгандан сўнг, одамлар орасидан ситилиб чиқиб, қочди.

— Ўғрини ушла! Ўғрини ушла! — деган овозлар янгради. Бирпасда жабрдийда аёлнинг атрофини томошабинлар ўраб олишди. Аёл хикиллаб йиғларкан: «Бир юз ўттиз сўмга бермай ўтиргандим-а», дея ачинади. Биров аёлга ён босиб: «Ўғрини ўлдириб керак» деса, иккинчи бир киши: «ота-онаси йўқ, етим бўлса керак», дея болага ачинади. Шу вақт кимлардир қочган болани туттиб келишиб, яна уришди. У ерда чўзиллиб қолди. Болага ҳеч ким эътибор бермади. Мен эса йиғлаб юбордим. Онам тайинлаган нарсаларни ҳам олиш ёддан кўтарилганди. Уйга югуриб келдим. Бўлган воқеани пойинтар-сойингтар қилиб онамга тушунтиришману, кўзларимдан шовиллаб ёш оқаяпти. Шунда онам мени тинчлантириш учунми:

— Болам, бундай очлар ҳозир оз эмас. У бола-нинг ҳам отаси урушда юргандир, — деди-да, менга

бошқа иш буюрди. Онам айтган ишни бажариб уйга кирсам, кўзда ёш, қозонни ювяпти.

Мени кўриб, кўз ёшини енгита артиб:

— Ўзим, сен ўша болани танийсанми? — дея сўради.

— Йўқ, танимайман, — дедим.

— Кўрсанг, танирсан?

— Танисам керак, — дедим иккиланиб.

Шунда онам ўрнидан турди-да, кўлини сочиқка артиб:

— Мен сenga озгина нон бераман, бозорга чиқиб, ўша болани учратсанг, бер, — деди ва уйга кириб, сандикдан нон олиб, бир бўлак кесиб берди. Нонни чўнтагимга солиб, бозорга югурдим. Бола чўзилиб қолган ерга бордим. Ҳеч ким йўқ. Бозорнинг чор атрофига югуриб болани ахтардим. Қани энди топилса? Ахийри чарчаб, ҳориб, уни топишдан умидини узиб уйга қайтдим.

Ҳовлига суралиб кирганимни кўрган онам:

— Тополмадингми? — деди хаяжон билан, сўнг мента таскин бермоқ ниятида: — Ҳа, бечора бир тишдам нон учун шунча қалтак еган бўлса, бозорда қолармиди?

Онам мени бағрига босиб йиғлаб юборди.

Ўша тун ухлай олмадим.

Эртасига дедим ишта кетгач (адам уруш даврида темир йўлда ишларди), мактабга ҳам бормаи, бозор томонга югурдим. Қорним оч қолгунча бозорни айланиб, ўша болани изладим. Афсуски, болани тополмадим...

ТОШБАҚА ФРОНТИ

Бобомурод Курбонов — Самарқанд вилояти, Жума шаҳри.

— Қишлоғимиздаги мактаб уруш даврида ҳам ёпилмади. Аммо ўқув йилининг бошидан охиригача ёлғизлиб ўқимасдик.

Мактабда иккита синф хонаси бўлиб, ўртаси — даҳлиз, даҳлизнинг усти — болохона. Болохонада эса эр-хотин ўқитувчилар болалари билан туради. Шу иккита хонада тўрт синф боласи ўқирди. Дала ишлари қизиб кетгандан кейин болалар сийрақлашиб қолган. Синфларни кўшиб, икки ёрти бир бутун қилиб ўқитиларди. Бир кунда бир марта киришга кўнгиروق чалинади. Ўқитувчимиз танафус эълон қиларди-ю, ўзи синфда ўтираверарди. Ўқувчилар бир кўзғалишарди-ю, қайтиб жойига ўтиришарди. Мактабда ўйин-кулги, қийқирик, қаҳқаҳа даярли эшитилмасди. Йўлда ҳам шўхлик қилмасдик. Ҳатто тўп-тўп бўлиб юрмасдик, якка-якка, жимгина бориб, жимгина қайтардик. Ўзоқдаги уруш, биз болаларнинг руҳимизга ҳам соя ташлаган.

Урушнинг бошларида кечаси чирок ёкиш бўйруқ билан таққиланган эди. Дампа пиша, керасин танқислиги туфайли, кейинчалик одамларнинг ўзи ҳам чирок ёкмай кўйдди. Кечаси дарс тайёраи олмадик. Китоб, дафтар ҳам етишмасди. Чойқовозга ёзиб юрардик.

Апрел-май ойларида дон экинларини ҳаспак босарди. Тўқ малла, қирра бурчак, кўнғиз нусха, ясси, сассик бу хашарот буғдай бошига руж-руж бўлиб, хосилни сут-хамир пайтида нобуа қилиб кўярди. Ҳаспак тергани чиқардик. Аввал кўл билан тердик, бас келолмадик. Учбурчак халта, халтанинг оғзи челақининг оғзидай очик туради. Унинг узун дастасидан ушлаб, халтачани экиннинг юқори қисмига тегизиб бир чапта, бир ўнгга тебратиб, пайкални орадаб кетаверамиз. Даланнинг охирига етар-етмай халтача тўлиб қолади. Чуқуруча казиб зараркунандани кўлиб ташлаймиз. Шундай қилиб, эл ризқини, аскарлар нонини офатдан сақлаб қолганмиз.

1943 йилнинг баҳорини тошбақа тердик.

— Ҳукумат тошбақани нима қилар экан? — деб сўрашарди одамлар хайрон бўлиб.

«Тошбақанинг қони одамнинг қонига яқин, ярадорларга қуяди», дедди биров донишмандлик қилиб, «Тошбақанинг қосасидан ўқ ўтмайдиган қалпоқ бўлади», дея фол очарди бошқаси. «Ўштиндан қонсерва қилса керак?» — деб тахмин ҳам қилишарди.

Ҳўмас, катталар тап қовлаш, болалар тошбақа овлаш билан банд эдилар. Мактабга ҳар куни 8—10 та тошбақа келтириш шарт эди Мен бу тошпирикни фақат бир марта бажармадим. Туттан тошбақаларимни бўш ўрага қамаб қўйсам, ерни тешиб қириб кетибди. Мактабга қуруқ келдим. Шундан кейин онамдан безаги кўчиб, шалоғи чиқиб кетган эски сандиқни сўраб олдим. Кечаси тошбақаларни ўша сандиқда сақлаб эдим.

«Ғалла фронти», «Пахта фронти» деган дабдабали сўзлар тез-тез қулоққа чалиниб турарди. Зукколардан бири «Тошбақа фронти»ни ўйлаб топди. Халта кўтариб қирга кетаверсак, кўртан кишилар ҳазил аралаш, «Тошбақа фронтигами?» деб қўйишарди.

Шаҳардан болалар ўйининг тарбияланувчилари келиб қолишди. Тошбақа ҳашари авж олди. Қисинмайдиган, хижолат тортмайдиган бўлди. Ҳашарчилар ва маҳаллий болалар ўртасида норасмий мусобақа пайдо бўлди. Юқори унум билан ишлашга, пешкадам бўлишга интиларди.

Бир куни хунук воқеа содир бўлди. Ҳашарчилар ўша куни тошбақа тергани чиқмадилар. Тўда бўлиб, қишлоқнинг ҳар бир уйига бирма-бир кириб-чиқа бошладилар. Биронтаси тапирмайдиган, юзлари тунда, кўзлари олазарак.

Отхона олдидан ўтаётиб, бир кўзи ожиз, отбоқар Нуриллани кўриб қолдилар. Тўда олдига юрган қиз Нуриллага ишора қилиб: «Вот он» деди. Ҳаммаси бирдангита ёпирилиб, Нуриллани босиб олдилар. Бири мушгайити, бири тепайити... Нуриллани суарай бошлашди. Яхшимки, идорадан раҳбарлар чиқиб қо-

лишди. Улар можаронинг сабабини аниқлашди: «Бир неча ҳашарчи қиз жардан тошбақа тергани бошқа хўжалик хулуфига ўтиб кетишибди. Мола боқиб юрган подачи йитит (унинг ҳам бир кўзи кўр экан) қизларни қувибди, биттасини ушлаб олиб, тегажовлиқ қилибди. Қиз йилгаб келибди. Шундан кейин ҳашарчилар кўр подачини излаб, кўр отбоқарга йўлиққан эканлар».

Бу ҳангомани эшитган кишилар: «Тошбақа жанжали Гитлерни урушидан ҳам зўр бўлти-ку», — деб қулишди.

Негадир келгуси йил кўламида тошбақа ҳашари бўлмади.

ОЛА ПЎТТИ

Жумакул Ҳамидов — Бухоро вилояти, Қорақўла тумани.

— Сандамда тиришиб ётибман. Хонага кириб келган онам елкамга туртиб:

— Тур болам, тур. Бутун бизларга жўхори беради, — дея ўрнимдан зўрға турғазди. Очликдан тиззадарим қалтириб, ўзимга бўйсунмайдим...

Раисни олдига бордик. Раисимиз Ашир дон деган киши эди. Мени чилмақдай қўлларимдан ушлаб, қорғин жимлайди.

— Болам, ҳали яхши кунлар келади. Бахорга чиқиб олайлик, ғалвани кўп жойга экамиз. Ҳар биримизнинг хонадонимизда қоп-қоп ғалла бўлади. Ҳозирча мана бутни олинглаб, омбордан жўхори ўрнингга сули бериб-ди, — дея қичкинагина халтачани онамга узатди.

Ўйга келиб раис берган халтачани очиб кўрсак, чипит экан. Онам тўрт-беш донасини мента узатди. Чипитни чақиб, мағзини едим, ширин экан.

— Ишдан қайтганимдан кейин қовуриб бераман, — деди онам ишта отланаркан. Ўша пайтларда аёллар хонадонлардан дамага нури (пўнг) тапишар-

ди. Ҳар куни ўттиз-қирқ коп нури чиқариш нормаси қилиб белгиланган. Онам ҳориб-чарчаб уйга кириб келарди. Мен унинг келганлигини нури хидидан билардим. Онам жимгина сандалга, ёнимга кириб ухлаб қолар, мени эса уйқум қочиб кетарди. Ўшандай кунларнинг бирида, уйқудан уйғониб кетдим. Онам мени қучоқлаб, ухлаб ётаркан, бир вақти: «Эндай нима қиламиз, чигитдан ҳам жулда оз қолди», — деди алаҳсирагандай. Қўрқиб кетиб маҳкам бўлишдан қучоқлаб олдим. «Чигит тутаса нима қиламиз?», дедим ўйлаётган мени ҳам... Нурининг хиди димомимга урилади. Болалик ўйлари, азоблари билан уйқутга кетаман. Уйқудан турганимда онамнинг жойи алмақачон бўш бўлади. Сандад устида эса бир ховуч қовурилган чигит туради. Кейин билсам, у энг сўнгги чигитлар экан.

Одамларни очликдан ўлаиб кетмасин деган ниётда раис, активларни йиғиб, чўлдан хуморжик донини йиғиб келишга юборди. Орадан кўп ўтмай, одамларга хуморжик тарқатилди. Онам ҳам кейинги туналари тушларида йиғламай кўйдим.

У вақтлари ҳар хонадонда ёрғучоқ бўлмаган шеклиди, ҳосил йиғилганда, бизни уйга одамлар буғдойини, арпасини, маккасини, кўтариб келишар, онам уларга ёрғучоқда ун қилиб берад, кепатини эса кўк ўтга қориб нон қиларди. У нонни «ода пўтти» деб аташарди.

Кузга бориб шолғом яхши бўлади. Ҳосилимизни битта-яримта ўғираб кетмаслиги учун ўзимиз яшайдиган уйга олиб келиб кўмадик.

Фақат шолғом еганингдан ичинг зардобга тўлиб кетгандай ачишади.

Онамнинг меҳнат ҳақида хўжалик бўғдай беради. Этагига солиб келди. Эхтиётлик билан обтоватага ҳаммасини жойлаб, яшириб қўйди. Мени бағрига босиб: «Ана энди бўғдайимиз бор, болам», дедим юзларим-

дан ўтди. Хурсандлигидан йиғлаб ҳам олади. Обтовани ҳар куни жойида турибдимики дедим, пайпаслаб қўярди. Шундай қилмаса, кўнгли жойига тушмасди. Бир куни тонгда онамнинг уввос тортиб йиғлашидан уйғониб кетдим.

— Эндай нима қиламиз, болам? Шу бир сиқим буғдойини ҳам бизга кўп кўришдилар, — дедим жунбишга келиб йиғлай бошладим. Ёнида эса ичи бўшаб қолган обтова думалаб ётарди.

Шундан кейин, ноилождан Ҳалим болага уйимизнинг ярмини уч кило жўхориға сотдик. Пахсасини қолдириб, болорларини олиб кетди. Шу жўхори ва шолғом билан баҳорга чиқиб олдик.

Қорлар эриб, ерлар киш намини торта бошлаган кунларнинг бирида раис Ашир дои уч-тўрт кексаларни бошлаб келди. Уларнинг олдига онам шолғом қўйди.

Ашир дои онамга «ўтиринг» дегандай имлади ва «Бошланг амак», деди ёнидаги кексаларнинг бирига. Чол бир хўрсиниб, нималарнидир узоқ шивирлаб, сўнг юзига фотиҳа тортди. Шунда раис:

— Бандалик келин, эл бошига тушган кўрулик, — деди.

Мен ҳеч нарсани илғамадим. Онамнинг юзи оқарди, пешонасидаги ажинлари тиришди. Ҳайрат билан тикилган кўзларидан шувиллаб ёш қуйилди. Онам томонга талпиндим...

ОТКУЛОҚ

Жаббор Умаров — Самарқанд вилояти, Уруш тумани.

— Онам бозордан ун олиб келди. Откулоқ дамланган қозонга бир пиёла ун солиб қайнатди. Ҳаммамиз ўчоқ бошида овқатнинг қачон пишишини интизорлик билан кўтиб ўтирибмиз. «Пишиди, пишиди», деб онам тунука дагачага солиб беради. Ҳаммамиз

жон ҳолатда овқатга кўла чўзди, лекин тишларимиз орасида ёғирилган кумдан иштаҳамиз бўғилди. Бечора онам олдимиздан латинни секин оларкан, кўларидан ёш кўйилди. Овқатимизга қаердан тупроқ тушганига ҳайрон эдик.

Кейин билсак, чайковчилар онамининг соддалигидан фойдаланиб, пишган фиштни майдалаб сотган экан.

...Қишлоқда бўри кўлайиб кетганидан одамлар томада ухлашади.

Онам, мен, акам том устида ётибмиз. Тасаввуримда юлдузлар яқинроқ келгандай. Уларни санайман дейману адашиб кетаман. Қайта санайман. Кейин лабларим шивирлаб, ухлаб қоламман. Болалигимда кўп бор юлдузлар билан таллашганман.

Ушандай кунларнинг бирида лабларим шивирлаб уйкута кетдим. Бир бало бўйнимдан тишлаб, том устидан улоқтириб юборди. Ерга турсилаб тушдим. Кўзимни очганимда юлдузлар мендан анча узоққа кетиб қолгандай эди. Бўри отиб юборган экан. Бахтимга ҳеч ерим синмаган, чиқмаган...

Баҳорда онам ҳовлининг кўп жойларига нури тўқди. Откулоқ унлиб чиқди. Тунлари онам, кундузи бизлар қоровуллик қилардик. Менинг талим келган кунни қари ёнроқ тагида ухлаб қолибман. Ўйғониб, бундоқ қарасам, откулоқдан ном-нишон йўқ. Онаминг уришишидан чўчиб, уйдан қочиб кетдим. Ишдан ҳориб-чарчаб келган онам ҳовлига кирса, мен ҳам, откулоқ ҳам йўқ. Жон ҳолатда уйга, кейин кўчага, кўни-кўшниларикига бирма-бир кириб, мени топиб олади ва уйга сураб келади. Ухлаб қолганлигимни айтдим. Шунда онам югуриб ёнимиздаги дутонасиникига киради. Ортидан эргашдим. Дарвозадан бош суқганимда онам дутонаси билан ит-мушук бўлиб, бир-бирининг сочини юлаётган экан. Нима

қилишимни билмай, кўржанимдан уйга келдим-да, тахмондаги кўрпата ўралиб ётавердим.

Откулоқни онамининг дутонаси ўтираб кетган экан. Ўша воқеадан кейин иккови бир-бири билан узоқ вақт юз кўришмас бўлиб юрди...

ТЕРАМА

Сағруддин Холмурзаев — Наманган вилояти, Чортоқ тумани.

— Менинг тасаввуримда тегирмончи энг бой одам эди. Одамлар тегирмонга олиб келган бўғдой, арпа, маккажўҳорини ун қилиб олиб кетиш учун ҳафта-лаб навбат куттишарди. Жуда ёшлитимдан тегирмонга макка таширдим. Эсимни танигандан меҳнат қилдим.

Чортоқнинг атрофи адир. Шувок терадик. Ҳар кунни елкада бир қоп. Шувокка эшак миниб чиққандарга хавасим келарди. Эшак бора-бора пошшо эдилар. Мактабга борадик. Ўзига тўқ одамларнинг болалари қандаи биздан яшириб ерди. Уларни ҳаммамиз ёмон кўрадик. Касаллик кўп эди. Лекин уларнинг номи йўқлиги учун ҳамма касалликларни «Терама» деб аташарди. Касалнинг кўтайишига очлик сабаб бўлиб, у вақтлари кўлни совунлаб ювиш у ёқда турсин, қайнатилган сув ичмасдик. Топганимизни еб, ариқнинг сувидан ичиб кетаверардик.

Кўшнимизнинг боласи касал бўлиб қолди. Табиб чакиришди. У боланинг у ёқ бу ёғини пайпаслаб:

— Терама бўлибди! Қорнига ёғ суриб, силанглар, — деди.

Ёғ топиб келишди. Қорнига кўла текканда бола чинкириб йиғлади. Боланинг ёши учларда эди. Мен билан тентдошдай ўйнардик. Кўтариб юрардим.

Бола оғриқнинг зўридан ҳолсизланиб ухлаб қолди. Онаси давага кетар экан, менинг кўлимга ёғ шишани ушлабтиб:

— Йиғласа, корнига ёр суриб сийайсан, — деди кайта-кайта тайинлаб.

Ёнида ўтирибман, нафас олиши сезилмайди. Мен билан ўйнашни истайман. Юзгача санайман. Қани энди у кўзини очса.

Орадан анча вақт ўтганда, у кўзини очди. Мени таниди, аммо тапирмади, йиғлади. Йиғласа ҳам уй-фонганига хурсанд бўлиб, кўтариб олдим.

— Нима бўлди сенга? — сўрадим эркалаб.

— Опа, опа қани? — деди.

— Онаси ҳозир келади.

— Иччи оғрипти, иччи оғрипти, — деб яна йиғламоқча тутинди. Унга қўшилишиб мен ҳам йиғлаб юбордим. Мени йиғлаганимдан хайратдан-тандай:

— Сени иччи оғрипти, мени иччи оғрипти, — деди юзимга иссиқ бармоқларини босиб.

— Сен йиғламасанг, мен ҳам йиғламайман, — дедим хикиллаб.

У кўксимга бошини кўйиб олди.

Оғриқ зўрайди шекилли, «ётаман», деб хархаша қилди. Ётқизиб, корнига мой сурмоқчи бўлганим, қўлимни суриб ташлади. Ётган жойида қучаниб йиғлади. Мени танимай кўйди. Йиғлайверганидан юзлари кўкариб кетди. Нима қилишимни билмайман. Бир вақти жимиб қолди. Яна ҳолсизланиб ухлаб қолган бўлса керак, балки хушидан кетгандир? Ўшанда унга нима бўлганлигини тасаввур ҳам қила олмадим.

— Ака, сен кетмайсанми? Ака, сен кетмайсанми? — дая алаҳсирайди. Кейин кўлларини ҳавога чўзиб, ниманидир излайди.

Кўтариб олсам тапирмади, аммо бўйнимдан маҳкам қучоқлаб олди. Ташқарига чиқдим. Секин-секин «алла-алла» дая кўтариб юрдим. Узоқ кўтариб юриб, чарчаганимдан жойига ётқизмоқчи бўлиб эгилсам, мендан ажралмайди. Олдинлари ҳам шундай вақт-

лари: «Ака, кўтар, ака, кўтар» дегувчи эди. Елкамта чикиб олса, бўйнимдан қучоқлаб ерта тушгиси келмасди. Ҳозир ҳам шундай қилапти, деган ўйда бир оз ўтириб, нафас ростлаб, яна ўрнимдан туриб кўчага чиқдим. Кўп ўтмай онаси келиб қолди.

— Ухлатиб, кўтариб юрибман, — дедим.

Онаси ҳам жимайиб:

— Айланай сендан, каттарса тўйида чопон кийта-зади уканг. Сени укангда бу, — дая кўлимдан оламоқчи бўлиб эгилди. Аёла боланинг кўлидан ушлаб ўзига тортди. Бўйнимдан маҳкам қучоқлаб олган боланинг кўллари мендан ажралмасди. «Бағримдан чиққиси келмапти», деб хурсанд бўлдим. Аммо аёлнинг кўркувдан катта-катта очилган кўзларига нитоҳим қадашиб, юратим орқага тортиб кетди. Онанинг лаблари кўкариб кетган, нималарнидир шивирларди. Мен эса жойимда қотиб қолгандай эдим. Шунда аё:

— Болажоним, — дая уни мендан юлқиллаб тортиди. Кўллари эса бўйнимни тимдалаб ажралди ва худди мента талпингандай ҳавода муаллақ қолди.

Кейин нима бўлганлигини билмайман, онаси уни бағрита босиб уйига отилди. Уввос солиб йиғлади. Телбадай сочларини юлди.

— Укачангдан ажралаб қолдим! Вой, болаганимдан ажралаб қолдим! — дая оғизларидан кўпик сачратиб бақирди...

НОН КАРТОЧКАСИ

Шаҳзода Мухаррамова — Ангулжон виллояш, Ангулжон тумани.

— Сувжувоздан ёр олиб келадигандим. Йўлнинг чап томонини беҳизор эди. Беҳизорга етиб келганимда, дарахтга бир одам суяниб туради. Олдига бориб, уни ёнидаги таёк билан туртган эдим, ерта чалқанча йиқилди. Бармоқлари орасида чириб кетган беҳи-

бор экан. Кўрқиб кетганимдан урра солиб, ортимга қарамай қочдим.

Бечора кўлидаги беҳини ҳам еёмай, очликдан ўлиб қолган экан.

Урушдан брон бўлиб қолган отам заводида ишларди. Уйга ҳафтадаб келмай қоладди. Шу сабаб нон карточ-касининг номерини кўлимга ёзиб қўярди. Тўни билан нон берадиган жойда навбат кутардик. Бўйим нон берадиган тўйнужка етмасди. Шунда одамлар кўтаришиб, нон тақсимловчиға юзимни кўрсатарди. Нонни олгандан сўнг, ҳеч ким юрмайдиган йўللардан, уни бағримга босиб келардим. Бир куни «кўлга тушдим». Нонимни иккита жулдузроқи одам олиб қўйди. Уйга йиғлаб келдим. Нонсиз қайтганимни кўрган онам ҳам менга қўшимчиб йиғлади. Ўша куни оч ўтирдик. Отам келиб қолди. Сочимни силаб: «Йиғлама болам, ҳади нонимиз кўпайиб қолади», — дея қўйнидан битта «пончик» олиб берди. Севиниб кетдим.

Ҳосиётнинг саман оти бўларди. Доимо от устида юрарди. Мен унинг яёв юрганини эслаёлмайман. Баджаҳл одам эди.

Қўшни аёл касал бўлиб ишга чиқолмай қолди. Ҳосиёт аёлни чакиртириб чиқди. Бечора аёл бошини кўтаролмайдди, касалмана, каттиқроқ шомола ҳам йиқилиб тушадигандай. Ҳосиётнинг чўнг қотган юзи учиб тушди. Узув, майда теридаш ишланган қамчисини юқорига кўтарди. Қамчи чарсиллаб аёлнинг елкасига тушди. Аёл юзубан қулади. Шунда биринчи бор Ҳосиёт отдан тушди. Кичкинагина одам эди. Уни саман от улуғ, сипо қилиб кўрсатиб юраркан.

Ерга ботиб кетгандай аёлни аёвсиз савалади. Ҳар қамчин зарбидан унинг нозик бөллари бир оз юқорига кўтарилар, яна қамчи тушганда ерга ёпишиб қоларди. Қўйлаги йиртилади. Ҳосиёт уришдан тўхтаб, атрофдагиларга ўқрайиб қаради-да, отига минди...

Бир неча кампир пўда бўлган аёлни суараб, уйига олиб киришди. Узоқ вақт ўрнидан туролмасдан ётди. Ҳар бир хонадонда қора қарнай (радио) бўларди. Қарнай: «Уруш тугади», деган хабарни айтганда, биз болалар: «Энда нон кўпаяди», дея хурсанд, бир-биримизни қучоқлаб олгандик.

Оналаримиз, бувиларимиз, боболаримиз қўчага чиқишиб чакчақлашиб баланд овозда суҳбатлашиб, қулишди.

Ҳосиёт урган аёл эса бўсағасига ўтириб олиб йиғларди. Аммо унга ҳеч ким эътибор бермасди...

ЭНА, «ПОГИБ», ДЕБ ЁЗИБДИ

Соғарбу Умрзокова — Наманган вилояти, Чуст тумани.

— Тоғам Шералини харбийга жўнатдик. Энаси, хотини, уч яшар ўғли қолди. Харбийдан «Қизил тўйга кетдик», деган хат қолди. Орадан икки ой ўтиб қишлоқ кенгашининг раиси Умаров Ражаббой уйимизга қолди. Уйга кириб, бир пиёла чой ичди.

— Мана шу хат сизга келибди, — дея бир қогозни узатди, ўрнидан қўзғалар экан. Момом хатни мента бериб, «Ўқи» дегандай бошини қимирлатди. Хат ўрисча ёзилган эди.

— Момо, «погиб» деб ёзибди, — дедим ҳеч нарсасига тушунмай. Шунда момом:

— Ҳа, айанай, погиб бўлса, погиб-да. Келиб қолса керак-да, — деди.

Аммо мен бу хатни ўрисча ёзилганига ҳайрон эдим. «Ёки харбийга боргандар ўрисча ёзиши керакмикин?», деган ўй хаёлимга қолди.

Тоғамнинг хотини ҳисобчи эди. Ишдан қайтди. Момо ўлидан хат келганига хурсанд урчук йитирар, мен эса «погиб» сўзини хаёдан шивирлаб жим ўтирардим.

Келинига кўзи тушган момо:

— Шерамжондан хат келибди. Соҳарбужон, чечангта хатни бер, — деди. Янгам кўлимдаги қорозни юлиб олди. Тез-тез кўз югуртириб, лаблари қалтираб, хонадан чиқди. Момом эса урчук билан бўлиб, келинидаги ўзгаришни пайқамай қолди.

Орадан анча вақт ўтганди, янгам уйга кириб келди. Қовоқлари шипшган эди. Момом келинини авзойидан безовта:

— Нимадар деб ёзибди? — деди.

Янгам: — «Жанг қиялпмиз» деб ёзибди, — деди кучанган овозда.

Менинг юратим бир ёмонлиқни сезгандай сиқилда бошлади. Уларнинг олдиди ўтира олмай уйимизга кетдим. Онамга, тоғамдан мактуб келганини, янгам момомга бидирмай йиғлаганини айтганимда, онамнинг кўзларидан шувиллаб ёш қуйилди. Шу пайт янгам ҳам уйга йиғлаб кирди. Онамини бағрита босиб, ўқсиниб-ўқсиниб йиғлай бошлади. Онам ҳам ҳеч нима сўрамасдан янгамнинг елкасига қўли билан уриб:

— Ажралиб қолибмизми? Ажралиб қолибмизми? — дея юракни дарзага келтириб йиғлаб юборди. Мен ҳали ўлимнинг йўқлиқ эканини, одам бола-си бир умрга қайтиб келмаслигини бор бўйича ҳис қила олмасдим.

Онам ва янгам йиғларди. Менинг қаршимда эса тоғам, ерни турс-турс босиб, жиммайиб, кўларини чўзарди. Тек қотиб, унга тикилиб турадим. Қани энди бир қадам ташлай олсам. Оёқларим акашак бўлиб қотиб қолгандай, юролмасдим. У қаршимда эриб кетди. Шундагина тоғам энди йўқлигини, ерни турсиллатиб юрмаслигини, Файратжон ўғлини кўлариди кўтариб осмонга отмаслигини юракдан ҳис қилдим. Бўғзимни нимадир куйдириб кела бошлади. Кўзларим ачишди.

— Тоғ-а-а! — дея йиғлаб юбордим.

Юзлари бўжмайиб қолган момомнинг кўзлари терс ўтирилиб кетган, икки қўли билан эшик кесакисини маҳкам ушлаб олган, телбанамодай бўлиб қолган эди.

— Ҳой болаларим, ҳой болаларим, нима бўлибди, айтингулар, омон бўлгулар. Нопайт бўлибдими? Неге индамайсизлар? Неге индамайсизлар! — дея бир гапни такрорлади у. — Мени болам-а! Мени Шерамжоним-а! Нима бўлди, сента Кутби? Нима бўлди, сента Райҳон? Гапирсаларинг-чи, қайтиш қилибми-а? Қайтиш! Вой, тилимга куйдирти чиксин! Вой мен ўлай!

Онам билан янгам жим эди. Аммо кўзларидан шашқатор ёш оқарди. Момо, ўғли қайтиш қилганини уларнинг сукутларидан билди. Ерга йиқилиб тушди. Ағанаб-ағанаб йиғлай бошлади. Учоқ оғиздаги қулни ориқ панжадари билан сиқиб, оғзига тикиди, кўзига сепди. Онам ва янгам эса ўз дарвлари ёддан кўтарилгандай момога ташланди... Момо ҳушидан кетди.

Ўша куни онам уйга келмади. Тонг бўзариши билан момомнинг уйига югурдим. Тўрда бир кампир ўтирарди. Мен уни таниёмай, онам билан янгамга безовта тикилдим. Шунда кампир хиримлаган овоз билан:

— Кел, болам, кел. Файратжон билан ўйна, — деди. Бу момомнинг овози эди. У танимайдагидан даражада ўзгариб кетганди. Юзарида ажинлари шундай қуюқлашгандики, бундай тиришган юзни тўқсон ёшли кексада ҳам бўлиши амри маҳол эди.

Момом узок вақт кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолди. Орада янгамни қўли оғриб, дўхтирлар унинг бир қўлини кесишди.

Янгам тўрда ётар, момом эса унинг ёнида ўтирарди. Файратни кўтариб юрардим. Шунда аёллар: «Болашита энасини кўрсатиб қолинглар», дейишиб Файратни кўлимдан олишди. Оғуларидан эртлашдим.

Улар ичкарига кириб боришгандя, аёллар уйни бошларига кўтариб йиғлаб юборишди. Бундай одамни даразата келтирувчи йиғини эшитмаган бола ҳам кўржанидан чинкириб юборади. Шунда момо набирасини бағрига босиб:

— Кел кароним, кел ёғторим, кел. Отанг билан хайрлаша олмадинг, онанг билан видолашиб қол, — дея ҳоддан тойгунча йиғлади. Ёши улуғроқ аёл ўрнидан туриб Файратни момонинг кўлидан олади.

— Болажоним, онанг билан видолаш, кейин армон қилиб юрмайсан, — дея Файратни онасининг олдига олиб боради. Хонани бирдан сукунат қоплади. Ҳамманинг хавотири нигоҳи болага қадалган эди. Бола онасининг олдига бориб, бир зум унга тикилиб туради, юзларини ушлаб-ушлаб кўради, сўнг онасининг ёқасидан тортиб:

— Опа тур, опа тур, — дейди.

Унинг орқасида турган аёл боланинг илтижоларига чидаб тура омай, пиқиллаб йиғлаб юборади. Ҳамманинг кўз ёшлари киприкларидя илиниб тургандяй кўзларини юмди. Файратни олиб чиқиб кетишди.

Келинининг вафотидан кейин момо кўрпа-тўшак қилмади. Ўрнидан туради. Ҳол сўровчиларга: «Тузукман болаварим, ўғлим учун, келиним учун ҳам мен яшашим керак. Ана шу Файратжонимни уйдантираман, набирали бўламан, кейин оёқ узатаман», дейди. Янгамнинг вафотидан кейин уяловимиз бира яшадик.

Момом тунлари ухламасди.

«Нега ухламайсиз?» дея сўрасам: «Вой болам, қандай ҳам ухлай оламан. Ўғлимни ахтариб ҳарбийга, бораман. Ўша ерлардан уни сўроқлайман», дейди. Набирасини мента ҳам ишонмай етгаб юради. Кундуз кунлари эса қишлоғимизни кун ботиш тавафидати тепаликка чиқиб узок ўлтиради. Ҳорғин уйга қайтиб келади.

— Бутун ҳам келмади, — дейди.

Омондан самолёт учиб ўтиб қолса:

— Боламини олиб келсаларинг бўлмайдими? Бир марта уни мента кўрсатинглар, — дея унинг ортидан йиғлаб қолади.

Уруш тугатгандан кейин ҳам:

— У ер-бу ерда юрган бўлса, келиб қолар, — деган умидда боласини узок кутди. Эшитини олдига ариқ бўйига ҳар кун биттадан терак новдасини қадди. Онам хайратланиб:

— Нега ундай қилайсиз эна, ҳаммасини ўзимиз экиб берамиз-ку, — дегандарига.

— Боламини келиш кунларини санашман, — дейди Ҳорғин.

Набирасига бор меҳрини берди. Ўғли ёдига тушган кунлари: «Файратжон, отанг келмади. Энди сени болаваринг Шералижон бўлиб остана ҳатлайди», дейди.

Одамзот кимнидир жуа-жуа интизор кутса ўолмас экан. Орадан кўп йиллар ўтди. Момо ҳам йиллар заҳматида интичка тортди. Набирасини уйдантирди. Тўй кунни хурсанда бўлганлигини кўрагингизда, «ўғли қайтиб келибди-да», деган хаёлга борардингиз.

Кўп ўтмай келини ҳомиладор бўлди. Шунда момо ётиб қолди. Мен, онам ва қайнонам бошида туришдик. Ҳар кунни бир гапни:

— Раҳмонбийи, хой Кутби, Шералижонни кўрадингларми? Ҳозиргина менинг одамдан ўтиб кетди. Ўш ётган хонасига кирди, — дея қайтарарди.

Анча кунлардан бери момо туз татигани йўқ. Гапирмайди. Нафас олаётганлигини ҳам билмайсан. Шунда бирдан кўзларини очиб, дона-дона қилиб:

— Файратжонимни хотини тугди. Ана кириб кўринглар, боласини йўрғаклаб ўтирибди, — дейди.

Ҳаммамиз бейхтиёр келин ўтирган хонага кир-
дик. Ҳали янгилик йўқ. Қайтиб чиққанимизда, момо
бу дунё билан хайрашган экан.

Эртасига момони тушроққа топирадик. Ўша кунни
келинимиз ҳам қиз туғди...

ЎША КУНЛАРИ МЕНИ ЭСЛАНГЛАР

Фармон Нейматов — Бухоро вилояти, Шифиркон
тумани.

— «Оталаринг кетмабди. Қизилтепада «рас-ава»
қилаётган экан. Эрта тонгда йўлга чиқсаларинг, ос-
монта юдауз чиққунча етиб оласанлар», — деди бри-
гадир кўлидаги пиёлани кафтлари орасида эзгилаб.

Туни билан ухлай олмадим. Саврон акам билан
бирга ётардим. Ҳеч тонг отмайди. Шунда акамни
махкам кучоқлаб, кулоғига:

— Ака, борасизми? Ака, борасизми? — дедим.

У нимааридир бўлаираб, сўнг ўтирилаб олади.
Кейин мен ҳам ухлаб қолибман. Эрта тонгда онам
апила-тапила кийинтириб кўчага олиб чиқди. Бибим
эшакда, мен эса унинг орқасига мингашиб олганман.

Йўлга тушдик. Эртадаб вақтга турганимданми,
бибимни кучоқлаб уйкута кетдим. Бир вақт онам-
нинг: «Фармонжон, туш, нонушта қилиб олайлик»,
деган овозидан кўзимни очдим. Бир бурда зоғора,
бир кафт тут майизни онам кўлига тутқазди. Ши-
шата солиб олган сувдан ичдик. Қоринни алдаб, яна
йўлга тушдик. Энди бибим яёв, эшакка онам мин-
ди, орқасида яна мен. Отамни сўрайман. Шунда би-
бим: «Ана, хў-ў, кишлоққа етиб борсак, отанг бизни
кутиб олади», деди. Кишлоққа етиб борганимиз-
да: «Аттанг, кеч қолибмиз, бизни кута-кута нариги
кишлоққа кетиб қолибди», дейди бибим. Яна йўлга
тушамиз. Қаршимиздан улкан дарё чиқади. Ҳеч қа-
чон бундай катта сувни кўрмаганман.

— Биб, бу нима? — дейман.

— Бу дарё, — дейди бибим. — Одам ичига тулша,
чикиб кета олмади. Бу дарёнинг оти — Зарафшон.
Бибим айтган Зарафшон чайқалиб, қирғоқларига
урилиб-урилиб оқарди. Негадир, шу алпозда мени
дарёга тушгим, узоқ-узоқларга сузиб кетгим кеда-
рди. Хайкириб, кўпик сауратиб оқётган лойқа сув
одамни ўзига оҳанрабодай чорларди.

Дарё хаёлимни олиб, бир оз отамни унутдим.
Эшакка бибим минди. Мен яна отамни сўрадим.

— Отанг, олдимиздан чиқадиган кишлоқда, —
деди бибим, сўнг йиғлади. Кейин тутилиб бир кў-
шиқни хиргойи қилди. Кўп кишлоқлардан ўтавер-
дик. Бибим мени «алдайверди».

Кеч тушди. Узоқдан миятираган ёруғлик кўринди.
Шунда бибим:

— Хў-ў ўша ёруғлик кўринган жойда отанг бизни
кутиб турибди, — деди дона-дона қилиб. Эшакнинг
устига жууда чарчагандим. Шундай бўлса ҳам эшакдан
туша солиб, ўша ёруғликка томон югургим кедади.

Етиб борган жойимизда узун мошин туради.
Кейин у мошинани поезд эканлигини билдим. Одам-
лар у ёқдан бу ёққа югуради, мен эса мошината маҳ-
лиё бўлиб тикилиб қолгандим. Эшакимизнинг ханг-
раб юборганидан хушёр тортадим.

Отамни кўлидан тутиб, бибимнинг орқасидан
йўлга тушдик. Бир кулабага кириб бордик. Кулаба ор-
тидаги туйнукдан «рас-ава» деган овоз келарди.

— «Рас-ава»та келибмиз, отам шу ердами? — дея
онамдан сўрадим.

— Ҳа, — деди онам ғамгин бош чайқаб.

Шунда туйнукка тирмашиб ташқарига қарадим.
Ҳаммаси қора тепақ, узун чопон, керза этик кий-
гин, кўларидидаги узун таёқни у ёқдан бу ёққа силтаб:
«Рас-ава» дейишарди. «Уларнинг ичига отам бўлса
керак», деган ўйда шошиб пастта тушадим-да, ташқа-

Акам ётди. Онам устига бор кўрпа-тушакни ташлади. Мени уйку элтиди. Эрталаб уйғонсам, онам акамнинг бошида сим-сим йиллаб ўтирибди. Акам ўрнидан туролмай қолганди. Кичик амаким эшак миниб туман марказига — докторга кетди. Акам онамга:

— Сиз ишга боринг. Яна бирон гап-сўз бўлиб юрмасин, — деди.

Онам унга ўрналиб ётишни қайта-қайта тайинлаб, ишга кетди. Хонада иккимиз қоладик. У мени ёнига имлаб чақирди. Ётган жойида кўлимдан ушлаб:

— Энди сен мен қила олмаган ҳамма ишларни қиласан. Ҳадемай, отам урушдан қайтади. Катта ту-йингни қилиб беради. Ўша кунлари мени эсанглар.

— Нега ундай дегисиз? — дедим. У кўзларини менга тикди. Олдинги чараклаб турувчи кўзларга ҳечам ўхшамасди.

— Ўзим, шундай, айтдим-қўйдим-да. Сен энди менга бир коса ариқнинг тиниқ сувида олиб кел, — деди кучангандай.

Шошиб сувга кетдим. Ариқ четлари музаб қо-танлиги учун анча овора бўлдим. Юрак ютгандай сув билан орта қайтанимда, акамнинг бир қўли осто-нага чўзилганча ётарди.

— Мана сув, — дедим.

Жавоб бўлмади. Косани ерга қўйиб, акамнинг юзига тикилдим. У менга ғалати жилмайиб турар-ди. «Ўхлаб қолибди», деган ўйда сандал ичига, унинг ёнига кирдим.

Доктор тушликка яқин амаким билан бошлашиб хоната кирди. Доктор акамнинг чўзилган кўзларидан ушлаб кўраркан, амакимга:

— Болани олиб чиқинг, — дея ишора қилди. Ташқарига чиқишим билан, амакимнинг хотини уйга шитоб билан кирди ва кўп ўтмай: «Вой Савроним, вой Савроним!» дея бақириб, кўчага чиқди, сўнг мени бағрита босиб:

— Акангдан айрилиб қоладик. Акажонингдан айрилиб қоладик, — дея оғизларидан кўпик саҳратиб йилгади. Мен ҳам бир ёмонликни ҳис қилгандай, йиллаб юбордим...

1947 йилнинг феврал ойи. Онам ўчоқ бошида куймаланарди. Мен ҳали ўрнимдан турмагандим. Бир вақт кўшимизнинг боласи, бақириб уйимизга кирди. Онамни ўчоқ бошидалигини кўрмади шекил-ди, ортга қайтди ва:

— Фармонни отаси келди! Фармонни отаси келди! — дея қичқириб, яна каяккадир югуриб кетди. Унинг бақиранидан кўрқиб, ҳеч нарсга илғай олмадим. Бо-шимни баттар пўстакка ўрадим. Онам уйга кириб:

— Кўзингни оч, болам. Отанг келибди! Отанг! — дея тақрорлаганда хушимни йилғиб, галтиб ўрнимдан турдим. Онам икковимиз бир-биримизнинг кўли-миздан маҳкам сикчишиб кўчага отилдик.

Кўча томондан эса биртада Ҳамро бобо билан ҳар-бий кийим кийган киши келарди. Мен эса эшикка су-йиниб турадим. Шунда мўйловли аскарни кўзи менга тушди. Югуриб келиб кўтариб олди. Юзимдан, кўзим-дан ютоқчиб ўтар, онам ўчоқ бошида бир бурда бўлиб йилларди. Ўзоқдан амакимнинг овози эшитилди. У кў-чаннинг нариги бошидан доллаб, йиллаб келарди.

Улар бир-бирини кучоқлашиб йиллашди. Бир зумда кишлоқ одамларининг ҳаммаси йилгади. Ҳам-маси йилларди. Онаминг олдига югуриб бориб ку-човига ўзимни ташладим. Онаминг кўксында нима-дир тутилиб урарди. Ҳа, онам бечоранинг бутун жисми юракка айланиб қолгандай эди.

Йил-сиги сусайди. Отам ва амаким кўликлашиб одамлар қуршовида уйга киришди. Отамга нитоҳи қолдирганлар: «Бандалик экан», дейишарди. Отамнинг қовжиратган лаблари шивирлаб, одамлар орасидан онамни ахтарар эди...

ХУРЖУНДА НИМА БОР?

Зарқора Отамуродов — Қашқадарё вилояти, Қосон тумани.

— Уруш бошланди-ю, ҳамма нарсанинг туби кўриниб қолади. Бирдан ўлат бошланди. Меҳрол синглим онамининг кўлида жон берди. Аҳволимиз жуда оғирлашди.

Айни ғалла ўрими авж палласига чиққан пайтда иш сўраб раиснинг олдига бордим. Раис афт-ангоримга назар ташларкан:

— Қўлингдан нима иш келади? — деди.

— Ғалла янчаман, — дедим.

Раис оғир қовоқларини юқорига кўтариб менга тикилди.

— Бўлмаса, хирмонга бориб қара-чи. Одамлар қандай ғалла янчишмоқда? Кейин таллашамиз, — деди.

Хонадан отилиб чиқарканман, хирмонжойга югурдим. Тоғдай-тоғдай бўғдой бошоқлари сомонни арадаш уюлиб ётарди. У ерда мен тенги биронта бола кўринмади. Ҳаммаси катта кишилар. «Менга ишонишмаса керак» деган ўйда ортимга қайтдим. Аммо от ва хўкиз беришса, бажариб кетишимга қўзим етарди. Аммо раис олдига қандай кириб, унга нима деб жавоб беришни билмай иккиланардим. Раиснинг хонасига кирарканман:

— Ҳа, эндай олармикансан? — деди раис мени кўриб.

— Қўлимдан келади, — дедим ишонч билан...

Шундай қилиб, менга беш хўкиз ва битта от берилди. Аммо иш мен ўйлаганчалик осон эмас экан. Яйдоқ от устида эртадан кечгача ўтираверганингдан кейин, чотларинг кип-қизил гўшт бўлиб, иштонингга ёпишиб қоларкан. Уйку деган нарсани ҳатто ҳаёлга ҳам келтириб бўлмайди. Бир кунда икки соат дам, бўлди.

Кунларнинг бирида от устида ухлаб қолибман. Нимадир чопонимдан тортиб кўтарганда уйғониб кетдим. Ўзимни ўнглайман, дейман, аммо ҳеч бошқара олмайдман. Ҳавода муаллақ осилиб турайдим. Ўзим миниб юрган от чопонимдан тишлаб, кўтариб олган экан. У мени хирмон четига чиқариб ташлади. Ўрнимдан турсам, хўкиз билан от айланаётти. Хирмон ғарами ҳам анча пасайиб қолган. Ўшанда отнинг ниҳоятда ақлли хайвон эканлигини билганман. Қора тўриқ от эди. Ўзоқданоқ олдига бораётганлигини пайқаб, кишлаб, пишқириб кўзди. Юганидан ушлашим билан бошини эгиб, мени минимига ёрдамлашмоқчи бўларди. Олдига хашак ташлаганимда, бирдан ўзини хашакка урмай, аввал ҳамма еримни хиллар, чопонимни лаби билан тишлаб-тишлаб эркалар, кейин хашакни емоққа тутинарди. Жуда ақлли жонивор эди-да.

Бизларни бир-биримиздан раис ажратди. Минг тўққиз юз кирқ учинчи йил эди. Каердандир уйимиз олдига бир эшак пайдо бўлди. У вақтлари эшак машинадан ҳам зиёда эди. Ҳар кунни унга ғалла ичидиги ўтлардан юлиб олиб келиб берайдим. Бир кунни ўт юлиб келётганимда, олдимдан раис чиқиб:

— Хуржунда нима бор? — дея сўради,

— Эшакимга ўт олиб кеташман, — дедим.

У хуржундаги ўтга ҳам қарамай, бўйнимга икки қамчи урди. Эшакдан йиқилиб тушдим. Кейин нима бўлганлигини билмайман. Хўшимга келганимда, онам бошимда йиллаб ўтирарди. Не кор-ҳол бўлганлигини айтиб берганимда, онам:

— Сен билан мени суянадиганимиз йўқ. Уйингдан бошчинг бўлмагандан кейин, хўрайди-да, болам, хўрайди-да. Ҳали отанг келиб қолади. Бу кунларни кўрмагандай бўлиб кетасан, — деди лаблари титраб.

— Энди бу ерда ишламайман, — дедим.

Чироқчининг Шўрбозор кишлоғида қариндошимиз бор эди. Ўша ерда кетдим. Уйимиз билан Шўрбозор оралиги ўттиз чақиримча бор. У ерда ўроқчилик қилдим. Ҳар ўн кунлик меҳнат ҳақимга берилмайдиган бўғдойни тунда уйга келтириб ташлаб кетаман.

Қирқ учинчи йили кичик амаким урушдан қайтди. Уйда ҳеч вако қолмаган. Аммо амаким қаердандир узун темир тошиб келиб, учини туни билан чағир тошта ишқалаб ўтқиради. Кейин бизга ҳеч гап-сўз айтмай, тунлари алақаёқларга кетиб, биз ухлаганда уйга қайтадиган одат чиқаради. Бу ҳол бир ойлар чамаси давом этди. Амакимнинг суккунати ва узун темирдан уйдагиларнинг ҳаммаси хайрон. Аммо ҳеч биримиз бош кўтариб чўнг қотган чеҳрата бир сўз қилмаймиз, унинг савобати босади.

Ҳали ухламаган эдик. Кигиз шинеми баҳор ёмғиридан шалаббо бўлса-да, хурсанд ҳолда уйга кириб келди.

— Отамни кўмган ғалласини топадим, — деди.

Ҳаммамиз унга ҳайрат билан тикилиб турадик. Чунки бобомиз вафотига анча йиллар бўлганди-да. Ўша тун амакимнинг тапига бир ишониб, бир ишонамай уйкута кетдик. Тонг отиши билан амаким, мени ва онамни олдига солиб, бобомиз ғалла кўмган жойга олиб борди ва ҳали майсалар унча кўп қолмаган ерни кўрсатиб:

— Ана, ўша ерда. Тунда темирни суққандим, бор бўйича кириб кетди, — деди.

Биз амакимнинг тапига ишондик. Тунда олиб кетиш истаги билан ортга қайтдик...

Пиллик чироқ атрофига йиғилганларнинг юзида келажакка ишонч зоҳир эди. Амаким ҳалталарни ҳаммамизга улашди. Ҳаммамиз амакимга эргашдик. Ёмғир шивалаб қуярди. Бир-биримизнинг қўлимиздан ушлаб, турнакатор, лойни билчиллатиб босиб боришимиз. Йўл жууда узок туюлди. Йирик-йирик

ёмғир томчилари атрофга қарашга йўл бермасди. Қолларни бошимизга тумоқ қилиб кийиб олганмиз. Бир зумда қоллар ҳам ивиб, бўйнимиз аралаш сопуқ сув ичимизга ўрлади. Не-не машаққатлар билан «ҳазина»га етиб бордик.

Амаким дой сачратиб, ер қавларди. Пешма-пеш ердан узилган тулроқ ўрнини ёмғир суви босарди. Амаким ерни узок қавлади. Бир вақт: «Қолларингни беринглар», деди хириллаб. Кетма-кет донга тўдирилган қолларни елкага ташлаб, ортга қайтдик. Ҳўл бўлиб кетган дон суви сирқираб, ҳар қадам ташланганда елкадан билчиллаб оқарди.

Марҳум бобомизни алқаб туни билан ғалла ташидик. Амаким эса қолларни юклаб бераверди.

Ҳориб-чарчаб, жикка тер ва ёмғир сувидан ивиб, сўнгги қолларни уйга олиб кирдик. Роса чарчаган эканмизми, уйга кира солиб, сандал атрофида ухлаб қолдик. Чошгоҳларда ўрнимиздан турганимизда, уйнинг бир бурчида онам йиғлаб ўтиради, амаким эса бўсадада боши ҳам ҳолда оғир хаёлларга чўмганди. Биз болалар не кор-ҳол юз берганини билмай, хайрат ва қўрқув ила уларга тикилиб турадик. Бени-тиёр ўрнимдан тураман, деб қўлларимга қарасам, худди қозоннинг куяси суртилгандай қоп-қора эди. Онам ва укаларим ҳам мендай тасқара, юзларидан кимлигини таниб бўлмайдиган аҳволда эди.

Бизларнинг уйбонганлигимизни кўрган онам, ўрнимдан туриб, бир-бир ҳаммамизнинг юзимизни, қўлларимизни ювди. Уст-бошларимизни ечиб олиб, сандалга ётқизиб, эски пўстакка ўраб қўйди...

Ҳаммамиз тунда олиб келган ғалла олдига турибмиз. Қоп-қора бўлиб куйиб кетган ғалла. Агити бир донга соғи йўқ. Биз болалар эса юрак ютиб, эргата нон бўлишини хис қилиб ташийверган эканмиз...

«ЖИН УРҒАН» АҒИШИ

Турсун Раҳимов — Сиргарё вилояти, Сайхунбобот тумани.

— Тоғамнинг оти устига ташлайдиган чиройли жултиламчаси бор эди. Хўжалик раиси Ҳотамов Беркинбой ўша тиламчани харидор бўлиб, хирмондан ўн кило бўғдой олиб бериш ватчаси билан олиб кетди.

Ўшанда отам хирмонда ишларди. Раис отамга тоғамларни кита бўғдой олиб бориб беришни тайинлаган. Шунда отам Содиқ деган бола билан бўғдой бериб юборган.

Аммо йўлда Содиқдан бўғдойни биргад Усмонов Бобомирзо тортиб олиб, Содиқни, отамни, ўрозбой, Бола бооболарни меҳсасага топширган. Ҳаммасининг пешонасига ўрни тамчаси босилиб, қамалдилар.

Олти ой қамоқда ётганларидан сўнг, уларни қишлоғимизга олиб келиб: «Раисни буйруғини бажарган», деб оқлади. Аммо қишлоқда: «Уларни оқламади, орқаворатдан суд, қамоққа ҳукм қилибди», деган гаплар унда-бунда эшитила бошлади. Шунда отам, ҳамма даш-лашларимизни эшакка юклаб, бизларни Пойарикўнгинг Жовшар қишлоғига олиб кетди. У ерда отамнинг Қарши ва Содиқ деган жиянлари яшар эди. Улар бизга жой берди. Аммо қийналиб яшадик. Шунда отамнинг Содиқ деган жияни қишлоқдан олиб келган ситиримизни онамнинг у-бу қиймларини шулаб, ўрнига жўхори олишимизни маслаҳат берди.

Ситирни, онамнинг бисотида борини сотиб, ўрнига жўхори олиб, Содиқнинг сандиғига қамладик. Аммо Содиқ кейинчалик у қамлани бизга бермай қўйди.

Шунда негадир отам, жияни билан уришмай, сўқилмай, кўч-кўронимизни эшакка ортиб, Жомбойга қараб йўл олдик.

Бизларни бу ерга кўчиб келганимиздан хабар топган қишлоқдошларимиз Қалом ва Ўлжабой акалар келиб қолишиб, ўзлари яшётган жойга олиб кетишди. Бор нарсаларимизни Содиқ тортиб олиб қолгани сабаб, кўчиб келган еримизда ҳам анча вақт қийналиб яшадик. То бўғдой ўрими бошлангунча қариндошлар қарашиб туришди.

Баҳорда бизнинг оиламизга ҳам ер беришди. Ерга оқ жўхори экдик. Ўшанинг ҳосили билан бир оз қадимизни тиклаб олдик.

Отамни ишчи батальонига олди. У туман марказидаги пахта пунктда ишларди. Аммо бирон марта ҳам уйга келмади. Пахта чопик, суғориш ишлари онам билан менинг чекимга тушди. Айрим нобон ерларга пахта экишдан олдин қалтаклаб тулпроқ тўқардик.

Ғалла ўрими вақтида Исоқ амаки бошчилигидаги болалар йигирма чақиримлар олисдаги хирмонга ғалла ташлардик.

— Қримларни кўчириб, келибди, қримларни, — деган хабар тарқалди қишлоқда. Биз болалар: «Қрими қандай одам экан», деган қизқиқишда, бригадирнинг ортидан эрталамиз. Чунки бригадир хонадонларга уларни тарқатиб чиқарган эди. Бизга кўшни бўлиб, Марям деган аёл тушди. Унинг Нурият деган қизи, Ибозор деган ўғли бор эди. Ўғли ўн ёш, қизи икки ёшда. Уларда ҳеч бир егулик бўлмаганлиги сабаб тилда бўломларини нонга алмаштириб юрди.

Марям холаининг болалари бу ерга келгунча ўпкаларини совуққа олдирган экан. Кўп ўтмай икковиям ўлди.

Баҳор келди. Қорлар эриб, майсалар ниш ота бошлади. Марям хола болаларидан мерос қолган ботинкаларни маҳкам бағрита босиб, қабристон томонга рағитин тикилиб ўтиради. Агар бизларни кўриб қолса, имлаб ёнига чақиради. «Энди сенлар мени болаларим», дея қучоқлаб йиғларди. Аммо ҳар кунги

фарзандлари ботинкаларини бағрига босиб ўша ерда ўтиришни қанда қилмасди. Аёл озиб-тўзиб кетди.

Бир кунни эртадаб онамининг йиғисидан чўчиб ўй-рондик.

— Вой, бечора-ей, вой, бечора-ей, Марям ўлиб қолибди. Болаларининг ботинкаларини қучоқлаб, худди ухлагандай ётибди. Ҳа, буларни иссиқ жойидан қувиб, сарсон қилган гирмонга минг латынат, — деб йиғларди онам.

Отам ишчи батальонидан қайтиб келган, минг тўққиз юз қирқ бешинчи йил эди. Куз ойлари чайла бошида турадаик. Онам ишга кетган. Мен молни қўшиб, қайтиб келсам, отам ўзининг орқасида йиқилиб ётарди. Қаяом, ўлжабой амакиларга хабар бердим. Улар келишиб, уйга олиб кирди. Отам тапирмасди. Фақат бизларга тикилиб ётарди.

— Жин урган, — дейишди кексалад. Мулағат, қушночга қаратадик. Тузалмади. Отам жон берипдан сая оладинроқ чашмадан сув олиб келишга кетдим. Шунда отам мента тикилиб нимадандир деб тапир-моқчи бўлди. Одағига бордим. Кўзларини юмиб, им-лагандай бўлди. Бошига эгилганимда юзимдан ўтди. Кейин кўзини юмди, йиғларди. Мен эса шошиб-пишиб сувга жўнадим. Ортимдан қараб қолди. Сувдан қайтиб келсам, уйга одамлар тўпланишган. Ҳамма йиғашарди...

Кейин ҳам тунлари уйғониб кетиб, отам ётган жойга уйқусираб силжиб борардим. Ўзимга келганда, онам бағрига босиб йиғайётган бўларди.

Отамнинг юзини уйғоқ вақтларим эслай олмаيمان. Аммо тушларимда ўзининг мента тикилиб турган кўзларини аниқ-тиниқ кўраман. Ҳатто титроқ лаблари тафтини юзимда ҳис қиламан...

ПЎСТИРМА

Ҳақназар Шерназаров — Самарқанд вилояти, Нушоша тумани.

— Бир кун кечқурун онам тарашадай қотган терини уйга олиб кириб, иссиқ сувада ивтди. Тери эртабгача юмшаб, тоборада ҳамирдай кўпчиб ётарди. Онамга билдирмай сариқ сувдан ялаб кўрдим, шўртаккина экан. Яна бир бор яламоқчи бўлганим, онам кўриб, уришиб берди. Кейин онам терининг жуни-ни кўли билан юла бошлади. Бизларни ҳам ёрдамга чақирди. Болаларча қизиқиш билан онамдан: «Терини нима қиламиз?» — деб сўрадим. Онам эса бошини кўтармай: «Дастурхон қиламан, йиртилиб кетмайди», деди. Тери ялтираб, тоза бўлганда, онам уни иссиқ сув тўлдирилган иккинчи тоборага солиб, худди кир эзилгандай қилиб ювди. Кейин синглим ва мента:

— Сенлар ўтин териб келинлар, — деб уйдан чиқариб юборди. Ҳаво совуқ. Устимизда онам оладан тикиб берган чакмон. Бошимизда эса чакмондан қилинган тумоқ.

Қишлоқ атрофи ҳатто ер остидаги янтоқ томирларидан ҳам тозаланган. Ўчоққа тутантириқ топиш учун Чолтош томонларга бориш керак. У ерда онда-сонда думалаб ётган овпалак топиш мумкин. Уларни ҳам шамол олис-олисларга учуриб кетмаса.

Қишлоқдан икки чақиримлар чиққанда, Бозоржой томонга энган қуруқ сойнинг жарида, шамол Чолтош томонлардан учуриб келган янтоқ ва овпалакка кўзимиз тушди. Юрак ютгандай қопимизга жойлаб, ортимизга қайтдик.

Ҳовлига кириб келганимизда, ўчоқ бошида онам тутунга қўмиллиб қуймаланарди. Қопимиздаги ўтинни кўриб, хурсанд бўлиб кетди. Бир-икки дона овпалак ўчоқ остига кирганда пов этиб олов олди. Сарик қайиш бўлиб қолган тараша ҳам чирсиллаб ёнмоқча тутинди. Кўп кунлардан бери онамининг биринчи қо-

зон қайнатилиши эди. Бизлар оғзимиздан сўлатимиз оқиб, нима пишираётганимизни сўраганимизда:

— Пўстирма, болаларим, пўстирма. Бурноғи йили тузюк қилиб кўйгандим. Ёдимдан кўтарилиб кетиб-ди, — деди онам бошини кўтармай.

Ака-сингил хурсанда бўлиб кетдик. Ёғли пўстир-манинг таъминни оғизларда ҳис қилиб, тамшаниб қўйдик.

— Уйга кириб ўтиринглар, мен ҳозир пишириб олиб қираман, — деди онам.

Терлаган баданлар совий бошлаганида, совуқси-раб шошиб-пишиб сандад атрофига кўр ташладик. Иссиқ сандад тафти оёқларимиздан ўтиб танимизга ёқимли ҳарорат олиб қира бошладди.

Пўстирманинг пишини узюк кутдик. Ораликда сингилм ўзюк бошига ҳам бориб келди. Пўстирма-ни эшитиб, сандад устидаги жийдаларга қаратимиз келмайдим. Пўстирма пишавермагач, тоқатитюк бў-тан сингилм сандад устидаги жийдани ея бошладди. Мен ҳам шундай қилдим. Қўларимиз бирин-кетин сандад устида бориб-келиб жийдани тугатдик. Қор-нимиз қовзангандай бўлди. Сандаднинг тафти уйку-ни келтирди. Икковимиз икки томонда, бошимизни пўстаққа кўйиб ухлаб қолибмиз.

Куёш ботиб, уй ичига қоронғулик тушганда, онам бизларни уйғотди. Сандад устидаги лаганда буғи чиқиб турган пўстирма турарди.

— Олинглар, болаларим, тузюк бўлиб тураверга-нидан ёғи қочиб қолибди-да, — деди онам овқатни биз томон суриб.

Иссиқ пўстирмалардан бирини олиб оғзимга сол-дим. Қаттиқ, шўр эди. Бизлар пўстирма чайнардик. Онамнинг эса уни макташдан оғзи тинмасди. Онам-нинг мактовларидан сингилм бирини еб, кейин ла-ганга кўла узатмаганди, онам уни ейишга ундади. Шунда сингилм:

— Пўстирмангиз сассиқ экан, — деди.

— Вой, айланай болам, ўзини ҳиди бор-да, шу-нака, — деди онам кизариб.

Аммо онамнинг қанча зўрлашига қарамай, синг-лим бошқа кўла чўзмади. Ёғиб оқди. Мен кўп еб қўй-ган эканман, томоғим қакраб, туни билан сув ичиб чиқдим.

Ҳар кунлик кечки таомга сингилм ҳам ўрланиб борди. Онамнинг пўстирмалари билан баҳорга етиб олдик.

Кейин биласак, онам бизга «Пўстирма» деб молахо-намиздаги теридаимизни ҳаммасини қайнатиб берган экан!

СИННИҚ ОЙНА

Нуркула Эргашев — Самарқанд вилояти, Қўшарбот тумани.

— Баҳор амманнинг эри Хўшмон тоға урушга кетди. Амманнинг бир ўғли, икки қизи бор эди. Чол-тош, Қорасой томондан тезак терардик. Амма кўшиқ айтар, кишлоқ аёллари эса унга жўр бўларди. Баҳор амманнинг синниқ ойначаси бўларди. Батъида шу ой-начасини кўлига олиб бизларга тоғамизнинг исмини айтиб қичқиришимизни сўрарди.

Тоғамнинг исмини айтиб қичқиарадик.

— Хўшмон тоғ-а-а!!!

Амма ойначасига тикилиб ўтирарди. Ҳаммамиз тоғамизни йўқлаб чақирганимиздан сўнг:

— Тоғаларинг кўринмади, эртага кўриниб қолса керак, — деди рағмин жиммайиб.

Бу ҳол ҳар икки-уч кунда такролланади, аммо тоға ҳеч ойнадан сиймосини кўрсатмасди. Оқ-қорани та-ниб қолган аёллар эса, аммамизнинг бу аянчи ҳола-тига чидаб тура олишмай, сим-сим йиғлашарди.

Тоғамиз дом-дараксиз кетди. Аммо аммамиз унинг тирикчилигига ишониб яшайди. Аммамиз ўлган-ларида ёстивларининг остидан бир парча ойна синири чиққан экан.

СИМА

Ражаббой Раззоқов — Ҳоразм вилояти, Бовош тумани.

— Куз. Кийиндавериш оқариб кетган кўйлагимнинг устидан нимчамни кийиб олганман. Аммо, кузнинг салқини ҳидвиратган уст-бошимдан санчилиб, бадамнинг жунжиктирарди. Ҳар кунгидек эрталабдан кечгача новвойхонада онамга ёрдамлашдим, кейин уйга кетдим. Йўл устидаги белорус боалари яшаётган эски, деворлари ёрилиб кетган бино олдидан ўтаётиб, Сима исмли қизчининг қоринини ушлаганча инграётганини кўриб қолдим. Сима билан бирга юрайдиган сал-сарик сочли Антон ҳам қизнинг ёнида ўтириб олиб, унинг сочини силади. Симата раҳмим келиб кетди. Қандай ёрдам беришга ҳайронман. Шу вақт Антон «бу ёққа кел», дея имлаб чақирди. Мен эса ҳар кунни бирга ўйнаб юрайдиган Симанинг касал бўлиб қолганлигига ишонгим келмасди. Антон мента русчадаб нимадандир деди. Аммо гапларига тўшмадим. Лекин тил билмасам-да, Симадан қаери оғриётганини, онамни чақириб келайми, дея сўрадим. Аммо у тилимга тушулмаганиданми фақатгина бошини маъносиз қимирлатарди. Шунда Антон мени туртади-да, кўлини оғзига олиб бориб, «қорни оч», дегандак ишора қилди. Мен эса ноним йўқ, дея елка қисдим. Оғрикка чидаммаган Сима ҳамон ингради, тинмай кўз ёш тўқарди. Антон Симани кўрсатиб, яна боғли имо-ишорасини такрорлади. Шунда Симанинг оч эканлиги сабабли бетоб бўлиб қолганлигини пайкаб қолдим. Шу захоти ўрнидан турдим, онамнинг

олдига — новвойхонага югурдим. Онам эса иш билан банд эди. Нон сўрасам, «улушнингги единг-ку», дея уришларидан чўчиб индамай кўя қолдим. Бир оз уларга ёрдамлашган бўлиб юрдим-да, ярим кулча нонни ўғираб, очликдан инграб ётган Симанинг ёнига чолдим. Улар нонни кўриши билан севиниб кетишди. Ҳатто Антон азбаройи қувонгандан мени ўпта бошлади. Шу захоти Антон билан биргаликда нонни Симата едирдик. Бир пиёда сув ҳам бердик. У мента қараганча, «Спасибо, спасибо» дея бир неча бор такрорлади-да, уйкута кетди.

Эртасига онам билан ишта кетаётганимизда, Сима билан Антон олдимишга югуриб чиқишди-да, рус тилида бир нима дейишди. Онам мента ўқрайиб қаради-да: «Сен билан новвойхонада гаплашаман», дея кўлимдан тортанларича тез юриб кетдик. Ҳумдек қизиб турган новвойхонага киришимиз билан «нонни қаердан олддинг?» дея сўради. Аввалдан «нонни қаердан олддинг?» дея сўрайдилар. Аввалдан кўржаканимдан ҳеч нима демедим. Онам шундай зувулга олдидарки, нима қор-ҳол бўлганлигини айтиб бердим. Шунда онам кутилмаганда койиш ўрнига бағирларига босди-да, «ўзимдан сўрасанг ҳам йўқ демасдим. Дўстларинг учун жуда хайрли иш қилибсан. Энди улар сени ҳеч қачон унуттишмайди. Инсон бир-бирига ана шундай меҳр-оқибатли, дўстона ёрдам бериб турсагина бир оила фарзандари-дек фаровон ҳаёт кечиришарди», деди.

Тушгача онамга ёрдамлашдим, Сима ва Антонлар яшаган ўша эски бинога йўл олдим. Чунки, улар дўстлиги уруш туфайли бу ерларга келиб қолганликларига, оғадаримиз эса биргаликда немис газандаларидан бизни, Ватанимизни химоя қилишга тингани онамнинг сўнгги гапларидан англаб қолгандим.

ШИФТАЙ ОАМ

Назар Томаев — Қашқадарё вилояти, Яккабоб тумани.

— Фрондан биринчи бўлиб Қўзи бобо қайтди. Кишлоқни каттадан-кичиги бобоникига югурди.

Биз болалар Қўзи бобонинг тапларига маҳлиё бўлиб ўтирардик. Катталар бўлса: «Э, Қўзи ака, тирмондан тапиринг, қисталоқ тирмондан. Енгилдай деган гап борми, — деб сўрайдилар.

— Шу қишда енгиллиб қолса керак-ов, — деди салмоқлаб. — Тирмон дегани эса — пашист. Пашисти бу — немис. Немис дегани эса ўзимизни Сорибойга ўхшаган маалабой, кўзалари кўм-кўк, шифтай одам. Аммо қуроли зўр занварни. Бир отанда, патиллатиб йигирма-ўттиз ўқни бирварақайига отиб ташлайди...

Уруш, тирмон деган тапларни Рўзи бобонинг тапларидан билиб олганмиз. Кейин-кейин фронтдан ярадорлар қайтди. Ҳаммаси немисни хикоя қилиб бертанда уруш ҳақида тасаввурга эга бўладик.

Худоёров деган раис бўларди. Хотин-халажга қўшиб болаларни ҳам машоққа олиб чиқарди. Ҳом терганларни юзинг-кўзинг демасдан уради. Бир гапириб, бўшанггина аёлни ургани ҳеч эсимдан чиқмайди.

От ола оёқларини кўтариб-кўтариб аёлнинг ёнига ҳудди ерни турзи билан ургандай келиб тушди. Шунда от устидаги Худоёров: «Қанча тердинг?» — деди аёлга еб қўйгудек тикилиб. Аёл унинг важоҳатидан, отнинг мастлигидан чўчиб: «Болам қасад эди. Энди нормани бажараман», дейиши билан Худоёровнинг қўлидаги қамчин аёлнинг юзига чарсиллаб тушди. Аёл бир қалқиб йиқилди. Юзида қоп-қора доғ ҳосил бўлди. Ҳеч ким юрак ютиб унга яқинлаша олмади. Ўзи ҳушидан кетди, ўзи ҳушига келди. Юзидаги қамчин излари узоқ вақт кетмасдан юрди.

Эрлари фронтга кетган аёлларни раис, биргадир, ферма мудирлари ўзларига ўринбосар қилиб оларди. Уларга ўринбосар нимага керак эди? Ҳатто Маҳаммад пайғамбаримиз ҳам «Жангга кетганларнинг хотинлари узр билан уйда қолгандар учун бамисоли оналаридек маҳрамдирлар. Улардан қайси бири омонат қолган шу аҳли-аёлларга нисбатан шахвоний хиёнат қилса, киёмат кунинда уни тик турғизиб қўйиб, мазлумга: «Унинг савобларидан хоҳлаганингча ол!» — деб буюрилади. «Яна қандай гумон қилурсизлар?» — деган.

Худоёрова ўхшагандар эса, бир қанча эрлари тирлик аёлларни хотин қилиб олгандилар.

Яна шулардан бири Исмоил дегани фронтга кетган Маҳмуд аканинг хотинини ўзига ўринбосар қилиб, кейин уйланиб олади. Маҳмуд ака урушдан қайтиб хотинсиз қолади. Уруш ортида қолган кўп раҳбарлар худодан ҳам кўркмай қўйишганди-да. Охиратида, ҳаммаси қилган ишга қараб жазоланди. Хор бўлиб ўлгандарини ўз кўзим билан кўрдим. Бир-икита ўшандай раҳбарларнинг қизлари ёмон чиқиб, оталарини ер билан битта қилишди. Қайтар дунёси шу бўлса керак-да!

ОҚ ҚАНА

Қўшқор Бекмуродов — Қашқадарё вилояти, Чирқоч тумани.

— Энди ақлимни танитганимда «уруш» сўзи бир қора шарпа мисол юратимга ёпишди. У кунларни эслаганимда, оналарнинг қора шол рўмоллари, янгаларнинг кўз ёшлари, боболарнинг тола новдасидан қилинган ҳассалари кўз олдидан ўтаверади.

Қаро кунлар эди. Катталар юзига тикилиб қулмасликни ўргандик. Тўйлар мотамга айланди. Чавандози урушга кетган отлар якка қозикда айланмай, келин-

ларнинг чимидиғи туширилмай, тўрида кемтик нон мерос қолди. Қишлоғимиздан лаби аўрак, чавир кўз Шодмон пишак лақабли НКВД ходимининг дарағали кўнари бошланди.

Инсоннинг иродаси темирдан мустаҳкам бўлар экан. Бора-бора биз болалар ҳам унинг зугумларидан кўркмай қўйдик.

Шу йилларда экилган арпа-бугдойларга хасвак тушиб, дон хамир бўлган чоғида маэзини сўриб кетди. Очарчилик бошланди. Ғалматга ўрок тулмади. Қишлоқ аҳли ёввойи ҳолда ўсадиган тактақ, касмадақ, ялтирбош, чақир, ёввойи мош, сариқ тикан каби ўт-ўланларнинг тўжилган донларини супуришга киришди.

Бу фожиадар эшити бир минг тўққиз юз кирк иккинчи йилнинг ёзида очилган эди. Кўз олдидида кечаётган изтиробларни кўриб, беҳос улағийб қолгандай эдим. Энам сувга борса, мен қовға тортадиган эшакни бошқариб, икки мўнди кўзани уйга ортиб келадиган бўладим.

Ўшанда эри урушга кетган Рукия аммам уйимизда юрарди. Бир куни чоштоҳда опам «ейдиган ҳеч нараса қолмади», деб йиғлаб юборди. Шу пайт акам Тўхли бир яқтак нараса кўтариб келди. Яқтақда қоп-қора бугдой бўлиб, хиди жуда ёмон эди. Опам бугдойини сувга бир чайқаб олиб, қозонда қовурмоч қилди.

Тўхли акам қалпоғига ўз улушини солиб даштта — эчки боқишга чиқиб кетди. Қолганини опам бир чангаддан уйдағиларга бўлишди. Қурмоч кўп ўтмай ўз хунарини кўрсатди. Худди чаённинг захрини ютгандек ичми тимадаб, оловдай куйдира бошлади.

Қўшиммиз Тилла ҳола хабар топмаганда уй ичимиз билан қирлиб кетишимиз ҳеч гапмасди. У қарандидир чалоп топиб келиб оғзимиздан қўя бошладди. Чалоп ичган сари ўқчиш, қайда қилиш кучайди.

Бу бугдой — бир вақтлар қоҳоз омборида қадамушлар учун тайёрланган маргимуш дориси экан.

Орадан бир кун ўтиб хушимизга келганимизда Тўхли акамнинг жасади даштдан келтирилиб, қабрга қўйилган эди. Отам бу воқеадан беҳабар, чунки у Бухорода раҳбар кадрлар тайёрлаш курсида ўқирди. У вақтлари Қашқадарё Бухоро вилояти таркибида эди. Мабодо сайлов бўладиган кунлар келса, Чирокчидан Бухорогача бўлган йўлларга совутилган отлардан қўйилиб, отликлар бир-бирита чопишиб, маълумотни қўлма-қўл вилоят марказига етказишган.

Отам ўқилишни битириб уйга келгач, ўзини йўқотиб қўйди. Ўз ўлан-тушати хонавайрон, икки акасида «қорахат» келган. Шу кунларда икки оғаси «рабочий батальон»дан уйгача етиб келдию, жони узилди... Кейин отам «Байнальмидал» жамоа хўжалиғига раисликка тайинланиб, РТСдан иккита ХТЗ трактори билан қишлоққа қайтди. Давлатдан уруғлик берилган. Аммо уруғни топиб экиш шарт бўлиб, буйруқни бажармаган раҳбар душман ҳисобланган.

Раислар ҳукуки оширилгач, Шодмон пишак қишлоғимизга оёқ босмай қўйди. Биз болалар эса тонгданок атада пишириш учун дала-даштдан ўтин териб келардик. Бу ишни уюштиролмаган хўжалик раҳбарларининг одамлари сичкон-қаламушлар нинида тўланган донни қазиб еб, қорин шиша касалидан қирлиб кетди.

1943 йилнинг киши қаттиқ келди. Илғи узилган одамлар эшиқлари орқасини босиб қолган қор уюмини очолмай қолиб, қор тагида музаб қолишди. Қишлоғимизда терлама, вабо қирмаган хонадон қолмади. Бизларнинг бахтимизга уруш ортида қолган кўп раҳбарлар худодан ҳам кўркмай қўйишганди-да. Охири-тида, ҳаммаси қилган ишга қараб жазоланади. Хор бўлиб ўлганларини ўз кўзим билан кўрадим. Фақат Тилла ҳола ётиб қолмай, оёқда юриб чиқди. Ўчоғимизга ўт ёқиб, қийимларимиз битини ўтга қокйиб, қўллар еттудай масофага бир сатил сув қўйиб кетарди. Отам

дада ишлари билан бўлиб бизларга қарай олмади, эадан тортиниб атада ўмочдан бериб юборишга раислик қурдурди йўл бермас, очдан-оқ эшилиб-интраб ётардик. Терлатмадан онам, момом, опамларни сочлари ётган ёстиғига сиғрилиб тушиб қолди. Уларнинг ялтиратган бошига қараш даҳшатли эди. Айни баҳор яқинлашган кунлари онамининг интрови эшитилмай қолди. Тилда хола келгач, онамининг кўрпасини очиб қаради. Онам ўн беш кунлик чақалоғини бағрига босиб оладан ўтган экан. Эртасига уч-тўрт нафар киши тобутни от устига ортиб қабрга олиб кетдилар. Бизлар йиллашга ҳаракат қилдик, аммо кўзлардан намиккидай ёш келмади. Бундай талафотлардан кишлоқ тутдай тўқилиб борарди. Қабр қазиб берувчи тирик жон қолмаганди. Йўл чекаларида «Багча мазор», «Гадой мазор»лар пайдо бўлди.

Қаҳрагон киши ўтиб, баҳор юз кўрсатди. Бирок кўп эшиклар қишда ёпилганча қайтиб очилмади. Терлатмадан турганлар ҳам тиббий муолажа қилинмагач, тебба, соқов, тунг бўлиб қолдилар. Биз болалар кун иссиғига кўрпамизни ёйиб оловга ўз кийимларимизнинг битини ўзимиз қоқиб қиялган бўлиб қолдик.

Қолаҳоз тошган-тутганга эрта баҳорда экиш ишларини бошлаб юборди. Иқтисод қилинган тарик, нўхат, арпа, зигир экилди. Биз уруш йўқчилигининг қайсар болалари хўкиз боқар Қайом бобонинг изини пойлайдиган одат чиқардик. Хўкизларга кечки сомон ва ем берилгач, моахонанинг орқа девори тешикларидан кириб, охурадаги кунжара бўлақларини кўнжимизга солиб чиқардик.

Хўкизлар учун баҳор ўтининг ўзи етарли озук эди. Ерни чуқур хайдаган ХТЗ трактори ҳолабиқи деган бўтасимонлар оидасига кирувчи ўсимлиқнинг йўрон илдизларини тушроқ бетига чиқариб ташларди. Илдизларни териб келиб майдалаб, иссиқ сувда қайнатсак совун каби ишқорли модада ҳосил бўларди.

Киши билан сомон ва чалма дудидан сарғайиб кетган, ўзидан бити оғир ислиқи жандақларимизни қудук бошида сув қайнатиб, қалтак билан савадаб тозалашда аёлларга ёрдамлашардик. Қонимизни сўрган бит ва кир-чирлардан қутулиб, бир оз рангимизга ранг кириб қолди. Ер хайдашда трактор ва хўкиз қучлари камчил бўлганлигидан баҳорги мавсумни тезлатишга хотин-қизлар ва болалардан иборат «қизил кетмончилар» жалб қилинди. Даладаги қўлчи ва қизил кетмончиларга ҳар кунни ёрма ош, биттадан зоғора нон бериладиган бўлди. Нормадан ошиқ ишлаганлар учун яна биттадан қўшимча нон, оидасига ҳафтада беш килограмм тарик тарқатиларди.

Текширувдан ўтган «Байналмилал» жамоа хўжалиги туман томонидан қизил рангли потефон билан мукофотланди. Ўша йили болалар кучи билан 6 тектар ерга уруғ сепилди. 60 центнер дон бошоғи те-рилади ва мавсум бўйи ғалла ўрими ҳамда янчишда қатнашгани учун бригада бошлиғи Қодир Ниримов 2 центнер бўғдой, бир гунажин билан мукофотланди. Болаларга кирқ тўртинчи йили ҳар хил размерда тикилган кийим-кечақлар тарқатилди. Бу кийимлар чет эадан келганлиги биллиниб туради. Мен раиснинг ўғли бўлганлигим учун бу меҳнат «совғаси»дан маҳрум бўлдим. Чунки кийим-кечақларни кимларга бериш тўғрисидаги рўйхат ҳам отамнинг қўлидан ўтарди-да. Бир вақтлар марҳум онам тўқиб қийдирган алак қўйлагимни ҳам ёзда қуйдирилгани боис равоқ-равоғи чиқиб кетган эди.

1945 йилнинг баҳорида урушдан қайтган Рўзикўла бобо болаларни ййиб, мактабга олиб борди. Уч хонали мактабимиз деворлари, партамиз ҳам, ёзув столларимиз ҳам — ҳамма-ҳаммаси тикланиб сувдиган эди. Ҳали нами қуриматан бу ўриндиқда ўтириш жуда азоб. Ўқитувчимиз Фарид Муҳиддинов синфимиздаги бир парча доскага ўчоқ қуримида ёзиб,

харф ўртади. Ёзиш қорози, қадам, бўр бўлмаганлиги сабабли арифметика ҳисобини тушроқли йўлга қўла билан ёзиб ишлаб эди.

1944 йилдан бошлаб фронтдан қўлиқтаёқ тутган жангчилар қайта бошладди. Қувончлиси шу эдики, ҳар қишлоқ остонасидан қадам ташлаган аскар ҳалтасидан биттадан қанда олиб болаверга улашар эди. Бу советдан хурсанд бўлган болавер қирга чиқишиб, аскарлар келишини пайдардик.

9 майнинг тонгида иккита серка сўйилиб, қозон осилди. Одамлар олдига дастурхон ёзилиб, келтирилган бир қоп нон ва равочлар ёзиб қўйилди. Қисқагина мажлис бўлиб, қоҳқоз раиси:

— Бутун уруш тамом бўлди. Жигарларимиз гадаба билан орта қайтмоқда, — деди.

Шунда Қўниш боёбо: «Эҳ, марҳаматим-эй, эҳ, марҳаматим!» дея қувончидан ҳўнграб йиғлаб юборди. Боёбога қўшилиб бутун қишлоқ аҳли йиғладди.

ҲАЁТНИНГ ДАВОМИЙЛИГИ

Баланд-баланд тоғларнинг қозлари орасидан отилиб чиқиб, инжуларни майсаларни қучиб оқётган тоғ жилғасини кузатганмисиз?

Кузатган бўлсангиз, бахтли одамсиз.

Зумрада томчилари ҳавога сачраб, туллар япроғини қўз ёшлари билан ювиб оқувчи бу жилғалар ҳаракатига нигоҳ ташласангиз беихтиёр кўнгила равшан тортади, юрак ғуборлар чангини чертиб ташлайди.

Бундай жилға инжуларини шака-шамойили насимдир, эпкиндир. Уни ўз бағрида эркалаб қучган мағрур тоғлар падару паноҳдир.

Юздаб, минглаб одамлар орасида бўлиш, уларни тинглай бошлашнинг билан қимдандир чўли биёбоннинг иссиқ, шамоллини, қимдандир тул раёҳоннинг ифорини ва яна алла қимдан тоғлар тоши тулауроси-

ни, денгизларнинг чайқалишини, табиатнинг зоҳирий-ботиний кўринишларини ва уни лаҳзадар ичда чўли-биёбонга айланиб, яшин тезлигида гуллаб-яшнашини кўрасан.

Бундай одамлар минглаб, миллионлар ичра танҳо, ундай сиймоларни кўрганаар бахтли, кўрматанлар армонда.

Бу ҳақ сўз. Бир инсонда бунчалар серқирра, тоғлар сазобатидай ҳаёлот дунёси, чексизликка айланган умр йўли, майда-майда жонларни бирлаштириб, туташтирувчи меҳр иллари торининг овозини тинглаганмисиз? Тинглаган бўлсангиз, унда сиз бахтлидан-да бахтиёрсиз. Чунки бундай одамлар жулда олис, жулда олданда, жулда-жулда йирик, вуждуи тафтидан минглаб одамлар исиниб, тафтини сақлагувчи қуёш буржиги мансуб улуғ инсонлардир.

Улар қанотини ёйганда қуёшнинг жазирамасидан жизғанақ бўлган тирик жонлар паноҳ излаб унга ўзин урарлар, меҳр-муҳаббатидан чиқаётган жон жисмига қайта қирарлар, нафратидан қулалиш эса жулда-жулда қийнайдир, жулда қийнайдир.

Бундай одамларнинг нафратига эмас, меҳрига тининг, унда кам бўлмайсиз.

Ҳаёлот оламида дунёга нигоҳ ташлайман. Қай юрларда очлик-очарчилик, қай элларда уруш-қирғинбарот, қай халқлар эса тузалмас дарага мутоғало бўлган. Хафа бўлиб кетасан. Яна бирда туркираб яшаётган эл-элат бахтидан қувониблар қўясан. Ана шу туллар ифорига чўмилган миллатнинг қалбини беихтиёр тинглай бошлайсан. Қалбда, юракда эса элнинг сулоли сарбонлари отининг туёқлари овози садо беради.

Миллатта таъзим, сарбонга қуллауқ қиласан беихтиёр.

Одам боласининг қувончи тоғлар тошини эритган, илонларни инидан чиқарган, бадо-қазоларнинг олдини олган. Бу шундай қудратли қучки, унинг қар-

шисида нодон — донога, тентак — ақдмига, чаласа-
вод — олимга айланган. Хулмас, жамият ана шундай
одамларнинг ҳисобига мўътадиллашган.

Мен бутун, излаб тополмаган, тошганда сўзла-
шолмаган орзуларнинг қаноти, тирикликнинг тирик
мазмун, миллатнинг ёрурига айланган юқорида
сўзлаганларим вужудда, қалбида жамулжам одамга
пешвоз чиқдим.

Бу инсон, ўз юртининг суюкли сарбони, суягини
хор қилмаган султони ўроқхон ака Жамоловдир.

Бегубор юзидан инсон боласига бир самимият ёпи-
либ турган, бу ҳаётнинг неки яхши, неки ёмон кун-
ларини бошидан кечирган, юрт одамларининг аҳвали,
яхши-ёмон кунлари ичида умргузароналик қилган у
инсонни оғир-босиқ овозини тинглаганингда беихти-
ёр тотли ҳислар ғалаёни вужудинга ёйилади.

Бутун ҳаёти, борлиги ҳақ номи билан бирга кеч-
ган ўроқхон аканинг қаршисида заррадан-заррага
айланганлигини ҳис қилиб, елкалар орасига бош-
ни олиб, суккут сақлайсан.

Ҳа, бу дунёда шундай одамлар бор. Ҳу, тоғ-тош-
ларида мавжаланган тоғ жилғалари югуриб-егиб со-
кин дарёга туташгани каби, мени, сизни, уни ўйлари,
фикрлари ва ҳатто қисмат йўли келиб туташадиган
одамлар бўлади. Бу одамлар жилғаларни туташти-
рувчи сокин дарё, одамларга бахт улашувчи, олис-
олислардан сузиб келаётган виждон кемадарига йўла
кўрсатувчи маёқдир.

Болалар жилмайиб, меҳрибон кўзлари билан па-
дар мисол қалбинга тикилиб турган нигоҳидан чў-
чимайсан, балки бир илқ тафту вужудини сизинг
ўзингга эркин, озода қўшдай енгил сезасан.

Ўроқхон ака билан илк учрашувимиз шундай кеч-
ган. Шундай ўйлар ҳаёда чарх урган.

Секин, сокин овозлари қулоқларим остида садо
беради:

— Ҳа, болалар, бу кўҳна дунё шундай яралган. Ме-
нинг авлодим қаҳатчиликни ҳам, йўқчилиги жуадо-
ликни ҳам бошидан кечирган авлод.

Ўттизинчи йиллардаги оғарчилик замонида Са-
марқанда вилояти, пойарик туманини Навоий жамоа
хўжалигида, колхозчи-деҳқон оиласида таваллауд
топдим.

Сизлар у кунлар хотирини китоблардан ўқиган-
сиз, киноларда кўргансиз. Биз эса, биз, ўша лаъма-
қондай оғарчилик замонининг ичида пишдик.

Бутунни, кечаси, индини йўқ замоналар эди.

Ҳа, иним, ҳечам биз бошдан кечирган замонада-
ти болаликка ҳавас қилиб бўлмайдди. Ҳатто қувончи
қулга қорилган эди-да.

Ёзининг жазирмасида, кишининг қировли кунла-
рида яланг оёқ юраддиқ. Шу сабаб тоғонлар тарс-
тарс ёрилган, ўша ёриқлардан ёзда тулпроқ кириб
аечтса, кишини кўйберинг. Эслашману вужудим тит-
рамоқда.

Атар қишлоқда битта-яримта мол сўйилса унинг
терисига юзлаб яланг оёқлар навбатда туради. Те-
ридан бизларга етмасди. Ҳеч бўлмаса молнинг қал-
ласининг терисидан тегиб қолад, деб умид қилардиқ.
Гар қассобнинг раҳми келиб, бизларга ҳам улаш-
са, байрам эди. Чунки ундан чорик ясаб киярдик.
Чорик қишда музлаб қолиб жонга азоб берса, ёзда
терлаб кетиб кўнглини беҳузур қиларди.

Шоир Ҳамид Олимжон «Мен бир қора кунда туғил-
дим, туғилдим шу он бўғилдим» деб жуда тўғри таъ-
рифлаган. Ҳақиқатан бўғилиш мумкин бўлган қора
кунлар эди. Бу ташларни қимнингидир раҳминини келти-
риш учун айтаётганим йўқ. Ёки бутун панд-насихат-
нинг осон йўли деб ҳам тушунамаслиқ керак. Алқисса,
бошга тушганини кўз кўрган. Гап шу ҳақда холос.

Шунча қийинчиликлар етмагандек, 1941 йил 22
июнда иккинчи жаҳон уруши бошланиб, ҳалқнинг

бошига ҳеч бир замонада кўрилмаган мусибатлар туша бошлади. Бизнинг мўъжазгина оиламизни ҳам ўша қора кунлар домига тортиди.

Акамиз Жамолов Эргашхонни юратимизда катта дард ва хавотир билан урушга кузатдик. Дастлаб акамдан хат-хабар келиб турди. Бизлар онажоним билан мактублар ёзардик. Акажонимнинг урушдан эсон-омон қайтиб келишини тунари Яраттандан илтижо қилиб сўрар эдик. Афсус, минг афсус, умидимиз узоққа чўзилмади.

Кечагидай эсимда, 1942 йил қишлоқ почтачиси онамнинг кўлига жимитдай буқлоғалик мактуб тутқазди. Юзлари тиришиб-бўришиб, қадаи дод бўлиб қолган почтачи онамга маънос, худди ўзи гунноҳордай тикилиб, алам билан:

— Барадам бўлинг энажон, — деди.

Онажоним акажонимнинг доғида кўп кўйдилар. Аммо ҳамиша бизларга бийдирамсликка ҳаракат қилардилар. Бу жудолик, оиламизни кулафатларга қорилган қора туман сари итқитган эди.

Халқни қаҳатчилик деган бадо аждаҳодай домига тортарди. Муҳиш уруш туфайли одамларнинг моддий қуввати заифлашиб бориб, чор атрофимиздаги ахвол жуذا аянчли эди. Одамлар овқат тутуа, бир бурда қотган нонга зор бўлиб яшарди. Очликдан шишиб ўлганлари-чи...

Ўша кунларни эсласам, юрагим орқага тортиб кетди.

Ҳақиқатан ҳам, 1943 йилдан бошлаб рўзгоримизни тебратиш жуذا-жуذا қийин ахволга тушиб қолган эди. Онам, опам, мен ва укам ўролхон бир сутқада бир маҳал қотирма нон еганмиз. Онам кечадо кундуз ишлар, йўқчиликдан уйимиздаги кўрпачаларнинг пахтасини сўтиб олиб, бозорга олиб чиқариб сотиб, ўрнига ун олиб келарди. Уни жуذا эҳтиётлик билан

ишлатиб бир маҳал атада ёки қотирма нон пишириб бериб, бизларни омонлик кунларга олиб чиққан эди.

Бир воқеа ҳеч ёдимдан чиқмайди. Онам азонда мени етакаб йўлга чиқди. Пойарик туман марказига 8-10 чақирим масофа. Пиёда лой йўллардан юриб, сув кечиб ҳарбий комиссариатга, қишлоқ советига, район ижтимоий таъминот бўлимига бир неча бор ариза ёзиб бордик. Аризада онам «Ўғлим Жамолов Эргашхон урушда ҳалок бўлган, қарамогимда ишга яроқли одамим йўқ. Мени иккита ўғлим, бир қизим бор. Ўғилларимнинг бири 4 яшар, иккинчиси 12 яшар. Уларни боқолмайман. Бутунтача уйимдаги бор бисотимни сотиб тутатдим. Ўйда ҳеч нарсам қолмади. Шу боис мента ёрдам беришларингизни илтимос қилиб сўрайман», деб ёзганди.

Акамни урушда ҳалок бўлгандлигини инобатга олиб, пенсия (нафақа) чиқариб беришга қарор қилишди.

Онам, акам ҳалок бўлган йилдан уч йил ўтгандан сўнг йўқчилик туфайли ариза ёзган эди. Шу боис 1944 йили уч йиллик ёрдам нафақасини берди. Онажоним билан пулни райсобес (район ижтимоий таъминот бўлими) дан бирга бориб олаётганимизда райсобес бошлиғи Чингелдиев деган киши:

— Онажон, пулни эҳтиёт бўлиб олиб кетинг. Ҳозир замон яхши эмас, кўчаларда ўғрилар кўп, — деб насиҳат қилдилар.

Шунда онажоним рўмолларини ечиб, пулнинг озинчасини ажратиб олиб қолганини белларига маҳкам қилиб боғлаб олдилар. Ўшанда онам икковимиз Чедак бозорига кириб икки килограмм ун, бир килограмм майиз, бир килограмм оқ қанд, икки дона нон сотиб олиб, қишлоққа қайтиб келётганимизда йўлда қолхоз раиси от устида онамни сўқиб, қамчиси билан уриб, «нима учун қолхознинг ишига чиқмай, кўчада болалиг икковинг санғиб юрибсан», деб ҳақорат

кидаи. Шунда онажоним кўзларида халқа-халқа ёш билан «Ким қачон ўлишини ҳудо билади, гар менадан оқдин ўласанг жанозангга бормайман! Ҳали кўрасан, бизларнинг бошимизга яхши кунлар келиб, мана шу болам ўқимишди, катта одам бўлади! Бунни ҳар бир ўтган туналаримда Ҳудодан сизиниб сўрайман! Ҳали сен у кунларни ўз кўзинг билан кўриб, бу қилмишларингга пунлаймон ейсан! Парвардигор биздай ғариб, ҳеч нимаси йўқ кишиларга ҳам оқ йўлни очиб беради», дея йўл ёқасида ўтириб ўқсиниб-ўқсиниб йиғлаганлари бутунгидай кўз олағимда. Ҳудай сурат, қайгули сурат мисол қаршимда ўша кунлар тош бўлиб қотган. Ўшанда «эй Ҳудо, онажонимнинг ниятларини ижобат қилиб, биз ғарибларни кўлаб-қувватла», дея нола қилганман.

Онамни ўшанда ҳатто тошни ёриб юбурувчи нолаларидан «ўкиш» сўзи юрагимга кўрошпин мисол муҳраганди.

«Қандай бўлмасин ўқигишга кириш керак», деган ўй секин-секин қалбимда томир отди. Бу истак, сўнггида ҳаёт-мамотимга айланди. Ва, охир-оқибат ўйларим, орзуларимнинг сабр косаси тўлаиб-тошиб, портадим. Ўқийман, онажонимнинг армонини ушлатираман, деган қатъий ҳудосага келдим.

Сухбатдошим сукут сақлайди. Кўз миққари қизаради. Шундай қаршимдаги деворада худди минг йиллар яшаган эман дарахтидай кексариб, юзларида, кўлларида ажинлари шода-шода она сурати. Она худди ўғлининг сўзларини тинглатаётгандай, ростлтига шохидилитин ошкор этаётгандай бир алпозда нитох ташлаб турибди.

Илк бор хонага кирганимда ўроқхон ака суратта ишора қилиб,

— Онам, онажоним. Ўғлим Бахтиёржон худди ўзидай қилиб чиздирган-да, — деганда бир қувонч ила.

Она. Жисми бу дунёни тарқ этиб, руҳи бу хоналарда кезиниб юрган она сиймосига чуқурроқ, те-ринроқ нитох ташлайман.

Бехос вужуд титрайди, юрак безовта уради. Қаршимдаги она сурати бир ён силжиб, ўрнида фарзанди ўроқхон ака пайдо бўлади.

Рухим енгил тортади. Лабаарим мента бўйсунмай шивирлайди. Пойимга сўзлар тўкила бошлайди.

Ҳаётнинг давомийлиги шунда-да....

Ўроқ ака чуқур хўрсинади. Бу нафасда қайгу ҳам, армон ҳам, жудодилгу айрилик ҳам, ўтган кунларнинг бор юки — ҳамма-ҳаммаси мужассам эди.

ОЛОВ ҚАЛАБИ ИНСОН

Мен илми, саводхон, ўзига тўқ оилادا ўсиб-улағайдим. Отам илм одамларини жууда яхши кўриб, уларга қурмат ва иззат билан қарар эди. Ўзлари ҳам бўш нақтларида китоб мутлоаси билан шугулланардилар. Биз фарзандларига ҳам илмга ҳавас, қизқиш ота-оналаримиздан мерос бўлиб қолган.

Отамнинг ҳовлиси Чўпонотада эди. Ўша пайтларини Тошкент шаҳри ҳозиргидек катта эмасди. Менинг Муқаддамхон исмли холам Ҳофиз Қўҳакий маҳалла-сининг Сағбон кўчасида яшардилар. Мен уларникига онам билан, онам бормаганда ўзим тез-тез бориб турардим. Чунки, холамнинг мен тенгити қизлари бўлиб, у билан суҳбатларимиз қовушиб, ахир дутона бўлганимиз. Муяссархон исмли тенгдошим билан тез-тез қуриша олмасак, бир-биримизни соғиниб қоладик.

Уларнинг ён қўшниси Назми исмли аёл, Собир ақанинг холалари экан. Ҳар сафар қариндошимизникига меҳмон бўлиб борганимда ўша аёлни учратардим. Улар мени кўрганида хурсанда бўлиб, ўзимни, уларнингнинг ҳол-аҳволини суриштириб меҳрибонлик қилар эдилар.

Собиржон ака ва оналари ҳам мен ҳақимда илк бор ўша аёдан эшитган эканлар. Ҳа, орадан кўп ўтмай уйимизга совчи бўлиб келишди. Отамни дунё кўрган, савоҳон, илмли одамларга ҳурмати баданада эди. Ўшанда совчилар Собиржон акани илмди, савоҳонлигини айтишганларида отам розилигини билдирган эканлар. У пайтлари мен педагогика билим юртининг 3-курсда таҳсил олардим. Мени Собиржон ака билан учрашганимдаги биринчи талабим, билим юртини тутатгандан сўнг, олий ўқув юртига кириб ўқиш бўлган. Ўшанда у киши менинг ташлашимни хурсандчилик билан қабул қилиб, розилигини билдиргандилар.

Фотиҳа қилишди. 1956 йилнинг 2 июнида тўйимиз бўлди. У вақтлари Собиржон ака эналитина архитектура олий ўқув юртини муваффақиятли тугатиб, Олмалиқ шаҳрининг бош меъмори бўлиб ишлар эдилар. Мен эса билим юртининг охириги босқичига ўтган эдим.

Келин бўлиб тушган хонадоним ондаси жууда катта бўлиб, ондада кўпчилик эди. Иккинчи жаҳон урушининг барча қийинчиликларини бошидан кечирган қайнотам Одилжон ота ўрта маълумотли, одадий завоад ишчиси, қайнонам Ҳидоятхон она эса уй бекаси бўлиб, ҳам дунёвий, ҳам диний билимга эга бўлган зукко аёл эдилар.

Одилжон отамизнинг ота-оналари вафот этгач, амакилари Фозилжон ака ҳамда уруш қатнашчилари бўлган укалари Турсунбой, Шокиржон ва Мунаввархон синглилари уларнинг қарамоғида қолган эканлар. Одилжон ота ва Ҳидоятхон онамиз фарзандлари Собиржон ака, Иноятхон, Саодатхон, Қобилжон ва Шаҳодатхонларга қандай ғамхўрлик қилсалар, житарларига ҳам ўшандай меҳрибонлик қилардилар. Улар ҳам ондаси бўлиб, шу катта хонадонда бир қозондан овқат еб, бир савовардан чой

ичишар эди. Одилжон отамиз ва Ҳидоятхон онамиз ақлли, меҳр-оқибатли, бағри кенг инсонлар эди. Онда сарбондарининг ғамхўр ва доноликларидан бўлса керакки, қолгандар ҳам катталарни бирдек ҳурмат қилиб, уларнинг панд-насихатларидан четта чиқмай, тинч-тотув ва аҳил-иноқ яшашар эди.

Кўлиб оғир кунларни бошларидан ўтказган Собиржон ака, «мен улғайсам, абагга яхши ўқиб, зўр касб эгаси бўлиб, оиламдагиларни хурсанд қилиб, тер тўкиб меҳнат қилиб, ота-онамга, Ватаним ва халқимга фойда келтираман», дەر эканлар ва болавларча беғубор ниятларини амалга ошириш учун фақат аълога ўқиб, бўш вақтлари ўзи севган мусаввириқнинг илк қадирғочини бўлиб тинмай расм чизар эканлар.

У вақтлари мактабда Собиржон акаларга илк сабоқни Окилхон Шарафиддинов берган. Маҳалладаги жонажон ўртоқлари шундай эсашади: «Собиржон хуш хушқ, ақлли, билимдонлиги ва мусаввириқлиги билан бизларга устоз бўлган. «Бола бошдан» деганларидек, Собиржоннинг чизган суратларига нафақат бизлар, ўқитувчиларимиз ҳам қойил қолишиб, уни биз синфдошларига ўрнат қилиб кўрсатишарди. У бизларга илмда ҳам, амалдаги бошқа эзгу ишларда ҳам бош-қош бўлиб юрарди. Мактабимиздаги деворий газетани чиқариш ҳам Собиржоннинг зиммасида бўлиб, бизлар унинг берган йўл-йўриқлари орқали газетани чиқаришда дўстимизга ёрдамлашардик». Оиладаги етишмовчилик, нонга қорни бирда тўйиб, бирда тўймай яшашларига қарамай, Собиржон ака ўқийдиган, илм олишдан толиқмади. Қишнинг аёз-ли, қорли кунларида йиртиқ қалибини оёғига пайтава қилиб ўраб, мактабга боришини қанда қилмади.

Бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Собиржон акам сўрида нитохини бир нуқтага тикиб хаёлланиб ўтирардилар. Шунда мен ёнларига бориб, «Нимани ўйлабсиз? Хаёлингиз парипон», деб сўраб қолдим. У

киши мента тикилиб, маънос жимайдиладар-да, «Хаёлимга ўтган кунларим келибди. Уруш йиллари эди. Одамлар нон карточкалари билан нон олиш учун узун қатор бўлиб туришарди. Уйнинг каттаси эмас-манми, нон олишга навбат туриш менинг зиммада эди. Ўшандай азобли кунларнинг бирида навбатда турибман. Навбатнинг охири кўринмайдди. Очликдан силдам қуриб борад, аммо ўзимни қўлга олиб, тишимни-тишимга босиб одамлар орасида қаддимини тик туттишга ҳаракат қиламан. Ўша қаторда турганлар ичиди мен ёлғиз эмасдим. Мендай дармони қуританларнинг сафи кўп эди.

Нон олишга навбатим келганда, чарчаганимдан кўзларим қоронғулашиб, нон улашётган одамдан бир илож қилиб улушимни оқдим-да, ортимга буридим. Очман, кўлимда нон бор. Аммо ундан бир бурда олиб ейишга юратим бекламайдди. Чунки уйда бу нонга мўлғазир бўлиб, илҳак куттиб ўтиришлар бор. Ўшанда уйимизга қанча масофа қолганлигини билмайман. Бир пайт силдам қуриганидан кўз оқдим қоронғулашиб, нонни бағримга босиб йиқилдим. Қанча вақт шундай ҳолатда ётганлигини эслай олмайман, аммо қандайдир бетона одам ўрнидан турғазиб:

— Ха-а болажоним-а, қорнинг оч-да, дея уйимиз остонасига етаклаб келганлигини элас-элас пайқатман, — деганда кўзларига ёш олиб.

Ўшанда мен, «Адажониси, ҳаммаси ортда қолди. Ортда қолганлиги рост бўлсин», дедим лабларим титраб.

Шунда хўжайиним:

— Одам кексаир, вақтлар, замонлар ўтар экан. Аммо хотиралар қандай қалбга муҳрланса, ўшандай ҳолатда сен билан бирга яшаб қолар экан. Ўша кунлар ҳозир, бундан даҳзалар оқдин содир бўлгандай кўз оқдимдан аниқ-тиниқ ўтди, — дегандалар бир афсус билан ғамгин жиммайиб.

КЎҚАЛГИ УМР

Одам айро яшай олмайди. Кимдир айтган эди: «Менинг бахтим ёлғизлигимда», деб. Бундай бахт нисбийдир. Бахт одамлар орасида. Чунки кимнидир бахтсизлигини кўриб шўқр қиласан, ўзингга тасалли берасан. Кимнидир бахтини кўриб ҳавасланасан, ўшандай бахтга интиласан.

Хўмас, неки яхши-ёмон кун бор, ҳаммаси одамлар орасидан кечади.

Ўшбу китобни бошлашдан оқдин, «Мен энди ҳеч нарса ёзмайман», деган қатъий қарорга келган эдим. Ўзимни турли соҳаларга уриб кўрдим. Турли-туман одамларга дуэ келдим. Аммо уларнинг орасида оқдий шогирдаликдан нарига ўтмадим. Улар мендан минглаб чақиримлар оқдинга кетгандар бўлиб чиқаверди.

Уйимнинг тўридаги ғаладонда Афғонистон урушида ҳалок бўлган жангчиларнинг туғилган жойи, қаерда хизмат қилганлиги ва қандай ҳолатда ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги хужжатлар ўн йилдан бери турарди. Шу боис у ғаладонни очишга юратим дов бермасди. Бир неча бор очишга ҳаракат қилиб кўрдим. Лекин бўлмади-да...

Қайсидаир кунни ўзимга яқин акаларимдан бири, ёнрик адабиётшўнос олим Қозокбой Йўлдош билан телефонда гаплашиб қолдим. Ақани менда Ислом шoir ижодидан намуналар, бахшнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган китоблари бор эди.

Ўша китоблар сабаб, ака мендан сўрди:

— Романнинг давоми нима бўлди? Тутатдингизми?

Шунда мен алаҳсирагандай бир жавобни қилдим. Олим зийрак одаммасми, ҳеч нарса қилмаганлигини тушунади ва мента:

— Ука, мен сизни нима қилиб юртанлигингиздан хабардорман. Сизни ёзган асарларингиз оқдида бу ишларнинг бир пулга қиммат, — деди жаҳли чиқиб

ва телефон тўшагини кўйди. Ўша тун кўзга уйку келмади. Ўттан кунларимни сарҳисоб қилдим. Кўз оламга турли-туман башаралар, турли-туман адовлар, елкадан зарб беришлар келди. Ўттан умр фйезиз-фараҳсиз, манзисиз-маконсиз бўлиб чиқаверди. Ўзимдан уяйдим. Ўзимни-ўзим бўрлатиб сўқдим. Аммо кўнгила беҳузур эди. Шунда беҳос ҳаёлимга, уйнинг тўридаги ғаладон келди. Шовиб ўрнидан турдим-да, шехт билан эшигини очдим. Ғаладон ичида минглаб укаларимнинг қисматлари битилган опшок қовозлар сарғайиб ётарди. Уларни авайлаб кўлимга оқдим. Укажоналаримнинг бири матъос, бири кулиб турган суратларига тикилдим. Кўнгила эса қай туманли ўзандарда йиллаб сузганлигидан хафа кўринди. Ақл ҳам ортидан эргашгандай эди.

Ҳар доим бир-бири билан келиша олмади, мени сарсон-саргардон қилган икки маъбуда бўлган бир ўзанда сузишга човлангандай. Уларнинг муросасидан юрак ҳам хурсанддай, жисмида қон қайнади. Рухим осмонларга учишга шайлангандай бўлди.

«Роман ўз йўлига. Ана шу шахид кетган укаларим ҳақида ёзман. Уларнинг хотирасини мангуликка дахлдор қилиб кўяман», деган фикр юракда томир отди.

Ҳеч ким билан ҳисоблашмай, ҳеч кимга бир сўз очмай қадамларим Навоий вилоятига бошлаб кетди.

Ул юртда мента ҳамнафас-ҳамдара бўлган укам Бахтиёржон Жамолова ўзимни самимий миннатдорчилигимни билдираман. У мени қилаётган ишимни кўллаб-қувватлади. Бегубор қалб ила руҳимни кўтарди.

Шу ўринда уруш кўрган акаимиз Нейматулла Файзиевдан ҳам алоҳида миннатдорман.

Вилоятдаги шахид кетган укаларимнинг уйлари топиш, уйлари топишганда ота-она, жони жипарлари билан суҳбатлашиш осон кечмади. Ҳар уйда армон,

азоб яшайди. Ҳар уйда жуздовлик шамоли эсади. Ҳар уйда ҳамон туналар тонгта уланади.

Оналар дод солиб йиллайди. Оталар сўзломасдан дарадини ичига ютади. Ўшандай даҳзалар юрак қонга айланади. Кўнгила йиллайди. Ақл «ҳаммаси яхши бўлади. Бу савоб иш. Бир пас сабр қилинглар», дегандай ақлда беради.

Ушбу хонадонларга киришда мента елкадош бўлган, ўзалари ҳам ўша жаҳаннам ўтида куйган укаларим — Ҳолмурод, Ортик, Ўткир, Фофир, Эргаш, Зиёдулла, Фарҳод, Аваз, Фазлидин ҳамда синглим Тўйғунойлари миннатдорчилигимни билдираман.

Улар мени ёлғизлатиб қўймади. Оғир пайтларда ёнимда туришди. Шаҳид кетган укаларим хонадонидан қайғули таассуротлар билан чиққан паллалар кўнгила таскин беришди.

Раҳмат сизларга!

Мени болалигим кечган юртлардан келиб, шу юртнинг фарзандига айланган Азаматжон Шакаровдан ҳам руҳан кўллаб-қувватлаганлиги учун миннатдорман.

Мени ёшлитим ҳам мана шу юртга яқин жойларда ўтган. Шу эл орасидан чиқиб Тошкентга ўқишга борганмиз. Ўқишда мен билан бир партада ўтирган курсдошларим Муҳсинахон ва Бегимахонлар ҳам шу вилоятнинг Кармана туманида яшашди. Кўнгила хуфтон бўлган бир кунни мен уларни излаб топдим.

Оилаларида меҳмон бўлдим. Рухсизликни болалигимизни эслаб енгидим. Улар мента қанот бўлишди. Сизлардан алоҳида миннатдорман, бегубор ёшликнинг ёлғиз ёғоралари!

Муҳтарам китобхон!

Мен кўлингиздаги китобни ўзим ёзмадим. Китобни ул юртларда шахид кетган укаларим ҳикоя қилиб беришди. Мени хизматим эса улар айтган ҳикояларни оққа кўчириш бўлди.

Бир замонлар болалигимиз бирга кетган яқин оғайним бор эди. У жууда ёш ҳалокага учради. Ўттиз бир ёшида бу дунёни яхши-ёмон томонларини би-либ-билмай бизлардан олдин кетди.

Ушбу китобни ёзиш чоғида дўстим бот-бот ха-ёлимга келди. Баъки у, ўзига қисматдош укалари ҳақида ўйлаганлигидан хурсанд бўлдим, тушла-римга ҳам кириб чиқа бошлади.

Бир вақтлар унинг икк шەърий тўплами «Кўда-ти умр» номи билан нашр қилинганди. Пиёзни пў-чоғидай китобчани биз дўстлари ён чўнтақларимизга солиб юрардик. Китобни Назармас, ўзимиз ёзгандек хурсанд бўлгандик.

Ўртоғим вафотига ҳам мана, йигирма уч йил бўлди. Унинг ортидан бир қанча шەърий тўпламлари нашр қилинди. Менинг кўз ўнгимда эса ўша тўплам, жи-майиб турган дўстим сиймоси муҳралиб қолган.

Ушбу китобни дўстим Назар Шуккур хотирасига бағишлаб, уни осмонларга олиб чиққан «Кўдаги умр» шەърий тўплами номи билан атадим.

Чунки дўстимни ҳам, ушбу китобга қисматлари би-тилган укаларимнинг ҳам қолган умраари кўкдадир!..

Муаллиф

КЎНГИ СОҲИЛАРИДА

Кўнглида хуфтон қилувчи қоронғулик қор бўро-нини бошлаб келди. Навоий шаҳри билан Тошкент орадаги узок йўл. Машина ойна тозадаги қорни си-дириб ташлашга элас-элас улғурмоқда. Ён-атрофимда одамлар. Улар чак-чақлашиб суҳбат қуришарди.

Жимгина тинглайман:

Аёл:

— Туркияда тикувчилик қилдим. Ўзим билан икки нафар қизларни ҳам олиб боргандим. Ўларига яхши бўлиб қайтишди.

Иккинчи аёл:

— Нима тикардиларинг?

Аёл:

— Пайпоқ тикардик. Мен Самарқанд шаҳрида ҳам шу касбни эгаллаганлигим учун у ердаги тикув дастохларини ўрганиш осон кечди.

Иккинчи аёл:

— Мен ҳам келинимни юборгандим. Ҳар ойига уч юз, тўрт юз доллар жўнатиб турибди.

Аёл:

— У ерда нима иш билан машғуллар?

Иккинчи аёл:

— Бир кекса аёлга қарайди.

Аёл:

— Унда яхши экан. Ўғлинингизни ҳам кўшиб жўнат-масиз-да?

Иккинчи аёл:

— Ўғлим хоҳламади...

Бейхитёр аёлга юзландим. Ошпоқ юзми, бинойи-дек келишган аёл. Ёнида давонгирдек бир йигит ўти-рибди.

— Ўғлингиз шу йигитми? — дейман бейхитёр.

— Ҳа, — дейди аёл бир кибр билан. Аёлнинг мақрай нигоҳи, ёнидаги давонгирни «Дунёни сув

босса, ўраакка не фам» қабилада ухлашини кўриб, ўзимни тутолмай,

— У эржакми?! — дейман. Менинг гапларим аёлга заррача таъсир қилмай.

— Укам, хозир фарқи қолмади-ку, — дейди лабда табассум билан. Бу гапдан кўнгли суст кетади. Ўзимдан ўзим уялиб кетиб, бу машинада мента жой йўқлигини ҳис қиламан. Олдага ўқдай отилиб бораётган машина ҳайдовчисига:

— Тўхтатинг, — дейман зарда қилгандай. Катта тезликда кетаётган машина бир оз юриб тўхтади. Машинадан тушиб қоламан. Ҳаво совуқ эди. Оёқда кузнинг юпка ботинкаси. Бошда хурпайган соч. Сўпайиб катта йўлда турибман. Изгиринли қор бўрони ўз таъсирини кўрсатади. Бошлар совуқ, оёқлар муздай бошлади. Шунда «бўртга аччиқ қилиб кўрпани куйдирган» дигимни ҳис қилдим. Аммо кеч эди. Жонимга, ёнимга келиб тўхтаган енгил машина ора кирди. Ўзимни машина ичига олдим. Машина қабиnasi иссиқ бўлиб, узоқ кутишдан силлам қурпиганлиги боис кўзга уйқу илindi. Худди туш кўраётгандай, шу кунлар ичида кўрган, билган воқеалар, сиймоалар жонланди. Овозлар қулоқларим остида садо берди.

...Навоий шахридаги бир хонадонга кирдик. Уй соҳибаси бизни кўзда ёш ила кутиб олди. Жилма-йиб йиғларди. Жилмайиши — меҳмон кутиши бўлса, йиғиси — айрилик, жудоликдан сўйлар эди.

Мезбон Норбиби опа, марҳум укаси Шуҳрат Шуров ҳақида шундай санимийт билан сўзлардики, кўнгли эриди, юракда аллатовур ҳислар пайдо бўларди.

— Укам Шуҳратжон мен билан бирга яшарди. Ўғлим Мабруфни жуда-жуда яхши кўрар, ҳар суҳбатимизда онам ва отамни кишлоқдан кўчириб келишени бир қувонч билан сўзларди. Институтни рус тили факультетида ўқирди. У урушдан қайтиб касал

бўлиб қолди. Узок ётди. Шу ётган жойида ҳам ўғлимни ёнига чақириб эржалатарди.

— Тузалиб кетсам, онангтни мента қилган яхшиликларини сента юз чандон қилиб қайтараман, — дея бот-бот такрорларди. Ўғлим ҳам уни яхши кўрар, тоғасига суяниб қолганди.

Жуда хушмуомала эди. Ҳеч ким билан сенсирлаб галлашмасди. Хоҳ катта, хоҳ у кичик бўлсин сизлаб сўзлашарди.

Ўтқир ака сим қоқиб, уйимизга келишларингтни айтганда туни билан йиғлаб чиқдим. Кўз ўнгимдан унинг сиймоси кетмасди. Тушимда у секин овозда:

— Опажон, ўзингизни эҳтиёт қилинг. Ҳали болаларингизга жуда-жуда кераксиз. Мени Умида қизимдан ҳам хабар олиб турунг, — дейди. Тонг сахар туриб қизидан хабар олдим. Қизи бешинчи синфда ўқийди. Мени кутиб ўтирган экан. Югуриб келиб, ўзини қучоғимга ташлаб,

— Аммажоним келди, аммажоним, — дея бағримга сингитиб кетди. Хўрагим келди.

Лекин йиғлай олмадим.

Шуҳратжоним ўз ўғлимадай бўлиб қолганди. Уни эслаганда ичимга бир титроқ қиради. Ўзимни тўхта олмай, йиғлайман, йиғлайвераман. Ўша тун у, тушларимга бостириб қиради. Мени юпатади.

Бутун ҳам тушларимга кирса керак...

Укамни сўнгги кунида ҳам ёнида эдим. Бир пайти: — Опажон, сув беринг, — дейди. Сув бердим.

Орадан ярим соатлар ўтиб жон берди.

Норбиби опа мента тикиди. Бу нигоҳда фам ҳам, қайғу ҳам, ҳамма-ҳаммаси мужассам эди. Мени эса опага бир юпанч сўзини айтолмасдан бошим ҳам эди.

НАВОИЙЛИК ЙИГИТЛАР

Ўлмас Ахтамовнинг кўролош дўсти — ўткир акани кўрган одамнинг дили яйрайди, кўнгли қувончларга тўлади. Жуда серғайрат, жуذا хушчақчақ одам. Тиним билмайди, тинчмайди.

Ўткир ака билан илк танишгандаёқ хаёдан «бу одам билан жаҳаннамга борганда ҳам пана емай-сан», деган ўй кечган. Ҳа, ҳақиқатан ҳам, ўткир ака исмига мос ўткиради.

Ана шундай исми жисмига, ўй-фикрларига мос одамларни учратганда беихтиёр ўйлаб қолсан: ота-оналар фарзандига атаб қўйган исмида ҳам илоҳий нимадир бор. Бу ҳақ сўз.

Ўткир ака билан Навоий шахрида яшаган, бир вақтлар афрон урушида ҳалок бўлган йигитларнинг оилаларига бирга бордик.

Навоий шахрида уйлар кўп қаватли. Ўша уйларнинг сўнги қаватига чиқиш зарур бўлган паллалар ўткир ака:

— Сиз шу ерда дам олиб туринг. Мен югуриб чиқиб тушаман. Агар уйда одам бўлмаса тушиб-чиқиб чарчаб қоласиз, — дейди менга жони ачиб. Бу одамни меҳрибонлигидан хурсанда бўлиб кетаман.

Бир пайти пешонасидан резз-резз тер қуйилиб, кўзлари қувончдан пораб:

— Бор экан, — дея мени ортидан бошлайди.

Икковлон йўлда кетяпмиз. Манзилимиз ўткир аканинг марҳум кўролош дўсти — Ўлмас Ахтамовнинг хонадони.

Ака дўсти ҳақида сўзлай бошлайди:

— Саксон биринчи йилнинг май ойи эди. Қурол-ярғоқ орттан машиналар қарвони билан Термиздан Афғонистон сари юзландик. Юк машиналарида озик-овқат, ёқилғи ҳам бор эди. Довондан ўтиб бир

қақиримлар юрмасдан қарвонимиз ўқ ёмғири остида қолиб кетди.

Олда кетаётган БТР портлади. Қарвон тўхтади. Шунда командиримиз машиналардан тушишта бўйруқ берди. Ҳали урушнинг ҳадисини олмаганимиздан қаердан ўқ учиб келаётганини билмасдан танггиб қолгандик. То бизга ҳаводан вертолётлар ёрдамга келмагунча қимдир ўлди, қимдир ярдор бўлди.

Бизнинг взвод командиримиз Ўлмас ака эди. У киши бизни машина томонга югуриб келиб:

— Навоийлик йигитлар, тирикмисанлар, — дея бақирди. Бизлар яширинган ковақалардан бош кўтарганимизда, кўзи тушиб:

— Ҳаммаларингми, ҳаммаларингми, — дея бир ҳадик ила бизларга бир-бир нигоҳ ташлаганлари ҳамон кўз олдидан кетмайди. Ўшанда ҳаммамизни тирикчилигимизни кўриб Ўлмас аканинг кўзларига қувонч ёшлари келганди.

Кейин машиналарга миниб йўлда давом этдик. Вертолётлар эса бизлар қурушовдан чиқиб кетгунча ҳимоя қилиб борди.

Ўткир ака ҳикоясидан кўнгли тўлқинланиб, бир замонлар Ўлмас аканинг беғубор тонглари, осуда туналари ўтган хонадонга қирамиз. Хонадон соҳибаси — марҳум Ўлмас аканинг рафиқалари Танзила опа эди.

Танзила опа бизларни очик чехра билан кутиб олади. Ундан Ўлмас ака ҳақида сўроқлаб суриптираман. Шунда опа Ўлмас аканинг суратларини олдига олиб келади. Ўзи ҳам суратларга бир-бир тикилиб, секин овозда:

— Ўлмас акамдан ёлғорлик бўлиб қолган қизимнинг тўйини қилдим. Ўзлимни яқинда уйлантирмоқчиман. Вақтларингиз бўлса, тўйга келингизлар. Азиз меҳмоним бўласизлар, — дейди самимият билан. — Ўлмас акам, ўн тўққиз йил шол бўлиб ётди. Энг

сўнги кунни — мартнинг ўн иккисида ўлмас акамнинг жиянини туғилган кунни эди. Мен бормоқчи бўладим. Шунда у киши:

— Сиз, у ерга бориб юрманг. Мени бутун охириги куним, — дедилар.

— Ундай деманг. Мен ҳам ўлиб қоламан, — дедим юрагим эзилиб.

Ўшанда уа-буа иш билан банд бўлиб қолибман. У киши ётган хоната кирсам, бошини қиёлага қўйган ҳолатда ётибди. Бориб кўрсам жони узилган экан. Бодамга:

— Нега менга ҳеч нарсаси демадинг, — десам.

— Отамнинг ўзи хоҳламади. Бошимни қиёлага ўтир, — деди. Ўтирдим.

Ўлим йилгаб юборди. Мен ҳам йиғладим. Хотираси кучай, жуда истеъдодли одам эди. Бир кўрган одамни ўн беш йил ўтгандан сўнг ҳам танирдим.

Кечаги кизимни тўйида жуда ўрни билинди. Одамнинг ёнида шериги бўлиши керак экан. Бу армонни бошидан ўтказгандар чуқур ҳис қилишди.

Ўлмас аканинг суратларини яна қайта расмга тушириб, опа билан хайрлашаман. Шунда опа тортиниб, кўлимга бир журнални тутқазди. Сатрафда нигоҳим оғадим.

«Танзида мактабни тутатиб, ишлай бошлади. Ўша йиллари уни ҳамшаҳари, нафақат ҳамшаҳари, узок қариндоши ҳарбий хизматдан қайтиб келди. Қандай-қомати келишган ўлмаснинг нигоҳи Танзидага тушди. Ва улар бир-бирини ёқтиришиб, рисоладагидек тўй бўлди. Бу бахтли воқеа 1982 йида содир бўлган эди. Ўша давлари ўлмас Навоий шаҳридаги темир кўйиш пехида ишни бошлаган эди. Кўп ўтмасдан қизлари Сабоҳат дунёга келди.

Орадан бир йил ўтиб ўғиллари Ғолиб туғилиб, уларнинг иккинчи қувончига айланди. Бу бахтли-бахтиёр кунларини Танзида ҳеч нарсата ал-

маштира олмасди. Аммо қисматнинг аччиқ ҳақиқати, унинг қалбига оғриқли кунларни муҳради.

Ўлмас ишдан тез чарчайдиган, инжик, асабий одамга айланиб борди. Ўшандагина Танзида уни қаерда хизмат қилганигини беихтиёр эслаб қолди. Ўлмас акаси — Афғонистонда йигитлик бурчини адо этган. У ерда ўлимни, яқинларидан ажралиб қолишни ўз кўзи билан кўрган. Уруш тугатганда, «ҳаммаси ортда қолди», деб ўйлаган ўлмас ортидан уруш уйигача излаб борганди. Урушда бир неча бор жароҳатланган ўлмаса ўша фожиадар ўз таъсирини кўрсатиб, унинг оёқлари ўзига бўйсунмай қолди. Ишни ташлади. Умри касалхонада ўта бошлади.

Кундан-кунга умид ишлари узилиб борди. Амал оқибат докторлар умуртқасини операция қилиш лозимлигини айтишди. Аммо «операциядан сўнг» деган машъум хулоса ҳаммани қалбини титратди. Декан кўп ўтмай ўлмас шол бўлиб қолди. Ўшанда ўлмас йигирма етти ёшда эди. Докторларнинг хулосаси шافқатсиз эди. «Бир умрга...»

Беҳолгина, навнихол қиз бошига эрита, бодаларига қараш каби оғир юк тушди. Аёл чекига тушган оғриқли кунларга мана ўн уч йил бўлди. Аммо у ҳеч кимга зорланмади, ҳеч кимга кўз ёшини тўкмади.

Биз Танзилалар уйига борганимизда, уй соҳибаси бир қувонч билан қарши олади.

Ўлмас ва фарзандлар турган хона шинам, тоза — худди уй соҳибасининг беғубор нигоҳига ўхшади.

Диванда эса катта-катта кўзалари қулиб, чехрасидан жасорат ёғилиб турган ўлмас нигоҳлари билан бизни қарши олади.

У қулиб турад, мен эса шундай гўзад, кўрган кўзаларга қувонч ато қилувчи одамни бундай бўлиб қолишини ҳис қила олмай қийналардим.

У бизларга меҳрибонлик қилишга шошилар, биз тушуна олмаган хитобларини Танзилаҳон:

— Ҳамас акам, сизларни чой ичишга таклиф қилмоқда, — дея таржима қиларди.

«Танзила бир кунмас, юз кунмас, минглаб кунлар Ҳамас аканинг ҳамдарди, ҳамнафаси, суянчилиги айланиб яшайди.

Аёл ҳар кунни ўнлаб қаватли уйлارнинг йўлкаларини тонг ила бошлашиб супуриб-сидирад, миттигина елкасида оиланинг бор ташвишлари эди».

Журналист Инна Баталова Танзила ҳақида яна шундай сатрларни битган:

«Мен Танзилаҳондан сўрадим,

— Сиз одамлардаги энг муҳим қадрайдиган нарсангиз нима?

Танзилаҳон:

— Қачон мени улар тушунишса.

Мен унга кўп бор бир саволни беришга уриндим. Ҳеч иложини қила олмадим. Ахйри, бир кун ўша саволни бердим.

— Сиз ҳали ёшсиз. Фарзандарингиз ҳам катта бўлиб қолаётган. Ҳамасни ногиронлар марказига бериб, бир оз бўлса-да ўзингизни ўйласангиз бўлармиди?

Шунда у:

— Йўқ, мен бу ишни қила олмайман. Мен бу ҳаётга кўникканман. Балки бу ҳол мени қисматидир. Қисматга қарши бора олмайсан-ку».

Бир кунни Муҳаммад пайғамбардан сўрабдилар:

— Илк таъзимни кимга қилиш керак?

У жавоб берди:

— Оналарга.

— Иккинчисини кимларга?

У жавоб берди:

— Оналарга.

— Учинчи маротаба-чи?

Шунда у яна:

— Оналарга, — дея жавоб берган экан.

Ҳа, пайғамбаримиз айтганларидай, аёлга, онага таъзим юракдан, дилдан, қалбдан бўлмоғи керак. Шунча йиллар Ҳамас акани авайлаб-асраган синглимиз Танзилага минг бора таъзимлар бўлсин!

«БУЛАҒУР ТҶИНИ ҚИЛГАНДИМ...»

— Укам Исо уста эди. Ҳарбий хизматга кетиш оқидан қариндош-уруғларни, ёру дўстларини чақириб тўй қилди. Шундай катта тўй бўлдики, онам тўйда одамларнинг гажумлигини кўриб, киприкларига қувонч ёшлари илиниб, Исожонни бағрига босиб,

— Болажоним, битта келин кам бўлди-да, — деган хитобига укам:

— Онажон, хизматдан қайтайин. Сизни хизматингизга хозир нозир келин уйимизга кириб келадим, — деди онамни елкаларини сидаб.

Афсус, минг афсус, укамнинг айтганлари, онамнинг орзулари рўёбга чиқмади. 1987 йилнинг йигирма тўртинчи апрелида Исожоннинг тобутти ҳовлимизга кириб келди.

Яқинда Россия давлатининг мастьула одамлари укамни орденини топираётганда ҳеч хаёлга келмаган ҳолатни бошимдан кечирдим. Укамни орденини тақдирлаган одам сиймосида укамни кўрдим. Нима кор-ҳол бўлганлигини билмоқ истагидида кўзларимни юмаман ва яна қайта у одамга тикиламан. Исожоним эди. Исожоним.

Бир лаҳза ўтиб ўзимга келганимда, нотаниш одам юзидати укажоним сиймоси ҳавога парланиб учгандай бўлди. Шунда-шунда укажонимни ҳалок бўлганлигини, у биз билан бирга эканлигини ҳис қилдим.

Укамнинг вафоти кунни онам:

— Ғалати туш кўрдим-да болам. Ҳарга қулаб тушдим. Болагиним соғ-омон қайтсин-да, илоҳим, — деди рағмин оҳангда.

Ҳа, онам туш кўрган дамлари укам БТРада портлаб, руҳи самога кўтарилган экан.

Укамни олиб келишдан оладин:

— Дадажон, — дея сўзлашим билан дадам ҳам:

— Ҳой, кизим, — деди пешонасига уриб.

Онамни бу машъум хабардан воқиф қилишга ҳеч кимнинг юраги бетламади. Онамнинг қон босими баланд эди. Кўкжисдан бўлган бу жудаликни кўтара олмамлигини сезиб, доктор чакиртириб муолажа қилдирадик. Кейин кўшимиз Карима хола оладига кириб:

— Кўшми, Исожон оёғидан лат ебди, — деганда-рида, ўрнидан сапчиб турдилар ва:

— Йўк, сенлар ёлвон гапиряпсанлар, — дея юраги куйиб йиғлаб юборганди.

Укамнинг тобутини олиб келишди. Кичкинагина тўйнуқчадан юзи, бир оз очилган лаблари орасидан маржондай тизилган тишлари кўриниб турарди.

Дори таъсиридан чиққан онам эса:

— Болажонимга булутур тўй қилгандим. Бу йил тобутини олиб келишдими, — дея фарёда соларди.

Исожон уйимизда тўрт соат меҳмон бўлиб кетди, хоҳос...

ТУТ ОСТИДАГИ МЕҲМОН

Остона хатлаганимда қадди дол бобо, боши ҳам онахон мени қаршилади. Иккови ҳам мени куттанди эди. Улар хурсандчилик билан меҳмонхоналарига бошлашди. Бобо билан, онахон билан хола-ахвола сўрашдик. Кейин бобо бизларга маънос нитох ташладди. Бу нитохда «бизни сўроқловчилар ҳам борми» дегандай хайрат бор эди.

Шунда ёнимдаги ўтқир ака нима максдада келганлигимизни тушунтирди. Бобонинг боши эгилди. Момо жойидан турди. Тўрада осиллик ўғли суратига яқинлашиб:

— Мана шу болам-да, шу болам, — деди худди сурат билан галлашётгандай.

Кейин момо, яна нимадарадир деди. У галларни мен илғамадим. Суратга тикилман. Ёниб турган чехра, ўтқир нитох. У худди ота ва онасининг ҳар бир қадамини, нафасини, нитохини кузатиб тургандай эди. Негадир кўнгли кўтарилиди. Бобо ва онага у ҳар доим ҳамдара, ҳамнафаслигини ҳис қилдим.

Айтадиларки:

Оғамлар бор — ўлтига тирикдур,

Оғамлар бор — тирикча ўлиқдур.

Бундан алаҳзамонар тириклик аталмиш гўшани ташлаб кетган Бахтиёр Бежонов сиймосида ўша — унча-бунча одамга насиб қилмас тирикликни кўрдим. Бу тириклик — мангу, барҳаёт тириклик эканлигини кашф қилдим.

Бобо ўрнидан турди. Кампири ёнига борди. У ҳам ўғли ила шивирлашиб, ниманидир таллашди. Ёнимда ўтирган ўтқир ака ҳам, мен ҳам бизни хаёлот дунёсига ҳеч қачон меҳмон бўлмаган бу ҳолатни мушоҳада қилолмасдан хайкалдай қотиб турадик.

Кейин улар бир-бирига суянгандай жойларига келиб ўтиришди. Улар бир сукут ила тиз чўкканларидея ёлғизликни кашф қилдим. Юракдан узилиб тушган зурриётнинг йўқлигини ҳис қилдим.

Бир даҳза сукут сақладик. Бу сукут узок йилларга чўзилгандай бўлди. Орамизда сўз учмади. Бир-биримизни сўз ила қаршиламадик. Ёнимда ўтирган ўтқир аканинг нафасини эшитиб турдим. Сукунат тарапт тортила бошлади. Асаб тораари хозир-хозир узайадигандай ҳолатдан чўчиб тушдим. Бу мувозанатсиз ҳолатдан бобонинг ўзи кутқарди. Секин, дунёнинг ўткинчилигини, ҳаммамиз бу тириклар оламига меҳмон эканлигимизни ёдга солгандай:

— Ёзининг жазирамасида ўғлим соя-салқин жойда ётсин деб, унинг қабрита тут экканман. Ҳозир у тут жуда катта бўлиб кетган. Ҳар ҳафта қабрита борганида, «Бодам, сен иссиқда қолиб кетмаслигини учун қабринга тут экканман. Сен шу тут соясидаги мени меҳмонимсан, аммо одамга келолмайсан», — дея йиғлайман.

БҮРЧ

«Ассалому алайкум, мухтарам Ҳомамаш Ҳомаматовчи!

Ушбу мактубни Сизга ўзингиз Зокир Ҳомамтовичнинг вазов қондириш ўғлимоққа.

Бизнинг қисмиқиз ватананг ташқарида ўз хизмат бурчини ўталоққа.

Тўрисиқни айтганида, бу ерда хизмат қилиш осон кечмайдиган. Аммо бизнинг қисмиқиз оғуларидиган мақсадини бекаму кўш бажариб келоққа. Шу боис зобит ва аскарлар ичига оғу ва меғда олганилар талайгина.

Бу ерда анча вақт хизмат қилиб, тажриба олтирган аскарлар янги келганлар билан ўз тажрибаларини баҳам кўришади.

Сизни ўзингиз Зокирга хуғу шунгай ёғуғани тваруғи сержанти Шанев қилоққа. У ўзингизнинг қондириш хисобаниб, бир ярим йилдан бугун Афғонистонда хизмат қилиб келоққа.

Ишончим қилоқ, ўзингиз Зокир сизни юзингизни ерда қаратмайдиган. Орадан бир йил, бир ярим йил ўтиб ўзи ҳам ёш аскарларнинг севимли қондиришга айланади.

Сизга хуғуғи билан, вазов қондириш, тваруғи қатта лейтенанти Крохмалок Юрий Викторовичи.

Ушбу мактуб, Зокир Имонқуловнинг отасига ўғлини энди хизматга борган вақтида юборилган. Қў-

лимада яна бошқа мактублар. Уларнинг бирида Зокирнинг қалоб изхори битилган.

Унда шундай сатрлар бор:

«Ориф ака!

Отам-онам, ака-укаларим, синглиларим соғ салоғатлариди? Ҳаммасига ошани саломини етказинлар. Мен хизматни ўталоқуғаман. Бу ерда зийраклик, хушёрлик, мерганилик бўлмаса ҳаётинг ҳар лаҳзада хавф остида қолиши мумкин. Шунгай ҳоғлар бўладики, уғлаб ётганингда ҳалло пашанинги учинган ҳам хушёр торласан».

Беихтиёр хаёлларим Зокир яшаган юртга бошлаб кетади. Зокир мактубларида бот-бот тақорланган Ориф — Зокирнинг ақаси. Ориф уқасини шундай эслайди:

— Оидада отамни бир ўзи ишлаганини учун бизлар қийнаиб катта бўлдиқ. Уқамни ўзим мактабга олиб борганман.

Зокир қуғуғи, зийрак бола эди. Адада қўй боқардик. У ёш бўлишга қарамасдан ҳар доим мента ҳамроҳ бўларди. Мактабдаги ўртоқларининг жүрабошиси эди. Ҳаммаси унинг айтганини қилар, катта синф ўқувчилари уни ўртоқларига тегажовлик қилса, чидаб туролмасдан улар билан ёқалашиб кетарди. Ҳарбий хизматга кетиш олдидан, ҳамма ўртоқлари йиғилди. Катта тўй бўлди.

Поездга миниб, бизларга қўлларини чўзиб хайрлашгани ҳамон қўз олдимада.

Уни Афғонистонга кетмаслиги учун қўп ҳаракат қилдик. Аммо ўзи бўйин бермади.

Бутунларда ўғлаб қарасам, уқам ўз ажалини ўзи қуғиб боргандай туюлади.

Жуда меҳрибон, жуда ҳаракатчан бола эди-да.

Афсус...

Ориф ака бир лаҳза сукут сақлаб:

— Уйда ухлаб ётгандим. Тушима бир тоғли жойда нимадир портлади. Чўчиб уйғониб кетдим... Орадан икки кун ўтиб укамнинг тобутини олиб келишди.

Қорачадан келган, соҳлари жингалак эди. Аўстлари уни «Пеле» деб чақирришарди.

Отам уни кўп кутди. Кўчага чиқиб ўтирарди. Хаёлимда боласи ҳозир келиб қоладигандай.

Ўша вақтлари адамдан ўзим ҳам Афғонистонга кетишга чорландим. Отам қўймади. Ундан олаинроқ акам Юсуф ҳам ўша юртларда хизмат қилганди. Зокиржон атиги олти ой хизмат қилди. У яхши мерган бўлган. Хатларида «Кечалари уйқум келмайди. Тушларимда автомат отиб чиқаман», деб ёзарди.

У БТРада портлаган.

Ха, Зокиржон шундай қисмат оловида қолган эди. Уни сўнгги кунда ёнида бўлган командири шундай ёзади:

«Ассалому алайкум ўрток подполковник!

Сизга ушбу мактубни катта лейтенант Рогозин Андрей Владимирович йўлламоқда. Биз Сиздан аскаримиз Имонкулов Зокир Холматовични қандай ҳалок бўлганигини билиш ҳақидаги мактубингизни олдик. Мен 1986 йилнинг август ойидан хизматни Афғонистонда ўтамоқдаман. Зокирни билган зобит ва аскарлар алмакачон бу юртни тарк этишган. Фақат мен қолганман.

Зокир мени кўз олдимида ҳалок бўлди.

Ҳамон у билан сўнгги бор суҳбатлашганим ёдимда. Мен ундан сўрадим: «Сен қачон хизматни тугатсан?» У жавоб берди: «1988 йил август ойида!». Ўшанда мен: «Унда икковимиз бирга кетар эканмиз. Мени оилам Каттакўрғонда. Бу ерга келгунча у ерда хизмат қилганман», дедим.

Ўша кунни бизни батареямиз жанговар топириқ олади. 1986 йил 1 ноябр кунни соат иккида карвонимиз йўлга чиқди.

Орадан йигирма беш минут ўтиб, кўприкни четлаб ўтаётганда Зокирлар бошқариб бораётган машина фугас минасидан портлади.

Машинада батарея командири катта лейтенант Чимиль билан етти киши бор эди.

Машина кучли портлашдан ағдарилиб тушди. Ўшанда биз машина ичидати куруа-яроғларни олишга ҳаракат қилдик. Аммо улар портлашни бошлаганда, фақат битта ярадорни олиб чиқишга улгурдик. Ёнаётган машинадан ўн метрлар нарида яна бир одам ётарди. Шунда бошқа машина билан ёнаётган машина олдини тўсиб, ётган одамни олиб кетишга ҳаракат қилдик. Қачон ётган одамга яқинлашганимизда, у Зокир бўлиб чиқди. Уни плаш палаткага жойлаганимизда, Зокирнинг ҳалок бўлганигини билдик.

Бу машъум воқеа 1986 йил 1 ноябр соат иккидан йигирма беш дақиқа ўтганда содир бўлган эди.

Зокир билан бирга батарея командири, катта лейтенант Чимиль, ҳайдовчи-механик, одадий аскар Мороз, миномёт отувчилар — одадий аскар Ҳусейнов, одадий аскар Наврўзов, бўлирма командири кичик сержант Қошпиновлар ҳалок бўлишди. Уларнинг хотираси бир умрга биз билан бирга яшайди.

Батареяга янги машина келтирилади. Уни моҳир ҳайдовчи кичик сержант С.Р. Жақсомиқов бошқармоқда. Унинг бортига Зокирлар ҳалок бўлган машина номери «104 ёзилган» ва «Ватаннинг ҳалок бўлган фарзандлари хотирасига» деган имзо қўйилган.

Ўрток подполковник! Сиздан илтимос, атар иложи бўлса биз аскар, сержант ва зобитлар номидан Зокирнинг ота-онасига, яқинларига чуқур ҳамдарадлгимизни билдириб қўйсангиз.

Ҳурмат билан, катта лейтенант А.В. Рогозин».

Ўтмишдан бутунга қайтаман. Кўз олдимида Зокиржоннинг акаси Орифни биз билан хайрлашиш олдидан:

— Онамиз ёшлигимизда вафот қилган. Отам уйданмади. Олти нафар фарзандини боқиб қатта қилди. Сизлар бутун укамизни сўроқлаб келибсизлар. Сизларни ҳуао сўроқласин. Укамизни ҳам бутун руҳлари шод бўладиган кун бўлди-да.

Кечаги тунда бир туш кўрғандим. Укам икковимиз хуш-хурсанда кўй боқиб юрибмиз. Икковимизнинг хурсандачилигимиз бутун уни яна қайта эсалантимизда бўлса керак...

Мен Орифларнинг хонадонни билан хайрлашгандан сўнг орадан бир неча кун ўтиб Зокиржон ва Орифларнинг акаси Юсуф ака билан юзма-юз бўлдим.

Юсуф ака жуда хушчакчақ, кўрган одамни баҳри-дили очилдиган бегубор одам экан. Тўни билан галлашиб чиқдик. Орада Зокиржоннинг кулодош дўсти Баҳодир Рамазоновни ҳам чақириб келишди. Баҳодир қотмадан келган, чайир йилит эди.

Ўша тўни суҳбатда Юсуф ака:

— Бизни бир тоғамиз бўлган. Ўн саккиз ёшида дарёга чўкиб вафот қилган. Зокиржон ҳам ўша тоғасига ўхшаган бақувват эди.

Ака-укаларимиздан биронтамиз Зокирға ўхшамаймиз.

Укамнинг тобутини бир қирғиз прапоршчик билан бирга олиб келганмиз. Йўлда мен ундан:

— Шу тобутнинг ичига укам борлигига ишонасанми? — деб сўраб қолдим.

— Юсуф ака, мен мусулмонман. Сизни алаб-нима қиламан. Агар ишонмасангиз, уйга боргандда тобутни очиб кўринг, — деди.

Уйга олиб келгандан сўнг болталарни чархлаб тобутни уч сантиметрлар жойини тешдик. Ҳид чиқди. Ўшанда кишлоқ оксоқоллари:

— Тобутни очма. Уни шундай ҳам қийналганлиги етмайди, — деганда хушнингга келдим.

Мен ҳам ўша юртда хизмат қилганлигим бонс, у ерлардан тобутларда нималар келишини яхши билардим. Шу сабаб кўнгида гумон бор эди-да.

Юсуф ака гапи сўнгида Зокирнинг дўсти Баҳодир:

— Мен Зокирдан олти ой илгари Афғонистонга борган эдим. Бир вақти ёш аскарлар келиб қолди. Улардан мен:

— Навойликлардан ким бор, — деб сўрадим. Келган аскарлар ичидан уч нафар қоп-қора йилитлар ўрнидан туришди. Уларнинг ичидан бир йилит:

— Э-э-э, ака, — дея мен томон юрди. Таниш чехра эди. Қарасам Зокир. Бизлар кучоқлашиб кўришдик. Зокир анча ўзгарган. Қадди қомаги тик, елкалари кенг, аял қомаги йилитга айланганди.

Йўқ, орадан бир оз вақт ўтиб бизлар ажралишдик. Улар бошқа қисмда хизмат қиладигандар.

Мен уйдагиларга «Германияда хизмат қилайшман», деб мактуб ёзардим. Орадан кўп вақт ўтмай уйдан хат олдим. Унда шундай сатрлар бор эди: «Дўстинг Зокир, Афғонистонда ҳалок бўлди».

Э-э-э, ўшандаги аҳволимни сўз билан таърифлай омайман.

Баҳодирнинг овози ўзгарди, лаблари титради. Киприкларига ёш илинди.

Зокирнинг суратига тикилман. Кўзлари ёниб турган йилит. Кўп вақтлардан бери ҳаёда бир ўй чарх уради. Афғонистонга унча-бунча йилитлар кетмаган. Юртнинг асл фарзандлари сафарбар қилинган эди. Улар довюрак, ботир, одам боласига меҳрибон укаларимиз, акаларимиз эди. Қай бир хонадонга қирмайин, марҳум укаларимнинг бири бастакор, бири кўшиқчи, бири шoir, қай бири эса спортчи бўлиб чиқди. Мен бу олдий ҳаётий ҳақиқат қарши-

сида лол қолдим. Кўнглида эса «Нега улар, нега улар, нега ўзгачалар кетмади?!» сўроғи бор эди.

Зокирининг яна бир қуролаш дўсти Акмал у кунлар хотирини ёдаб шундай деганди:

— Бизлар Навоийдан ўттиз киши эдик. Ҳали Афғонистонга ўтмагандик. Ўшанда бир сержант билан тортишиб қолдик. Сержант бизга:

— Ҳамманг бу ерда гўдайсан. Афғон, деса юракларинг така-пука бўлиб кетади, — деса бўладими. Ўшанда ғуруримизни поймол қилган сержантга:

— Қани қоғозинг. Биз борамиз, — дедим. Йигитларни ҳаммаси мени гапимга қўшилишди. Ўша тап билан Афғонистонга бориб тушдик. Бир ой тайёргарликдан сўнг бизларни бўлиб юборди. Бир кунни укамдан хат олдим. Унда Зокирининг ҳалок бўлганлиги ёзилган эди. Хатни қандай ўқидим, пулмётни қандай кўлимга олдим, билмайман. Кимлардир мени кўл-оёғимни борашиганди хушимга келдим.

Кейин билсам, пулмётни қишлоққа тўғрилаб отган эканман.

Ҳамон мен ўзимни Зокирининг ўлимида айбдор ҳисоблайман. Чунки ўттиз кишидан фақат Зокир қайтмади. Мен ўшанда сержантга аччиқ қилиб, «Афғонга борамиз», дегганимда дўстим тирик қолармиди? Самолётта миниб ҳавога кўтарилганда қулоқларимиз битиб қолди. Ўшанда Зокирининг:

— Эй, Акмал, нима бўлапти, — деганлари ҳамон қулоқларим остида жаранглаб турибди...

ҲАМОН МЕН ЎЗИМНИ ЗОКИРИНИНГ ЎЛИМИДА АЙБДОР ҲИСОБЛАЙМАН. ЧУНКИ ЎТТИЗ КИШИДАН ФАҚАТ ЗОКИР ҚАЙТМАДИ. МЕН ЎШАНДА СЕРЖАНТГА АЧЧИҚ ҚИЛИБ, «АФҒОНГА БОРАМИЗ», ДЕГАННИМДА ДЎСТИМ ТИРИК ҚОЛАРМИДИ? САМОЛЁТТА МИНИБ ҲАВОГА КЎТАРИЛГАНДА ҚУЛОҚЛАРИМИЗ БИТИБ ҚОЛДИ. ЎШАНДА ЗОКИРИНИНГ:

— Эй, Акмал, нима бўлапти, — деганлари ҳамон қулоқларим остида жаранглаб турибди...

совуқ баданларни жунжиқтирар, енгил-ёпи ки-йимлардан ўтиб жисминга санчилад, хаёлда аллатовур, тушуниб бўлмас ҳислар ғалаёни, кўнгли нени иштини билмайсан. Худди самод мўламак қолиб, қай ён учини билмай қолган полапондай юрак беҳол уради. Оёқлардан мадор кетгандай. Зўра ше-рик ортидан судралама. Асабларим таранг торти-ган. Уларнинг торлари орасида жудоликлар алласи. Илк бор жудолик алласини эшитган одамга қийин бўлар экан. Ортаги бор ҳаёт қувончлари алмакчон кўнгли тўшларини тарқ этган. Фақат алла... Мента ёт алла. Кейин у мени алдамга айланиб қолди. Алла айт-ган одамлар қалби билан қалбим туташди. Жўр бў-либ айрилиқни, армонни, соғинчни, жудоликни қуй-лай бошладик. Нотаниш овозлар туташди. Бир овозга айланди. Бир-биримизни қалбимизга кириб бордик. Аллоқибат бир одамга айландик. Кармана осмонид-ги қора булутлар бизнинг овозимиз акс садосяга ай-лангандай. Улар ҳам бизга ҳамдара, ҳамнафсдай эди.

Совуқдан дилдираб бир ошхонага кирдик. Хона иссиқ эди. Увишган жонга илклик энди. Таранг тортилган асаблар юмшатгандай ҳолсизликни бошдан кечирдик. Ёнимдаги шеритим ачингандай мента ни-тоҳ ташлади. Мен уни хавотирига парво қилмадим. Бир лаҳза ўтиб унинг борлигини ҳам, йўқлигини ҳам ёддан чиқардим. Ўз хаёлларим, йўқ-йўқ ўз хаёла-рим биланмас, ҳаммамизнинг хаёлларимиз билан яшай бошладим.

Укажоним Фахридин Мардонов.

1984 йили Қандаҳорда ҳалок бўлган.

Укаси ҳақида акиси Нажим ҳикоя айларди:

— У жуда кучли бола эди. Новчадан келганди. Тошпирик олиб кетаётганда тоғ орасидаги пистир-мага тушиб қолган. Ўшанда ўн уч зобит ва кўпгаб аскарлар ҳалок бўлган. Ҳалок бўлганлар ичида укам Фахридин ҳам бор эди.

Кимнидир тўйида бир йилит олдимга келиб,
— Сиз Фахридиннинг акасимисиз? — деб сўраб қолади.

«Ҳа», дейишим билан мента саволомуз тикилиб турган кўзларидан шовуллаб ёш қуйилиб, мени маҳкам бағрита босди. Кулоқларим остида эса унинг: «Қандай яхши оғайним эди. Қандай яхши оғайним эди», — деган овози эди. Ўзим ҳам унинг мунгли, оғир, босик овози фарёдига чидаб туролмай, қўшилишиб йиғладим. Ўша кун тўй ҳам, хурсандчилик ҳам татимасди. Уйга қайтдим кўнгли хуфтон бўлиб. Уни эсладим, уни ёмладим. Суратларига тикилиб йиғладим.

Биласизми, ўшанда мени етти ухлаб тушимга кирмаган мўъжиза юз берди.

Унинг сурати тилга киргандай бўлди. Мен у билан гаплаша бошладим. Нималарни сўйадим, нималарни сўрадим, билмайман. Билганларим кўнглим хотиржам тортди. Тинч, осуда уйкута кетдим. Ўшандан буён укажонимни эсасам йиғламайман. Йиғасам, у хафа бўладигандай. Ўша сурати билан гаплашган кун у мента йиғамасликини уқтиргандай эди.

Одамни одамга бўлган меҳр-мухабати четара билмас экан. Асли четарадар ака-ука, опа-сингил орасида ҳам кечилиш мумкин. Унда ўша четарадар ўкимаслик, қалб аталмиш боғ саҳрога, вужуд тошга, кўнгида заррача одамни одамга меҳри йўқ жигарлар риштасида ҳам учраб экан. Мен бу ҳаётини ҳақиқатни ўз бошимдан кечирганимни учун ҳам чуқур хис қиламан.

Ёлгон сўзлаш, ўзини фаритгадай кўрсатиб екадан зарб бериш, харомдан топишган пул ортидан тинимсиз қувиш — буларнинг барини кўрдим, тувоҳи бўладим.

Бутун қаршимда ўлтирган аёл, марҳум Фахридиннинг янғиси Майрам Мардонова эди. Майрамхонни қайниси ҳақиқати сўзларини тинглаб, беихтиёр

Фахридинга ҳавасим, ҳатто яхши маънода ҳасадим ҳам келди. У қайини ҳақида кўзда ёш, худди ўзининг жони жигаридан ажралиб қолгандай сўзларди. Келинт, ўзини тинглант. Кейин бир сўз айтмасиз.

— Э-ҳ-ҳ, қайиним укам эди. Тандинга нон ёпсам, югуриб келиб тандинга ўт қадар, агар ўғлим Сайид йиғлаб қолса, «Опжон, нега мени укамни йиғлатяписиз», — дея уни опичлаб олиб, бағрита босиб юлгитишга ҳаракат қиларди.

Афронистондан мактублар ёзарди: «Сайиджон, мен сента жинси шимчадар олиб кўйдим», — деб. Севган қизи бор эди. Кетип олдидан:

— Опа, мен шу қиздан бошқа ҳеч кимга уйланмайман. Мени кутсин, — дея бот-бот такрорланган. У ҳалок бўлгандан кейин ҳам севган қизи узоқ йиллар эрга тегмасдан, Фахридиннинг ёди билан яшаб юрди. Ҳозир ҳам тўй-матъакаларда учрашиб қолсак, унсиз йиғлайди. Унга қўшилишиб мен ҳам...

Онамиз Шарофат, ўғлининг жудолигига бардош бера олмади. Ота-онанинг тирикчилигида боласи ўлмасин экан. Ҳозир онамни тирик кунларини эслайману, маънос кўзларини, рамгин чехрасини кўриб турибман. Қандай соғлом аёл эди. Қандай соғлом...

Фахридинжонни қабрга узатган кунимиз бутун — ўн бешинчи декабр эди.

Аёлнинг ўн бешинчи декабр сўзидан сесканиб кетаман. Кўнгли амлатовур хисларга тўлади. «Жоининг жаннатда бўлган бўлсин, укажоним», дея шивирлайман.

«ШОШИБ КЕЛИБ, ШОШИБ КЕТГАН БОЛАМ»

Одам боласи икки хил ҳаётни бошидан кечириб яшайди, деб ўйлайман. Бирини бахтиёр, шўх-шодон, шиддатли умр бўлса, иккинчисини ўйчан, оғир-босик, кўнгида оғриқлари бисёр ҳаёт йўлидир.

Табиатнинг тарозиси палласи ҳам тенг-ку. «Ойнинг ўн беши қоронғу, ўн беши ёруғ», деган ноёб топилмадан ҳам кўриниб турибдики, икки ҳаёт, икки умр неки тирик жон борки, ҳаммасида бирдай кечади.

Ёшлик ўзининг шиддати, жасур-жангарилги, оловдай ёниб туриши билан белгиланса, кексалик ўша ёшликдаги ҳаёт тажрибасининг бир нуқтага йиғилган ҳосиласига ўхшайди. Эа орасида шуҳрат қозониш, элнинг яловбардорига айланиш, халқни ортидан эрташтириш каби эзгу ҳислатлар ёшликнинг маҳсулидир. Унда қайноқ қон, чўрт кесиш, таваккалчилик каби кўплаб унсурлар мавжуда бўлиб, уларни бир нуқтага туташтирганлари ҳақиқий маънода халқнинг суюмли инсонларига айлантирадилар.

Шу йиллар ичида жуда кўплаб оилаларнинг меҳмони бўлиб, улардан эшитган, кўрган, билган воқеа-ҳодисалар мени шундай фикр, шундай ҳулюса қилишга ундади.

Кексаликнинг энг оғир юки, қалб қобилидан чиқиб, ақл тўшасига киришдир. Бу ҳам одамни жуда кўп нарсалардан жиловлайди, мулоҳаза, мушоҳада қилишга ундайди. Бундай япаш жуда оғир, жуда қийиндир.

Кексалик — бир замонлар боту роҳларга бурканган воҳани замонлар, даврлар ўтиб чўлу биебонга айлантиган даврини ва ўша чўлу биебон ичида ёлғиз қолаган улкан дарахтнинг қисматини эслатида.

Чунки кекса одам — ёру дўстларидан, қавм-қариндошларидан, кўнглига яқин бўлган жипарлўшаларидан ажралиб, ёлғизланиб қолади. Бу қисмат уларнинг иккинчи ҳаётининг оғриқли кунларидир.

Мени қаршимда ўтирган Баҳром бобо ва Ашुरа оналар нитоҳида ана шу оғриқларни кўрадим. Баҳром бобо саксон беш ёшда, Ашур а она етмиш олтида.

Уларнинг уйига ёлғиз ўзим кириб бордим. Карман — шаҳар. Шаҳарларда уларнинг дарвозаси берк

бўлади. Мен урушда ҳалок бўлган Шавкатжон Мардоновни сўроқлаб-суриштириб борганида дарвоза эшиги очик эди. Аммо ичкаридан ҳеч бир овоз эшитилмагач, кейинроқ келишга қарор қилдим.

Орадан бир-икки соатлар ўтиб Шавкатжоннинг уйи дарвозасидан ҳовлига қадам босганимда, Ашур а она кутиб оқди.

Кексалик ҳам аслида хусн. Кимтадир у ярашади, кимдандир у ётсирайди. Кексалик гўзаллиги Ашур а она сиймосида янада кўр очтандай эди. Она:

— Қани, кел-чи болам. Бўтун ош қилиб ўтиргандим. Яхши кунда келдинг-да, — дея мени меҳмонхонасига бошлади. Ичкарида отахон бор экан. Отахон ҳам мен билан кўришиб, худди нозик бир меҳмонни кутгандай уйнинг тўрғига бошлади. Улар хурсанд эди. Кўнглим кўтарилди, мен ҳам хурсанд бўлиб кетдим. Орамида «сен нотаниш меҳмонсан», деган парда йўқоди.

Ана шу ҳолатни мен ҳам бошдан кечирадим. Ана шунда одам одамни тафтини олишга имон келтирдим. Дастурхон атрофидаги бир даҳзаллик сукут адоғида, мен мақсадимни уларга тушунтирдим.

Чолу камшир сўзларимдан хафа бўлмади. Хурсанд бўлишди. Худди фарзандлари тирикдай сўзлай бошлашди.

Ашур а она:

— Ўғлимни шарофати билан биз бой бўлдик. У кўй боқилишни яхши кўради. Тонг саҳар кўйларини дадага олиб чиқиб боқарди. Ҳам мактабга боришга улгурар, ҳам кўйларини боқишга. Соғлом, бақувват эди-да. Рус синфига ўқиди. Дўстлари ҳам кўп бўлиб, қовлимиз бозор бўлиб кетарди. Яхши спортчи эди. Ёшлигидан:

— Она, мен Павел Корчагин бўламан, — дерди.

Ҳа, болам Павел Корчагин бўлиб кетди. У Ҳиротта тушди. Бир хатида: «Онажон, бизлар шундай бир гўзал жойда турибмизки, таърифлашга тилинг

ожиэлик қилади. Бу ҳовли бир бойнинг уйи экан. Ҳовли жуذا катта. Мевадарнинг барчаси — олма дейсиэми, шафтоли, ўрик, узум дейсиэми ҳаммасидан бор. Шундай уйимиз куйисидан катта сой ўтади. Суви шунчалар тиниқки, суэиб юрган бадиқлари кўриниб туради».

У мактуболарини хурсанда бўлиб ёзарди. Мен эса унинг хатларини ўқиб йирадарим. Хаёлимда эса: «Эй, болам, у одамлар шундай тўзад маконини ташлашиб, сенларни тинч кўярмиди», деган ўй ўтади.

Ҳай, аттанг, аттанг шу ўй нега хаёлимга келди, экан-а! Шу ўй хаёлимга келмаганида, болам ўла-масмиди?!

Ўшандай хатларини олган кунининг бирида юратимни чагталлаб юрдим. Кўнглим ғаш эди. Бир илож қилиб тушни тонгта уладим. Эрталаб хўжайининини кузатиш учун ховлидан ташқарига чиқсам, уйимиз олдидagi катта кўчани кесиб, икки нафар харбий кийимдаги одамлар шошиб биз томонга кела бошлади.

Юратим орқага тортиб кетди. Хўдога ялниниб шивирай бошладим: «Эй, хўдо, Шавкатжоним омон бўлсин-да, ишқилиб». Улар мента яқинлашиб келаверди, келаверди. Қаршимда туманли сиймо пайдо бўлди. Сўзладими, сўзламадимми, билмайман, эшитганим, «Мардонов Шавкатни уйи шуми?»,

Уларга жавоб бердимми, бермадимми, билмайман. Билганим ўғлим энда, йўқ эди.

Тобутини олиб келди. Ўзим уни очдирмадим. Уни қай ҳолатда ётганлигини сезиб турадарим. Кўрсам, юратим бардош беролмай ўлиб қолардим. Тушларимга киради. Аммо гапирмайди.

Оидада мен қаттиққўл эдим. Шу сабаб ўғлим опадарини хар доим менадан огоҳ қилиб туради. Опадарини жуذا яхши кўради. Ҳамсояларининг ҳаммасини унга хаваси келарди. Кўп шўх болаларга

шахмат, шашка ўрлатиб, уларни ёмон йўлга кириб кетишларидан сақлаб қолганди.

Яхши бокста тушарди. Бокс кўлақонари ва хатларини кимлардир олиб кетди. Ҳамма нарсасага қизикади. Ҳаммасига улуғуради. Шошиб яшаб, шошиб кетди-да.

Яхши бола бағрингда кўп турмас экан... Тирик бўлганида, бизларга суянчиқ бўлармиди...

Ашура она йирамади. Шундай сокин сўзладикки, худди она-бола орасидagi масофа бир қадам эди. Кексаликнинг буюк қудрати ҳам шунда бўлса керак.

Кўнглимдан бир ўй кечади: «Бобо ва она қолган умрини ўғли билан учраштирувчи қисқа йўл эканлигини алмақачон сезиб бўлишган эди». Улар мени кетаман дейишимга изн бермади. «Ошни биргаликда баҳам кўрамиз», дейишиб, мени кўярда-қўймай дас-тухон устидаги нозу неъматларга ундайди.

Не мақсада юрганлигимни биллиб олишгач, «Бобом, шу ерда ётиб юравер. Бизлар ёлғизмиз. Ўғлимизнинг йўқлигини бидирмайсан» — дейишдаги чолу камшир жўр овозда.

Улар билан хайрлашаман. Ҳайҳотдай ҳовли. Ҳайҳотдай ховлида чолу камшир. Беихтиёр кўз олдимга, шу ҳовлини тўлдириб юриши мумкин бўлган иним Шавкат келди.

Уни бор бўй-басти билан хаёдан кўз олдимга келтираман. Ёниб турган сиймо, жони ичига ситмаган даш қомат йигит, отаси, онаси қуршовида.

Чор атрофда югуриб-елиб юрган набиралар, зваралар. Ҳовли шўх-шодон шовқинарда тўлган маконга айланган.

Саробли хаё менадан чекинади. Қаршимда Баҳром бобо, Ашура оналар. Қади дол, юзарида маржон-маржон ажинар шодаси.

Ҳайҳотдай ҳовли. Сукунатга, сокинликка кўнликан ҳовли...

ОВОЗГА АЙЛАНГАН СИЙМО

Навоий вилоятининг КониMex тумани кенгликлар ватанига ўхшайди. Бу кенгликлар шунчада чексизки, унинг чегарасини билмоқ истасанг нигоҳларинг уфққа бориб туташади.

Кент, равон, текис йўлда дўстларим Ҳолмурод ва ўртоғи билан бирга кетмоқдамиз. Ҳолмурод шу туманинг фарзанди, ўртоғи ғиждувонлик. Иккови ҳам кўнгилга яқин, улафат йилгилар. Одамни ҳар қандай таъналардан холи «одамдай» яхши кўради.

Улар мента Афғон урушида ҳалок бўлган қозок йилгити Мурот Жолғосбоев ҳақида сўзаб бормоқдалар. Ҳозир борадиган манзилимиз ҳам марҳум укамизнинг хонадонидир.

Ҳолмурод бир афсус билан:

— Мурод бошқача йилгит эди-да. Гитара чалиб, кўшиқ айтарди. Кўшиқ шеърларини ҳам ўзи ёзарди. У кўшиқ айтганда, манамен деган қизлар ҳам оҳ тортиб юборади.

Ўртоқлари билан ҳам жуда самимий эди. Ҳеч кимни кўнглини қолдирмас, кўлидан келса ёрдам беришга шошиларди.

Ҳа-а, ана шундай одамнинг хавасини келтирадиган болалар қурбон бўлиб кетди-да. Мен Ҳолмуроднинг тапларини жим тинглайман. Хаёлан ҳалок бўлган болаларнинг бир-бирига яқинлигини ҳис қиламан. Ҳаммаси ўз соҳасининг истеъдодли вакили бўлиб чиқарарди. Бу не каромат, бу не синаот?.. Тушуна олмай қийналаман.

Қозок халқида очиклик, бағрикенглик, кўнглида не ўйлари бўлса барамда айтилаётган хислат бор. Биз Муротни сўроқлаб борганда, онаси ва укалари Қозоғистонга кўчиб кетганини маълум бўлди. Ғалия исмли опасини кўчада учратдик. Аёлнинг кимидир касалхонада ётган экан, шу боис шошилиб касалхо-

нага кетаётган бўлса-да, нима учун келганлигимизни тушунтиригандан сўнг:

— Касал кўтиб туради. Муроджоннинг сўрайди-ганларга бор экан-да, — дед ортита қайтганди.

Уйга бошлашиб кирганимизда опа ўзга хонага кирди-да, укасининг суратини олиб чиқди. Суратдаги йилгитга тикиламан. Йўлда Ҳолмурод таърифлаган тўзал қозок йилгити эди. Қошлари чимирилган, маъноли қийик кўзлари, бурун бичимлари юзига ярашиб тушган йилгит «сўроқлаб келганларингдан хурсандман» дегандай нигоҳ ташлаб туради.

Хаёлларимни Муроднинг опаси Ғалияxon бўлади.

— Муроджоннинг севган қизи бор эди. Қурсак шаҳрида ўқирди. Туналари кўнглироқ қилиб, Муродни сўраган дамлар, онам:

— Ким у, ярим кечада кўнглироқ қилаётган, — деб норозилигини билдирганда, онамга:

— Муроднинг қизи кўнглироқ қилмоқда. Кўйинг она, хафа бўлманг, севги-да... севги, — дедим укамнинг тарафини олиб.

Уни атрофида ошқилари кўп эди. Аммо ўша қизни Муроднинг ўзи ҳам яхши кўрар, ҳар кўнглирогидан кейин хурсанд бўлиб юрарди.

Ғалияxonнинг тапидан беихтиёр хаёлимга анча илгари ўқиган қозок халқининг буюк ёзувчиси Илёмс Есенберлиннинг «Ошқилар» романидаги Қорақўз ва Асиятлар ёйимга тушади. Ёзувчининг «Ошқилар» романи том маънода муҳаббатнинг маъбудига айланган асардир. Унда севган ёр дараида жонини қурбон қилишгача борган асар қаҳрамонининг хаёлот дунёси, ўйлари, юрак торлари шунчада таърифга сиймас қилиб ёритилганки, асарни ўқиган ҳар қандай одамни бири Қорақўз, қай бири Асиятдай бўлишга интилиши мукаррадир.

Йўлда келаётганимизда, Ҳолмурод:

— Мен Мурод вафотидан кейин хизматдан қайтдим ва касалхонада ўн беш кун даволанишга тўғри келди. Тўғриси, бу даволаниш эмасди. Афрондан қайтган болаларни текширувдан ўтказарди. Шунда болалар йиғилиб, магнитофонни билан қилиб кўшиқ эшитган дамлари, докторларнинг айримлари бизларни уришиб берганда, Муроднинг онаси кўзда ёш ила:

— Болаларимга ҳалақит берманглар. Қандай хоҳласа, шундай кўшиқ эшитишсин, — дея бизларнинг ёнимизни оларди, — деганда.

Муроднинг онаси узоқ йиллар касалхонада доктор бўлиб ишлаган экан.

Балки Муроджоннинг ҳалокатидан сўнг шўрлик она Курскдан кўнгирик қилувчи қизининг кўнгиригини узоқ куттандир.

Билмадим, билмадим, билмадим!

Ғалияхоннинг овозини эшитиб, негадир кўнглим кўтарилди. У укаси ҳақида шунчалар бегубор, мен билмаган тилда сўзлардики, худди ҳозир Муроджон ҳам келиб бизнинг суҳбатимизга кўшиладигандай эди. У сўзларди:

— 1987 йили ўғил ферзанда кўрганима, Муроджон шунчалар хурсанд бўлиб, ҳали эгалари қотмаган чақалоқни эркалашга тушарди. Ўшандай пайтлари: «Мурод, ҳали уни тусига қарайдиган аҳволда эмас. Бир-икки ой вақт ўтсин, кейин сента уни кўшқўллаб топираман», — дерадим.

— Нима бўлибди. Бир пайтлари мен ҳам шундай бўлганман, — дея гапларимга парво қилмасди.

Бир куни нимагадир кўзи сотиб олишга тўғри келди. Ўйда пул йўқ эди. Шунда мен узутимни йи-тирма сўмга сотдим. Узукни сотдимۇ аммо кўзи бир жойдан келиб қолди. Ўшанда Муроджон:

— Опа, узутингни пулга синтезатор олайлик, — деб илтимос қилди. Рози бўлдим. У синтезатор сотиб олиб келди. Кўп ўтмай Афронга кетди. У ердан, «хиз-

матдан қайтиб борсам сента узук олиб бераман», деб мактуб ёзарди.

Аммо орадан бир оз вақт ўтмай, укажоним ҳалок бўлди. Уни бўйнида йитирма сўм қарз бўлиб қолмасин, деган умида бозордан бир кўй сотиб олиб, элга тарқатдим.

Укамнинг ҳалокатини тушимда кўргандайман.

Тобутини олиб келишидан бир-икки кун илгари туш кўрдим. Тушимда кимдир тишимни суғуриб олади. Оғзим қонга тўлди. Ўша кундан бошлаб бошим қарахт, кўнглим хира бўлиб юрди.

Ўша оғриқли тушни онамга айтиб берганимда, онам мендан жуда қаттиқ хафа бўлди.

Укам тобутини туни билан тўрт нафар аскар кўриқлаб чиқди. Тобутни очамиз, деганларида бир майор:

— Тобутни очманглар, унинг бир томони йўқ, — деди.

Ўша гапдан сўнг отам, онам ҳам тобутни очишни хоҳлашмади.

Унинг шинеда, шапкасини олиб келишганди. Бизлар уни кўрмаганлигимиз учун ҳам ўлганлигига ишонмадик. Ҳаммамиз укажонимни қаерларадир тирик юргандир, деган ўйда эдик ва ўша ишонч ортидан отам, онам яшаб қолишди.

Ғалияхон юзидан қувонч шарпаси кезиниб шўх-шодон оҳангда:

— Бир куни мен унга Adidas красовкасини қирқ сўмга сотиб олиб бердим. Ўшанда уни хурсанд бўлганигини кўриб, ўзим ҳам осмонларда учиб юрдим. У ўша красовкасини шунчалар авайлаб қиярдикки, унинг бундай ҳолатидан алланечук бўлиб кетардим. Ғалияхон укасининг қабри бошида:

— Яқинда набирали бўламан. Агар ўғил набирали бўлсам, исминини Мурод қўяман. Бу мени энг катта орзумдир.

... Муроджоннинг суратига тикилиб ўтирибман. Мен ҳам унинг ота-онаси, опаси каби ҳалок бўлганлигига ишонмайман.

Ғалияхон укаси ҳақида бир меҳр билан сўйлагандари ҳамон кўз олдидан кетмайди. Шундай опа юратига ука қабри кўчиб киргандай эди. Шундай беғубор оналарнинг борлиги ҳам бизнинг улуғ бахтимиздир.

Опа сўйлаганда, тасаввуримда Муроджон опа овозида кўшиқ айтгандай ва шу овозлар бир-бирига туташиб Муроджон сиймосига айландандай эди.

ҲОФИЗ ЙИГИТ

Бахши бола. Канимех кенгликлариди кўй боқиб, дўмбира чалиб ўлан айтган бола. Ана шу кенгликларнинг сирли — синоатли тўзалмликларини ўз суратларида мангута муҳраган бола. Ёўза қозок сулувига бағишлаб ёзган шеърларини, мусика пардаси қанотига илган бола.

Бутун мен беғубор қабр ила дашту даладарни, самонаги опшоқ кўзичоқдай ўтлаб юрган оқ булутларта нитохин қадаб ўз муҳаббати маъбудасини ҳаёлан тасаввур қилиб энгикиб кўйган, бу чўлларда ялантоёқ излари қолган Сувонжон юрган даладарда Сувонсиз ёлғизман.

Мен уни тирикчилигида кўрмаганман. Мен у билан суҳбат кўрмаганман. Мен у билан ана шу кенгликларда кўёшнинг чиқиши ва ботишини бирга томоша қилмаганман.

Бутун у юрган даладарга йигирма уч йил кечикиб келдим. Аммо шунча йиллар кечикиб келган бўлсам-да, худди ҳозир у билан бирга суҳбат қуриб, бирга ўлан айтиб, тонгни қаршилагандайман.

Вақт учкур от дейдилар. Аммо инсон ҳаёдан ҳар қандай учкур отдан илдам, ҳар қандай вақтлардан олдга ўтиш қобилиятига эга деб ўйлайман.

Айни дамда худди шундай ҳаёлот дунём билан вақтни енгдим. Вақт мендан ортда қолди.

Ана, Сувонжон! Қўллариди дўмбира! Ўлан айтмоқда!

— Мен қизга борганда, ой жарик бўлган эди... У овоз кенгликларга учди, самони қучди, тўлин ой бошин этиб саломга पोшиди.

— Дўмбирангни баланд пардада чалгин. Овозингни баралла айтгин, — дейман унинг овозига сармаст бўлиб. Сувон қўлай бошлайди,

— Ойлар жўлга тўшайиб, жўлимни равон қилди.
Сувар сойга толашиб, журагимга жўр бўлди,
Мен Сувонни севгани, бағримни хазон қилди...

У шундай қўлайдики, бутун табиатнинг тирик жоналари уйқудан уйвонди. Чипирткалар чирилади, эчкилар саксовула шохига илindi, майсалар Сувонжон пойида баркут кўрпаларга айланди. Ошиқ кетиб борарди. Қўлда сози, айда севган қизининг нози. Ой чекинди. Сувонжон қаршисидаги опшоқ шафақ, самона тил янглиғ санчиди. У қўлларини самона чўзди. Дўмбира овози тинди. Унинг ортидан яқинлашдим. Қип-қизил шафақ кўёшта айланди. Шунда Сувонжон мен томон юзданди. Юзма-юз бўлдик. У сокин, секин овозда ўтган кўнларини шивирлаб, сўзлай бошладим:

— Мен шу дада-даштининг боласиман. Шу осмон кўйнида ўсдим-уларайдим. Шу кенгликлар менинги уйим, тўшам. Шу саксовулар бир умралик ҳамроҳим. Шу кум бархандарига суратлар чиздим. Шамоллар кўмиб кетди. Яна чиздим, яна қайта. Чўлнинг шамоли оҳангиди, дўмбира торлари овозини ҳис қилдим. Севдим-севилдим. Кўшиқ қўлай бошладим.

Сувонжоннинг овозидаги маҳзунликдан юратгим хаприкчи кетади. Уни сўроқларга тутаман, у ҳақда онаси Кенжа момо сўйлаганларини такрорлайман.

— Мен сени шевр ёзишингни, сурат чизишингни, дўмбира чапиб ўлан айтишингни онанг Кенжа момодан эшитдим. Ҳатто Афрондан мактублар ёзганинда, афрон боболарининг суратларини чизиб жўнатган экансан. Кўраим, хурсанда бўлдим. Сента тасаннолар ўкидим.

Онанг хурсанда бўлиб, «Сувонжоним, одамларни ўтирган жойида юзига қараб суратини чизарди. У Чордарага борганда дўстининг синглисини суратини чизган экан, ҳамон уйларининг тўрида осизлик турганимиш», — деди хурсандачилигини ичига сиғдира олмади.

Сувонжонга тикиламан. Ҳа, онаси айтгандай, бўйлари узун, оқ сарикдан келган йилит эди. Онасининг гапларини айтганимда кўзларига кулги инди. Одамнинг юратига маҳкам бўлгувчи кулги.

У кулиб туриб сўзлай бошлади:

— Мени жасадим ўша томонларда қолиб кетишдан хавотирда эдим. Ўратганга шукрулар бўлсин, руҳим ила жасадим ҳам юртимга қайтди. Ўз уйимга келиш олдидан жуда қийнадим. Онамга, отамга қандай айтишни билмадим. Бунда ҳам менга яратган эгам ёрдам берди. Мени номимдан, ўзгала сўзлашди, ўзгала хабар беришди.

Мен уларнинг гапларини эшитиб турадим.

Онамнинг дод-фарёдаларини, тобутимни кучоқлаб йиғлаганларини кўриб, эзилиблар кетдим. Афсусларим-армонларим эди. Мен ярадор бўлиб Тошкентга келиб, бир ойлар даволандим. Аммо яна ортга қайтиш иштиёқида ёниб, уйдаларга ўз юртимда ётганлигим хабарини бермаган эдим. Бугунларда ўша тирикликда отам билан, онам билан учрашмаган кунларим менга армон, афсусдир.

— Ҳа, укажоним! Онагинанг сени тирик қайтиш тўйингни илҳақ кўтди. Ўзинг мана шу кенгликларда боқиб катта қилган кўзларинг келиш тўйингга атаб боқланган экан. Онанг кўзда ёш ила:

— Сувонжонимга аталган кўйлар шунчалар семирдиб кетган эканки, уни тўйигамас маъракасига сўйдик, — деганда ўзимни ушлаб тура олмади йиғлаб юбордим.

Сувонжон елкамга кўлини кўйди.

— Ҳа, ҳаммасини кўрадим. Ҳаммасини эшитдим. Тириклик ҳам улкан бахтлигини хис қилдим. На чора!

Кеча қабрим бошига отам билан боргандарингизни кўриб турдим. Қанчалар қувончларим осмон бўлганлигини кўрганларингизда эди. Қанчалар!...

Куёш шафаги кенгликларга ёйилди. Дўмбира овози эшитилди. Соз оҳангига Сувонжоннинг овози жўр бўлди.

— *Етиб, етиб келдим-а,*

Гулар очилмай сўлдим-а,

Уа қизнинг қабига,

Йўқлик жоним тўлдим-а...

У мендан узоқлашди. Куёш сари юзланди. Ошпоқ шафак, оқ қийимда Сувонжон кўшиқ айтиб кетиб борарди.

Осуда тонгда дўмбира оҳанги. Сувонжон овози дада-даштаги майсалар барглари, саксовулар шохларини бир эпкин мисол силаб-сийпаиб учарди.

Сувонжон оқ шафак кўйинига сингиб кетди. Аммо дўмбира оҳанги ва Сувонжон овози ҳамон эшитилиб турар, шафақда жилава қилган кум барханадари эса бир замонлар хофиз йилит яратган суратларга ўхшарди.

ИЛТИЖО

Одамдаги самимият — улуғ фазилат. Ана шу улуғлик юрагига муҳралиган одамлар билан суҳбатдош бўлганимда, тузалмас дарадаларга даво топилади, қилиб бўлмас ишларни қилишга қодир бўласан, ғамгин ўйлар сендан чекинади, руҳингдagi поканишни ҳис қилиб, кўнгли қувончларга тўлади.

Мен, Незматулла ака Файзиев билан учрашганда худди шундай поканиш кўпригидан ўтгандай бўладим. Яшатган умр давомида кўп одамлар билан учрашдим. Биридан куч-қувват олган бўлсам, қай биридан кўнглига қоронғу ўйлар бостириб кирди.

Кўп одамлар билан аўст бўладим. Бир оз мансабдорига илакишганда айро тушдик. Шу боис мансабдор одамлардан узоқ юрдим.

Незматулла ака билан учрашишдан олдин ҳам «одамга борсамми, бормасамми» деган ўй бор эди. Шунда укамиз Ғофрининг:

— Ака, у одам билан бир маротаба учрашсангиз, кимлигини биласиз. Тилмо одам, — деган даҳдалари билан аканинг хузурига бордик.

Одамнинг пок-нопоқлигини билиш учун кўп суҳбатлар, кўп бирга юришлар шарт эмас. Одамнинг нигоҳи қалаб ойнасидир. Бир оз синчков, бир оз фаришадли одам нотаниш кишини икки унсурнинг қай бирига мансублигини тезда илғайди.

Илк бор Незматулла акани кўрганимда, нигоҳидан кўнглига яқин, қадрдон, одамни ҳар қандай юксаликдан юксак кўрувчилигини ҳис қилдим. Худди минг йиллик оғайнилардек мулоқот қилдик. Жуда самимий, бегубор, кўнглида неки яхшилиги бўлса, қилишга тайёр инсонлигидан ғурурланиб кетдим.

Незматулла ака ҳам уруш кўрган. У томонларда «партизан» номи билан хизмат қилган. Ўша кунлар хотирасини эслаб:

— Бизларни ўйларимиздан олиб кетган. Бошга ҳарбий тепақ, елкага шинел, оёққа этик кийиб, тўппа-тўғри жаҳаннам ичига кириб борганмиз. Афғонлар билан бўлган илк тўқнашувимиз ҳам машиналар қарвонига бўлган кўкжис ҳужумдан бошланган. Қарвон олдидagi машина портлади. Кейин ўзгалари. Кўп одам ҳалок бўлди. Кўп одам ярдор. Анча машина портлаб кетди. Машинадан отилиб чиқиб, бир ариққа думалаб тушдик. Ўша ариқ жонимизга ора кирди.

Бунда ҳарбийларнинг энг катта қилган хатоси — қарвонни кўриқлаб кетувчи БМП, БТРларнинг йўқлиги эди. Осмондан вертолётлар ёрдaмга келгунча, қарвон катта талафотни кўриб бўлганди. Кейин... кейин бундай ҳаётга кўникиб кетдик.

Мен узоқ йиллар фарзандаримизга сабоқ берганман. Қолмеж директори бўлиб ишлаб юрган дамларимда икки ўқувчим — Чиниқул Мардонов ва Рустам Ҳожиёвлар у юртда ҳалок бўлиб, тобутлари ортига қайтди.

Незматулла ака, бир оз тин олд. Тасаввуримда у сезимли ўқувчиларининг сиймосини хаёдан тиклаётгандай бўлди. Кейин бир хўрсиниш билан:

— Қандай зўр болалар эди. Тирик бўлишганда тоғни тақсон қиладиган қудратга эга спортчилар бўлишарди. Афсус...

Бу «афсус»да армон ҳам, алам ҳам, ҳамма-ҳаммаси мужассам эди. Незматулла ака, бир гапидида «Одамнинг жайдариллиги қалбнинг хуснидир», дейди. Бу катта гап. Мен учун топилма гап эди.

Рус адабиётининг йирик намоёнаси Виссарион Белинский бир мақоласида буюк рус шоири Державин ҳақида сўзлаб, шундай деганди: «Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Державин жайдариллиги, дарвоқе, ўзи қадрлаган жайдариллиги туфайли ҳалқчил эди. Шу жайдариллик уни тақдирчилдан асраб

қолди, шу боисдан у, ўзи сезмаган ҳолда, оригинал ва ҳаққчил шоир бўлди».

Неъматулла ака эса ўзи билган ҳолда жайдари одам. Сухбатлашганда расмий сўзларни мутлақо ишлатмас, қандай ўйласа шундай гапирарди. Сўзларита мутлақо зеб бермайди. Менинг тасаввуримда бундай одамларнинг қалбини бир ёни кўз илғамас кенгликлар, бир томони самога тиг янглик санчилаган юксак тоғлар, яна бир чети чаманлар, бўстонларга айлانган туллар ва ҳамда шу туллар ифорида сармаст тўқинланган дентизларга ўхшайди. Одам қалбидати бундай кенг қамровлилик соҳадлиқни, самимиятни, жайдарилиқнинг доясида.

Ҳаёқ бўлган ўқувчиларини хотирлаганда:

— Ўша йиллари уларнинг номи билан спорт мусобақаларини ўтказдик. Фарзандаримизда урушга қарши ҳисларни уйғотиш асосий мақсадимиз эди. Бундай ўйлаб қарасанг, уларда нима туноҳ бор эди. Оталари, оналари бағридан ситиб олиниб жаҳаннам оловига ташланди. Ҳеч нарсани кўрмай, ҳеч нарсани билмай тўдақ бўлиб туғилишди, тўдақ бўлиб ўлишди. Шундай осмоний таълардан қуйига тушиб ўйлаб қарасанг, жувонмарг бўлган болаларнинг ортида ҳазон бўлган ота-оналарни кўрасан. Асли ҳақиқат шу. Бундан бошқа ҳақиқат ҳам, ҳақ сўз ҳам йўқ.

Неъматулла ака билан хайрлашиб кўчага чиқаман. Ҳар ён оқлик. Қишнинг қировли аёзи юзларини чимдаёйди. Бейхтёр ҳаёлимда қишлари узун юртда ёниб ижод қилган ижодкорнинг сўзлари жонланди.

«Мен — инсонман ва мен учун инсонга хос бирор нарсаси ёт эмас.

Ҳаёт кучида чарх ураётган, орзу ва жасоратга тўла, ўз қураётганини англаб, кўнгли ўстан, сирли келажакнинг олис жозибасига шайдо бўлганча, ҳеч бир ёққа қайрилмай, шаҳар билан кетаётган, унинг хой-

нона адоқларини билмаган ва билишни ҳам истаман ёшликка меҳр билан боқиб, алқар экан, унинг кўз ўнгига ўзининг ўтган ҳаёти, ўша қайтарилмас йиллардаги дилкаш сиймолар, таниш қиёфалар жонланди ва у на насиҳатқўйлик, на эзмалик қилмай, ҳам маъносик, ҳам қувонч аралаш табассум билан такрорлайди:

... *Юз берганги шундоқ ҳол аввал,
Бир замоналар менга ҳам шундай!*».

Изтироб чеккан одам, роҳат қилишга маҳкум бўлганидек, йилмаган одамлар қувонмайди.

Мен Неъматулла ака нигоҳида авлодига қайгуришни, уларнинг бахтини ўзининг бахтидек ҳисоблашни, ёш авлодга бир меҳр ва муҳаббат билан қарашини сездим ва «жамиятимизда шундай одамлар кўп бўлсин», дея Яратганга илтижо қилдим.

БИР БУРДА НОН

Ҳарбийлар орасида «сапёр бир маротаба адашадир», деган гап бор. Кенг дадаларни, тўзада боғ-роғларни, тоғу тошларни одам боласини эркин, яйраб юрмаслиги учун миналаштириш асли инсоний ҳислат эмасдир. Аммо инсон ёвузлашганда, бундай одамий бурчлар бир чақага айланар экан.

Афғонистон урушида минг-минглаб фарзандларимиз ана шу жаҳаннам қуроли азобини тортиди. Бири бу ёруғ оламни эрта тарк этган бўлса, қай бири бир умрга мажруҳ бўлиб қолди.

Ўшандай мажруҳ укаларимни кўрганда, уларнинг бир алам билан:

— Бундай яшайдан кўра ўлиб кетганим афзал эди, — деган оғриқли сасини эшитаман. Шунда бейхтёр қорагинг музлайди, кўнгли аламли нохушликдан азоб тортиди.

Ортига мажрух бўлиб қайтган укаларимиз жуذا кўп. Уларни ҳаётда қай бири ўрнини тошган бўлса, қай бири юратганда ҳамон ўша малъум уруш яшайди. Тасаввуримда бу уруш уларни сўнгги даҳзага кузатиб қўядигандай. Аслида ҳам шундай.

Бутун халқни кўрқув остида ушлашга чоғланиб юзаб киргин курулини аёлларнинг корнига боғлаб портлатётган ургочи эркаклар бор. Улар укаларимиз Афғонистонга кирганда ҳам бор эди.

Бутунгилари эса қаршимда юм-юм йиғлаётган Жўракул аканинг укаси Фофирнинг бошига етган мараз кимсаларнинг мохов болаларидир.

Аслида, урушларда қаҳрамонлик, кўрқоқлик деган тушунчалар нисбийдир. Кўрқув бимасалик жинилиқдир, кўрқиб инсоний хислат. Ана шу ҳақиқатни ҳеч бир жойда, ҳеч бир асарда, кинода ва одам ҳақида айтилиши, ёзилиши лозим бўлган нарсаларда ошкор қилмайди.

Бу икки ҳолатнинг биринчиси мактаб-мактаб шириришга, иккинчиси ёмонлаб-ёмонлаб ерта уришга ўхшайди.

Одам устидан ҳукмини фақат Яратган элам чиқариши мумкин. Бандасининг мутлақо ҳаққи йўқдир! Аммо «изсиз» йиллардан буён ҳукмини бандаси чиқариб келмоқда. Мана сизга яна бир банда ҳукмининг кўрбони.

Фофур Намозов.

1965 йилда туғилган.

1985 йилда ҳалок бўлган.

Бор-йўли йигирма йил бу оламада умргузаронлик қилган.

Спортчи бўлган. Туман, вилоят мусобақаларида катнашиб фахрли биринчи ўринларни олган.

Оиланинг тирикчилиги ярим гектар боғ эди. Шу боғнинг кузги, баҳорги ишловлари шу йигитнинг бўйнида бўлган.

Фофирни янғиси Сожида шундай эслайди:

— Ҳарбийга кетиш олаидан, нон тишлайтиб қоламиз, десак шошиб, «Кеч қолапман», — дея ҳовлидан отилиб чиқиб кетди.

Алар нон тишлайтиб қолсак, ўламасдан ортига қайтармиди. Қандай яхши бола эди.

Келишга бир ой қолганди-я!

Орадан кўп ўтмай Нурмамат қайинини ҳарбийга олади. У ҳам Фофиржон хизмат қилган жойга тушди. Унга дўстлари Фофиржоннинг қошиқларини, қосаларини кўрсатишган экан.

Фофир сапёр бўлган.

Тўрта минани зарарсизлантириб, бешинчисига ўтганда хато қилган. Оқибати йўқлик. Ортагиларнинг изтироблари. Ота-онани фарзанд ортидан кетишлари.

Хўш, ким азобни чекди? Бечора халқ.

У ерда олаи-сотди, бойлик орттириш авжига чиққан. Азобланган халқ эса армонни кўксига жойлаб ўлимга маҳкум бўлди. Ана сизга содда ҳақиқат!

Сожида опа сўзлайди:

— Қайтиб келмасдан оладин мактуб ёзди.

— Янғажон, мен ёмон тушлар кўриб чиқалпман. Ис-чирок қилиб юборингизлар, — деб.

Бизлар қайинини айтганини қилдик.

Аслида, бир хўроз сўйиб, бева-бечорага бериш керак экан.

Қон ёмон экан-да!

Қандай яхши бола эди. Орадан қанча йиллар ўтган бўлса-да, яна қайта уйимизга югуриб кирадигандай туюлаверарди. Аёл йиғларди. Ака бошини ҳам қилди. Мени эса қайгули хислар ўзининг қора чакмонига ўратгандай нафасим сикиларди.

СЎНГИ МАКТУБЛАР

Учқора кишлоғи. Шундай қаршингиздаги қир-адирадар ортидан нитохингиз эргатиб улкан тоғларга бориб туташади. Ана шу қир-адирадар, тоғу тошлар кўйида ўсиб-улайган одамларни бир кўз олдигизга келтириб кўринг. Тоза ҳаво, юксақликлар татсири одамга ўзгача куч, ўзгача қувват бағишлайди. Тоғлик ҳаққарда шиддат, жасурилик, жангарилик қобилияти текисликларда улайган одамлардан фарқланади.

Бас, шундай экан, ундай одамларни этиш, бўкиш ҳам осон кечмайди. Инсон туғилиб-ўсган юртидан андоза олганидек, қир-адирадар, тоғу тошлар, қоялар абабатга одамга ўз татсирини ўтказмасдан қолмайди.

Учқоралик Бахтиёр Курбонниёзов ҳам бутун мени нитохимга нишон бўлган тоғу тошлар орасида улайган. Афсус, минг афсус у баҳофат ёшида бу юртни тарк этади. У юрган қир-адирадар, тоғу тошлар уни кутди. Дарак бўлмади. Аммо, аммо бир кун келиб уни тобутини бағрига олишди. Мангу уйкула кетган фарзандини бу замин алмадаб эркалади, ҳамон алмадаб эркаламоқда. У жуда тез, бевақт замин кўйинига қайтди.

Уни шўх-шодон юришини, бахтли-бахтиёр яшашини замин ҳам истарди. На чора. Удасидан чиқа олмади.

Бутун ундан тирикаликнинг ёлғиз ёдгори бўлиб мактублар қолди. Мактубларга нитох ташлайман:

«Акажон! Ҳаммадарингиз расмга тушиб мента юборингизлар. Сизларни жуда-жуда соғиндим».

«Ассалому алайкум хурматли ва мен учун қимматли акам Шокир.

Ака, энг аввало инсон учун керак бўлган соғлиқларингиз яхшимми? Соғ-саломат ишлаб юрибсизми?

Отамни, онамни укаларим, синглиларимни, эркатойлар — Набижон, Фофуржонларни соғлиқлари яхшимми?

Набижон юриб кетганадир. Набижонингизни жуда-жуда соғиндим. «Ака, ака», деб юраётган бўлса керак. Сизни ёзган хатингизни оқдим. Ўқиб жуда хурсанд бўлдим. Сизларни бир дона хатларингиз мен учун бебаҳо хазинадир».

«Онажон! Сизни соғиндим. Расмга тушиб юборинг. Сизни жуда-жуда кўргим келди. Ўзингизни кўра олмасам-да, расмингиз билан суҳбатлашиб юрман».

Эндигина ўн саккиз баҳорни қаршилаган, онани, отани меҳрига тўйиб улағурмаган, кечатгина жўралари билан «бекинмачоқ» ўйнаб юрган болани бир-икки ой машқ қилдириб, жаҳаннам ичига ташлаш тунохлардан оғир туноҳ эди.

У юртада одам ўлдириб, тажриба ортирган ҳақиқий одамхўрларга қарши бу тўдаклар қандай қилиб қурша олиши мумкин эди. Асли ундай жаҳаннамга ўлдиришни, одам қонини кўрган, бутун жисми-жонини ана шу ёвузликка қаратилиб тарбияланган одамларнинггина сафарбар қилиш лозим эди.

Бизда ундай бўлмади. Бизда она сути оғзидан кетган норасида тўдаклар тирик нишон бўлишди.

Қизилтепалик укам Эргаш мента:

— Ака, разведкачинини ҳамма жойи ўйнаб туриши керак. Боши, кўзи, танаси, керак бўлганда думбалари ҳам. Разведкачи елкасида 30-40 кило юк билан югуриганда ҳар бир ташланган қадаминдаги жойини эслаб қолиши керак. Разведкачи одам ўтиб бўлмас ботқоқликлардан қуш каби учиб ўтиши лозим. Разведкачи тоғ шароитида ўқни қайси томондан учиб келаётганини аниқ билиши керак, — деганда минг бор ҳақ эди.

Урушга бир одамни тайёрлаш учун йиллар керак. Бизнинг укаларимиз бир-икки ой ичида қандай қилиб энг оғир, энг қайғули қасбни эгаллаши мумкин эди. Улар тажриба майдонида, тажрибанинг қурбони бўлишди.

Улар ҳақиқий маънода шахид кетишди.

Марҳум укамиз Бахтиёржон ҳам ана шундай қурбонлардан бири эди. Бутунларда унинг укаси Толамасжон ҳам катта йигит. У акаси ҳақида шундай хотирлайди:

— Акам мактабни битириб, Навоий шахрига ўқишга кетди. Шанба, якшанба кунлари уйга келарди. Мен акамга ўрганиб қолганлигим учун уни ўқишдан келишини илҳақ бўлиб кутардим.

Бир келганда, биз синфдошлар пул йигишиб, акамга футбол тўпини олиб келишини илтимос қилдик. Акам рози бўлиб, кейинги ҳафтада футбол тўпини олиб келди.

Қишлоғимиз болалари орасида ўша кунни байрам бўлди. Чунки илк бор биз болалар ҳақиқий футбол тўпини билан ўйинга тушгандик-да.

Акам Навоий шахрида ётоқхонада турарди. Бир кунни мени ҳам олиб борди. Ётоқхона қоровули мени ичкарига қўймади. Шунда акам ўртоқлари билан мени иккинчи қаватга арқон билан тортиб олишди.

Мана, орадан қанча йиллар ўтди. Навоийга йўлим тушса, даббатта ўша ётоқхонага бир кириб ўтаман. Ўша ётоқхона акамдан мента ёрқин хотира бўлиб қолганми, билмадим. Шаҳарга борсам, негадир ўша жойга оёғим тортаверай.

Уни кузатиб келгандарнинг гапига қаратганда, елкасига дайди ўк теккан экан.

Бахтиёржон шоир бўлган. Уйларининг тўрида у ёзган шеърни янғаси худди сўзандай оқ матога кашта қилиб тиккан.

Шеър билан боғлиқ она қисмати Бахтиёржоннинг опаси Қирғиз шундай хотиралайди:

— Тўққизинчи май кунни эди. Ҳамма хурсанда, шоа-Дастурхон устида қизим укамнинг шеърини ёдан ўқиди. Онанинг қон босими бор эди-да. Шеър тугаши билан онанинг мазаси қочди. Шоа, хурсанда кунимиз азага айланди. Онам ҳеч қимга озор бермай, ўша кунни вафот қилди. Ҳозирларда ўйласам, укамнинг шеърини онам қалбига жойлаб, бу дунё билан хайрашган экан-да...

ХОТИРАЛАР ТИЛГА КИРГАНДА

Ўтган кунларни биз фақат хотиралар орқали тикаймиз. Фақат хотиралар ҳақиқатни сўзлайди. Йигирма ёшида мангуликка дахлдор бўлиб қолган Мухиддинжон Эргашевнинг сиймосини ҳам биз бутунда отанинг, онанинг, қуролдош дўстларининг хотираси орқали тикамоқдамиз.

Мухиддинжон 1968 йилда туғилган. 1988 йилнинг сентябр ойида ҳалок бўлган. Атиги йигирма ёш. Ўли ҳақида Мухаррам она шундай хикоя қилди:

— Болагинам Октошда ўқирди. Ортидан бордим. У мени кўриб бир лаҳза хайратланиб турди. Кейин югуриб келиб бағрига босди. Соғлиқларимни сўради. Кейин икковимиз узоқ суҳбатлашдик.

Ўшанда болагинам, мен билан хайрашаётганда:

— Онажон, оёғингизни тираб туринг, мен икки йилда қайтаман, — деди.

Она бир лаҳза жим қолди. Кейин маҳзун, маъюс овозда, худди шивиратгандай:

— Мен-ку оёғимни тираб туриб ўлмадим. У эса ватчасига вафо қилмади. Ҳа-а, бевафо дунё...

Онанинг ёнида Мухиддиннинг отаси ўлтиради. Боши ҳам. Ўрасининг янгилашишдан кўнгли хуф-

тон ҳолатда, дастурхон устидаги нон урвоқларини қалтироқ кўллари билан бир жойга тўплади. Мен эса ўзини айбдордай ҳис қилиб, суккут сақладим. Орада нохуш жимлик ҳужмрон, ҳаммаизмининг димиз вайрон эди. Қани энди иложи бўлсаю шу ерга сингиб кетсанг. Бунинг чораси йўқ эди-да.

Мени айбдорлик ҳиссидан Мухиддиннинг отаси Мардон ака ҳалос қилди.

— Унинг сўнги мактубида «Ота, бизлар ўзбекистонга ўтамиз», деб ёзганди. Ўғлим Кобулда самолётларни кўриқлаган. Ўша ерда ҳалок бўлган. Бир куролаш аўсти «Икковимиз олти кун бирга ётдик. Ётади туради. Гапирмайди. Жула ҳафакон эди. Уни кайфиятсизлиги менга ҳам кўчди. Ана шу кайфиятсиз ҳолда қоровулга кетдик. Кейин мен аўстини кўролмай қолдим», — деганди.

Сухбатимизга онахон аралашиб:

— Тобутини очигиша руҳсат беришди. Мухиддинжоним мўйлабча кўйган экан. Юзига ярашиб туради. Аммо кўллари мушт бўлиб тутилган экан. Секин-секин сийпааб бармоқларини ёздим. Кафти қон эди. Болажоним орқасидаги ярасини ушлаган бўлса керак.

Тўртга фарзандим бор. Шуларнинг ичида сиртлони эди. Курашга тушарди. Уни ёлаб йиғлайвериб-йиғлайвериб кўзларим кўр бўлиб қолди.

Ҳар кунни бошимга «Қуръон» китобни кўйиб ётаман. Болагинам тушимга кирсин, дейман. Ҳулаи сувга тушиб кетгандай, ҳеч кўринмайди...

УМИД ТОРЛАРИ УЗИЛГАНДА...

Илгари бу қишлоқни «Қизил аскар» деб аташарди. 1974 йил. Қандай бахтли бахтиёр болалик эди. Қишлоққа ўша йиллари келганмиз. Оғайним Бахтиёр шу қишлоқда яшарди. Биз унда Тошкент шаҳрида ўқиб юрардик.

Эрта тонгда икковлон поезддан тушиб, қишлоққа кетувчи бекатга келдик. Туни билан Бахтиёр қишлоқига автобус катнашини, кўчалар кенг равонлигини, қишлоқдагилар шаҳарчасига яшашини айтиб, мактаниб келганди.

Бекатда турибмиз. Автобусдан дарак йўқ.

Мен Бахтиёрга, Бахтиёр менга қарайди. Шунда беҳос бир трактор келиб ёнимизга тўхтади. Ортида арабаси ҳам бор.

Трактор кабинасидан бир бош кўриниб:

— Бахтиёр, — деб овоз берди. Бахтиёр ҳам шу овозни кутиб тургандай тракторнинг ёнига югуриб борди. Билмадим, улар нимадир ҳақида гаплашди. Аммо ҳаракатларидан тушунганим трактор арабасига миниб эди.

Бахтиёр олдимга келиб, «Автобус бузилиб қолибди. Шунда етиб олайлик», — деди тракторни номини айтишга уялгандай.

Унинг ортидан аравага чиқдим. Усти тўла пори экан. Энди ўша пайтлари шаҳарчасига кийинган олиф-та болалар эмасмизми, порини кўриб кўнгли хуфтон бўлди. Тракторчи бизларни ҳаёдан кечган ўйларни қаердан билсин, тракторга бир газ берганди, икковимиз ҳам пори устига юзгубан қуладик. Хайрият, пори ҳў эмас экан, қуруқ бўлганлигига ҳам шукр қилдик. Шамолнинг зарби билан юзларимизга шундай пуржадайки, опшоқ кўйлақлар сариқ туста кирди. Кўйлақ ичига кирган майда зарралари баданни қичитири бошлади.

Ўзим бир соатлар юрдит-ов. Ҳар «равон йўл»-нинг чуқурларига тушган арава оёқлари зарбидан пори билан қўшилишиб сакраб-сакраб қўямиз. Кёш шимининг ичига ҳам порибой ўрлаб кетади. Энди у томонда қичма бошланди. Қашлашга вақт йўқ. Қашлашга ҳаракат қилишнинг билан арава «жим ўтир» дегандай сакраб қўяди. Қашлашга човланган қўллар, порини жон-жаҳди билан чангаллайди.

Манзилга етиб бордик. Тракторчи ҳам устимиздан куландай қўлмак сувнинг ўртасига аравабини тўхтатиб, бизларни тушишимизни кутиб турди.

Оёғида бир ойлик стипендиямни пулга келган янги туфли эди. Уни ечиб олиб, қўлтиғимга кистирдим-да, сувга тушдим. Бир илож қилиб сувдан чиқдим. Пори ивганидан сўнг қўланса ҳид чиқарди, бир қўланса.

Шатамоқ отиб, сувни сачратиб трактор юриб кетди. Бахтиёр икковимиз бир-биримизга қараймиз. Уни афт-ангорига қараб мен, мени туришимга қараб у қўлади.

— Текис, равон йўл. Автобуслар катнайди, — дейман кулудан базўр тўхтаб.

— Яна, курсдошларга айтиб юрма, — дейди у жиддий тортиб.

Ҳаёлимда ўша кунлар хотираси жонланиб кулиб қўяман. Ёнимда ўтирган ҳамроҳларим Аваз ва Ғофир менга безовта нигоҳ-да тикилади.

— Мен бу ерларга келганман, — дейман хуш кай-фиатда.

Ордан ўттиз тўрт йил ўтибди. Ҳамон ўша кунлар қўз олдиди. Одамнинг жисми кексарар экану хотиралар абадий навқирон бўлиб қолаверар экан-да.

Биз бутун хонадонига бораётган Рустамжон Ҳожиёв ўша йиллари етти ёшда бўлган. Энди мактабнинг биринчи синфига қадам босган. Баки биз уни,

у бизни кўрганайди. Пошнали туфли, кёш шим, кийган акаларини кўриб ҳавасланиб ҳам қўйгандир.

«Катта бўлсам, шу акамлардай бўламан», деган орзу ҳаёлидан кечгандир. Билмадим, билмадим, билмадим.

Рустамжоннинг кулодош дўсти Аваз уни сўнгги кунни ҳақида хотирайди:

— Бизлар Қандаҳорда хизмат қилганмиз. Рустам разведкачи эди. Йигирманчи август кунни. Тоғда пистирмада турадик. Ўша тун мени соғиним ёмонлашиб, ўрнимдан тура олмай қолдим.

Бир пайт соат тўртларда сурхондەرёлик Юсуф Валихонов:

— Ҳамшаҳринг портабди, — деди. Юратим орқага тортиб кетди. Қулоқларим остида Рустамнинг: сўнгги сўзлари жаранглади: «Бу ерлардан эсон-омон қутулиб олсак, уйга бориб элга ош берадик-да».

— Айтганинг келсин жўра, — дегандим бир ихлос билан.

Ўшанда жонимиз қил устида эди. Бир ой ичиди бизнинг бригадadan йигирма-ўттизга аскар, зобитлар ҳалок бўлди.

Бир кунни полк командири:

— Эй, оғайнилар, эдик нафар аскар ҳалок бўлди. Шулардан етти нафари уйига кетиши лозим бўлган кекса аскарлар эди, — деганди кўзда ёш ила.

Тинимсиз, тўхтовсиз ҳалок бўлаётганларни мен ҳам, Рустам ҳам кўриб, эшитиб турадик.

Шу боис ҳаммамизнинг юратимизда дахшатли ҳавотир бор эди.

Ўшанда дўстим ҳалокатидан хабар берган Юсуфнинг гапидан қарахтланиб қолгандим. Бир лаҳза хушимни йўқотиб, ўзимга келдим ва зудлик билан тоғ тепасидаги пистирмага югурдим. У ердан марказий позивнойга чиқиб, кўнгиروق қилдим.

Аммо биз уни олиб қолмадик. Кўп қон йўқотганиги учун вертолётда ҳалок бўлди.

Рустамжоннинг уйига тунда кириб бордик. Ота-си, укаси бор экан. Отаси ўзини сўроқлаб келганимиздан ниҳоятда хурсанд бўлди. Бизларга қандай раҳматини айтишини билмай, атрофимизда парвона эди.

Меҳмонхонага жой қилишиб, киришимизни сўрашди.

Менга шерик бўлган Ғофиржон Куръон тиловат қилди. Юзларга фотиҳа тортилганда, ота:

— Келгандаринг яхши бўлди-да, боладарим. Ўзим бутун ўғилгинамни эслаб тургандим. Сизлар сўроқлада экансизлар-да, — дея ҳар биримиз билан алоҳида сўрашиб чикади. Макссадимизни тушунгандан сўнг:

— Унинг тобутини олиб келиш учун Самарқанда бордик. Биз борган жойда ўн нафар ҳалок бўлган аскарнинг тобути бор экан. У ерда қимдир менга:

— Бобо, хафа бўлманг. Ўғлингиз жангда ҳалок бўлган, — деди. — Ҳа-а, болам-а, менга уни ўзи келарак эди. Йўқ, бўлди-да.

Кейин ота гапирмади. Ўзини чалғитди. Аммо бир оздан сўнг:

— Куйдим, куйдим. Адо бўлдим. Бутунларда ўзим унинг олдига кетиш тараддуидиман...

Отанинг боладари дастурхон ёзди. Ота лаҳзалар ичида ўзгаради. Худди дастурхон билан ўтган кунлари ёдидан кўтарилгандай тилга кирди. Биз ҳам хурсанд бўлдик. Қайта Рустамжондан оғиз очмадик.

Фақат мен кўшни уйга кириб Рустамжоннинг сурагини камерага тушириб олдим.

Ота билан хайрлашамиз.

— Бахорга келгин, болам. Бахорда бу жойлар жаннат бўлади. Набираларимга тўй қиламан, теопонинг бўлса ташлаб кет. Хабарини бераман. Бо-

дамни сўроқлаб шуңча жойдан келибсан, сени худо сўроқласин. Ҳеч қачон фарзанд доғини кўрмагин. Фарзанд доғи ёмон. Еганимини, юртанимини билмайман. Кўз олдига келаверади. Мана, орадан йигирма бир йил ўтибди. Худди ҳаммаси кечатидай. Ҳай, майли. Албатта тўйга келгин. Мен сени кутаман, — дея бобо кўл чўзди. Қадок кўлар яна неларнидир сўзлар эди.

МУНДАРИЖА

Уруш кўрган одамлар	3
Харбий муңдирдаги ваҳший ҳайвонлар	18
Жаҳонларнинг жонини суғуриб олган «Катюша»	18
Капитан И.А.Флёровнинг ворилари	20

УРУШДАН СЎНГ

Ёғиз аёл	51
Сулаймонга айланиб қолди	59
Чирок боёбо	63
Қолганлар	68
Мария Герасимовнани эслаганимда	76
Торадарим	81
Заминга туташ ўйлар	90

УРУШ БЕВАЛАРИ

Садоқат дарёси	104
Йўлинг тушса келиб тур	105
Туташ тақдирлар	113
Қайтмаганлар ҳақида қўшиқ	127
Урушнинг бир түни	134
Айриқининг туташуви	140
У нон эди	151
Ота макон	158
Орамизда Михаил йўқ	166
Мухаббатга тор дунё	170
Маккагача излаб борардим	186
Душманимга ҳам раво кўрмайман	195
Келган жойим	200
Садоқат	207

УРУШ ОРТИ БОЛАЛАРИ

Йўмлар туташганда	215
Жароҳатлар қулбаси	223
Тарвуз	231
Меҳрибонлик	235
Уйимга кетаман	241
Гитлар қапту	243
Қадмушқовалик	250
Чўлтоқ бармоқлар	251

Хадачўп	255
Осмонни қарғалар тутиб кетганди	258
Унинг кўмлари теккан жойлар	259
Қабристонга кўмилган китоблар	261
Бўронли кўналар эди	265
Ғамни кўп кўрган сари	272
Тугантирик боёбо	273
Русчани ўрганиб келардим	274
Бир тишдам нон	276
Тошбақа fronti	278
Ома пўтти	281
Откулоқ	283
Терада	285
Нон карточкаси	287
Эди, «погиб», деб ёзибди	289
Ўша кўналари мени эсланглар	294
Хуржунда нима бор?	300
«Жин урган» дейишди	304
Пўстирма	307
Синик ойна	309
Сима	310
Шифрдай одам	312
Оқ қанда	313
Ҳаётнинг давомийлиги	318
Олов қалбди инсон	325

КЎКАЛГИ УМР

Кўлгига соҳилларида	333
Навоийлик йигитлар	336
Тут остидаги меҳмон	342
Бурч	344
Ҳн бешинчи декабрь	350
«Шошиб келиб, шошиб кетган болам»	353
Овозга айланган сиймо	358
Ҳофиз йигит	362
Иятижо	366
Бир бурда нон	369
Сўнгги мактублар	372
Хотиралар тилга кирганда	375
Умид торлари узилганда	377

Агабий-багий нашр

АБДУРАШИД НУРМУРОДОВ

УРУШ

Мухаррир

Матмура ҚУТЛИЕВА

Бадий муҳаррир

Дифуза САЛИХОДЖАЕВА

Техник муҳаррир

Умидабек ЯХШИМОВ

Компьютерда саҳифаловчи

Дидаора ЖУРАБЕКОВА

Лицензия рақами: АЛ № 252, 2014 йил 02.10 да берилган.

Босишга 02.05.2019 йилда рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма табои 12,0. Шартли босма табои 20,16.

Гарнитур «Bookman Old Style». Офсет қоғоз.

Адади 10000 (1 завоа 3000) нуска. Буюртма № 79

Баҳоси келмишган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» МЧЖда чоп этилди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Катортола кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими: (78) 147-00-14; (78) 129-09-72.

Маркетинг бўлими: (98) 128-78-43; (93) 397-10-87;

факс: (71) 273-00-14;

e-mail: yangiasravlod@mail.ru